

8/2135

11. 2

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINÓVICH GÉZA.

SZÁZNEGYVENÖTÖDIK KÖTET

409 410. 411. SZÁM

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1911.

M. KIR. HALLGATÓI ÉS TANÁRI KÖNYVTÁRA.
A BUDAPESTI EGYETEM KÖNYVTÁRA

P 11901/959

BIBLIOTHECA	SCIENT.
UNIVERSITATIS	CAE
BRITANICAE	IS
DUPLICATE	
VENDITUM	

20434
~~20434~~ 64

TARTALOM.

CCCCIX. SZÁM.

	Lap
SZÉP MAGELONA. — Heinrich Gusztávtól	1
A BÜNTETENDŐ CSELEKMÉNYEK SZÁMA ÉS FEJLŐDÉSE	
MAGYARORSZÁGON. — Balogh Jenőtől	20
KÖZMŰVELŐDÉSÜNK FEJLŐDÉSE A SZATMÁRI BÉKÉIG. —	
Kármán Mórtól	28
GRAZIA DELEDDA. — Balla Ignácztól	70
VARÁZS ALATT (I.) — Grazia Deleda után, olaszból, — Balla Ignácztól	94
KÖLTEMÉNYEK: <i>Késő találkozás.</i> — <i>Egy vándor rigóra.</i> — Vargha Gyulától	112
SZEMLE: Az angol választás. — Balkányi Kálmántól. — A francia nyelv válsága és az irodalmi tanítás a Sorbonneon. — Faguet Emil után, francziából, — r. j.-től.	114
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Négy kötet novella.</i> (Heltai Jenő: <i>Írók, színésznők és más csirkefogók.</i> — Kaffka Margit: <i>Csendes válságok.</i> — Szomory Dezső: <i>Az istem kert.</i> — Cholnoky Viktor: <i>Tammúz.</i>) — Horváth Jánostól.	
2. <i>Két fölfedező utazóról.</i> (Robert F. Scott és Sven Hedin.) — Halász Gyulától	132
<i>Új magyar könyvek</i>	158

CCCCX. SZÁM.

SZILÁGYI MIHÁLY ÉLETE. (I.) — Fraknoi Vilmostól	161
A BANK ÉS A KÉSZFIZETÉS. — Matlekovits Sándortól	199
KÖZOKTATÁSUNK ORSZÁGOS SZERVEZÉSÉNEK NEHÉZSÉGEI	
A XVIII. SZÁZADBAN. (I.) — Kármán Mórtól	218
ARANY JÁNOS ELBESZÉLŐ KÖLTÉSZETE. — Kéki Lajostól	240
VARÁZS ALATT. (II.) — Elbeszélés. — Grazia Deleda után, olaszból, — Balla Ignácztól	267
HAZULRÓL. — Költemény. — Szabolcska Mihálytól	277
SZEMLE: <i>A tanár munkája.</i> — Alexander Bernáttól. — <i>Téli tárlatok.</i> — Meller Simontól. — <i>Reinhardt színpadja.</i> v. g.-tól	278

ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Nemzetközi jog.</i> — (Csarada János: <i>A tételes nemzetközi jog rendszere.</i>) — Papp-Szász Tamástól.	
2. <i>Grillparzer munkáinak új kiadása.</i> — h. g.-tól.	
3. <i>Egy kötet tanulmány.</i> — (Lukács György: <i>A lélek és a formák.</i>) — rv.-tól.	
4. <i>Tolsztoj levelei.</i> — v. g.-tól. — Helyreigazítás	299

CCCCXI. SZÁM.

II. RÁKÓCZI FERENCZ BUKÁSÁRÓL. — Gróf Andrássy Gyulától	321
SZILÁGYI MIHÁLY ÉLETE. (II.) — Fraknoi Vilmostól	345
BENEDETTO CROCE AESTHETIKÁJA ÉS LEGÚJABB IRODAL-	
MUNK. — Várdai Bélától	368
KÖZOKTATÁSUNK ORSZÁGOS SZERVEZÉSÉNEK NEHÉZSÉGEI	
A XVIII. SZÁZADBAN. (II.) — Kármán Mórtól	394
VARÁZS ALATT. (III.) — Elbeszélés. — Grazia Deledda után, olaszból —	
Balla Ignácztól	430
PALIMON ÉS KATICIS. — Költemény. — Bárd Miklóstól	452
SZEMLE: Az ember tragédiája. — Alexander Bernáttól. — Az Opera-	
ház kérdése. — Kern Auréltól	455
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A görög felvilágosodás története.</i> (Hornyánszky Gyula: <i>Hippokrates.</i>) H. I.-tól.	
2. <i>Újabb elbeszélések.</i> (Tömörkény István: <i>Homokos világ.</i> — Biró Lajos: <i>Marie és más asszonyok.</i> — Lengyel Géza: <i>Véletlenek.</i>) —	
Papp Ferencztől	462

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRA

SZÉP MAGELONA.

Azon népies jellegű mesék és mondák sorában, melyek a XVI. és XVII. század folyamában, többnyire német közvetítés útján, hazánkba is eljutottak és a magyar nép szélesebb rétegeiben is népszerűek lettek, a legkedvesebbek, a legköltőibbek egyike a szép Magelona megható története, melyet franczia forrásból Warbeck Bálint dolgozott föl 1527-ben német nyelven (nyomtatásban megjelent 1535-ban)* és Tesseni Venczel fordított magyarra 1676-ban. A Magelona-monda azonban nemcsak költői belbecse miatt érdemel figyelmet, hanem nagy elterjedése miatt is, mert keleti hazájából kiindulva ott találjuk Európa művelt és műveletlen népeinél, hol mindenütt többé-kevésbé nemzeti jelleget öltött. Mind a két szempontból megjutalmazza a vele való behatóbb foglalkozást.

A történet, mely magvát teszi, voltaképp igen egyszerű, de a szereplők sorsánál és jelleménél fogva igen megnyerő és mélyen megható.

Péter, Provence grófja, a franczia király nagybátyjának fia, vitéz és kedves, szép és bölcs ifjú, atyjának és anyjának egyetlen öröme és büszkesége, elbúcsúzik szüleitől, hogy világot lásson. Búcsúja alkalmával édes anyja, a kit fiának távozása nagy aggodalommal tölt el, három értékes gyűrűt ad neki. Péter egyenesen Nápolyba tart, mert úgy hallotta már otthon, hogy Magelon királynak gyönyörű

* Warbeck művét az 1527-iki kéziratból kitűnő bevezetéssel kiadta Johannes Bolte, Weimar 1894. (A rendkívül gazdag könyvészből, mely a legfélreesebb szövegeket és fordításokat is felsorolja, természetesen hiányzik a magyar fordítás.)

leánya van, Magelona, kinek figyelmét már az első lovagjátékban sikerül magára vonnia. Ekkor névtelenül harczolt, még pedig nagy dicsőséggel; a király kérdésére szegény francia nemesnek mondta magát; sisakján és lova takaróján, védőszentje, szent Péter tiszteletére, kulcsok voltak, miért is, míg neve kitudódott, csak kulcsos lovagnak nevezték. Péter és Magelona csakhamar megszeretik egymást és az ifjú, hódolata jeléül, az anyjától kapott gyűrűk egyikét küldi neki, mit Magelona örömmel vesz, mire Péter nemsokára egy második gyűrűt is küld neki és kéri, hogy négyszemközt beszélhessen vele. A közvetítő szerepét a királyleány dajkája viszi. A légyotton Péter fölfedi magát és a harmadik gyűrűvel eljegyzí a szerelmes leányt, a ki egy aranylánczot ad neki. Ezóta sokat érintkeznek a szerelmesek, a kik szűz öleléssel és csókkal sűrűn bizonyítgatják, hogy egymáséi akarnak lenni örökre.

De nemsokára nagy bánat éri a fiatalokat, mert a nápolyi király férjhez akarja adni szép leányát. Ekkor elhatározzák a szerelmesek, hogy titkon eltávoznak, mire Magelona rááll, miután Péter ünnepélyesen megígérte, hogy esküvőjük napjáig testvérének fogja tekinteni. Távozásuk nagy szomorúságba ejti a királyt és a királynét és egész Nápolyt, hol Pétert és Magelonát nagyon szerették; a nép föl is kerekedik, hogy az ifjú párt megkeresse, de nem találják őket sehol.

A szerelmesek ezalatt egy sűrű erdőbe érnek, hol lovaikról leszállnak, hogy kissé megpihenjenek. Magelona különösen fáradt és nyomban elalszik Péter ölén. Az ifjú elragadtatással nézi gyönyörű aráját és kivesz melléből egy kis zacskót, melyben a tőle kapott gyűrűk voltak, azután maga mellé teszi a zacskót a fűbe és ismét elmerül arája szépségének bámulatában. Ekkor egy madár leszáll, fölkapja a zacskót és elrepül vele. Az ifjú üldözőbe veszi, de a madár egy sziklára repül a tengerben, honnan zsákmányát a habokba ejti. Péter egy rossz kis csónakban hozzá akar férkőzni, de a szél kiviszi a könnyű sajkát a nyílt tengerre, a mi őt a legmélyebb keserűségbe ejti. E nyomorúságos helyzetben elfogja Pétert egy szerecsen tengeri

rabló, a ki a szép ifjút elviszi Alexandriába, hogy a babyloni szultánnak ajándékozza. Ez jól bánik vele és megbizza, hogy az asztalnál fölszolgáljon, és Péter, a ki gyorsan megtanult szerecsenül (arabul) és görögül, csakhamar kedveltje lesz a szultánnak és az egész udvarnak. De lelke bús maradt és gondolatai mindig arájához szálltak, kinek ismeretlen sorsa szomorította.

Magelona, midőn fölébredt, hiába kereste Pétert az egész erdőben és jajveszékelve kiáltozta nevét, de siker nélkül. Ekkor tova vándorolva egy zarándoknővel ruhát cserélt, mire előbb Rómába ment, hol Szent Péter templomában buzgón imádkozott elveszett vőlegényeért; innen pedig Provenceba indult, Péter hazájába, azt remélve, hogy ott inkább ráakadhat, vagy legalább hirt kaphat róla. Itt egy kis szigeten, a pogány kikötőben, hová sok szegény és beteg ember szokott jönni, kórházzal kapcsolatos kápolnát épített, melyet Szent Péter tiszteletére Mageloni Szent Péternek nevezett el. Péter szülei is meglátogatják a kórházat és igen megkedvelik Magelonát, a ki a szegény betegeket szívesen ápolja és a grófnéval együtt keservesen siratja az elveszett ifjút. Erre nagy okuk is volt. Mert egy nap a haláoszok egy igen nagy halat fognak, melyet a grófnak ajándékoznak. A szakács a hal gyomrában megtalálja a zacskót a három gyűrűvel, melyekre a grófné rögtön ráismer. Fájdalma leírhatatlan, mert azt kell hinnie, hogy ragadozó halak ölték meg szerencsétlen fiát. Megmutatta a gyűrűket Magelonának is, a ki szintén rögtön fölismerte, de Istenbe vetett mély bizalmával megvigasztalja a zokogó anyát, hogy fia talán még él és a gyűrűket csak ellopták tőle.

Péternek ezalatt igen jó dolga volt a szultán udvarában, de sehogy sem tudott megfedkezni Magelonáról. Azért elhatározta, hogy útnak indul és fölkeresi. E célra elbocsátását kérte a szultántól, hogy szüleit meglátogassa. A szultán nehezen bocsátotta el kedves szolgáját s csakis azon föltétellel, hogy ismét visszatér hozzá. Erre nagy ajándékokkal és biztos kísérettel útnak eresztette. Csakhamar Alexandriába ért Péter, hol a szultántól kapott nagy értékű kincseit tizennégy hordóba rakta, melyek fönt és lent sóval

voltak fedve. E kincseivel hajóra szállt hazája felé. De a kapitány Sagonánál horgonyt vetett, hogy édes vizet vegyen a hajóba, Péter pedig partra szállt, sokáig sétált a szép réteken, míg végre elfáradt, lehevert és elaludt. A hajó pedig, miután sokáig hiába keresték Pétert, tovább ment és szerencsésen elérkezett Magelonba, hol a kapitány az idegen hordókat átadta Magelonának. Ennek egy ízben sóra volt szüksége, kinyitotta tehát az egyik hordót, majd a többieket is és bámulva látta az elrejtett kincseket, melyekkel templomát és kórházát nagyobbá és fényesebbé tette.

Midőn Péter fölébredt, sötét éjjel volt és a hajónak, melyen utazott, semmi nyoma. Kétségbeesetten kiabált úti társai után, de eredmény nélkül. Fájdalmában alétlan rogyott össze. Így találunk rá halászok, a kik szintén édes vizért kötöttek ki a szigeten és magukkal viszik az élettelent Cropona városába,* hol a kórházban leteszik. Itt lassanként új erőre kap, de szívének fájdalma nem enyhül. Midőn azért egyszer a tengerparton sétál és hajót lát, melynek legénysége az ő anyanyelvén beszél, nyomban elhatározza, hogy velök utazik hazafelé. A hajó elsőben Magelonba, a pogány kikötőbe tart: e névre hevesebben dobban Péter szíve, a ki a legénységtől az új fényes templom és kórház felől is értesül. Rögtön elhatározza, hogy ezen kórházban keres teljes gyógyulást. Itt szívesen fogadják és Magelona szeretettel ápolja. Kezdetben nem ismerik föl egymást, mert Pétert a betegség és lelki kín nagyon megviselte, Magelona arcát pedig sűrű fátyol borítja. Végre azonban fölismerik egymást és fölismertetik magukat Péter szüleivel is, a kik örömmel összeadják a sokat szenvedett szerelmeseket. Magelona néhány év múlva szép fiút szül, a ki Nápoly királya és egyúttal Provence grófja lesz. Haláluk után Szent Péter mageloni templomában helyezik őket örök nyugalomra.**

Ez a szép-história a legszebb népkönyvek egyike, nem-

* Trapani, Sicilia szigetén ?

** Még most is mutogatják a templomban Magelona sírját, noha régen kiderült, hogy e sírban egy XV. századbéli bibornok nyugszik.

csak tárgyánál fogva, mely elmondja, hogy két fiatal szív, melyek önkényes elhatározással, szüleiknek tudta és beleegyezése nélkül, erőszakosan kívántak egyesülni, csak hosszas megpróbáltatások és szenvedések után lehetnek egymáséi, miután jellemök és érzésök az élet kemény iskolájának tüzeiben megtisztult. Kitünő az elbeszélés szerkezet, előadás és stylus tekintetében is. Míg a legtöbb népkönyvben a tarka, sokszor czéltalan, nem egyszer képtelen kalandok fölhalmozása elnyomja az alaptörténetet és ok nélkül folyton megszakítja a cselekvény fonalát: *Magelonában* semmi idegen anyag nem rontja meg az események természetes folyamát, mely kezdettől végig lekötvé tartja az olvasó érdeklődését és részvétét. A két szerelmes nem ismer egyebet, mikor útnak indulnak, mint önző szerelmüket; idővel az élet, keserű szenvedések árán, megtanítja őket arra, hogy vannak kötelességeik is, szüleik és embertársaik iránt, melyeket nem szabad elhanyagolniok. Az előadás maga is igen kedves: bő párbeszédekben, monologokban és imákban mélyen enged betekintenünk e két nemes és jó ember lelkébe, a kik csak egymásért élnek és egymásért szenvednek s tiszta igaz vallásosságukban, a legkétségbeejtőbb helyzetek és veszedelmek közepett is, sohasem kételkednek a jó Isten irgalmas segélyében, mely övéit el nem hagyja. Az egységes cselekvény és jellemzés mellett főleg az egységes, meleg, ájtatossággal és szeretettel teljes hangulat, mely e kis könyvön végigvonul, teszi *Magelona* történetét a népies képzelet és irodalom egyik legszebb, legbecsesebb, de egyúttal legegészségesebb termékévé, mert a szereplők vallásossága nem fájul világgyűlölő önsanyargatássá, hanem víg lakodalomhoz juttatja a szerelmes párt.

A népkönyvnek e jelességei persze nem a német vagy a magyar szerző érdeme, hanem a francia elbeszélés szerzőjének a műve, melyen a magyarra fordított német szöveg alapszik. Ez a francia kis regény a következő czímmel: *Listoire du vaillant cheualier Pierre filz du conte de Prouence et de la belle Maguelonne fille du roy de Naples* 1453-ban vagy 1457-ben készült és már a XV. századnak

két utolsó tizedében ismételve megjelent évszám nélkül. (Első évszamos kiadásai szintén még XV. századiak: 1489, 1490, hely nélkül, és 1492 Paris.) Az elbeszélés történeti elemei igen kétesek, de bizonyos tényleges előfeltételei kétségbenvonhatlanok.

Maguelone egy kis, csak 700□ méter terjedelmű sziget Franciaország Földközi-tengeri partján, délre Montpellierből és nyugatra Aigues-mortes városától. Az azonos nevű kis helység egyetlen ékessége a Péter és Pál apostoloknak szentelt szép templom, mely a XI—XII. században épült s 1875-ben helyreállíttatott. A városka valamikor nagyobb jelentőségnek örvendhetett: Magalona már a VI. században tekintélyes kikötő és egy püspök székhelye volt; a VIII. században egy ideig az arabok birták (*Port sarrasin*, „pogány” kikötő), de Martell Károly (+ 741) elvette tőlök és e harcokban a régi város tönkre ment, melynek helyén azután a IX. század elején új város alakult: *Villa nova* vagy *Ville-neuve-les-Maguelone*. Ezt a várost a szomszédos Aigues-mortes, Szent Lajos városa, mindjobban túlszárnyalta, úgy hogy a püspök és a káptalan 1536-ban Montpellierbe tették át székhelyöket. A Magelona-monda a székesegyházhoz fűződik: a hagyomány szerint Magelona, a nápolyi király leánya, építtette a pogány kikötő szigetén a „St. Pierre de Maguelonne” nevű templomot és kórházat Szent Péter tiszteletére, de egyúttal elveszett kedvese, Péter provencai gróf emlékére. De sem az egyik, sem a másik adatnak semmi történeti nyoma,* a templom pedig természetesen nem Péter gróftól és Magelona királyleánytól vette nevét, hanem megfordítva: a hagyomány a szép história főalakjait a templom és a sziget nevéből nevezte el. Az egyetlen kétségbenvonhatatlan történeti tény, melyet az elbeszélés tartalmaz, a Provence és Nápoly egye-

* De Péter alakjára talán befolyással volt egy történeti tény: Pierre de Melgueil gróf 1085-ben egész birtokát („tam comitatum Substantionensem quam episcopatum Magalonensem”) Péter és Pál apostoloknak, illetőleg ezek földi utódjának, a római pápának ajánlkozta.

sítése Anjou Károly, Provence grófja által, 1266-ban, még ez a tény sem teszi magát az elbeszélést történetivé. Minthogy azonban a két tartomány egyesítése 1435-ig, Johanna királynő haláláig tartott, ez adatból legfeljebb arra lehetne némi valószínűséggel következtetni, hogy a Magelona-monda 1266 és 1435 közt nyerte a francia szövegben reánk maradt alakját. A francia czímlapon olvasható e kifejezések: *mis en cestui language* és *ordonnée en cestui language* — kétségtelenné teszik, hogy a francia elbeszélés egy idegen nyelvű — valószínűen latin vagy provençal — szöveg alapján készült. De ily régibb, más nyelvű Magelona-regényről semmi tudomásunk, és a mit újabban ilyenekről állítottak, az mind tudatos hamisításon vagy nem szándékolt tévedésen alapszik, noha a dolog természeténél fogva kétségtelen, hogy ily régibb elbeszélések létezhettek, miután a monda már századok óta élt a nép ajkán.

Tehát a Magelona-regénynek nincsen történeti alapja, a mit annál készségesebben fogadhatunk el, mivel az irodalomtörténeti kutatás régen kétségtelenné tette, hogy a szép hagyomány keleti eredetű. Nagy népszerűsége voltaképp feltűnő, mert a népek sokkal jobban szeretik a szomorú, tragikus kimenetelű szerelmes történeteket. Ilyenek már az ó-korban Hero és Leander vagy Pyramus és Thisbe, azután később Tristan és Izolde vagy Romeo és Julia siralmas sorsa, a kik mind sok fájdalommal és korai halállal bünhődnek rövid szerelmi boldogságukért; bünhődnek, mert önző és korlátot nem ismerő szerelmök bűnös volt, hisz megszegte az erkölcs törvényeit vagy a szokás szentelte intézményeket, a mi a nép eleven igazságérzete szerint nem maradhat büntetés nélkül. A kedvező kimenetelű szerelmes történetek többé-kevésbbé a görög regény hatása alatt alakultak, mely a Földközi-tenger körül lakó népeknél az ókorban igen nagy kedveltségnek örvendett és erősen megteremkenyítette a modern nemzetek képzeletét is. A görög regény tárgya ismeretes: a sors elszakítja egymástól a szerelmeseket, a kik csak hosszas szenvedések és bonyodalmas kalandok után kerülnek ismét össze, miután minden csábí-

ze delem közepett megóvták lelkök és testök tisztségát. Hogy ezek a görög történetek nagyrészt a tengeren, a partokon és szigetekken mennek végbe, könnyen érthető, valamint az is, hogy tengeri rablók nagy szerepet visznek e históriákban. A Magelona-mesében is föltaláljuk e jellemző motívumokat; nem is tartom azért kizártnak, hogy a görög regény ezen szép hagyományra is gyakorolt némi befolyást.

A mese eredetét kutatva, visszafelé kell haladnunk a multba, hátha esetleges régibb földolgozásai vannak. Ilyen tényleg akad német, francia és olasz nyelven s ez utóbbi változat áthidalja a nyugatot és keletet, hol végül mesénk legrégibb és legeredetibb alakját találjuk. Warbeck elbeszélésének közvetlen elődje egy középkori német költemény, melynek czíme *Der Busant** és mely első felében a Magelona-mondának egy változatát tartalmazza. Cselekvénye röviden a következő:

Egy angol királyfi Párisban, hol tanulmányok czéljából tartózkodik, megszereti a francia király leányát, a ki viszonzozza érzelmeit. Mivel atyja a szép hajadont a marokkói királyhoz akarja feleségül erőszakolni, a szerelmes ifjú, hegedősnek öltözve, a vőlegény megérkeztekor rendezett zajos ünnepélyek közepett megszökteti kedvesét. Az erdőben az elfáradt leány elalszik vőlegénye ölén, a ki arája két gyűrűjét kezébe veszi és nézegeti. Ekkor leszáll egy vad sólyom és elrabolja az egyik gyűrűt. Az ifjú üldözőbe veszi a madarat, mely zsákmányával eltűnik, ő maga pedig eltéved az erdőben és nem talál vissza arájához, a mi oly elkeseredéssel tölti el és annyira megzavarja elméjét, hogy ruháját letépi és négykézláb kezd járni, mint az állatok. A leány sokáig várja kedvesét, végre lóra ül és útnak indul.

Eddig a *Busant* meséje feltűnően emlékeztet a Magelona-mondára, sőt lényegileg azonos vele. De a további kifejlés eltérő és csak a befejezés vág össze ismét Magelona történetével.

* Kiadta v. d. Hagen *Gesamtabenteuer* I. köt. 1850., XVI. sz. *Busant* a lat. *buteo*, egy sólyomfajta.

A királyleány egy patak mentén lovagol tovább, mire egy malomhoz ér, hol szíves fogadtatásban részesül és művészi kézimunkával tartja fönnt magát. Egy év múlva, szép májusi napon, egy angol herceg, a király testvére, tehát az eltűnt fiatal vőlegény nagybátyja, nejével és kíséretével fölkeresi a szép vidéket és a malomba tér, hol a hercegné megtalálja a királyleányt, kinek szépsége, viselkedése és művészete rögtön meggyőzik őt arról, hogy igen nemes származású. Azért magával viszi Engelstein nevű várába, hol a hercegné kíséretéhez tartozik és igen jó sorsban részesül, hanem azért mindig komoly és szomorú, de bánatának okát nem árulja el.

Ekkor a herceg emberei egy napon az erdőben egy állatforma embert fognak el, kinek testét hosszú szőr fűdi, a ki az állatok módjára négykézláb jár és könnyedén fölmászik a fákra. A jószívű herceg fölismeri, hogy ez az ember nem természettől ily állatfajta és hogy jó bánásmóddal bizonyára ismét visszanyerheti emberi alakját. Ez Engelstein várában hat hét lefolyása alatt tényleg sikerül is, mire a kigyógyult idegen a herceg vadászaival egy alkalommal az erdőbe megy sólyomvadászatra. Itt solymával egy busantot fog, mely őt iszonyú dühre izgatja, úgy hogy leharapja a madár fejét, letépi minden egyes tollát és darabokra szakítja egész testét. A herceg emberei, ezt látva, nagyon megijednek, mert attól tartanak, hogy az ifjú visszaesett vad állatiságába. De a királyfi gyorsan megnyugszik, sikerrel folytatja a vadászatot és minden baj nélkül lovagol vissza vadásztársaival Engelstein várába.

A herceg, értesülve a történetekről, kérdőre vonja az ifjút, a ki elmondja, hogy egy busant fosztotta meg őt arájától, a franczia királyleánytól, egyúttal bevallja, hogy ő maga az angol király fia. A királyleány hallotta ezt az elbeszélést, gyorsan előlép és a szerelmesek boldogan repülnek egymás karjaiba. A herceg nyomban értesíti a gyermekeik megkerültén boldog szülőket, a kik fényes kísérettel megjelennek és örömmel adják össze a fiatalokat. A fényes nászünnepekre igen sokan gyűlnek össze, négy-

száz hegedős is, kiket lovakkal és öltözetekkel gazdagon megjutalmaznak.* A boldog új pár azután fölváltva francia és angol földön lakik és szerelmük állandó marad életök utolsó napjáig.

Nem ismerjük a *Busant* forrását, de valószínű, hogy itt is, mint a legtöbb középkori német mesénél és költeménynél, közvetlen alapul egy francia költeményt vagy mesét kell föltételeznünk. Van tényleg ily költemény, mely azonban aligha volt a *Busant* közvetlen forrása. Czime *L'escoufle* és egy XIII. századi kéziratban maradt fenn.** A költemény a hős atyjának történetével kezdődik, mely most nem tartozik reánk. Azután halljuk, hogy Guillaume, Monstier-Viler (Montvilliers) Richard normandiai gróf fia, megszojteti olasz földön a császár leányát, Aelist. Normandiába tartva a szerelmesek Toul közelében egy erdőben megpihennek és a fáradt Aelis elalszik. Guillaume nézegeti értékes táskáját (aumonière), melyet arájától ajándékba kapott volt, mikor egy kánya leszáll és elrabolja a táskát; Guillaume üldözőbe veszi a vad madarat és nem talál többé vissza arájához.

Aelis, miután sokáig hiába várta kedvesét, útnak indul, hogy fölkeresse. De sehol, Normandiában sem találja meg, mire Montpellierbe megy, hol selyemből és aranyból nagy értékű kézimunkákat készít, többek közt Saint-Gilles grófné számára is. Guillaume ezalatt szintén folyton kereste kedvesét és e barangolásaiban véletlenül ő is Saint-Gillesbe téved. Egyszer résztvesz egy sólyomvadászaton, melyen sólyma egy kányát megsebesít, úgy hogy a földre esik. Az ifjú most dühvel tépi darabokra az állatot, kiszakítja testéből szívét és megeszi, mire tüzet rak és a kányának testét darabokra tépve a lángokba dobja. Saint-Gilles grófja értesül ez esetről és kérdőre vonja az ifjút, a ki el-

* Ez adatból bátran következtethetjük, hogy a költemény szerzője is ily hegedős volt, a ki műveinek előadásával kereste meg kenyerét.

** Kivonatát adja a *Histoire littéraire de la France*, XXII. 807. l. és Reinhold Köhler, *Germania* XVII., 1872. 63. l. — *Escoufle* a. m. kánya, falco milvus.

mondja történetét, mire a mese úgy végződik, mint a német költeményben.

Bajos eldönteni, vajon ez a francia költemény közvetlen forrása volt-e a *Busan*nak. Részemről nem hiszem ezt, mert ez esetben a német átdolgozó, a szokásos eljárást követve, bizonyára hívebben ragaszkodott volna az eredetihez, melyet többé-kevésbé szabadon lefordított volna németre. Még nehezebb eldönteni, hogy a mondának olasz változata, mely a salernói Ottinello és a capuai Giulia szerelméről szól* és először már 1488-ban említetik, van-e és vajon milyen kapcsolatban a francia verses vagy prózai földolgozással. Az olasz költő, mert ottave rimében írt verses műről van szó, valószínűleg a szóhagyományból merítette költeménye tárgyát, mely azután, szintén régi szóhagyomány útján, Franciaországba került, hol Magelon szigetéhez és Szent Péter-templomához fűződött. E szóhagyomány forrása pedig az *Ezeregy éj* néven ismeretes világhírű arab mesegyűjtemény,** mely (221—237 éj) mellékes vonásokban eltér a Magelona-monda nyugati változataitól, de sok és épen döntő részletekben teljesen egyezik vele.

A szerelmes pár itt Kamaralsaman, a chaledani sziget királyának fia és Badur, a chinai császár csodaszép leánya. Történetök a keleti változatban voltakép két részből áll. Az első elmondja, hogy a fiatalok, a kik szenvedélyes ellenségei a házasságnak, hogyan ismerkednek meg egymással, hogyan szeretik meg egymást és hogyan lesznek China földjén boldog párrá. Ezen részben, mely minket most nem érdekel, jó tündérek és gonosz szellemek nagy szerepet játszanak és a keleti képzelet gazdagsága és merészsége fényesen érvényesül. A másik rész a Magelona-historia párja, helyesebben forrása.

Kamaralsaman és Badur tehát férj és feleség és rend-

* *Istoria di due nobilissimi amanti Ottinello e Giulia*, kiadta A. d'Ancona; *Poemetti popolari italiani*, Bologna, 1889, 431—451. l., bő magyarázatokkal.

** A mese megvan az *Ezeregy éj* perzsa és török átdolgozásai-ban is.

kívül boldogok. Ekkor az ifjúnak ijesztő álma van, mely rossz sejtelmekkel kinozza, mert arról látszik őt értesíteni, hogy atyja súlyosan beteg. Ezért elhatározza, hogy nejével együtt s rangjukhoz illő nagy férfi- és hölgykisérettel haza utazik szüleihez Chaledan szigetére. Útközben egy szép réten megpihennek. Az elfáradt asszony elalszik, férje pedig kíváncsian forgatja kezében Badurnak egy rendkívül értékes talizmánját, mely egy vörös drágakőből áll. Ekkor egy madár hirtelen leszáll és elrabolja a fényes ékszert. Kamaralsaman üldözőbe veszi a madarat, mely fáról-fára száll és mind tovább csalja maga után az ifjút, a ki végre, hosszas bolyongás után, egy pogányoktól lakott tengerparti nagy városba kerül, hol éhesen és fáradtan egy szép kertbe ér. Az ősz kertész szívesen fogadja és megengedi, hogy mint legény nála maradhasson, míg haza térhet, a mi azonban egy év előtt nem lehetséges, mert a hajó évenként csak egyszer teszi meg ezt a nagy utat, az idén pedig épen két napja, hogy elindult. Az ifjú belenyugszik sorsába, de aggodalom és félelem marczangolja szívét, ha elhagyatott nejére gondol.

Midőn ez mély álmából fölébredt, hiába kereste férjét, de talizmánját sem találta, és nem tudta megérteni, hogy mind a kettő egy időben hová lett. Miután sokáig eredmény nélkül várta férjét, végre elhatározza, hogy maga is útnak indul, de nehogy emberei, értesülve Kamaralsaman eltűnéséről, őt elhagyják vagy ellene fellázadjanak, magára ölti férje ruháit és mint Kamaralsaman, kihez egyébként nagyon hasonlított, vezeti csapatját hazája felé. Útközben partra száll az Ébenfaszigeten, hol Armanos, az öreg király, a szép és jeles herczeget, mert mindenki ennek tudja és nézi Badurt, nagy kitüntetéssel fogadja és annyira megszereti, hogy egyetlen leányával akarja összeházasítani és nyomban utódjává, országa királyává tenni. Badur nem meri a királynak az igazat megvallani, hogy ő asszony, de meg azt hiszi, hogy ily módon talán egy második királysághoz is juttathatja férjét: azért elfogadja a királynak kettős ajánlatát, a ki azonnal fényes gyülekezetben átadja trónját és koronáját az ál-Kamaralsamannak, kit nyomban összead boldog leányával. A nászék és az ezt követő napok

kinos zavarba ejtik Badurt, kinek máris attól kell tartania, hogy veszedelmes kalandba bocsátkozott. Végre fölfedezi magát állítólagos feleségének, a ki hajlandó vele együtt tovább játszani a házasság komédiát, míg az igazi Kamaralsaman, a miben nem kételkednek, előbb-utóbb megkerül.

Ez ezalatt mint kertész-legény tengette szomorú napjait, sóvárogva várva a hajót, mely őt haza vigye, hol nejét is viszontláthatni remélte. Egy nap a kertben dolgozott, mikor látja, hogy az egyik fán két madár dühösen viaskodik egymással, mire az egyik halálra sújtva lezuhan a földre. Alig hogy ez megtörtént, jönnek más madarak, melyek dühösen rohannak a megölt állatra és darabokra tépik testét, úgy hogy belei szétroncsolódnak. Az ifjú kertész csodálkozva látja ezeket a jeleneteket, mire közelebb lépve, a szétroncsolt madár testében valami vöröset vesz észre, a miről csakhamar kiderül, hogy nejének elrabolt talizmánja, melynek viszontlátása egyszerre a legnagyobb örömmel és fájdalommal tölti el szívét. Másnap az öreg kertész megbizsa, hogy egy elkorhadt fát kivágjon. Az ifjú megteszi és ekkor fejszéje a fa alatt egy érczlapra üt, melyet óvatosan fölemel. Alatta nyílás van, mely egy mély üregbe vezet. Kamaralsaman lemegy és ötven nagy edényt talál ott, telve arannyal. Nyomban megmutatja leletét az öreg kertésznek, a ki sehogy sem akar belőle egyetlen edényt sem, de végre az ifjúnak lelkes sürgetésére hajlandó az edények felét elfogadni. És most megérkezik a keservesen várt hajó is, melyre az ifjú elviteti kincseit, miután az öreg kertész tanácsára az aranyat ötven korsóba rakta és egyenként befödte olajbogyókkal, hogy nagyobb biztonságban legyenek. Az egyik korsóba beletette talizmánját is, hogy nála valahogy el ne vesszen. De alig hogy a matrózok elvitték a korsókat, az öreg kertész súlyosan megbetegszik és néhány óra alatt meghal. Az ifjú mohammedán szokás szerint vallásos áhitattal eltemeti jóltevőjét a kertben, azután siet a kikötőbe, hol réműllettel értesül arról, hogy a hajó elvitorlázott, miután kapitánya őt sokáig hiába várta volt. Tehát még egy évig kell a kertben maradnia, mert a hajó csak egy év múlva teszi meg újra útját az Ébenfa-sziget és a hősnek hazája felé.

Midőn a hajó megérkezik a szigetre, Badur, a ki itt mint Kamaralsaman uralkodott, a hajóra megy, hogy férjét megkeresse vagy legalább tudakozódjék utána és megveszi az ötven korsót, mert nagyon szereti az olajbogyót. Éjjel felbontatja az egyik korsót, majd a többieket is és bámulva látja a sok aranyat, sőt az egyikben csodálatos módon férjével együtt eltűnt talizmánját is. Ez megerősíti őt abban a reményben, hogy a korsók tulajdonosának segítségével megleli férjét. Azért a hajó kapitányát, a kit fényesen megjutalmaz, nyomban visszaküldi abba a pogány városba, a honnan jött és megbizsa őt, hogy hozza el rögtön a korsók birtokosát. Ez megtörténik és a szerelmesek mindenféle félreértés és részben tréfás kaland után, melyekben Badur egy ideig még tovább játsza a király szerepét, boldogan fölismerik egymást és az igazi Kamaralsaman csakugyan, mint neje remélte, az Ébenfa-szigetnek is királya lesz.

Első pillanatra is világos, hogy ez az arab mese a Magelona-monda első forrása. A francia elbeszélés lényeges és döntő elemei megvannak a keleti mesében is, habár részben módosított alakban. De a lényeges vonások azonosak, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy a tárgyalt francia, német és olasz költeményekben szintén találunk részleges eltéréseket, melyek azonban szintén nem teszik kérdésessé azt a föltevést, hogy mindezen művekben egyazon hagyománynak különböző változataival van dolgunk, melyek közül a keleti forráshoz a nyugati történetek közül az olasz áll legközelebb. Ebben a hős szintén kertész lesz a szultán szolgálatában és kincset talál, a királyleány ugyancsak mint férfi szerepel, a korsókba rejtett aranyat pedig szintén olajbogyók fedik. A szép mesét utóbb majd közvetlenül a keleti forrásból, mely a keresztes háborúk útján kerülhetett Olaszországba és innen francia földre, majd a francia vagy olasz elbeszélés alapján igen sokszor dolgozták föl, főleg Olaszországban, hol egyes elemei népmesékben is élnek még ma is a nép ajkán, és olasz közvetítéssel spanyol földön is, — míg a történetnek egyes motívumai, pl. a szeretők elválasztása tengeri rablók által, a ragadozó madár lopása, az elaludt kedves hátrahagyása, az

elveszett gyűrű meglelése egy állat gyomrában, a leánynak majd művészi kézimunkája, majd férfi gyanánt való szereplése, az ifjúnak pedig elállatiasodása stb., számtalan novellában és költeményben, valamint az eleven népregében is igen gyakoriak.

A szomorú kimenetelű szerelmes történetek sok tekintetben annyira hasonlítanak egymáshoz, hogy egy kitűnő kutató* hajlandó volt ezeket egyazon hagyomány változatainak tekinteni, a mi, nézetem szerint, mégis nagy túlzás és irodalomtörténetileg sehogysem igazolható. Legfeljebb az alapgondolat azonosságáról lehet beszélni, a mennyiben mindnyájan a többé-kevésbbé bűnös szerelemnek fájdalmas bűnhődését példázzák. Azonfelül mindegyikben van egy tényező, mely egyiket a másiktól megkülönbözteti: Hero és Leander esetében a tenger és a fáklya, Pyramus és Thisbe történetében a fal és az oroszlán, Tristan és Izolde sorsában a bájital, végre Romeo és Julia tragédiájában a szülőknek engesztelhetetlen gyűlölködése. Ily jellemző tényező a kedvező kimenetelű Magelona-mesében a ragadozó madár, a mely a bonyodalom okozója. Azért részemről csak azokat a meséket vagy költeményeket tudnám Magelonával kapcsolatba hozni, melyekben ez a főtenyező szerepel, milyenek pl. Chrestien de Troyes költeménye Angol Vilmosról vagy a Syr Ysambraceról szóló régi angol lovagi eposz vagy *A jó asszony* cz. szép német költemény, mely valószínűen szintén francia munkán alapszik. Azok a nagyszámú verses és prózai művek, melyekben férj és feleség vagy szülők és gyermekeik elválasztatnak egymástól, de valamely ragadozó madár közreműködése nélkül, nem tartoznak tehát ide, hanem a Placidus-legendának szintén rendkívül gazdag köréhez.

A francia elbeszélés, melyhez most visszatérhetünk, rendkívüli népszerűségnek örvendett s fordításokban vagy kivonatokban ismertté és kedveltté tette a megható történetet Európa legtöbb népénél. Már 1510-ben megjelent egy németalföldi, 1519-ben egy spanyol, még a XVI. században egy görög, a XVII. században egy catalan, egy

* Karl Simrock: *Die Quellen des Shakespeare*. 2. kiad., I. 86. 1.

portugál és egy rhätoromán fordítása, illetve átdolgozása és Lope de Vegán kezdve* a drámaköltők is szívesen dolgozták föl a szép elbeszélést. Számos fordítás, illetve átdolgozás alapszik ezenfelül, így a magyar is, Warbeck Bálint német átültetésén, mely — mint már említettem — először 1535-ben jelent meg nyomtatásban.

Warbeck érdekes életet élt: 1490 körül született sváb földön, Gmünd városkában. Atyja, a ki jómódú polgár volt, a diplomatai pályára szánta tehetséges fiát és Bálint 1506-ban Párisba ment, hol 1507-ben baccalaureus, 1508-ban pedig licentiatus és magister lett. Hazatérve, jogot tanult Wittenbergben, hol Luthernek lelkes tanítványa lett és benső barátságot kötött Spalatin Györggyel, a reformatio lelkes hívével (+ 1545). Tanulmányai végeztével a szász választófejedelem szolgálatába lépett, kitől, miután felszenteltette magát lelkésszé, 1519-ben kanonoki stallumot kapott. Még ez évben jelen volt Luther és Karlstadt vitatkozásán Eck doctorral Lipcsében, a következő évben elkísérte urát, Bölcs Frigyes választófejedelmet, V. Károly császár koronázására, 1521-ben pedig jelen volt a korszakos wormszi országgyűlésen. Ezentúl állandóan a szász választófejedelem udvarában élt mint első lelkész és titkár, egyúttal mint a hercegi gyermekek francia nyelvmestere. Midőn 1532-ben János Frigyes lesz atyja halála után szász választófejedelemmé, új ura kinevezte Warbecket tanácsosává és vicekancellárrá. Mint ilyen Torgauban lakott, hol a nagytehetségű és kiváló műveltségű ember már 1534. évi június 4-én, férfikora delén, váratlanul elhunyt. Két fia és egy leánya maradt. Fiairól nem tudunk semmit; leánya, Anna, 1554-ben férjhez ment Luther fiához, Pálhoz, a ki később udvari orvos és egyetemi orvostanár lett s 1593-ban meghalt (neje már 1586-ban elhunyt).

Warbeck a Magelona-fordítást János Frigyes hercegnek ajánlotta, de a munka csak egy évvel a fordító halála után jelent meg. Reánk maradt azonban a gothai hercegi

* *Los tres diamantes* (az 1609-iki kiadásnak II. kötetében), németre fordította Julius von Soden, *Schauspiele des Lopez de Vega*, I, 1820. V. ö. Grillparzer, *Sämtliche Werke*, XIII, 69.

könyvtárban a fordításnak 1527-ben készült sajátkezű kézírata és a francia eredetinek Warbecktől használt példánya is, egy XV. századi csinos pergament-kézirat, mely jelenleg a coburgi könyvtárban van. Ez a kézirat a francia szöveg mellett egy (valószínűen magától Warbecktől származó) sorközi latin fordítást is tartalmaz.

Warbeck igen ügyes fordító, a ki nem ültet át szó szerint. Eltérései az eredetitől kettős törekvésből származnak: egy oldalról mellőz kisebb vonásokat, melyek az akkori német ízlésnek és a protestáns érzésnek nem igen feleltek meg, pl. az érzéki szerelem élvezetére vonatkozó czélzásokat; más oldalról, mint lelkes protestáns, eltávolít mindent, a mi a régi egyházra vonatkoztatható; így pl. «katholikus» helyett nála mindig «keresztyén» olvasható, a szenteket pedig egyszerűen kihagyja. Azonban ez utóbbi törekvés mellett is, maradtak még fordításában «katholikus» elemek elég számmal; így pl. szó van miséről, zarándoklásról, bűnök elengedéséről, szenteknek segítségül hívásáról stb., miért is Spalatin, a ki Warbeck művét a szerző halála után kiadta, szükségesnek is tartja, hogy Einsidel Erzsébethez intézett ajánlásában e miatt az olvasó elnézését kérje. Nagyobb baj, hogy a kiadás szövegében sok a sajtóhiba, melyek sorában akad több értelemzavaró is.

A német *Magelona* igen népszerű munka lett: még a XVI. századból tizenöt-nél több kiadását ismerjük és ha a kortársak a legkedvesebb könyvekre czéloznak, Warbeck művét mindig említik. Keletjéről érdekes adat, hogy Harder Mihály frankfurti könyvkereskedő 1569-ben a vásáron 176 példányát tudta eladni. Gyorsan jelentkeznek a német drámaírók is, kik a megható elbeszélést földolgozzák; így már 1539-ben egy tehetséges, de névtelen lipcei diák *Historia Magelone* czimmal; 1555 nov. 19. Hans Sachs, a ki a mesét már egy évvel előbb egy mesterdalban és egy verses elbeszélésben földolgozta volt, s 1566-ban Wild Sebestyén augsburgi szabó és mesterdalnok gyarló rímelésben. Mások szabadon dolgozták át a történetet, módosították a cselekvény részleteit és megváltoztatták a szereplők neveit. Így Schuman Bálintnál (*Nachtbüchlein*, 1558)

a szerelmesek Christoph von Mumpelgart és Veronika von England,* Boccaccio *Decameron*jának 1646-iki kiadásában pedig (a függelékben): Henrich von Burgund és Leonora von England. Warbeck szövege alapján került a *Magelona* története a szláv népekhez (csehekhez, lengyelekhez és oroszokhoz) is, melyeknél szintén nagy kedveltségre tett szert.

A XVII. században a tudós költők és írók megvetéssel fordultak el a népköltészet termékeitől és csak gúnnyal említik a *Magelona* történetét is. De a nép továbbra is ragaszkodik a népkönyvekhez s *Péter és Magelona* megindító története egyik legkedveltebb olvasmánya maradt egészen a jelenkorig. A XVIII. század végén és a múlt század elején azután a romantikus iskola felköltötte a tanult rendeknél is az érdeklődést a népköltészetnek e mezei virágai iránt és Tieck Lajos 1796-ban átdolgozta a *Magelona*-regényt is, hogy a korabeli olvasó-közönség ízléséhez közelebb hozza, a mi neki tényleg sikerült is. Az elbeszélésébe beleszótt nagyszámú dalt és románczot kitűnő mesterek ismételve megzenésítették, legremekebben Brahms Johannes egy teljes sorozatban (Op. 33., 1865. és 1868., öt füzet). Ugyancsak Tieck elbeszélése alapján festette meg Schwind Móríc egy szép képét Münchenben. Legújabban Schauenburg Hermann eposzá (1856), Pöhl János népdramává (1887), Krönlein József Hermann pedig operává (1874) dolgozták föl a halhatatlan történetet.

Warbeck művének magyar fordítása a következőczimen jelent meg: «Kedves es nyajas Historia, Szep Magelonarol, Neapolis királynak leányáról, és edgy Peter nevű Vitézről az ezüstös külsőkkel, ki edgy Provinciabeli Gróf fia volt. Francziai nyelvből Nemet nyelvre meg-fordittatott Spalatini György küldött levelével edgyütt¹ M. Warbeck Vitus által. Mostan penig Németből Magyarra fordította Tesseni Wenczel, az Magyar Olvasók kedvéért. Ldtsen, Samuel Brever által, Anno 1676. Eszt.» (8 r. A — G = 7 ív = 56 számozatlan levél.)

* Ez a változat sokszor jelent meg önállóan nyomtatásban, sőt egy danzigi kéziratban dramatisálva is fennmaradt, Bolte, id. h. LIII. lap.

A fordítás csak igen kevés, eléggé rongált példányban maradt reánk; szerzőjéről pedig semmit sem tudunk. Szabó Károly azonosítja ezt a Tesseni Venczelt egy Gyirwa Venczel, szintén teljesen ismeretlen magyar fordítóval, a ki 1649-ben Haase Konrádnak *Krisztus urunknak Szt. Péterrel való beszélgetését és Sibyllának jövődőléséről és Salamon király bölcsességéről* szóló könyvet, mind a kettőt német nyelvből, mind a kettőt Brever Lőrincz löcsei nyomdász számára lefordította. Toldy² Tessényinek írja a fordító nevét és kapcsolatba hozza Tessény baranyavármegyei faluval, a mire semmi elfogadható alap sincsen; de meggyőző alap nélkül szűkölködik Szabó Károly³ föltevése is, mely szerint ő Tessnit és Gyirwát azonosítja, voltaképp csak azért, mert mind a kettőnek keresztnéve Venczel és mind a ketten fordítottak németből, még pedig a löcsei Brever-féle nyomda számára. Végre is nem lehetetlen, hogy a két fordító egyazon személy, csakhogy ezzel sem nyernénk semmit, mert az egyik ép oly rejtélyes egyéniség, mint a másik. Ellenben elfogadható Szabó Károly azon vélekedése, hogy Tesseni Venczel a sziléziai Teschenből származó szláv ember lehetett, a ki utóbb hazánkban megtanulta a magyar nyelvet. E mellett szól a «nagy és nehéz munkával» végzett fordítás nyelve és stylje is, mely sokszor elárulja az idegent és azért sok tekintetben kifogásolható.

De bárhonnan származott is és bárki volt is a fordító, hálával tartozunk neki, hogy a világirodalomnak egyik legbájosabb meséjét átültette irodalmunkba s hozzáférhetővé tette a magyar népnek is, mely Magelona megható történetét nagyon megkedvelte és egyes elemeit, többé-kevésbé módosított alakban, átvette népmese-költészetének gazdag tárházába is.

HEINRICH GUSZTÁV.

¹ Mit einem Sendbrief Georgii Spalatini.

² *A magyar költészet története*, 2. kiad. 134. l.

³ *Régi Magyar Könyvtár*, I. köt. 350. l.

A BÜNTETENDŐ CSELEKMÉNYEK SZÁMA ÉS FEJLŐDÉSE MAGYARORSZÁGON.

I. A Mária Terézia királynőnk által 1776-ban alapított brüsszeli Tudományos Akadémia palotájának homlokzata előtt, a «Palais Ducal» parkjában áll Quetelet Adolfnak, ezen Akadémia volt főtitkárának életnagyságú márványszobra.

Ez a valóban úttörő, lángeszű és sokoldalú tudós, a ki egyformán nagy munkát végzett mint természetbúvár és mint a statisztika megalapítója, a ki a tudomány elé igazán új utakat vágott, csakugyan megérdemli, hogy emlékét a brüsszeli Tudományos Akadémia minden más volt tagjának emléke fölé helyezze.

Quetelet, felhasználva Laplace eszméjét, a társadalmi tudományokra alkalmazta az észlelésre és számításra alapított módszert, a melynek a természettudományok oly sokat köszönhetnek.

Alapvető nagy munkájában, a melynek címe: *Az emberről és tehetségei kifejlődéséről vagy a társadalmi physika kísérlete*, fejtette ki Quetelet egész rendszerét. Ebben a fő művében kereste a kapcsolatot a társadalmi jelenségek és a büntetendő cselekmények közt és az általa ismert, akkor még csak egy-két államra (Franciaország, Németalföld, Belgium) vonatkozó és csupán néhány évre terjedő statisztikai adatok alapján azt vélte megállapíthatni, hogy a büntetendő cselekmények elkövetésében is társadalmi törvényszerűség uralkodik.

Említett főművének 1836-ban megjelent második kötetében (175—176. l.) Quetelet kifejtette, hogy Franciaországban a múlt század harmadik évtizedében büntett miatt évente átlag 7000 egyén ellen emeltek vádat. A vádlottak-

nak 61 %-át ítelték el. Évente körülbelül 100—150 egyént ítéltek halálra, 280-at életfogytig tartó kényszermunkára, a többi egyéb szabadságvesztés-büntetésre. Ezekből az adatokból vonta le Quetelet azt a következtetést, hogy a «francia nemzet a verpad, a kényszermunka és a börtön budgetjét nagyobb szabályossággal fizeti, mint a pénzügyi budget-et».

Művének 1869-ben megjelent második kiadásában azonban már Quetelet is hangsúlyozta, hogy a büntetendő cselekmények fejlődése tekintetében nem akart változhatatlan természeti törvényt megállapítani, sehol sem zárta ki a viszonyok javításának lehetőségét, sőt egyenesen megengedte, hogy ha a társadalmi jelenségek okai változnak, beállhat a módosulás lehetősége is.

Valóban már az első félszázad adatai bebizonyították azt, hogy a bűncselekmények budgetje nem változhatatlan.

A francia újabb criminologusok közt a legfényesebb tehetség, Tarde, a ki az Institut tagja és a francia igazságügyminisztérium statisztikai osztályának főnöke volt, egyik munkájában (*La criminalité comparée*. V. kiadás, 1902. 63—64. l.) rámutat arra a tényre, hogy 50 év alatt Franciaországban a büntettek száma felére csökkent, ellenben a vétségek megháromszorozódtak, egészen különválasztva a kihágásoktól.

Vajon hazánkban szintén változik-e a criminalitás iránya és jellege? Ha igen, kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb alakot ölt-e, s utóbbi esetben belátható időben remélhetjük-e a veszélyesebb vagy nagyobb jogsértést okozó büntetendő cselekmények számának csökkenését?

Ezek a kérdések nem csupán a jogászt és a statisztikust érdeklik. A bűnügyi statisztika adatai egyúttal próbakövet adják annak is, hogy a valamely államban hatályban levő büntetőjogi és bünvádi eljárási szabályok megfelelnek-e az igazságszolgáltatás követelményeinek és az illető állam különleges viszonyainak? Ezek az adatok kifejezésre juttatják némely társadalmi bajok jelenségeit és ha felvilágosítást adnak a büntetendő cselekmények okai és tényezői felől, módot nyújthatnak arra is, hogy megfelelő törvények, illetőleg a közigazgatás okszerű intézkedései, esetleg az állam és a társadalom vállvetett tevékenysége meg-

előzök egyes büntetendő cselekmények elkövetését, vagy legalább csökkenték a súlyosabb és veszélyesebb büntetésekre vezető tényezőket.

Ezeknél fogva nemcsak a törvényhozás és igazságügyi igazgatás irányítói, hanem a gyakorlati törvénykezés terén dolgozók is, általában a közügyek minden munkása, sőt mindazok, a kik állami és társadalmi életünk javításán közreműködni kívánnak, tanulságokat meríthetnek a bűnügyi statisztika adataiból.

Mindezeket a tanulságokat azonban csak teljesen megbízható, hivatalos és tüzetes adatok vizsgálata alapján állapíthatjuk meg.

Ezért a büntetőjog elméleti művelőinek, a törvény-előkészítőknek és a criminologusoknak nagy szolgálatot tett a magyar királyi Központi Statisztikai Hivatal igazgatója, dr. Vargha Gyula ministeri tanácsos, a mikor dr. Földes Béla egyetemi tanárnak a képviselőház bizottságában előterjesztett kívánsága alapján elhatározta, hogy a hazai bűnügyi statisztika legújabb adatait, öt évi időszakra terjedőleg, tüzetesen feldolgoztatja és külön közlemény alakjában közzéteszi.

Az 1904—1908. évekre terjedő adatokat tartalmazó kötet a folyó év őszén jelent meg.*

II. *A bűnügyi statisztika adatainak feldolgozása Magyarországon.*

1. A bűnügyi, szabatosabban a börtönügyi statisztikának első hivatalos és megbízható adatai hazánkban a XIX. század harmadik évtizedéből találhatók.

A magyar országgyűlés az 1840: V. törvénycikkkel Országos Választmányt küldött ki a büntető és javító rendszer kidolgozására.

Ezen Országos Választmánynak börtönügyi albizottsága intézkedett az iránt, hogy az 1831—40. években a Magyar- és Horvát-ország törvényhatóságainál és pallosjoggal bíró

* A magyar szent korona országainak bűnügyi statisztikája az 1904—1908. évekről. 235 oldalra terjedő táblázatok, 84 negyedréti oldal bevezetéssel és négy graphikai térképpel. Budapest, Athenaeum 1910.

uradalmainál börtönben tartóztatott rabokat hivatalosan összeírják.¹

Ezek az adatok csupán a vizsgálati foglyokra és az elítéltekre, valamint azok személyi viszonyaira vonatkoznak ugyan, de ebben a keretben teljesen megbízhatók és azért az összehasonlításnál némely irányban figyelembe vehetők, természetesen azzal a megjegyzéssel, hogy a múlt század első felében hazánkban egészen más büntetőjogi és büntető eljárási szabályok voltak hatályban, mint napjainkban.

2. Egyes külföldi államokban, különösen Franciaországban, mely e téren elől járt, a tudomány igényeinek megfelelő bűnügyi statisztikai adatokat már a XIX. század elején kezdték gyűjteni. Az első ilyen francia közlemény 1826-ban jelent meg. Ezzel szemben nálunk csak 1873-tól kezdve állanak rendelkezésre a részletekben is feldolgozható és beható következtetésekre felhasználható adatok, de a Központi Statisztikai Hivatal már a múlt század vége felé meggyőződést szerzett arról, hogy a bíróságok és ügyészségek által az akkor hatályban volt úgynevezett «lajstromos rendszer» alapján beküldött táblázatok adatai nem megbízhatók. Ezen régibb adatokat a bűnügyi statisztika magyarországi tekintélyes művelői, — különösen Konek Sándor egyetemi tanár, továbbá Jekelfalussy József, az Orsz. Statisztikai Hivatal volt igazgatója és dr. Földes Béla — több nagyszabású munkában² feldolgozták ugyan, de tekintettel azoknak megbízhatatlan voltára, a statisztikai hivatal részletes feldolgozásukat és külön kiadványban közzétételüket már évtizedek óta célzatosan mellőzte volt.

Az adatgyűjtés módjára nézve a gyökeres és korszakos átalakulás 1900-ban történt. Ekkor szakítottak³ a megbiz-

¹ L. Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. A. M. T. Akadémia megbízásából szerkesztette Fayer László. II. köt. 100—319. és 513—514 l.

² Ezek közül *A bűnügyi statisztikája* (1889) és *Statisztikai előadások* (I. 1904 és II. 1905) a terjedelmesebbek.

³ Főleg dr. Ráth Zoltán jogtanárnak, a M. Tud. Akadémia tagjának emlékirata és sürgetései alapján. L. még *Institut International de Statistique* VIII. Session (Budapest 1901.) Série des rapports No. 39.

hatlan, régi lajstromos rendszerrel és megvalósították az egyéni lapok és ügylapok alapján való adatgyűjtést. Ennek módját 1904 január elsejétől kezdődőleg újjá szervezték. Ez az oka annak, hogy a statisztikai hivatal jelenlegi közleménye az 1904. évtől kezdődik és a jelenleg rendelkezésre álló öt évre terjed.

3. Ha visszapillantást vetünk a hét évtizeddel korábbi időre, az 1840-iki Országos Választmány munkálataiból meggyőződhetünk, hogy az 1831—40. tíz év alatt az összes magyarországi börtönökben együtt véve 238,735 egyén volt letartóztatva, beleértve az elítélteket és a vizsgálati foglyokat.

Ezekből félelvi vagy ennél hosszabb időre elítélt volt évenként átlag 4886, félelvenél rövidebb időre elítélt, illetőleg vizsgálati fogoly volt a többi.*

Ezzel szemben a most rendelkezésünkre álló adatok utolsó évében: 1908-ban a kir. járásbiróságok 100,917, a törvényszékek pedig 28,877 vádlottat ítéltek el (l. a közleményhez írt általános bevezető jelentés 37. l.) s az összes első folyamodású kir. bíróságok egy év alatt 536,829 egyén bűnügyét intézték el jogerősen.

Az 1873—1899. évek adataival mellőzöm az összehasonlítást, mert ezeket az adatokat én sem tartom megbízhatóknak.

Az összehasonlítás a hét évtized előtti adatokkal csak nagy óvatossággal történhetik, mert 1831—1840-ből a vizsgálati foglyok és szabadságvesztésre ítélték összes száma iratott csak össze. Döntő körülmény azonban, hogy 1848 előtt minden nem-nemes vádlottat rendszerint vizsgálati fogságba helyeztek és így a vádlottak száma évenként 24,000—26,000 körül lehetett.

* Ez adatokkal semmi párhuzamba nem lehet állítani a *Bach korszak* bűnügyi statisztikáját. 1856 végén három hó alatt 342,000 feljelentés és letartóztatás történt (Beksics Gusztáv: *A magyar nemzet története* [X. köt. 440. l.) Ezt a megdöbbentő növekedést nemcsak az eltérő osztrák jogszabályok alkalmazása, hanem főleg az magyarázza, hogy az akkori »zsandárok» minden elfogás és elítélés után jutalomdíjat kaptak.

Bizonyos tehát, hogy (nem tekintve a közigazgatási hatóságok által elbírált, rendkívül nagyszámú kihágást), — a kir. bíróságok hatáskörébe utalt bűncselekmények száma az utolsó évtizedekben hazánkban is minden esetre erősen növekedett.

4. A mi a criminalitás irányát illeti, hazánkban is kétségtelen a súlyosabb büntettek számának és ezzel kapcsolatban a súlyosabb büntetéseknek örvendetes csökkenése.

Nehogy fárasztó legyenek, csak egy olyan részletet említek, a melyre nézve egészen hiteles adataink vannak.

Konek Sándor megállapította, hogy 1854—1856-ban, tehát a mikor az akkor működő bíróságok az osztrák törvényeket alkalmazták hazánkban, évenként átlag 60 halálos ítéletet hoztak és hogy ezek közül évenként tíz halálra ítélt kapott kegyelmet, tehát körülbelül ötvenet kivégeztek.

Ezzel szemben gyilkosság miatt (a mely büntett a Btk. 278. § a szerint halállal büntetendő), az utolsó öt évben évente átlag 50 egyént ítélték el, de rendszerint nem halálra, hanem enyhítő körülmények figyelembe vételével fegyházra és halálbüntetést 1880-tól fogva összesen 40 egyén ellen hajtottak végre; tehát három évtized alatt kevesebb egyént végeztek ki, mint félszázaddal előbb egy év alatt.

Bizonyos tehát, hogy a «vérpád adója», a melyről Quetelet 1836-ban az ijesztő szabályszerűséget állapította meg, nem maradt állandó, hanem hazánkban is rendkívüli mértékben csökkent.

Lényegileg ugyanez áll a többi legsúlyosabb büntetésekre és büntetésekre nézve.

Az 1908. évben szabadságvesztésbüntetésre 25,400 egyént ítélték el, de ezek közül a fegyházra ítélték (legkisebb tartam két év) száma 1308, a börtönre ítéltké 6200 (minimum 6 hó). A többi esetek a fogházbüntetésre esnek. Legkisebb tartama: egy nap; rendes tételek 1—2 hét vagy hónap.

Megegyezik a világszerte tapasztalt fejlődés irányával hazai adatunk, hogy a közép súlyosságú bűncselekmények és a vétségek száma Magyarországon is állandóan növekszik, valamint hogy a bíróságok mindinkább az enyhébb

büntetésnemeket alkalmazzák, illetőleg a büntetési tételek legkisebb mértékét * közelítik meg vagy szabják ki.

A mint Tarde megállapította: állandóan növekszik a bíróságoknak kegyelmes felfogása, ellenben csökken az a kockázat, melylyel a bűncselekmények elkövetése, különösen a hivatásszerű büntetésekre nézve járhatna.

5. Az újabb adatoknak két kedvezőtlen, sőt aggasztó részletét kell még hangsúlyoznom: a fiatalkorú büntettek számának nagy növekedését és a visszaesők szaporodását.

Konek Sándor adatai szerint (*M. Tud. Akadémiai Értekezések* V. kötet 29—32. l.) három évtizeddel ezelőtt öt évi átlagban 2373 húsz éven alulit ítéltek el. Ezzel szemben 1908-ban a kir. bíróságok 23,688 (l. a 200. lapon levő táblázatot) 21 éven aluli fiatalkorut ítéltek el büntett és (a becsületsértés kivételével) vétség miatt.

Mint a külföldön, nálunk is észlelhető, különösen a nagyobb városokban és ipari központokon a munkakerülő és bűncselekmények elkövetéséből élő hivatásos visszaesők számának növekedése, a mi azért is komoly jelenség, mert az elkövetett büntetendő cselekmények legnagyobb számát visszaesők vitték véghez.

A kir. bíróságok 1908-ban 8123 visszaesőt, 2839 kétszer vagy háromszor visszaesőt és 896 többször visszaesőt ítéltek el (214—215. lapon levő táblázat).

Semmi kétségem a felől, hogy ezen több ezer visszaeső legnagyobb részére nézve a jelenlegi büntetési eszközöknek és a rövid tartamban megállapított büntetési tételeknek nincs semmi hatásuk s hogy ezen megátalkodott, hivatásos büntetteknek nézve a legnagyobb fokú valószínűsége van annak, hogy újból büntettet fognak elkövetni. Ennek folytán velük szemben a társadalom hathatósabb védelme érdekében, a mint ezt a büntetőtörvény-előkészí-

* A magyar bíróságok a Btk. 92. szakaszát, a mely a »rendkívüli enyhítő körülmények» alkalmazásáról szól, 1908-ban alkalmazták: a szándékos emberölésnél az esetek 43%-ában, betöréses lopásnál 65%-ban, cselédlopásnál 78%-ban, orgazdaságnál 38%-ban, uzsoránál 70%-ban, sőt a hatóság elleni erőszaknál az eseteknek 92—95%-ában stb. (*Általános jelentés* 50—60. l.)

tők már hazánkban is javaslatba hozzák, más biztonsági rendszabályokról kell gondoskodni.

6. Természetesen az a kép, a melyet a közlemény hazánk erkölcsi statisztikai viszonyairól ad, nem teljes, sőt kétségtelenül egyoldalú. A kötetből társadalmi viszonyainknak csak visszás oldalát, nemzetünknek csak hibáit látjuk és nem az erényeket és jó tulajdonságokat. Ennélfogva meg nem engedett egyoldalúság volna a bűnügyi statisztika adataiból társadalmunk összes viszonyaira általános következtetést vonni.

Különben is az összehasonlításra és messzebb menő következtetésre csak később lesz igazi alap, akkor t. i., a midőn hosszabb időre, lehetőleg már évtizedekre visszamenőleg hasonló, teljesen megbízható és részletes adatokból egészen hiteles képet nyerhetünk a criminalitás fejlődéséről hazánkban.

Addig is sok köszönettel tartozunk a statisztikai hivatal tudós és buzgó igazgatójának a nagy fáradsággal és körültekintő gondossággal készült külön kiadványért, valamint dr. Bud János min. segédtitkárnak, a ki a szerkesztés munkáját végezte és a kötethez terjedelmes és szakavatott, különösen a büntetőjogász számára is tanulságokat nyújtó bevezetést írt.

Bizonyos, hogy ebből a kötetből minden büntetőjogász, később pedig törvényhozásunk előbbre vitele és társadalmi viszonyaink tanulmányozása szempontjából, a codicator és a sociologus egyaránt bő tanulságokat és útbaigazítást fog meríthetni.

BALOGH JENŐ.

KÖZMŰVELŐDÉSÜNK FEJLŐDÉSE A SZATMÁRI BÉKEÍG.

I.

A magyar történelemnek minden elfogultságtól mentes megvilágítása, nézetem szerint, legjobban megérteti az igazi föltételeket, a melyektől a népek szellemi fejlődése és politikai uralma függ. Ha meggondoljuk, hogy itt a nyugateurópai cultura keleti határán, a népvándorlások nagy országútján egy csekély néptöredék, oly idegen népek közé ékelten, melyek hatalmas fajrokonaikkal, a germánokkal és szlávokkal állandó összeköttetésben maradtak s újabb jövevényekkel gyarapodhattak, nemcsak sajátos jellegét és nyelvét birta megőrizni, hanem az utóbbit jelentékeny művelődés eszközéül is alkalmazni; hogy továbbá sok akadályt elhárítva ez a csekély néptöredék nemcsak állami függetlenségét tudta biztosítani, hanem vezető szerepű politikai befolyásra is szert tehetett: — ha mindezt meggondoljuk, nyilvánvaló lesz előttünk, hogy nem a physikai többség és hatalom döntik el a cultura ügyét, hanem egyéb faji sajátságok — hiszen egészen a legújabb időkig a magyarul beszélők nem tették többségét az ország lakosságának. E föltűnő jelenségnek igazi magyarázata: a magyar fajnak sokoldalú alkalmazkodó képessége s másrésről friss, eleven érzéke a magasabb művelt-élet szükségletei iránt. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy a mióta csak a magyarság Európának e szögletébe letelepedett, mindig ott találjuk a magyarokat a szabad fejlődés bátor harczosai között, míg ellenben a többi hazai népfajok könnyen és gyakran álltak reactionarius, fejlődés-megakasztó törekvéseknek is szolgálatába.

A magyar állam történelmében iskolás hagyomány sze-

rint, de nem csupán külsőleges szempontokból indulva ki, általában három korszakot különböztetünk meg. Az első az Árpádok korszakának állami élete, körülbelül a X. század közepétől 1301-ig; e kor a honfoglalásnak, a kereszténység föl vételével kapcsolatos állami berendezkedésnek korszaka, továbbá a nemzeti önállóság bátor megvédésének ideje a két világtörténelmi hatalmassággal, a nyugati és keleti császársággal szemben, valamint a sajátos népi jelleg megőrzésének a még mindig előnyomuló népvándorlások zivatara i között.

A második korszak (1699-ig vagy 1711-ig) az az időszak, a mely alatt hazánk népe időről-időre választá ural kodóit más-más családokból s ezek változatos és sokszor végzetes törekvések és kísérletek útján igyekeztek a magyarságnak megfelelő helyet biztosítani az európai nép- és államcsoportok között, míg végre világtörténelmi követelmények tartós és törvényes kapcsolatra vezettek a Habsburgok uralkodóházával és örökös tartományaikkal. E korszakot joggal lehet két csaknem egyenlő részre osztani: az. elsőben különféle, leginkább idegen uralkodó családokból származó királyok ülnek a magyar trónon, de az állami élet és a közművelődés egységes és csaknem megszakítás nélkül fejlődik és alakul az európai fejlődéssel élénk kapcsolatban; a második azonban a három részre osztott politikai kereteken belül belső ellentétek és fenyegető külső veszedelmek kora, s benne sajátosan magyar cultura csak nagy akadályok ellenére és egyéniségének megőrzéseért folyó állandó küzdelmek közepette fejlődhetik ki.

A másfélszázados török iga alól való fölszabadulás s a népnek újból való egyesítése után, a harmadik korszakban (a XVIII. század elejétől fogva), kezdődik a szilárdabb állami szervezkedés s egyben az elavult társadalmi formák átalakítására irányult törekvés, valamint erkölcsben és művelődésben a nemzeti szellem teljesebb kifejlése munkájának megindítása; oly föladatak és czélok ezek, melyek jelenünk törekvéseit is jellemzik.

A magyar közművelődés multja szintén könnyen símul e beosztáshoz. Azonban csak egyes jellemző adatokat akarunk

kiemelni, olyanokat, a melyek általános szempontból is nevezetesek. Ezeknek méltányos megítélésére figyelembe veendő, hogy nemzetünk, mint az köztudomású, megkésve lépett be az európai cultur-közösségbe s így az erkölcsi fejlődés egyes lépcsőfokaira csak a nyugat vezető nemzetei mögött léphet föl, még pedig olyanformán, hogy rendesen akkor ér el nemzetünk valamely fokozathoz, mikor ez az illető cultur-stadium, eredetének helyén, fejlettségének már legmagasabb pontját elérte. De minthogy a magyarság állandó összeköttetésben van a haladottabb nyugattal, a művelődési áramlatoknak minden hulláma azonnal, késedelem nélkül eljut hozzánk is és ebből aztán az a baj ered, hogy a szellemi fejlődésnek egyes okvetlenül szükséges fokozatai nálunk teljesen, tisztán és akadálytalanul nem fejlődhetnek ki, mert mindnek nyugodt, egyenletes és szerves megérését korán megzavarják újabb hatások. Ezért van az, hogy közművelődésünk sok korai kezdést mutat állandóan ható következmények nélkül, valamint sok újításra igyekvő elsietett törekvést olyan esetekben, mikor a régiek gondos ápolása sokkal tanácsosabb lett volna.

II.

Az Árpádok kora (X—XII. század) folyamában helyezkedik már el népünk, mint a nyugateurópai művelődési kör tagja, biztosan és végleg, hazánk már egész területén. Hogy milyen lehetett a pogány magyarságnak értelmi és műveltségi fejlettsége a honfoglalás után az első században, a nyugati országokban való kalandozások korában, arról csak igen kevés adat áll rendelkezésünkre. De az a körülmény, hogy a keresztyénség aránylag könnyen vert gyökeret s másrészt szintén elég gyorsan történt meg az átmenet a törzsek szerinti szervezettségből a királyi uralom alatt egyesített népelet szilárdabb állapotába, a primitívnél magasabb culturalis állapotra mutat. Ezt különben az is bizonyítja, hogy a magyar nyelv eredeti, ősi szókincsében föltűnő gazdagsággal találhatók a szellemi és erkölcsi fogalmak kifejezései.

A keresztyénség fölvételével nemcsak a frank törvénykönyvek (*capitularék*) honosodtak meg (ezekből indult ki

első királyaink törvényhozása), hanem a nyugati országok művelő intézményei és eszközei is: az általános, gyermekek és felnőttek vallás-oktatása a plebániakon és a lelkész-képzés a kolostori és káptalani iskolákban. Arról a buzgalomról, a melylyel a püspökök már a keresztyénség első ideiben igyekeztek gondoskodni magyar clerikusok neveléséről s a melylyel a nemesek fiaikat a papi iskolákba küldötték, hű és eleven képet ad Szent Gellért legendája, mely műben — kétségtelenül egy nemzeti érzésű clerikusnak munkájában, ki a viszonyokat, a melyeket jellemez, közvetlen szemléletből ismeri — ezen idők gondolkodásmódja, életviszonyai sokoldalú és hű kifejezést nyertek.

Nyilvánvaló, hogy az egész korszakban, a melyben még csak kezdő stadiumán van a népnek rendi tagozódása, iskolai képzésről csupán a papi rendnél lehetett szó, a melynek a nyugati egyházzal való kapcsolatán örködnie kellett. Be lehet bizonyítani, hogy az általános zsinatok határozatainak értelmében minden püspöki székhelyen működtek káptalani iskolák, (két érsekség és 10 püspökség keletkezett) s köztük a veszprémi az oklevelek szerint e kor vége felé már mint oly iskola szerepelt, a melyen a tanulmány prout Parisius in Francia virágzott, úgy hogy egész a legújabb időkig róla mint magyar főiskoláról beszélhettek. A különféle szerzetesrendek is, mint például a szent Benedek-rendiek mindjárt a keresztyénség fölvétele idején, továbbá a cisterciták és præmontreiek a XII. század közepe óta — hogy csak azokat említsem, a melyek ma is jelentékeny tanító rendek — letelepedésük idején meghonosították kolostori iskoláik erkölcsét és tanítási módjait. S ne feledjük, hogy az első egyetemeken, Párisban, Bolognában, mindjárt megalapításuk után találhatók magyar clerikus-hallgatók elég gyakran, sőt az utóbbin a magyarok az «ultramontanok» külön egy nemzetiségét alkották. Köztudomású, hogy a bolognai egyetem legrégebb ismeretes statutumainak egyetlen másolatát a pozsonyi káptalan levéltárában találták meg. De a magyar clerusnak valami magasabb tudományos képzéséről e korban semmiféle biztos bizonyítékunk nincsen. Sokkal jellemzőbb ellenben az a körül-

mény, hogy még e korszak vége felé (1279) a Budán egy pápai legatus elnöklete alatt tartott synodus, meghagyva a gyermekek tanításának és a vallási gyakorlatoknak pontos megtartását, egyben szükségesnek tartja annak tartalmát is behatóan megvilágítani s minden lelkésznek megmagyarázni, miként kell tanítaniok a keresztyénségnek alapigazságait, a szentháromságot, az incarnatiót, a passiót, a szentlélek megnyilatkozását, valamint a hét szentséget. Minthogy a hit az értelemtől nem függ, nem is kell azon sokat gondolkodni: milyenek a dolgok s mért olyanok? «Hinni kell s a túlvilági életben majd meg fogjuk érteni azt.» De a nyilvános életben, a törvényhozásban és törvénykezésben a clerus sok ügyességet és mély értelmességet tanusított; hiszen a magyar szabadság első actájának, az arany bullának (1222) dátumán az egri prépostnak, mint udvari cancellárnak neve mellett még csak az ország két érseke és nyolcz püspöke van megnevezve. A magyar történetírás első emlékei, a legendák és a krónikák, a melyeket egyházi férfiak írtak latin nyelven, szintén ezek népies, nemzeti érzését bizonyítják. A magyar nyelvnek legrégibb emlékei, így a *Halotti beszéd* a XIII. századból vagy a *Königsbergi töredék*, szintén az új keresztyén életrend köréből veszik tárgyukat.

III.

A magyar történelem második korszakának első részében (a XIV. század kezdetétől a XVI. század közepéig) a lakosságnak megkezdett rendi tagolódása teljesen kialakul; az egyházi rendhez sorakoznak: a fő- és köznemességnek szintén kiváltságos osztályai (az utóbbiak hosszú ideig a nemzet tulajdonképeni commoner-jei); nemsokára a városi polgárság is, jobbadán idegen nemzetiségű telepesek utódai, állami rendi jogokat nyer, bár sokfélekepen korlátozva voltak e jogai; a parasztság ellenben e korszak vége felé a teljes jogtalanság szolgai állapotába süllyed. S míg egyrészt az uralkodó családok, melyek részint választás, részint öröklés által kerültek a magyar trónra, köztük a Hunyadiak, egyetlen nemzeti uralkodó családunk e korban, a nemzetet

mind jobban belesodorták a közép-európai politika zavaraiiba; másrésről a fenyegető keleti veszedelem, a török előnyomulás hazánkat a nyugati cultura védbástyájának tette. Így a művelődés alkalmával annak szükségletei is szaporodnak, különösen a mi a világi rendeket illeti; és az egyházi tanító intézményekhez, a melyeknek gyarapodniok és fejlődniök kellett, nemsokára egyetemek kapcsolódnak a tudományos tanítás céljaira — királyok alapítják ezeket állami szempontokból — továbbá városi intézmények, a melyek részben a polgárok napi szükségleteit szolgálják: az írás, levelezés, számolás iskolái, részben pedig mint latin iskolák a polgárok fiainak tudományos előképzettséget adnak s már gyakran gymnasiumoknak, akadémiáknak neveztetnek.

Azonban a tulajdonképeni állami törvényhozásnak még nincs érzéke a közoktatásügy iránt. A *Corpus Juris Hungarici* e korszak végéig csak két idevágó törvényczikket tartalmaz; ezek közül az egyik (1458: X. törvényczikk) régi jogszokásra való hivatkozással (prout vetus regni requirit consuetudo) a scholarisokat, papokat és nemeseket minden vám és tized alól fölmenti, míg a másik államrendőri intézkedésként minden scholarisnak, valamint egyházi javakat nem élvező papnak szigorú büntetés terhe alatt megtiltja a fegyverviselést (1514. LX. t.-cz.).

De kiválóbb királyaink, valamint az ország neves főpapjai és mágnásai minden művelődési törekvést hű értelessel támogattak. Ennek köszönhetjük s nem annyira a politikai összeköttetéseknek és a földrajzi közelségnek, hogy a renaissance már első kezdetei idején a magyar királyok udvarában helyet talál. Vergerius, az új nevelési mód első theoretikusa, aggságának elhagyatottságában Magyarországon talál menedéket és itt leli sírját; Aeneas Sylvius (a későbbi II. Pius pápa) könyvét a gyermeknevelésről Csehország és Magyarország leendő királyának, a Habsburg ház ifjú tagjának, későbbi V. László királyunk számára írja; és egy magyar főpap több mint ezer hexameterrel ünnepli mesterének emlékezetét, Guarino da Verona iskoláját és módszerét.

Az újonnan föltámadt világműveltség ez első századá-

ban három magyar király, kiknek hosszú uralkodása az állami élet alakulásában is korszakalkotó, egy-egy egyetemet alapított. Az első Pécsen keletkezett 1367-ben; alapítója Nagy Lajos, ki az ország hűbéri jogrendjét véglegesen megteremtette; vele az általános cultúr-szükséglet kielégítésén kívül hazai versenytársat óhajtott létesíteni az 1364-ben a Piastok által alapított krakkói és a Habsburgok által 1365-ben alapított bécsi egyetemnek. A pápai megerősítő bulla, mint az utóbbiaknál, a Nagy Lajos egyeteménél is kizárta az alapító akaratával szemben a theologiai tanítást, talán a párisi *Studium* érdekében, s így ezeknek tanító munkássága az artium facultásán kívül különösen a kánoni és a civilis jog tanítására szorítkozott. Ám az alapítása körülményeiről s más ezzel kapcsolatos rendelkezésekről sokkal többet tudunk, mint a főiskola működéséről és eredményeiről. Még az is bizonytalan, hogyan, miért és mikor szűnt meg benne a tanítás. Minden valószínűség szerint két emberöltő után történt ez meg, bár soká tartotta magát a monda, hogy a végzetes mohácsi ütközetben (1526) a pécsi püspöknek, mint az egyetem cancellárjának vezetése alatt 300 egyetemi hallgató halt hősi halált.

Annyi bizonyos, hogy a másik két egyetem fönnállásának idejét tekintve az első még elég soká működött; azok alig éltek túl alapítóikat. A másodikat Zsigmond király alapította (1389 körül), ugyanaz a király, a kinek a szabad királyi városok közjogi helyzetüket köszönhetik s a ki az új egyetemmel talán az ország fővárosának, Budának, fejlesztését czélozta. Ez az egyetem a konstanzi zsinatra is kapott meghívást; ott jelentős számú doctorai képviselték (két theologus, egy orvos, három jogász és tán egy artista), a mi virágzó állapotára vall. De ez az adat egyben az utolsó az Universitas Budensis sorsáról.

A harmadik egyetemet alapítója, Corvin Mátyás, kinek fényes uralkodása — «glänzende Regierung» mondja róla Ranke — egyben a köznemesség dicsőségét jelentette, a renaissance eszmevilága szerint tervezte; «nemzeti intézménynek szánta, mely a tudomány és művészet minden ágát egyesítendő volt, a mint azt Italiában művelték» (Voigt).

A megerősítő pápai bulla (1465) a király kívánságát teljesítendő, épen a magyarországi classikus studiumok megalapítójához, Vitéz János biboroshoz, Esztergom érsekéhez és ennek unokaöccséhez, a humanista költőhöz, Janus Pannoniushoz (Csezmiczai Jánoshoz), a pécsi püspökhöz, volt intézve. Az előbbi az «Universitas Histropolitana sive Posoniensis» cancellárja is lett és buzgón gondoskodott számára alkalmas tanerőkről. Johannes Regiomontanus, korának legjelentékenyebb csillagásza, tanító lett benne a quadriviumon. De az oly kedvező auspiciumok közt megindult intézet számára rövid virágzás volt megírva a sors könyvében; cancellárjának politikai bukása után rövid ideig tengődik még, de aztán a Mátyás halála után beállt zavarok közt teljesen tönkrement. A nagy fejedelemnek egy későbbi terve, hogy fővárosában főiskolát fog alapítani, mely nagyságát tekintve Európának legnagyobb egyeteme lett volna — épületében negyvenezer tanuló nyert volna szállást — már kezdetekor hajótörést szenvedett.

Mindezen fenkölt törekvések sajnálatos eredménytelenségét politikai zavarok okozták és nem szabad ezekből arra következtetni, hogy talán az általános művelődésre való hajlam hiányzott volna. Sőt épen a tények azt bizonyítják, hogy ezen időben a műveltség után való élénk vágyakozás a társadalom minden rétegét mozgásba hozta. A művelődés összes gócpontjain, közel s távol, mindenütt találunk magyarokat, egyházi és világi főurakat, sőt városi polgárvadékokat is. Krakkóban külön Bursa Hungarorum volt; Bécsben a Natio Hungarica, a tanulók négy csoportjának egyike, a hallgatóságnak jelentékeny részét tette (15—20%-át); az olasz egyetemek között a magyarok már régóta különösen Bolognába jártak, a hol szintén külön nemzetiségi csoportot alkottak, melynek tagjai közül rectorok, sőt tanárok is kerültek ki. Azonfelül még Páduába és Ferrarába is elkerültek, különösen mióta jelentékeny humanisták tanítanak e helyeken. Párist, a scholastikus theológiának metropolisát, különösen a szerzetesek keresik föl s itt egyes collegiumokban gyakran magyar lectorok is tanítanak. Valószínű, hogy idegenben nem minden magyar tanuló lett olyképen hűtlen

hazájához, mint Janus Pannonius, a széplelkű poéta, a ki hazájába visszatérve, «számkivetettnek» érezte magát püspöki székhelyén. E kor férfiai közül kétségtelenül senki sem képviseli jobban a honi műveltség munkásait, mint a budai kolostor ékesszavu franciskanus barátja, Temesvári Pelbárt, a ki a hittudományt még Petrus Lombardus sententiáihoz fűzve tanítá és igen elterjedt prædicatio-gyűjteményében, a *Pomeriumban* «a tudomány istennek tetsző gyümölcseit és virágait» gyűjté egybe. E gyümölcsök és virágok a magyar népies irodalomra igen nagy, üdvös hatással voltak. Egyesek szerint ő volna szerzője az Alexandriai szent Katalinról szóló magyar nyelvű legenda könnyen gördülő verseinek. Galeotto Marzio, a kóbor humanista, Janus Pannonius iskolai társa — együtt tanultak volt Guarinónál Ferrurában — hálára kötelezett bennünket azzal, hogy Mátyás király szellemes mondásait és hősi cselekedeteit anekdotás könyvében megörökítette, s mindenesetre történelmi méltatást érdemel az a tény, melyet az olasz, hazájára gondolva, mintegy panaszképpen jegyzett föl, hogy a király mindig nagy érdeklődéssel hallgatta a nép-énekesek romantikus elbeszéléseit és hogy Magyarországon a főnemesség és a nép ugyanazt a «dialectust» beszéli s ezek egymást tökéletesen megértik. De hiba volna föltenni, hogy a királyi udvar élénk humanista törekvései közvetlen észlelhető befolyással lettek volna a magyar népszellem további fejlődésére. Ezt még olyan munkákról sem lehet állítani, minő pl. Bonfini Antal *Decadese*, a melyek a nemzeti érzületet ápolják, a mennyiben a hazai történelmet humanista szellemben dolgozzák föl. Az ország tudományos műveltségét csak olyan munkák jellemzik igazán, minő Thuróczy János krónikája (készült 1483—1488), melynek szerzője szintén a királyi udvarban él, s műve a hazai krónika-irodalomnak dicsőséges befejezése; — vagy még inkább Werbőczy István hármaskönyve, a ki mint a köznemesség képviselője a legmagasabb állami méltóságokat eléri, ünnepelt nádor lesz, hogy aztán az ország hirtelen bukása után a török uralom idején mint saját nemzetjebeli jeinek főbírája fejezze be életét. Műve az ország jogszoká-

sait elsőnek codificálta egységesen és áttekinthetően s bár a szó szoros értelmében törvényes sanctiót sohasem nyert, mégis egész a jelenkorig a hazai jogfejlődés alapja, forrása maradt. Mindkét mű, az említett krónika és a *Tripartitum*, az imént fölhalált és hazánkban is kevéssel rá (már 1472-ben) elterjedt könyvnyomtatás incunabulumjaihoz tartozik s bizonynyal több hatással volt egyéb társaival a műveltség fejlődésére, mint az oly változatos sorsu Corvina, a magyar királyi várnak értékes és művészi kéziratgyűjteménye. (A *Tripartitum* 1517-ben Bécsben jelent meg; már 1545-ben második, s a század folyamán még öt új kiadása vált szükségessé; nemsokára (1564) megjelent magyar fordítása is.)

E korszak utolsó századában a nevelő intézmények friss és fejlődésre hivatott ága alakult ki a városi polgárságnak gyors közgazdasági fölvirágzása által. Egy oklevélgyűjtemény, a mely minden ránk maradt adatot gondosan összegyűjtött (Békefi Remig műve), háromszázötven adatot tartalmaz a városi iskolázásról a XVI. század közepéig — csupán hat szegényes jegyzetet a XIII.-ból, körülbelül 38-at a XIV.-ből, a többi a következő századokra vonatkozik. Köztudomású, hogy Németországban a városi iskolák fölállítása másfélszáz évvel előbb esett meg. Természetesen nálunk sem történt meg a községi iskolák megalapítása a kiváltságos egyházi iskolák hatóságainak ellenkezése nélkül. A nagyobb városok igen részletesen, latinul vagy németül vezetett számadás-könyvei — körülbelül tizenhárom városról állnak ilyen adatok rendelkezésünkre — azt a gondosságot mutatják, a melylyel azok iskoláikról, a mesterekről és tanulókról egyaránt, gondoskodtak. Ők lettek a XVI. század fordulóján az egyházi és iskolai reformoknak buzgó előharczосai és ápolói. (Egy város régi iskoláiról és egykoru műveltségi viszonyairól igen tanulságos vázlatot nyújt Teutsch: *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, X. 1872.)

IV.

E korszak második felének két évszázada, melyben Magyarország még mint királyválasztó ország a nagy átmenetet éli a rendi életfelfogástól a nemzeti életfelfogásra, politikai és socialis bajok, valamint velök járó erkölcsi eltévelyedések nehéz idői voltak. De épen a társadalmi viszonyok nyomoruságai kipróbálták a nemzet teljes életerejét s mivel a nemzet állta a próbát és az eddigi fejlődéstől csak kevésse előkészített szellemi munkásságot tudott kifejteni és a fejlődés irányában haladni birt, ezzel jogot, de egyben kötelességet is szerzett arra, hogy részt vegyen sajátos nemzeti módján az európai cultura nagy munkájában. Igen elterjedt nálunk az a gondolat s műveltségünk bizonyos hiányait, főképen a tudományos élet tagadhatlan elmaradottságát azzal mentegetik, hogy nekünk évszázadokon át halálos küzdelemben örködnünk kellett a határon, míg azalatt a szerencsésebb nyugat népei szakadatlanul fejleszthették nemzeti szellemüket. De a valóságban a történeti tényeknek helyesebb mérlegelése azt mutatja, hogy ősünk éppen azon időkben, midőn kívülről a török veszedelem, belül a vallásos szakadások csak kevés csendes alkalmat nyújtottak, sokkal többet dolgoztak szellemi életünk fölépítésén, mint az aztán következett békés évszázad nemzedékei. Jellemző, hogy Kölcsey buzgó *Hymnusa*, mely azon szomorú, végzetes idők hangulatát fejezi ki, a közelmúltban nemzeti dalunkká lehetett, valamint hogy a magyar dal igazi jellemző képviselőjének messze földön a Rákóczi-nótát tekintik.

Egy nagy parasztlázadásnak véres, borzalmas elnyomása, melynek következtében a jobbagyság a szolgaság állapotába került, továbbá egy nem kevésbé szívtelen országgyűlési határozat (1525. IV. t.-cz.), melynek értelmében, mint az eleje és vége mondja: «Lutherani omnes . . . comburantur» (minden lutheranust el kell égetni), eléggé jellemzik e korszak kezdetén a népies körök fölfogását, a magyar köznemességét, melynek vezetője épen Werbőczy nádor, a ki néhány évvel előbb a wormszi országgyűlésen Luthert megvendégelve, nagyon azon volt, hogy lebeszélje

öt vállalkozásáról. És viszont ismét egy parasztlázongás e korszak végén (1703—1711) ad alkalmat a köznemesség utolsó fölkelő vezérének, II. Rákóczi Ferencznek, a jezsuiták e mélységesen vallásos növendékének, ki különben nem kevésbé erős meggyőződésű, hű kalvinista fejedelmi családból származott, hogy a dicsőséges ösétől egykor diadalra vitt zászlót újra magasan lobogtassa «pro Deo et Libertate», a rendi jogokért s egyben mindeneknek, a faluk jobbágyaiként is szabad vallásgyakorlásáért.

Messze vezetne bennünket, ha az eseményeket és körülményeket, a melyek a nép felfogásának ezen átalakulását okozták és kísérték, csak vázolni is megkísérlenők. Politikai szempontból az volt a cél, hogy az országnak végzetes három részre tagolódását megszüntessék, megszabadítván azt a török járom alól, a mely a főváros cselszövényes elfoglalása által (1541) éppen az ország közepét, a nagy Alföld és a szomszédos, megerősített dunántúli dombos vidék gazdag mezőit sanyargatta; és hogy visszaadják a népnek egységét, állandó fejlődésének biztosítékát. De e feladat megoldásának sok nehézsége volt. A Habsburgok királyi hatalma, mely az ország nyugati harmadrészét birta, egyben a német-római birodalom császári fenségét képviselte; az ő segedelme tehát azt jelentette, hogy Magyarországot is a birodalomba kell bekebelezni, a mint hogy ezt az augsburgi országgyűlés (1566) kimondottan követelte is, de a mi e földön minden nemzeti jelleget csirájában megfojtott volna. Másrészt pedig a keleti rész, mely mint erdélyi fejedelemség éppen a magyarság sajátos jellegének biztosítását szolgálta, önállóságát ez érdek szolgálatában a versenyző hatalmasságok, a keresztyén császárok s a török szultánok törekvései ellenében csak úgy tudta megőrizni, hogy rendesen kijátszani próbálkozott az egyik hatalmasság védnökségét a másikkal szemben. De éppen azok a nehézségek, a melyek az állami élet egységének helyreállítását megakadályozták, éppen azok vágtak hozzánk vezető utat az általános európai vallásos mozgalmaknak s a velők kapcsolatos művelődési törekvéseknek; azok adtak e mozgalmaknak alkalmas helyet a feldarabolt ország egyik-másik részé-

ben s megfelelő időt arra, hogy átvitelökkel a nemzeti élet eltanulhassa mindazon művelődési elemeket, a melyeket a nyugati népek már az úgynevezett közép-korban magukéivá tettek. Az a két évszázad, melyek közül az egyiknek a hit-újítást kiterjeszteni sikerült, míg a másik a régi egyházat restaurálni iparkodott s a lehetőség szerint restaurálta is, vezette be a magyar népet a művelődés igazi iskolájába.

Szellemi törekvéseket nehéz idők bonyodalmai és dúló csatái közt csak azon szempont szerint lehet helyesen megérteni és kellőkép méltatni: vajon hozzájárultak-e s mennyiben a nemzet sajátos gondolkodásának és érzésvilágának kialakulásához. Különösen áll ez olyan esetekre, melyekben, mint az európai cultureéletben általában, átvett, derivált műveltségről van szó; ilyen atplántált művelődésnek értéke és érdeme kizárólag attól függ, hogy elsajátítása mennyiben szolgált nemzeti létnek és belőle kiinduló államalakulásnak alapjául. Ezúttal azonban csak azon momentumok hangsúlyozására kell szorítkoznom, a melyek a magyar culturalis fejlődés keretein belül minden következő alakulásnak s így jelenünknek megértésére is fontosak.

Hogy a legfontosabb művelődési elemmel kezdjük, igen jellemző, hogy az ország egész területén egyedül csak a magyar faj élte át a vallásos megújulás egész processusát. Míg az ország más nemzetiségei, a németek, a szlávok egyebet se tesznek, mint hogy az ország határain kívül kialakult új vallásokat és egyházi rendszereket készen átveszik és különösen állampolgári és rendi helyzetük megerősítésére fölhasználják, addig a magyarok bámulatos szellemi frissességgel és zavartalan következetességgel átélük a vallásos fejlődés összes fokozatait, kivéve talán az ábrándozó, homályos eltévelyedéseket, melyeket szerencsésen elkerültek. A hitújítás hősei, kik tanításukat magyar nyelven hirdették a nemzetnek, sorjában képviselik a különféle álláspontokat, a melyekhez a szentírás szellemébe mind mélyebb s mélyebb behatolás útján jutottak, s mindig a martýriumhoz közelálló szilárd, elszánt, benső vallásosság vezette őket. Gondoljunk csak Dévai Biró Mátyásra, Dávid Ferenczre s talán Pécsi Simon is ide tartozik. És valóban igen tanulságos és fontos,

hogy abban a fejlődésben, mely az ősi katolikus vallásból kiindulva, Lutheren, Calvinon át az unitarismusig s végül Krisztus imádásának megtagadásához, sőt a zsidózó szombatosokhoz vezetett, minden fokozat az előbbivel szemben nemcsak az istenhit bensőségének érzését mutatja megerősödve, hanem a nemzeti öntudatot is növekvő energiával érvényesíti.*

E vallásosságnak mélységesen komoly alapvonása az a meggyőződés, hogy minden egyéni szenvedésnek és nyomornak, minden társadalmi bajnak, az állami élet ziláltságának és a nép lealacsonyosodásának oka az igazi hitvallás nem ismerése vagy megvetése, az ezzel kapcsolatos önzés és erkölcstelenség s hogy azért az igaz isten ismeretének keresése s a megtalált felfogás terjesztése vannak hivatva arra, hogy a társadalmi erkölcsöket megújítsák s a nemzeti dicsőséget régi fényében ragyogtassák. Midőn már a hitújítás mozgalma a nép minden rétegét meghódította, úgy hogy, mint a résen álló jezsuiták panasza igazolja, az ország nagyjai közt immár csak hárman maradtak hívek a régi valláshoz, a köznemesség sorai közt alig egy; s midőn ezek alkalmasnak találták az időt arra, hogy a további terjedést, ha kell, cselekkkel és erőszakkal megakadályozzák: ekkor hirdette egy evangélikus predicator, Magyar István, munkájában *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Sárvár, 1602) nem csekélyebb ékesszólással, mint erős meggyőződéssel a hitújítás fent részletezett elveit, az ország tenger szenvedéseiért a katolikus bálványimádást és tév-

* Ma is úgy van, hogy a szabadabb református felekezetek, a kalvinisták és az unitáriusok, szinte színmagyarok: a reformátusok között az egésznek 98·24 %-át, az unitáriusok közt 99·09 %-át teszik; ellenben a többi keresztyén felekezetben a magyarok száma jóval kevesebb: a róm. kath. közt 60·50%, az evangélikus lutheranusok közt 28·56%, gör. kath. 13·39%, gör. kel. 1·45%. A többség szerint az evangélikusok közt 32·62 német, 36·73% szláv; a gör. katolikusoknál 51·83% oláh, 22·31% rutén; a gör. keletieknél 77·99% oláh, 19·49% szerb. Általában a nemzetiségek szerint 1900-ban a lakosság aránya ez volt: 51·4% magyar, 16·7% oláh, 11·99% szláv, 11·8% német, 3·7% szerb (horvát) és 2·5% ruthén.

tant okolva; azonban ugyancsak ekkor már élesíté fegyvereit a katolikus restauratio legjelentékenyebb előharczosa, Pázmány Péter, a jezsuiták volt tanítványa és tanítója, kit később tehetsége és vitázó ereje mint primást és cardinalist a magyar állami egyház élére emeltek; ő az ellenfélre a kezéből kicsavart karddal ront rá, az isteni büntetést a régi egyháztól való elszakadás következményeképen tüntetve föl. Mindennek a vitatkozásnak megvolt ekképen az az üdvös hatása, hogy feleseléseikben minden vallásos intelmet végső következményeiben a nemzeti gondolatnak s a népjólétnek rendelték alája.

De mindez a viszálykodás az igaz vallásért s a mindig megújuló lázadások és harczi vállalkozások a vallás szabadságáért és gyakorlásának biztosításáért, mindez a legvilágosabb és legnyilvánvalóbb ismertető jele a népetet társadalmi tagolódásában beálló alapos változásnak, s a mi ezzel szoros kapcsolatban van, a népnevelés átalakulásának. E két században még minden nyilvános működés a rendi tagolódás keretein belül történik ugyan, de e munkásság egy új, nemesebb czélt nyer az által, hogy a socialis küzdelem most már nem pusztán bizonyos előjogokért folyik, hanem azért, hogy a vallásos élet és az oktatás terén is érvényre juthasson. Kétségkívül sokszor, midőn a rendek, a nemesség és a városok a vallásos törekvéseket politikai érdekeik szolgálatába állítják és saját különállásuk biztosítására használják, egészen világi és önző motivumok is szerepelnek az oktatás ügyének fejlesztésénél, de a szellemi eszközök belső méltósága bizonyos tekintetben szentesíti a czélt. A rendi ellentétek helyébe vagy hozzájuk sorakozva lassanként a felekezeti különbség lép és vele az egyes vallások közti kiegyenlítődés lassanként nem mint az államhatalom szétdarabolódása és elmorzsolódása jelentkezik, hanem epen mint az egyenlő jogosultságnak állami elismerése. Így az erdélyi fejedelemségben, mely voltaképen nem egyéb, mint köztársaság, a három rendi nemzetnek (szászoknak, magyaroknak és székelyeknek) egyesülése az élethossziglan választott fejedelemmel az élén, a heves felekezeti harcok már korán befejeződtek (1572) és pedig úgy,

hogy egyenlőkép állami elismerésben részesült mind a négy: az ágostai evangélikus, a helvét-reformált, az unitárius és a róm. kath. vallás, melyek közül a három elsőnek határai azonosak a rendi, nemzeti határokkal, míg az utolsó a régi vallásnak néhány — igen kevés — hívét foglalta magába. Szemmel látható ezen átalakulásnak lefolyása annak a városnak az életében, a mely épen ez által lett hivatva arra, hogy az állam központjává és a nemzeti műveltség vezetőjévé legyen. Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg), az eredetileg szász város, Dávid Ferencznek vezetése alatt, Heltai Gáspár közreműködésével, kik mindketten szász eredetűek voltak, de nem minden lelki rázkódtatás nélkül érdemes harczosai és alapítói lettek a magyar nemzeti műveltségnek, megteszi a reformáló baladás egész útját, de épen azzal, hogy előbb evangélikus, majd református, végül unitárius lett, a történelmi szükségesség nemcsak arra szorította, hogy az evangélikus szászorságból kiváljék, hanem arra is, hogy régi nemzeti kötelekéből ki lépjen.* De még Erdélyben is, melyet pedig a vallás-szabadság igazi hazájának szoktak tekinteni, voltak határai a négy felekezet rendi alapon nyugvó elismerésének; maga Dávid Ferencz is börtönben fejezte be életét Krisztus istensége tagadásának súlyos vádjával terheltén, s később, midőn calvinista fejedelmek vallásuk számára az uralkodó egyház jogait akarták megszerezni, sokszor szerepeltek nemcsak börtön, hanem pallos és fegyver is, ha arról volt szó, hogy a hitvallás körében a lelkek szabad mozgását, különösen az unitáriusokét vagy épen a szombatosokét, megfekezzék.

De az anya-országban is sajátos szint nyert a rendek küzdelme a korona, mint a souverain államhatalom, min-

* Karl Hase, a legkiválóbb német egyháztörténeti író, ki a magyar reformatiót is méltatja, hamis képet nyújt e korról (V. ö. *Kirchengeschichte*, III. k. 1. rész, 249. l. és köv.) midőn az oláhokat, székelyeket és szászokat említi, mint Erdély három népfaját, s ennek megfelelőleg a lutheranus, kalvinista és görög kel. felekezetek elismeréséről szól. De egyáltalán a magyar reformatio egyéb fejtegetéseiben is hiányzik a socialis és nemzeti néperőknek találó értékelése.

den politikai élet csúcspontja ellen azon körülmény következtében, hogy azok a hitújítás szabadelvű momentumai-ban egyúttal saját rendi jogaiknak megerősítését, helyeslését keresték és találták, míg a Habsburgok uralkodóháza már történelmi és európai helyzete miatt is a katolikus egyháznak érezte magát lekötelve. Így a vallás kérdése a politikai érdekek központjába került: maguk a rendek is a követett vallások szerint katolikusokra és protestánsokra szakadtak szét; és midőn az utóbbiak többséget alkotva minden királyi kívánságra azt felelték, hogy előbb vallási sérelmeik orvoslását kérik, a korona pedig azon volt, hogy önhatalmulag minden vallási ügyet a rendi befolyás alól kivonjon és saját hatáskörébe utaljon, nyilvánvaló lett, hogy ezt az összeütközést csak fegyverrel lehetett elintézni. E harczokat Erdély fejedelmei mindig mint a protestáns vallás és egyúttal mint a közszabadság védői viselték s az e harczokat követő békekötésekben, melyeknek pontjai törvénybe iktattattak (bécsi béke 1608: 1. t. cz.; a nikolsburgi béke 1622: több czikk; a linzi béke 1647: 5. t. cz.), mindig egyenlően fontosaknak hangsúlyoztattak a rendi jogok és a vallásszabadság biztosítékai, ezek természetesen ekkor még csak az ágostai és a helvét hitvallásra vonatkoztatva. Történelmi szükségesség oltotta így be a magyar néplélekbe a szabadság szeretetét és a nemzeti műveltséget minden időkre a haladó eszmék szolgálatára eskette fel.

V.

A közművelődésnek gyors és gazdag fölvirágzása, mely igyekszik az épen fölfedezett könyvnyomtatás ügyes felhasználásával megteremteni az iskolának és az egyháznak szükséges segédeszközöket, valamint az irodalmi életnek meglepően élénk kibontakozása, mely tanításban és költészetben egyaránt megtanulja alkalmazni az írás mesterségének minden formáját — ezek kísérik és siettetik döntő tényezőkként a nemzeti öntudatnak átalakulását. És mint a művelődésnek a vallásos érzék megújhodása, úgy az irodalomnak a nemzeti érzés megerősödése szabta meg a tovább-

fejlődés irányát. Néhány adat eléggé megvilágítja a dolgok ilyenén állását.

A magyarországi vallásos megújulásnak vezető szellemei első sorban tanítók, kik tanulmányaikat külföldön végezték,* s onnan hazatérve népüknek a tiszta istenismert mellett egy jobb, nemesebb műveltség áldásait is közvetíteni akarták. Patronusaik a rendek, kiknek Luther fölhívása is szólt, «a nemzet nemesei s a városok tanácsurai», kiknek szíven feküdt a polgárok jólléte s az alattvalók boldogsága. Mindenütt előbb történik meg az iskolák felállítása s a iskolák rendszabályainak megállapítása, mint a hitvallás és az egyház törvényes rendezése. Így Honterus János (1498—1549), ki a brassói iskolában tanított, majd mint könyvnyomtató is a tanítás szolgálatában működött, előbb szervezi a város iskoláit (1543-ban) a *Constitutio Scholae Coronensis* által s csak azután állapítja meg (1547), hitújítási előmunkálatai alapján, az összes erdélyi százszok egyházi rendjét. Felső-Magyarországon is Stöckel Lénárd (1510—1560 körül) előbb helyes belátással, mint jó tanító, megalkotja szülővárosának iskolai reformját (1539) s csak aztán (1549) írja a *Confessio pentapolitana* című hitvallást, melynek célja az evangélikus szabad királyi városok (Kassa, Lőcse, Bártfa, Kis-Szeben) közjogi elismertetését kivívni. Arra, hogy a vallásos megújulás miként ment végbe a tiszta magyar területeken, igen jellemző az utolsó sárospataki franciskanus guardiánnak, Kopácsi Istvánnak esete, a ki több társával rendjéből kilépve (1531), a kolostorban triviumos iskolát alapított, ott egy darabig működött is, később mint prépost több evangélikus synoduson elnökölt s kit kortársai «szent öreg»-nek neveztek. A főnemességnek a reformatióhoz való viszonyára tipikus Nádasdi Tamásnak, a tekintélyes tárnokmesternek, a későbbi palatinus regni (1554—1562) esete.

* A protestáns magyarok 1592-ig leginkább a wittenbergai egyetemen tanultak; ebben az évben t. i. a reformatus vallású tanulókat onnan elűzték. Ezután leginkább Heidelbergába mennek. Miután Tilly ez egyetemet elpusztította (1622), kezdenek Hollandiába és Angliába járni tudományszomjas ifjaink.

Hozzája intézte Melanchton ezt az intést: «A nagyok kegyes pártfogására a vallásjavítóknak most szükségük van» s ő alapított «a háború miatt széledező műsákat befogadva» (1535) feleségének birtokán, Ujszigeten, Sárvár mellett új iskolát, a melyen az evangelium menekülő hősiei védői: Erdőssy Sylvester János, Dévai Biró Mátyás menedéket és működési kört találnak. Az újszigeti nyomdában, melyet ugyanekkor alapít, készülnek el az első iskolás művek a magyar nyelvről: a *Grammatica Hungaro-Latina in usum puerorum recens scripta Joanne Sylvestro Pannonio autore*, mely az egyes latin nyelvi szabályokkal párhuzamosan föltünteti, hogy ezeknek in sermone nostro, vagy in lingua patria mi felel meg — s egy *Orthographica Ungarica*, azaz igaz írás módjáról való tudomány — névtelenül, de szerzője, tudjuk, Dévai Biró Mátyás — mely az első magyar ábécés könyv rövid hittannal, s Luther kis latin katechismusa alapján készült (ennek második kiadása Krakkón jelent meg 1549-ben). Ugyanez a hazai műhely hozta a bibliai iratok első jelentékeny fordítását, az új testamentumot: «*Uj Testamentum magyar nyelven, melyet a görög és diák nyelvből újonnan fordítánk a magyar népnek keresztény hitben való épülésére*, Sárvár, 1541»; szerzője, szintén Erdőssy Sylvester, előjáról jól hangzó distichonokban, melyek legelsőeknek kísérlik meg — még pedig sikerrel — a magyar nyelvet az antik versmértékre alkalmazni, fordul a magyar néphez és a négy evangelium summariumait közli. Szintén egy írástudó predicator és egy hitvalló főúr hasonló szövetkezésének köszönjük az első teljes magyar bibliafordítást, mely mindmáig a református istentiszteletben használatos (1587—1590. jelent meg); a gönczi predicator, Károli Gáspár szerzette s Vizsolyban készült el ecsedi Bátori István támogatásával és költségén. Bátori maga, a ki megrendítő formában tudta kifejezni mélységesen ájtatos lelkének személyes fájdalmait és honfiúi aggodalmait, korának volt gyermeke, a melyben hithűség és hazaszeretet együttes alapja volt mind a világi jólétnek, mind az örök üdvösségnek. A tőle remek-prózában írt zsoltárokból (volt vagy száz) huszonhárom maradt ránk.

A legkiválóbb nyomdákat különben is a reformatio vezérlő férfiai alapították. Így Heltai Gáspár, a krónikás és meseköltő, kolozsvári nyomdáját a tiszta hit és egyúttal a hazai művelődés szolgálatába állította. Debreczenbe az új hit menekülő missionariususa, Huszár Pál hozta a könyvnyomtatást, mint hasznos, nagyrabecsült eszközt, a calvinismus nyakas előharczosának, Melius Juhász Péternek, ki az első magyar református hitvallás, a *Confessio Debrecinensis* (1562) szöszólója s a heves vitatkozásokból keletkezett úgynevezett csengeri confessióé, mely a leghatározottabban foglalt állást egyrésről az antitrinitarismussal, másrészt a lutheri egyházakkal szemben.* Mennyire benső kapcsolatban állott az eszmeterjesztésnek új módja az új hit sorsával és a keletkező magyar művelődés érdekeivel, azt nagyrésben az a körülmény is bizonyítja, hogy a XVI. században alapított harmincz nyomda közül csak egyetlen egy szolgált katholikus érdekeket, az, a melyet az esztergomi nagyprépost, később érsek, 1577-ben ezer arany forinton megvett a bécsi jezsuitáktól és Nagyszombatba vitetett, hogy segedelmével vezesse be a katholikus restauratiót. Azután ugyan II. Rudolf király adott ki 1584-ben rendeletet, melynek értelmében minden nyomdának királyi privilegiumra van szüksége és mindazok, a melyek privilegium nélkül működnek, tehát éppen az említett nagyszombati kivételével az összes fennálló — értsd: protestáns — nyomdák, azonnal bezárandók, de ennek a törvénytelen intézkedésnek nem lettek következményei. Sőt a következő XVII. században sem volt több mint négy katholikus nyomda, míg protestáns igen sok volt, mert ha egy valamelyik megszűnt működni, tüstént új támadt helyében. A jelentékenyebb iskolás városokban (Gyulafehérvár, Sárospatak) a fejedelmi patronusok: Bethlen Gábor (1620) és Lorántffy Zsuzsánna, I. Rákóczi György özvegye (1650) alapítottak nyomdákat; szenczi Kertész Ábrahám, a nagyváradi könyvnyomtató, ki

* Feltűnő, hogy ez az irat a calvinista hitvallás okiratainak gyűjteményében (*Corpus et Syntagma Confessionum fidei*, Genf, 1612), mint «Confessio Polonica» vététt föl.

betűit Belgiumban öntette, a szép külsejű könyvnyomtatás körül szerzett érdemeinek elismeréseül II. Rákóczi Györgytől még nemességet is nyert. De Tótfalusi Kis Miklós, az «Erdélyi Phoenix», a tudós könyvnyomtató, Hollandiából, hol Amsterdamban egy igen híres nyomda élén állt, hazatérve, vagyona és becsülete vesztével szomorúan tapasztalhatta, hogy elmúltak már a tudós könyvnyomtatóknak szép idei. A szatmári békéig terjedő időben, 1711-ig, melyet bibliographiánk is a régi könyvnyomtatás befejezésének tekint, a hazai nyomdákban egy 1879-ben készített statisztikai összeállítás szerint körülbelül 4244 mű jelent meg, köztük 1893 latin nyelven, a többi közül 1793 volt magyar s csak 274 német, 99 magyar-latin, 84 tót és 24 horvát nyelvű. A magyar művek közül körülbelül 1100 volt vallásos, theologiai tartalmú és 350 költői alkotás.

Az iskolák statisztikája, már a mennyire ezekből az időkből rendelkezésünkre állhat, kiegészíti azt, a mit a vallásos mozgalmaknak a nemzeti szellem fejlődésére gyakorolt hatásáról mondtunk. Az erdélyi rendeknek ismeretes kijelentése (1577): «Az iskolák állítását Isten dicsőségére és az ország felvirágozására szükségesnek tartjuk» általános jelszónak tekinthető, mert ha voltak is evangélikus községek, melyek szegénységük vagy tagjaik csekély száma miatt csak iskolával rendelkeztek, míg templomuk nem volt, olyan községek, a melyeknek templomuk volt, de iskolájuk nem, egyáltalán nem fordultak elő. Az összes városok-s a főnemések versenyre kelnek, hogy mint patronusok, magasabb tanintézetek felállításánál magukat kitüntessék. Egy összeállítás a XVI. század effajta intézményeiről (Fraknoi) 160 községnél csak 24 katolikus iskolát említ meg, szemben 125 protestáns és kilencz unitárius intézettel, melyeknek legnagyobb része az 1530. évet követő felszázad alatt keletkezett. A következő század első felében még fáradhatatlanul tart a nagy föllendülés. De ezenközben betelepítésüknek több sikertelen kísérlete után, — mialatt Erdélyből, hová a Bátoriak katolikus interregnuma alatt jöttek be s a hol mindenféle kedvezésekkel ellátva, nem eredménytelenül működtek, kétszer is száműzettek, — letele-

pedtek hazánkban (1586 óta), Loyolai szent Ignác kegyes rendjének tagjai s a magyar földön királyi alapítványokban részesültek.

Megkezdtek tehát több okossággal, mint szelidséggel a régi hitvallás helyreállításának nagy munkáját és jobbadán rendjük convertitái vagy tanítványai voltak azok, kik magas egyházi méltóságokba és világi állásokba kerülve, a protestáns egyházak és iskolák, predicatorok és tanítók ellen az irtó hadjáratot vezették. Igen jellemző, hogy köztük a legkiválóbb, a már említett Pázmány Péter hercegprímás és bíboros, kinek érdemei a magyar nyelv irodalmi kiművelése körül a legnagyobb tiszteletre méltók és a kitől nem lehet eltagadni, hogy volt helyes érzéke a nemzet boldogulása iránt, kényszerülve érezte magát, — a Bethlen Gábor igazolására (1619) megjelent *Magyarország panaszja, Querela Hungariae* című röpirat ellen II. Ferdinánd védelmére írt válaszában, — hogy védekezzék azon vád ellen, mintha személyesen ama kijelentést tette volna: «Jobb, hogy az országot vadak lakják, hogysem mint az eretnekeknek benne való maradást engedjenek». Hitelesebbnek tetszik mindenesetre Pázmány egyik utódjának, az I. Lipót alatt élt Kolonich Lipótnak tulajdonított az a nyilatkozat, mely szerint ő Magyarországot előbb koldussá, aztán katolikussá, majd szolgává óhajtaná tenni. (Faciam Hungariam mendicam, catholicam, denique servam.)

Bizonyára végzetesebb volt a lelkiismeretnek általános megzavarodása és az erkölcsöknek elvadulása, mely az úgynevezett Wesselényi-féle összeesküvés fölfedezése után eső évtizedben (1671—1681) dühöngött (v. ö. a korponai tanítónak, Láni Györgynek munkáját: *Narratio historica captivitatis papisticae*), továbbá az eperjesi vértörvényszéknek garázdálkodása (1687, erre vonatkozólag v. ö. szintén egy tanítónak, Rezik Jánosnak munkáját: *Theatrum Eperjesini publicum . . . sive Laniena Eperjesiensis*), még a veszteségnél is, a melyet a nemzeti művelődés szenvedett a legtöbb evangélikus oktatásügyi intézmény üldözése és megszüntetése által. Hogy az utóbbi milyen mértékben történt, azt az említett Reziknek, az eperjesi iskola

későbbi rectorának († 1710.) kéziratban ránk maradt *Gymnasiologiája* adataiból megállapítható. Ez az evangélikus iskolákról szóló áttekintésében körülbelül 22 magasabb és 40 alsóbbfokú iskoláról tesz említést a városokban és körülbelül 50 falusi latin iskoláról. Ezek közül a kor végén mindössze alig lehet tizenkettőnek biztos fennállását kimutatni. Megsemmisítésüknek okát Rezik pártatlanul meg tudja adni: «Hogy az igazat megvalljuk, — mondja Rezik praefatiójában — sok iskola azért pusztult el, mert patronusaik vagy elhagyták az egyházat vagy megbénult az áldozatkészségük, bizony sok esetben plus calcaria, quam altaria, kutyáikat és lovaikat jobban szerették, mint az iskolákat és mert többen a nehéz napokban megijedtek. Sok tanintézet elpusztult a papok gondatlansága miatt s ez a felügyeletnek teljes hiánya vagy legalább is a nem megfelelő időben jelentkező gondoskodás folytán eshetett meg. S végül a tanítók egyenetlenkedése miatt is sok iskola elpusztult, valamint a rectorok gyöngesége miatt, kik csak nagy szakállukkal képviselik a tudományt.» A református iskolák is sokat szenvedtek a királyi területeken az említett okokból, de, miként Erdélyben, a háború pusztításaitól is sokat kellett elviselniök. És a buzgó tanító-munkának a veszteségeit alig pótolhatták a jezsuita-iskolák, a melyeknek tagadhatatlan szorgalmas munkásságát az államhatalom támogatta, valamint dúsabb jövedelmök is. A jezsuita atyák, még törvényes formális recipiálásuk (1687) előtt kilencz collegiumban, tíz residentiában és tíz missiótelepen tizenhat tanintézetet tartottak fenn és három nemesi convictust; e század végeig magasabb iskoláik száma 22-re rúg s ezek kevés kivétellel olyan helyeken működtek, hol protestáns iskolákkal versenyeztek, vagy a hol a protestáns iskolákat egészen elnyomták volt. De összes rendházaik a német assistentiához s különösen az osztrák tartományhoz tartoztak és a bécsi provincialis alá voltak rendelve, — a mint hogy azok, kik rövid ideig Erdélyben működtek volt, a lengyel provinciához tartoztak, — jóllehet a magyar világi rendek ismétlen követelték egy külön magyar provincia föllállítását és később is a II. Rákóczi Ferencz vezetése alatt szövetkezett

rendek készek voltak a magyar jezsuitákat az országban megtérni, ha négy hónapon belül magyar provinciát alkotnak és működésükben kizárólag a tanításra szorítkoznak. Ugyancsak II. Rákóczi Ferencznek, e katolikus «rebellis»-nek példája — a ki három napon keresztül fáradságot és szót nem kímélt (souvent mon bouche ne se ferma point pendant quatre heures de suite), a köréje gyülekezett fölkelők rendkívül izgatott kedélyét csillapítva, a felekezetek között az «amicabilis compositio» létesítésében — vagy már előbb Bethlen Gábornak, a bibliában alapos jártasságú kulturbarát calvinistának, magatartása — ki hitéleti dolgokban a türelmetlenség fölé emelkedve, maga is alapítványokat tett, még pedig háborús időkben, Nagyszombatban katolikus papok nevelésére és a jezsuita Káldi Györgynek biblia-fordítását buzgón támogatta — világosan megjelölték volt azt az utat, a melyen a nemzet igazi szükségleteit meglátó politikának haladnia kellett volna.

A legnagyobb erdélyi fejedelemnek az a törekvése is, hogy egy főiskola alapítása által az ország «regeneratióját» megkezdi, irányadó, utánzásra csábító példa volt. Fővárosában, Gyulafehérváron (Alba Julia, Weissenburg, majd Karlsburg) egy collegiumot bő alapítványokkal látott el, ezeket országos törvénnyel is biztosítva, s a legjobb hazai tanerők kiegészítésére tekintélyes idegen erőket hozott be; többek közt így jutott hozzánk Opitz Márton (1621), a ki azonban csak néhány évig maradt, később pedig Altsted János Henrik (1629), a ki itt fejezte be *Scientiarum omnium encyclopaedia* című nagy munkáját és mint társai, Bisterfeld János Henrik és Piscator Ph. Lajos, több kézikönyvet írt, melyek iskoláinkban jó ideig használatban voltak. Bethlen eljárása birta rá valószínűleg Pázmányt is (1635), hogy érseki székhelyén királyi jóváhagyással jezsuita főiskolát alapítson * «a katolikus vallásnak terjesztésére Magyar-

* A pápai elismerést nem lehetett megszerezni, mert a «Studium generale» néven jezsuita szokás szerint csak bölcséletet és theológiát tanítottak. Már előbb, 1579-ben, alapítottak a jezsuiták oltalma alatt Rómában a Collegium Hungaricum, de ez már a következő évben a német nemzetiségű intézettel egyesítettet mint Colle-

országon s általa a magyar nemzet dicsőségének öregbítésére».

Mindkét intézet sok viszontagság után még ma is fennáll. Az első az utolsó erdélyi fejedelem, Apafi Mihály, midőn 1658-ban a tatárok teljesen elpusztították, Nagyenyedre helyezte át (Nagyenyed ez intézet birtokai közé tartozott). A második a jezsuiták kiűzetése után állami egyetemmé alakíttatott át és az ország fővárosába helyeztetett.

- Az a szempont, hogy a tudománynak hazai művelő és fejlesztő intézeteket alapítva, meg kell kimélni az ifjúságot az idegenben való tartózkodástól s a szegényebbeket a gyakran bizony nélkülözésekkel teljes kóborlástól, birta rá Bethlen Gábornak a Rákócziak nemzetségéből származó utódait, hogy a többi alájuk rendelt kálvinista főiskolákat is támogassák, így nevezetesen a sárospatakit. E helynek dicsősége marad, hogy itt működött Comenius Amos, korának lelkes és mindenestre széles látkörű pädagógusa, miután hiába keresett alkalmat Angliában és Svédországban arra, hogy eszméinek és terveinek gyakorlati megvalósítását megkísérelhesse. Itt fogalmazta meg didaktikai terveinek legrészletesebb kifejtését, a *Scholae Pansophicae Delineatio* címén; itt írta az *Orbis Sensualium Pictus* és a *Scholae Ludus* című terjedelmesebb iskola-könyveit, szemben régebben írott műveivel, melyek kizárólag a latin tanítás reformját célzó tankönyvek voltak; de ezeket is átdolgozta itt

gium Germanico-Hungaricum s mint ilyen ma is fennáll. 1623-ban alapított maga Pázmány, a bécsi egyetemmel szövetkezve, midőn ez a jezsuitáknak alapítványképen kiszolgáltatót, egy papnevelő intézetet, a Pázmáneumot. Utódainak alapítványaiból alakult aztán a nagyszombati főiskolán 1667-ben a jogi facultas; végre egy évszázad múlva, 1769-ben, midőn az intézet államosíttatott, hozzácsatolták az orvosi facultást is. Az első jogi főiskola mintájára egy másodikat alapított e században (1657) az egri püspök, Kisdi Benedek, ki Pázmány vezetése és fölügyelete alatt kezdte meg fényes papi pályáját és pedig Kassán, a protestáns mozgalmak kezdete óta a nemzeti intelligentiának e góczpontján. Ez az intézet egy évszázadig állt fent, egész a jezsuita rend eltörléséig és oktatásügyünk újjáalakulásáig (1777).

alaposan s e munkásságban nagy segítségére volt magyar munkatársa Tolnai János, a ki tanulmányait Hollandiában és Angliában végezte. Comeniusnak négy évi tartózkodása a Bodrog partjain — ide akarta ő Latiumot átplántálni — az utókorra is nagy hatással volt; a *Præcepta Morum*, a *Leges Scholae* s egyéb iskolakönyvei magyar fordítással ellátva még vagy száz évig használatban voltak. Megkedvelt tartózkodási helyétől, hol nem szívesen látták távozását, meg kellett válnia, főleg azért, mert mint az előzőtt morva testvéregyházak püspökének, egészen fel kellett adnia azt a reményét, melynek esetleges teljesülése, hogy itt fegyveres segítséget talál a Habsburgok hatalma ellen s lehetővé teheti a szenvedésben is hű társainak hazatérését, hozta ide inkább, semmint az, hogy itt taníthat.

Egyébként a pataki iskolára Lorántffy Zsuzsannának, I. Rákóczi György özvegyének, az iskola nemeslelkű pártfogójának halála után, kit néhány héttel azután szerencsétlen fia, II. Rákóczi György is követett az utolsó útra, szomorú idők következtek. Csaknem ötven esztendeig tartott a szorongattatásnak nehéz ideje. II. Rákóczi Györgynek özvegye, Zsófia, ki a Báthoriaknak erőshítű katolikus családjából származott, bűnbánóan visszavonulva a pataki várba, megtagadta az iskolától a törvényben biztosított várúri hozzájárulást, sőt várában jezsuita iskolát alapított; egy évtizeddel később pedig (1671), fia, I. Rákóczi Ferencz, ki a katolikus hitre tért, földesuri hatalmánál fogva egyszerűen birtokába vette a collegium ingatlanait, ezeket a jezsuitáknak átadta s erőszakkal elűzte a református tanítókat és tanulókat. Harmincz esztendeig kóboroltak a menekülők, szükségétől szenvedve vagy a türelmetlenségtől kiutasítva, helyről-helyre szerte az országban, le-letelepedve, hol jóakaró hit-testvéreik lehetővé tették a «pataki schola» folytatását. Jogaikba megrontójuknak rebellissé lett fia helyezi őket vissza és pedig úgy, hogy a katolikusoknak meghagyta a jogtalanul szerzett belvárosi templomot s elhatározta, hogy a reformátusoknak saját költségén újat építtet, azzal az intézkedéssel, hogy az utóbbiak minden vagyonukat és jószágukat visszakapják (1704). Az iskolának később is még

sok támadást kellett visszavernie, de megmaradt régi helyén mind e mai napig.

E küzdelmes időkben, midőn más református iskolák is elpusztítottak, így a nagyváradi, majd a pápai a törökök által, lett a kalvinisták harmadik collegiuma, a debreczeni, «schola universalis», mivel a megsemmisített iskolák tanulói-nak legnagyobb része itt keresett és talált menedéket. Eredetileg e collegium is magánember alapítványa volt, azután az erdélyi fejedelmek igen támogatták, sok kedvességgel ellátták, azonban a nehéz időkben mégis csak a helyi polgárság tartotta fenn.

VI.

Ha ez oly sokoldalú oktatási szervezetről s a tanítás-nak ez izgatott és mozgalmas időkben keletkezett sokféle kialakulásáról ma világos képet akarunk adni, nem tehetünk mást, mint hogy néhány általános vonásra szorítkozunk. Ahhoz, hogy a tanítás céljainak megállapításánál a belső kapcsolatokat megfigyelhessük, hogy a tanítás eszközeinek megszerzését, az eredményes és hatékony értékesítésnek feltételeit megvilágíthassuk, ahhoz még nem áll rendelkezésünkre a gazdag oklevél-anyagnak megfelelő jellemzése, sem áttekintő feldolgozása, pedig ez oklevél anyag, legalább korszakunk második felére vonatkozóan, eléggé bőséges. Világos, hogy még ott is, hol, mint a jezsuiták iskolázásánál, az összes országokra szóló egyetemes szabályok voltak érvényben, az egyes nemzetek különféle művelődési fokai szerint ezeknek is különféleképen kellett érvényesülniök és igazán majd csak akkor állapíthatjuk meg komolyan a jezsuiták szerepét a kulturális fejlődésben, ha bepillantást nyerhetünk az egyes magyar rendházak jegyzőkönyveibe és egyéb irataiba.

A protestansok közül eddigelé csak az erdélyi szászok adtak ki egy eléggé tűrhető összeállítást oktatásügyi szer vezetük okiratairól, de ezt a legjobb akarattal sem lehet feldolgozásnak tekinteni. (*Monumenta Germaniae Paedagogica* 6. és 13. k.) Nyilvánvaló, hogy e közlésnél is inkább az volt a céljuk, hogy igaz német érzésüket

bizonyítsák, mint az, hogy a történelmi fejleményekbe valóságos betekintés által a mult tanulságait megszívleljék. A pártatlan megfigyelőre a szász iskolai szabályzatoknak e gyűjteménye igen zavaró hatást tesz. Valóban szomorú megfigyelni, hogy egy különben oly fogékony és körültekintő népcsoport abban találja egyéniségének megőrzését és érvényesítését, hogy, elég önzően, mindig rendi helyzetének korlátjain belül izolálva marad s ezzel élősködő vegetálásra kárhóztatja magát, a helyett, hogy a mellette és vele harczoló többi népcsoportokhoz hiven csatlakozva és szellemi életükben szívesen részt véve, mélyebb gyökeret verne a honi talajban. Nem egyéb hamis önámításnál, ha a közölt okiratokkal azt akarják bizonygatni, hogy a szász népnek köztünk mindig «a németiség fenyegetett javaiért» kellett volna harczolnia; hogy «minden időkben az volt legkomolyabb törekvésük, hogy a kapcsolatot Németország szellemi életével megőrizték». Az igaz, hogy vezetőik, már azért is, mert a szász ifjuság épen úgy, mint akár igen sok esetben a magyar, felsőbb tanulmányait német egyetemen végezte, sok impulzust nyertek Németországban s ezek irányíták többnyire hazai munkásságukat. Csakhogy e munkásság eredményének méltatásában elvégre csupán az lehet döntő, hogyan tudtak gazdálkodni az ott nyert tanításokkal, milyen új culturális értékeket tudtak általuk alkotni saját fajuknak s azon országnak javára, mely egykor nekik, a régi szenvedések idején, új hazát adott.

Mennyivel másképen működtek Észak-Magyarország s a Dunántúl evangélikus németjei, kiknek tudatos munkásságát senki kétségbe nem vonhatja s a kik e munkásságukat mindig eredményesen értékesíteni tudták az általános művelődés és a nemzeti fejlődés szolgálatában. Három főiskolájuk, melyek még ma is a hazai tudományosság szolgálatában állanak, nevezetesen az eperjesi, a pozsonyi és a soproni korábbi évszázadok bonyodalmai, üldöztetései s a végtelen szenvedések idején, melyeket a hazai cultura, sőt a magyar nyelv megvédelmezése miatt kellett eltűrniök, hervadhatatlan érdemeket szerzett.

Az eperjesi Collegium ez időszakban legnevezetesebb isko-

lája volt Felső-Magyarországnak. Mig az ország egyéb iskoláit patrónusok és városok tartották fenn, ezeknek voltak alárendelve, addig ezt a felső magyarországi egyesült evangélikus rendek úgy tekintették, mint egy magasabb művelődés melegágyát s ennek megfelelőleg támogatták, szervezték is. Ha csak futó pillantást vetünk tantervére, mely 1667-i átalakításánál állapítottatott meg, rögtön megértjük, hogy e korban nálunk, a német minták hatása alatt, miként határozták meg a tanítás munkájának céljait és útjait. Az intézetnek feladata volt tanítványaival közölni az abéce tanításától kezdve a műveltség egész anyagát. A négy alsó osztályban praepetorok tanítottak, kiket a rector a felsőbb osztályok tanulói közül e végre kijelölt; ezek e munkáért teljes ellátást kaptak az intézet alumneumában («tápin intézet», «internátus») s ezenkívül néhány magyar frtnyi fizetést is (az első osztályban 16, a többiekben 60 frtot). A hat felső osztály mindenikét egy-egy tudós rendes tanár (professor) tanította. A tanítás menete a következőképen alakult ki: A legelső, az első osztály, három csoportra oszlott: az abéce tanulók, a syllabizálók (szótagolók) és az olvasók; a tanulók számának arányában a rector megfelelő számú praepetorokat állít be az osztályokba. A második osztály (Classis Principistarum) élén egy tiszta magyar anyanyelvű tanító állott, hogy a tanulók a magyar nyelvet már kezdettől fogva helyesen és jól elsajátítsák; a tanítás anyaga: Donatus (Rhenius kiadásában), Comenius *Vestibulum* a és Luther kis katechismusa. A harmadik osztály (Classis Grammatistarum sive Etymologistarum) tanítója szintén tiszta magyar anyanyelvű volt. A latint Rhenius *Compendium*-a és Comenius *Janua*-ja szerint tanítják, a hittant Dietericus latin katechismusa szerint; ezen osztályban kezdik tanítani a görögöt is és megfelelőleg folytatják a következő osztályokban. A negyedik osztály (Classis Syntaxistarum) tanítója lehetőleg magyarul és németül is tudó legyen s ha ez lehetetlen, tiszta német anyanyelvű, hogy a német nyelv gyakorlása ne szüneteljen, hanem már e fokon alaposan műveljék. A latin anyagból Rheniust fejezik be, gyakorlásul szolgál Cornelius Nepos és Dietericus katechismusának *Epitome*-ja. Az ötödik osztályban

(Classis Poëtarum) már nem öreg diák (alumnus) tanít (erit extra numerorum alumnorum); professor adja elő a poetikát Giessentius szerint, gyakorlásul Horatiust és Virgiliust olvassák, s a hittanhoz Dietericus *Institutiones Catecheticae* a tankönyv; mathesist is kell tanítani. Fizetése a professornak 100 forint (készpénzben), 6 köből rozs, 3 köből búza, 12 forint fára. A hetedik osztályban (Classis Rhetorum et Oratorum) Dietericus *Rhetorica*-jából tanulják a megfelelő szabályokat; például Cicero beszédei szolgálnak és gyakorlatokat kell tartani ad ductum orationum Ciceroniarum; folytatják az *Institutiones Catecheticae* tanulását és általános történelmet tanulnak Sleidanus szerint. A professor fizetése 125 forint, azonkívül a természetben való járulék, mint az előbbi osztály tanáráé, de hozzájárul a Márton-napi városi Collecta. A hetedik osztály (Classis Logicorum) tanulói logikát s görögöt tanulnak s bevezetik őket a gyakorlati philosophiába Vellerius szerint, továbbá a Theologica polemicába. A tanár (1667-ben Ladivér Éliás, Comenius tanítványa, ki ennek kedvéért s hogy magyarul megtanuljon, több évig tartózkodott Patakon s aztán Wittenbergába költözött) 200 forint fizetést kapott, ugyanazon természetben való járulékokat és a husvéti Collecta-t. A nyolczadik osztályban (Classis Philosophorum Practicorum) a practikus philosophiát Vellerius szerint, a történelmet Sleidanus, a földrajzot Nothnagtius szerint űzik és tanítják s folytatják a Theologia polemica-t. A kilenczedik osztály (Classis Physicorum et Metaphysicorum) physikát Sperlingius, metaphysikát Calovius szerint tanul, továbbá Theologia polemica-t. A tanár fizetése: 300 forint, továbbá 11 köből rozs, 3 köből búza, 12 forint fára. A legfelsőbb, a tizedik osztály (Classis Theologorum) anyaga: theologia «ex professo» keleti nyelvekkel, héber nyelvtan Trossius szerint és egyéb studiumok az első professortól és az igazgatótól megállapított auctorok szerint. Ez a Magdeburgból meghívott Dr. theol. Pomarius Sámuel volt; fizetése 400 birodalmi tallér, 24 köből rozs, 6 köből buza, két hordó bor, 10 hordó sör, 25 tallér fára és tisztességes lakás.

Ezt a tervezetet s általában a tanulmányi rendet kiegészítették az evangelikus rendektől approbált iskolai

szabályok, melyek közül 21 szakasz a tanítókra és a tanításra, 7 a tanulókra vonatkozott. A rendek megkövetelik, hogy az egyes osztályokra megállapított tanítási tervet meg kell tartani és az eddig követelt módszerhez is híven ragaszkodni. Szerdán és szombaton az előbbi napokon tanultakról az alsóbb osztályokban ismétléseket, a felsőbbekben disputatiókat kell tartani. Az összes tanítók és tanulók fölött a főfelügyeleti jogot a director és moderator gyakorolja; neki mindenki gyermeki kegyeletességgel engedelmeskedik, ugyancsak ő az egyes osztályok tanításainál szorgalmasan hospitál és ha szükséges, a tanítókat hivatali kötelességük teljesítésére komolyan figyelmezteti. Ugyancsak ő gyakorolja a teljes fegyelmi hatalmat a præceptorok fölött, esetleg a legközelebbi felügyelők (inspectorok) bevonásával. A tanárok felett ellenben e jogot az iskolai «collegium» s az inspectorok egyesülten gyakorolják. Tizenkét ilyen inspector volt, felerészben nemesek, kik nyilvános állásban voltak s felerészben polgárok, köztük a város bírája és jegyzője. Vallási ügyekben azonban a legfőbb döntés joga az általános zsinat kezében van; ez egyházi és világi tagokból alakult. Az iskola vezetésében a rectort támogatják a præfectus scholæ és a pædagogarcha; amaz inspiciál az alsóbb osztályok felett, egész a logikai osztályig, megvizsgálja az újonnan belépő tanulókat s beosztja őket az ismereteiknek megfelelő osztályba; a pædagogarcha a rectorral egyetértésben kiválogatja a privat-præceptorokat, felügyel ezekre és időről-időre ezek tanítványait is ellenőrzi. Ezek a privat præceptorok — pædagogosoknak is nevezték őket — az ifjabb és gyöngébb tanulókat előkészítették az iskolai órákra és segítettek nekik; jobbadán derék, de szegény tanulók voltak, kik csak e magántanításért járó díj segédelmével bírták tanulmányaikat elvégezni.

Az idők járása ez első evangélikus főiskolára nem volt kedvező; minthogy felsőbb jóvábagyás nélkül, sőt bizonyos tekintetben épen a korona ellenmondása mellett alapíttatott, már néhány évvel szervezése után, 1671-ben, épületeit egy császári hadvezér termés-raktárakul használja, 1672-ben jezsuiták fészkelik beléjük magukat és kényszerítik a tulaj-

donosokat, hogy iskolájukat a régibb helyiségekben helyezzék el, sőt 1673-ban egy császári generális hatalommal elűzi az összes evangélikus tanítókat és tanulókat a városból. Thököli, mint a fölkelő evangélikus rendek vezére, ismételten (1680 és 1682) visszahelyezi a régi birtokosokat; de 1687-ben újra kiűzi, immár királyi biztos által, az evangélikusokat összes templomaikból és iskoláikból. Csak 18 év múlva, a Rákóczi-féle zavarok idején, támadhat föl az intézet; 1705-ben Rezikben — ki maga is egykor Ladivér és Pomarius alatt ez intézetben tanult, tanulmányait később Thornban folytatta s ugyanott hosszabb ideig tanított is — olyan igazgatót nyert, ki korának pædagogiai nézeteit jól ismerte. Ennek halála után tanítványa, Matheides Sámuel lett az igazgató, ki mesterének összes kéziratait és könyveit megszerzi az örökösöktől és a *Gymnasiologia*-t 1720-ig folytatja. S bár még ezentúl is több támadásnak volt kitéve, az intézet mindig igyekezett eszközeihez és erőihez mérten a korhoz képest feladatainak megfelelni.

A magyarországi német evangélikusok másik két főiskolájának sorsában szintén az előbbiekhöz hasonló elnyomásokat látunk, és bár szorgalmasan ápolták a német művelődéssel való kapcsolatukat s legjobb tanerőiket Németországból hívták meg, ezek sem felejtkeztek meg soha a haza iránt való kötelességeikről. Így Pozsonyban a gymnasium mellett s vele kapcsolatban a XVII. század ötvenes éveitől egy magyar cursus működött, melynek vezetője, Gotterini, «tanítványaival annyira ment, hogy azok a gymnasistákkal minden tárgyból bátran versenyre kelhettek.» Történt pedig ez éppen Pozsonyban, ugyanakkor, midőn az evangélikusoktól a belvárosi templomokat és iskolákat elvették, a rectort s a conrectort, mint rebelliseket, kik a tanulókat lázadásra izgatták, bilincsekbe verték s aztán száműzték. De csak a következő század elején lett ez intézet igazán fontos a nemzeti művelődés szempontjából, mikor Bél Mátyásnak, a tudós rectornak vezetése alá került (1714 óta).

Jóval régebben már a soproni evangélikus iskola szolgálta az iskolázás ügyét az utódok hálijára méltóan; midőn ugyanis a Nádasdyak katholizálása által (1645)

a híres csepregi collegium megszűnt s így az egész Dunántúl nem volt intézet, hol magyar papokat lehetett volna nevelni, a polgárság elhatározta, hogy saját, már meglévő, német iskolája mellé jó magyar iskolát állít föl, «mert a magyar vidékeken az iskolák gyengén működnek és azok, kiket magyar szóra oda küldtek, még azt is elfelejtették, a mit másutt tanultak». Tankönyveken ez iskolában grammatikára, theológiára és rhetorikára ugyanazon könyveket és auctorokat terveztek bevezetni, mint a német-latin gymnasiumokban. Azóta a magyar iskola rectorai elnököltek jobbadán azon disputatióknál, a melyek a lelkészjelöltek fölszentelésére tartott kerületi zsinatokat megelőzték. Mindkét iskola az evangélikus városi tanács fenhatósága alatt állott, de választottak még két felügyelőt is; a magyar iskola fölött felügyeleti jogot gyakorolt egy pap három világi tanácsossal karöltve, míg a német és német-latin iskolák három német lelkésznek voltak alárendelve és szintén három-három városi tanácsosnak, olyanformán, hogy ezek fölváltva havonként inspiciáltak. Mindezen intézetek működésüknek teljes virágjában álltak, midőn Szelepcsényi György, a katolikus primás, öt protestans prédikátort s minden evangélikus tanítót és városi tanácsost a pozsonyi törvényszék elé idézett. Az evangélikusoknak minden templomukat, iskolai épületüket és birtokukat át kellett adniok, papjaiknak és tanítóiknak tizenöt napon belül a várost el hagyniok vagy felségárulás vádjának terhe alatt minden papi avagy tanítói működést meg szüntetniök. Helyükbe a jezsuiták vonultak be a városba. Midőn később (1682) az evangélikus iskolák újra föltámadhattak halottaikból, a magyar iskolát, az eszközöknek nagy elégtelensége miatt, nem lehetett önállóan fölláttatani és a magyar tanulók szintén a német-latin iskolában tanultak. Az iskola új tantervét az akkor általános theologi-rhetoricai műveltség szellemében alkotta meg az új rector, Johannes Fridelius, városának szülötte, ki Wittenbergában végezte tanulmányait, a szintén soproni Johannes Röschelnek, wittenbergai adjunctusnak, ki később a philosophiának rendes tanára lett ugyanott, véleményezése alapján, melyre az egyházi fölöttes hatóság

kérte fel, midőn rokonait otthon meglátogatta. A város idegenbe szakadt nagynevű fia a távolban sem szünt meg szülővárosának a magyar nyelv ápolását lelkére kötni. Az ev. szász tantervekben ellenben nyelvünk, annak ellenére, hogy Erdélyben már a XVI. és XVII. században a magyar volt a közélet nyelve, csak a XIX. században jelenik meg.

A magyar reformátusok és unitáriusok iskoláinak kialakulásánál már a nyelvi különbségnek is nagy a szerepe. Kizárt volt az ideáknak és tanítási elveknek, valamint az intézményeknek egyszerű átvétele, már az idegen nyelvből a hazaiba való lefordítás szükségességénél fogva. Ha a kor követelményeit figyelembe akarták venni, két szempontból is önálló munkásságot kellett kifejteniök: lehetőleg mélyen be kellett hatolniok az idegen nyelven megfogalmazott gondolatok szellemébe s másrésről bizonyos teremtmény munkát is kellett végezniök, ugyanis képessé kellett saját anyanyelvüket tenni arra, hogy ama gondolatokat rajta kifejezhessék. Azok a magyar tanítók és predikátorok, kik e munkát vállalták, maguk is jól tudták, hogy ezzel a nemzeti szellem kialakulásának ügyét szolgálják; ezt mutatja már a calvinista purismus első elszánt hirdetőjének, kálmáncsehi Sánta Mártonnak föllépte, ki tanítását «magyar vallás»-nak nevezi. Ez a név, melyet egyébként a későbbi fejlemények igazoltak, még ma is közkeletű. A lutheránusok és calvinisták versengése egyrésről, másrésről a calvinisták és unitáriusok vitatkozásai, melyek évtizedeken át a nép legszélesebb rétegeit izgalomban tartották az ország keleti részeiben, annak szükségességére utaltak, hogy immár szilárdabb szervezetet kell adni az egyes felekezeteknek; és épen a calvinisták, kiket rendi és világi törekvések legkevésbé sem zavartak, juttattak egyházaikban és iskolai életükben, a hazai társadalmi viszonyoknak megfelelően első sorban a szellemi érdekek képviselőinek, a papoknak és tanítóknak vezér-szerepet. Ugyancsak csupán a calvinistáknál birt kialakulni egy századon át s részben még napjainkban is élő s alapelemeiben változatlan iskolai traditio, melynek a nép jellemére igen áldásos hatása volt.

Legjobbaink lelki világának lelkiismeretességét, néha pedanteriáját sok esetben iskolázásukra vezethetjük vissza.

Ez iskolák sajátos szervezetéből csak két jellemző momentumot óhajtok kiemelni, ezek ugyanígy a nyugati népek műveltségi világában is megtalálhatók, de évszázadokkal előbb, amaz időkben, midőn a tudósok rendje még csak kialakulóban van és szervezkedik, mint a hogy a többi foglalkozások munkásai is teszik. Ugyanazzal a scholasticismussal* állunk itt szemben, mely mindenütt alapja volt autonóm iskolai szervezetek, egyetemek alakulásának s a mely nálunk, bár kissé megkésve, de nemzetünk lelki világának igen megfelelően, most eszközöket, utat módot nyújtott arra, hogy szabadabb, általánosabb műveltség terjesztésével a középkort, a rendi fölfogást legyőzhessük. E szempontból bizonyynyal már az a körülmény is döntő volt, hogy a művelődésnek új melegágyai minden néprétegnek és társadalmi körnek nyitva állottak s általuk jobbágy-fiúk is eltökélhettek magukban, hogy népük sorsában döntő szerepet akarnak egykor vinni; de ezt az erkölcsi hatást öregbítette és megerősítette mindenek előtt az a szilárd, szabad életrend, a mely calvinistáink főiskoláin az iskola minden tagját kölesönös szolgálatra kötelezte.

Ebben a «Communitas Scholastica» társadalmában sajátosképen a «Cetus», a tanulóiifjúság szövetsége volt a szervezet középpontja. Kivéve a tulajdonképeni iskolai törvényhozást, mely az intézetek rectorainak, világi gondnokainak és egyházi

* «Scholasticus est Persona Divinitus in hoc Ordinata, ut Doctrinam de Deo, bonas deinde Artes et Linguas Ecclesiæ et Reipublicæ profuturas perdiscat», így hangzik a tanítótság feladatának meghatározása az *Universitas Scholastica Albensis* szabályzatában, melyet 1630-ban írtak. De a *Leges Scholæ Saarospatachinæ* I. Lexében is (az egész szabályzat 1621-ban készült, de csak régebbi szabályzatok egyszerű másolata vagy utánzása) ezt találjuk: «Universi et singuli scholæ nostræ cives superioris et inferioris auctoritatis, dignitatis, ordinis, rector, conrector, universi denique docentes et discentes, maiores et minores, nobiles et ignobiles, primum omnium certo statuunt hoc scholasticum vitæ genus, quod in sedula tractatione fidelique custodia et propagatione studiorum pietatis ac liberarum artium ecclesiæ ac reipublicæ necessariarum est occupatum».

visitorainak volt tiszte, az egész kormányzó hatalom, az egész gazdasági igazgatás, minden rendőri fölügyelet és ítélkezés is a diákságtól a rectorok vezetése alatt szabadon választott és fel- esküdtött seniornak és az ő contrascriba-jának, valamint egy hozzájuk tartozó tanácsnak kezébe volt letéve, melynek tag- jait Sárospatakon «primarii», Debreczenben pedig «ornati et eruditi collegæ», sőt «docti et eximii cantores» néven em- legetik. Minden egyéb munkát, melyre a gazdasági üzem- nek vagy az iskolai fegyelmezésnek szüksége volt, külön e főktől hosszabb vagy rövidebb időközökre kirendelt tiszt- ségek végeztek. Ilyen a szükség szerint sok volt s a külön- fele intézetekben különféle czélokot szolgáltak. Ez a szer- vezet nyilván azon a gondolaton alapult, hogy minden ala- pitványt, minden jövedelmet — kivéve a rectorok és pro- fessorok fizetésére utalt javadalmat — mint a tanuló ifjú- ság tulajdonát kell tekinteni; s mert az ő nevelésükre szolgálnak, ezért is közép-kori fölfogás szerint nekik kell velük rendelkezni. Nem kis gazdaság volt ez s nem meg- vetendő háztartás; a Cœtus kapta a hozzá tartozó föld- birtokról a tizedet, így az ő föladata volt a szántóföldekről az aratást hazatakarítani, a hegyeken a bort leszüretelni, a termést, a bort, valamint az iskolát megillető kőso-részt eladni; megfelelőleg a Cœtusnak voltak is malmai, a Cœtus tartott fuvarosokat, sütőasszonyokat, szitaló- és gyertya- mártogató asszonyokat (pistrices, cribratrices, tintrices). Mindez, valamint az iskolai convictus háztartása gon- dosságot és lelkiismeretes számvetést követelt. S valóban e collegiumok tanuló-ifjúságának becsületére válik, hogy méltónak bizonyult ez egész korszakban a mérvadó tényezők bizalmára, hogy, mint az okiratok bizonyítják, az iskolai szabályzatoknak többször való átdolgozásánál az igazgatás eme formáin semmi változtatni valót sem találtak. Egyéb- ként ezek az iskolai törvények középkoriasan megállapítot- tak, szinte kinos pontossággal, minden iskolai erkölcsöt, a viselkedést, a ruházkodást, minden oda tartozónak élet- módját és pontosan hozzácsatolták minden szabályhoz az ellene vétőnek kijáró büntetést; kisebb vagy nagyobb pénz- büntetés volt ez, soha fogház vagy carcer. A vagyon felett

való gazdálkodást ellenben szabad belátásukra bízták, az elszámolást pedig az iskola rectorainak* nyilvános és állandó ellenőrzésére.

A másik vonás, melyért ez az iskolai szervezet külön figyelmet érdemel s mely sokkal hozzájárult a tradíciók fenntartásához és terjesztéséhez távolabbi körökben, az a gondoskodás, melylyel a tanítói rend maga ápolta és nevelte saját leendő utódjait. A collegiumokhoz általában alsóbb fokú előkészítő iskolák csatlakoztak, melyekben a rectoroktól (professoroktól) e célra kiválasztott tógátus diákok, mint *præceptores publici* vagy *classici*, tanítottak; a mellett divik a *pædagogusok* magántanítása is. Így történt aztán, hogy egész körök iskolázása az ott működő collegiumnak hatása alatt állt; ez volt az anyaintézet s a kisebb helyek többi intézetei voltak az ő «*particularis*» iskolái, melyek tőle kapták rectoraikat s így tanításuk céljait és módszereit. Az anyaiskola *præceptorai* rendszerint egy-két évi gyakorlat után két-három évig *particularis* iskolában tanítottak s így szerezték meg a költséget a külföldi tanulmányútra, melyet e korban okvetetlenül megkívántak mindenkitől, a ki tudós pályán működni akart. A collegium s az ő *particularis* iskolái közt a viszony különféleképpen alakult, az egyes helyek eszközei és a *præceptorok* képesítése szerint; de bizonyos egység a tanító munkában mindig volt s ez az általános művelődés fejlődésére nagyon előnyösnek bizonyult. Ez a calvinista iskolai szervezet volt a nemzeti közművelődésnek előfutárja. De e viszony elvi szabályozását célzó törekvések is akadtak; így egy pataki zsinat (1648.) egyes általános szempontokat jelölt meg a *particularis* iskolák működésére vonatkozólag és megkísérelte minden egyesnek célját megjelölni.

E szerint az alsó fokhoz tartoztak olyan falusi és városi

* E szabályzatokat gyakran hozták kapcsolatba Trotzendorf Bálinttal; de elég e szabályzatok életbevágó fontosságára utalnunk, hogy kitűnjék, mennyire különböznek a Trotzendorf-féle iskolai kormányzás romantikus módjától, az iskolai fegyelmezés ama rendszerétől, melyet Trotzendorf jónak látott bevezetni, de melylyel nem igen ért el valami nagy hatást.

elemi iskolák, melyekben a tanítómesterek (ludi rectores) csupán odavaló gyermekeket készítenek elő magasabb iskolákra; itt csak grammatikát kell tanítani; tankönyvek: egy abéce rövid szótárral, Donatus vagy egy újabb grammatika (minő talán: *Elementa Grammaticae Latinae... ex præcipuis Grammaticorum præceptis a Gregorio Molnár contracta*, megjelent 1665—1830. több mint száz kiadásban). A latin nyelv gyakorlására szolgálnak: a *Vestibulum Januae linguarum*, Cato, a *Colloquia Cordelii*, aztán Erasmus műve *Civilitas Morum* vagy hasonló munkák.

Másodfokú iskolákban, kisebb városokban, hol idegen tanulók is akadhattak, már a grammatika elemein kívül syntaxist és poetikát is kell tanítani, sőt, ha tehetséges tanulóik voltak, a retorika elemeit és görög nyelvet is. Tankönyvek: Molnár nyelvtanán kívül, Melanchton *Syntaxis*-a s Molnárnak vagy Melanchtonnak vagy Emanuel Alvaresnak *Prosodiá*-ja. Fordításul és gyakorlatok céljaira: *Cicero levelei ad fam.*; Comenius: *Janua linguarum*; Erasmus: *Colloquia*; a *Dialogorum sacrorum liber* (Castalio műve); verses művek: Virgilius, Eobanus Hessus, Buchananus; ezeken kívül figyelembe veendők Aphtonius *Progymnasmata*-i és Aldus Manutiusnak *Phraseologia*-ja. Nagyobb városokban, hol több tanuló volt, grammatikán, syntaxison, poetikán kívül ex professo retorikát is kellett tanítani, továbbá azok számára, kik az eloquentiában elég haladást mutattak, a logika elemeit és görög nyelvet is. Tankönyvek: Pétzeli, *Rhetorika*; Keckermann, *Systema Logicae* (1600.) és Károli, *Grammatica Graeca* (1561.). Gyakorlatul szolgálnak Cicero beszédei, melyeket grammatikai, retorikai és logikai szempontból elemeznek. A tanulóknak gyakorolni kell a szabad előadást versben és prózában, élőszóban és írásban. S végül az olyan particularis iskolákban, a melyekből a pataki collegium kiegészült, supra artes inferiores még a Keckermann-féle logikát s a görög nyelvet is kellett ex professo tanítani; s hogy a tanulók jól előkészüljenek a collegiumi studiumokhoz, a philosophia és a theologia elemeit is lehetett tanítani s hetenként fölváltva philosophiai és theologiai disputatiókat tartani. Ál-

talában tilos volt az egyes iskolai fokozatoknak imígy megállapított határait túllépni; a hittant azonban egyaránt minden iskolában szerdán és szombaton és ünnepnapokon kellett tanítani, a kisebbeket Syderius katechismusa, a nagyobbakat a heidelbergi katechismus és Ursinus műve alapján.

A tanítás menetének e rövid vázlata is világosan lát-tatja, hogy egyes új tankönyvek mellett is a tanítás szelleme egészben véve a középkori uton haladt. Ugyanez a felfogás uralkodik a magyar református egyháznak ez időtájt (1646.) kiadott canonjaiban, melyek Erdélyben s a határos magyar vidékeken mind e mai napig érvényben vannak. A rectoroknak lelkükre kötik, hogy az egyházi fegyelem és kormány-zás formáját ne érintsék és az ifjúságba ez iránt se nyilvánosan, se magánosan ellenérzést ne keltsenek. Az egyházi előljáróságok gondosan ügyeljenek arra, hogy az iskolákban a tiszta hittan s az igazi kegyeletesség a szent iratokból és a kiváló orthodox doctoroknak műveiből taníttassék s arra is, hogy a tanulók egészséges philosophiát tanuljanak rendszeresen, valamint a classikus auctorokból tiszta, elegáns latinságot. A kor szelleme törekvéseinek megfelelő kifejezést nyert abban a zsinati rendeletben (1673.), melyet a Patak-ból menekülő aristotelikusok a nagyenyedi collegiumnak különben igen szelid coccejanusai és cartesianusai ellen provocálni képesek voltak: «olyan philosophia taníttassék, mely ancillája a theológiának s vele consonáljon».

E viszonyok helyes méltatásában elszigetelt jelenségek senkit tévútra ne vezessenek; természetes, hogy amaz általános bevett szokás következtében, mely szerint a hazai tanulmányokat idegenben, a külföld jelentősebb egyetemi városaiban folytatták és fejezték be, nem egy ifjú lélek, megismerkedve künn a XVII. században energikusabban fejlődő új idők tudományos és socialis törekvéseivel, hazatérve a tanultakat alkalmazni akarta, pedig talán nagy fontosságukat fölfogni sem tudta. De épen ilyen kísérletek sorsa új bizonyítéka a hazai művelődés e korbeli állapotának. E kapcsolatban kell és lehet megemlékeznünk Apáczai Cseri Jánosról (1625—1659.), szegény paraszti szülők láng-

lelkű gyermekéről, kit messze idegenben, a hollandus akadémiaikon, az a törekvés lelkesít, hogy egy hatalmas műben népével a tudomány összes elemeit anyanyelvén közölje s hazatérve az a vágy ragad el, hogy a tanítás módszerét megjavítsa és a gyulafehérvári collegiumot kifejlesztse olyanná, hogy egykor a magyar nemzet egy igazi Akadémia föllállításával a barbárságnak szemrehányását visszautasíthassa; őt azonban «Isten — mint egy hálás tanítványa mondotta — ebből az ostoba, háládatlan magyar világból, mely ő reá méltatlan volt, kivette . . .»

Irodalomtörténetírásunk benne a cartesianus tanoknak egy korai képviselőjét ünnepli, ki a philosophiát, más nemzeteket megelőzve, korán szólaltatja meg nemzeti nyelven, magyarul; de már az a mód, a mint Apáczai Cartesiust Ramus-szal és Amesius-szal egy sorba helyezi és tanait alkalmazza, mutatja, mily távol volt ő Cartesiusnak igaz megértésétől. S ifjúkori nagy művének (*Magyar encyclopaedia*. Azaz, minden igaz és hasznos bölcseségnek szép rendbefoglalása és magyar nyelven világrabocsátása, Ultrajecti, 1653.) egész keletkezése, tartalmát nem tekintve, a középkor legprimitívebb eljárására emlékeztet; Apáczai nem tesz egyebet, mint hogy egyszerűen kivonatolja latin nyelven szóról-szóra ama könyveket, melyek kezébe kerültek, vagy a melyeket nagyra becsülni megtanult, gyakran az összefüggésre sem ügyelve; aztán e latin excerpta-it, nagy ügyel-bajjal csiszolgatván a nyelvünkől hiányzó terminusokat, lefordítja magyarra. E törekvő, lelkes férfiúnak személyes hatása bizonynyal nagyobb volt a tanítás ügyének fejlődésére, mint irodalmi munkássága, pedig iskolai működése nagyon rövid időre volt megszabva s ez is telve volt ádáz küzdelmekkel.

Különben sem méltányos iskolák működését — még a legfelsőbb iskolákét sem — a szerint becsülni, hogy mennyi maradandó értékű kincset hordtak a tiszta tudomány kincsesházába; a tanítás minden hajlékában a tudást és a tudományosságot csak eszközökül kell tekinteni, melyeknek segedelmével a tanuló-ifjúságot amaz erkölcsi közösség számára, melyhez tartozik, elő kell készíteni s a vele való

kapcsolatot bensőségesse tenni. Minden időkbén, de különösen e korban, midőn az volt a czél, hogy a néplélek egységét újra elérjük és socialis különbségek ellenére is a nemzeties érzésnek és felfogásnak érvényt szerezzünk, nagy figyelmet érdemel az irodalmi törekvéseknek s az iskola és képviselőinek egymáshoz való viszonya a nevelés eredményeinek megállapításánál. Az irodalom a néplélek tükre s mennél inkább fejlődik, annál fontosabb e viszony megfigyelése; meg kell állapítani, mennyiben tette képessé az iskolai nevelés a tanulókat arra, hogy részt vegyenek az irodalmi életben, activ alkotással vagy csak passiv élvezéssel. Bizonyos, hogy mind e szempontból figyelembe kerülő momentumok (pl. kik írták és terjesztették a nevezetesebb alkotásokat, stb.) a magyar iskolának a nemzeties érzés és gondolkodás kifejlesztésének munkájában szerzett érdemeit csak erősebben megragyogtatnák; de másrészt az is kiderülne kétségen kívül, hogy tulajdonképen e generációk nem akartak egyebet, mint az elmulasztottakat pótolni, a haladottabb nyugatot követni s eltanulni az általános európai műveltséget. Különösen áll ez az írók ama nagyobb csapatáról, mely a tanítók és predikátorok köreihez tartozott; az ő munkásságok főképen iskolás, tartalmilag s alakilag egyaránt idegen tárgyoknak többé-kevésbbé sikerült átdolgozása, vagy hazai tárgyak feldolgozásának a külföldiekhez hasonló megkísérlése; azok a külső formák is, melyeknek körén belül maradnak nálunk irodalom és költészet, a közép-korban általánosan alkalmazottak. Eredetiség, különösen a mi a művek belső szerkezetét illeti, csak olyan szellemek munkáiban akad, kik főrangú családból származtak, korán nagy áttekintést nyertek emberek és dolgok felett és ezt gazdagabb egyéni érzésvilágukkal s népük iránt való mélyebb rokonérzéssel egyesítették. Csupán az ő műveikben jutott a kor szelleme és a történelmi tendenciák energiája megfelelő kifejezésre s így kerültek be műveik a minden időkbén értékes classikus alkotások sorozatába. Viszont gyakori eset, hogy e műveket korukban alig vették észre, gyakran hatástalanok voltak, néha még napvilágot se láttak; csak későbbi újabb kiadás vagy épen fölfedeztetés

értékesíthette őket a nemzeti fejlődés szolgálatában. Így jártak Balassa Bálintnak (1551—1594.), a kiváló lyrikusnak zsoltárai, szerelmi és harci dalai; az ő nevelője Bornemisza Péter, a lutheri reform első apostolainak egyike, korának egyik legértelmesebb és legmunkásabb írója. S ugyanaz volt a sorsa Zrinyi Miklós (1620—1664.) költeményeinek és politikai műveinek is, a ki pedig «a világirodalom legérdekesebb alakjainak egyike, költő és egyben hadvezér»; ő viszont Pázmány Péternek, a római cardinalisnak és a katolikus megújulás fejének felügyelete alatt végezte tanulmányait. Hogy e legjobbjaink életfelfogása, kiknek tiszta nemzeti érzése és mélységesen vallásos lelkülete ellenállt a felekezeti vakbuzgalom minden gyanúsításának és korlátolt türelmetlenségének, mily nagy tisztító hatással volt az alsóbb néposztályok gondolatvilágára, sőt általában a néplélekre, azt legjobban a kurucz költészet hősi dalainak buja virágzása mutatja. E dalok vidám ujongással vagy szomorú panasszal kísérték a Thököly és Rákóczi vezetése alatt vívott szabadságharczok (1670—1711.) változó esélyeit. Részben a következő nemzedékek hű emlékezése őrizte meg őket, részben pedig családi archivumok elrejtett másolatai; csak újabb szerencsés fölfedezések (1864 és 1872 óta) nyitották meg újra a magyar népköltés e leggazdagabb forrását.

KÁRMÁN MÓR.

GRAZIA DELEDDA.

Az idők folyamán Szardiniáról különös kép alakult ki bennem: egy szomorú tájkép. A nap gyilkos, perzselő meleggel tűz le, kegyetlenül, mintha nem is életet adó, hanem pusztító, ellenséges, gyűlölködő és haragos istenség volna, a ki még azokat a kopár sziklákat is le akarná perzselni, a melyek ott izzanak alatta. A kopár sziklák alig tenyérnyi foltokon zöldelnek itt-ott, árnyékok is vetődnek rájuk. Ezek az árnyékok nem feketék, nem is violás színűek, hanem tüzes-vörösek. Csenevész gyümölcsfák vetnek erőtlen árnyékot és ezek a gyümölcsfák árulják el a napisten igazi kegyetlenkedését, azt, hogy máris perzsel, pedig még tavasz van. A gyümölcsfák virágoznak, de ez nem azt jelenti, hogy viráguk teljében állanak. Szinte érezni, milyen bágyadtan, hervadón ülnek ott a csupasz ágakon a virágok, élettelenül és meddően. Csoda, hogy át tudnak ütni a fa kérgén. Grazia Deleddának minden sora fölött ott érezni a napnak ezt a pusztító, kegyetlen, szinte ellenséges melegét, a mely inségessé teszi Szardinia csodálatos szigetét, Grazia Deledda regényeinek és novelláinak színterét. Grazia Deledda minden alakjában ég és forr a szenvedély, de emberei befelé égnek, sohasem törnek ki és elpusztulnak a belső tűztől. Szicília olaszai is tüzesek, indulatosak, sűrűvérűek, de a mikor a vérük felforr, ki is csap és egy törvillanás elvégez mindent. Grazia Deledda pásztorai és asszonyai azonban, ha szenvedélyesek is, sohasem kitörők, vérük ha felforr, mintha zárt palaczkokban forrna fel: nem tud kicsapni, csak feszíti az üvegfalakat és önmagát emészti, a mikor újból lecsapódik. Sziciliának, a melynek megvan a maga vulkánja, az emberei is kitörő szenvedélyűek, míg Szardi-

niának, a melynek nincsenek tűzhányó hegyei, minden tüze csak rejtve lobog és befelé ég, mint a hogy' itt a lávafolyam is csupán földalatti, áttörhetetlen falú katlanokban forrott.

Ez a belső, lappangó, alattomos tűz jellemzi Grazia Deledda műveit, a ki igazán nem az a «szórakoztató bájoság», a minek neve után esetleg gondolni lehetne. Csupa erő, szinte nyers, brutális erő, a minő maga az élet, a melyet sohasem szépítget.

Ilyen Grazia Deledda *Il Vecchio della Montagna* és *La Via del Male* című regényeiben is, a melyekben (rövid egymásutánban jelentek meg) kóbor olasz banditák körül szövi a történetet. Az *Il Vecchio della Montagna*-ban még nem történik gyilkosság. Az emberek itt még fáradtak. és félősek. Egyszer megijedtek az élettől és azóta ijedős az arcuk, mint Melchioré-é, a ki nem tesz egyebet, mint a mit valamennyi őse tett és mégis elítélik, mert az új társadalmi rend már ezt is bűnnek minősíti. Nincs bűne és mégis ösztönszerű, titokzatos félelem él benne, érzi az ösmeretlen veszedelmet, de nem tud ellene védekezni és a mikor elfogják, elítélik, még akkor is olyan esetlen, olyan ügyefogyott, hogy védő szava sincs.

Erkölesi szempontból már itt is kifogásokat hallhatott Deledda. A törvény tisztelete ellen agitál! — mondták barátai, de ekkor még tartózkodtak a beavatkozástól. Megjelent azonban a *La Via del Male* című szilajhangú regénye is, a melyben az egyszerű emberek primitívnek látszó, de valójában bonyolult lelki életét írja meg, a mely feltartóztathatlanul a bűnbe vezet.

Pietro Benu azt mondja:

— Sohasem volt dolgom a törvénnyel. Nappal dolgozom és éjszaka alszom. Tisztelem a gazdám, a nőt, a gyerekeket. És vágyódom a magam háza után, hol megszegem a kenyerem és megiszom a boromat.

És mégis bandita lesz belőle. És mégis összeütközik a törvénnyel, nappal alszik és éjjel — kecskét rabol. De a nőt, a gyermeket ekkor is tiszteli és most is csak az a vágy kinozza, gyöttri, senyveszti, hogy neki is legyen szekere, két ökre és kutya. . . . Ezért történik minden

Szardiniában. Meg az asszonyért. Mert ha az előbbi mind megvan: — Prenderò moglie.

A regény szerelmi háromszöge: Maria Oina, a cseléd-leányuk, Sabina és a férfi: Pietro Benu. Ez a férfi szenvedő, önmagát gyötrő, indulatos, de tétovázó. A vérében van valami afrikai őseiből.

Pietro gyilkol, de nem csupán szerelemből teszi. A szicíliai olasz csak szerelemből ránt tört. A szardíniai sohasem gyilkol csupán szerelemből. Mindég van valami más oka. És ez az ok mindég a szegénység, az a szegénység, a melynek nagyobb az ereje a szerelemnél is, az a nyomorúság, a mely beteges, kínzó vágyakat ébreszt és a mely a szerelemnél is inkább el tudja felejtetni a társadalmi törvények tiszteletét. A szerelem erejének határa itt elvész a nyomorúságban, a kettő együtt forr, ég, de itt már nem a szerelem az, a mi öl.

E regényben már gyilkosság is történt. Igazi rablók is szerepeltek. És az irodalom farizeusai, a kik a rabló-romantika feléledésétől tartottak, baráti álarczban siettek tanácsot adni Deleddának. Nem látták meg, vagy nem akarták meglátni a lélekrajzot, az örök emberi érzéseket. Szardínia bizonyára olyan, a minőnek Deledda megírta. De ők másnak akarták látni. Vagy ha ez nem megy: mást akartak látni Deleddától. És újból igazolódott az irodalmi tanácsadók káros szereplése. Deledda megpróbálkozott avval, hogy megtagadja saját magát és szülőszigetét, hogy úgynevezett tágabb, nemzetközi tért keressen magának. De itt rövidesen tudatára ébredt annak, hogy elvesztette lába alól a talajt. Visszatért régebbi témáihoz.

Újabb novellás kötetében (*I Ginocchi della Vita*) már ismét a szardíniai Deledda áll előttünk.

De itt már eltűnt valami nyers erejéből. Novelláiban már rózsás színek is fel-feltűnnek. A milieu nem mindég szardíniai. Róma, a modern, a mai Róma is szerepel ezekben a novellákban. Grazia Deledda ezekben a novelláiban sem Rómát írta meg. A történetük ugyan ott játszódik le a Piazza Venezián, a Pincion meg a giardinetto Carlo Albertoban, de az emberei nem rómaiak. A szardíniai vér,

a szardiniai nyomorúság ott lappang bennük, mint Andrea-ban, abban a Rómába került, leteges lelkiállapotú szardiniai diákban, a ki a Raszkolnyikov hatása alatt, tisztán azért, hogy a maga erejét kipróbálja: — gyilkolni akar.

Grazia Deledda belső vívódásairól, a melyek ebben az időben Rómában gyötörték, fogalmat nyerhet. a ki a sorok közt tud olvasni és egy megírt történet mélyén meglátja az élményt, a melyet meg nem írtak. A szegény kis Carina története, a ki ott bolyong a Via Nazionale ívlámpái alatt, talán nem történt meg egészen úgy, a mint Deledda megírta, de valaminek igaznak kellett lennie ebben a történetben, valaminek, a mi annyi keserűséget tudott a tollába kergetni és a mi a gondolatmenetét ilyen sajátságos irányba terelte.

Egészen regénynek való történet. Talán csak azért nem írta meg annak, mert a női alakban, a részletekben könnyen magára Deleddára ismerhetett volna mindenki.

Carina férje valami kishivatalnok, a postánál vagy egyéb ilyen helyen. Boldogan élnek és a férj különösebb tisztelettel néz az asszonyra, a ki irogatni is szokott. Mindaddig ugyan a fiókja számára, de mikor férje elveszti állását, a nő értékesíteni is akarja regényét. Elviszi egy lap szerkesztőjéhez. A szerkesztő átveszi. Hat hét múlva jöjjön a válaszáért . . . Rettentő hat hét! A hat hét múltán a szerkesztőt nem találja és újabb hat hét is eltelik, míg visszakapja kéziratát.

A regény szép, szép, de szerzőjének neve ösmeretlen. A mellett szomorú is és a közönség csak szórakozni meg mulatni szeret.

— Ó, ön téved, ha azt hiszi, hogy a közönséget, a mely az élet realitásaitól már kifáradt, érdekelni fogja egy komor történet. Nem, az «olvasó» született egoista, a ki nem indul meg mások szerencsétlenségén és nyomorúságán és csak ingerli, bosszantja a sok szenvedés. Igaz ugyan, hogy művészettel írta meg regényét, de a művészetnél sokkal jobban érdekli a közönséget a derűs, jókedvű történet.

Az író kezének milyen kétségbeesett ökölbesorítását látni ebben a néhány sorban.

A nyomorúságuk nő és egyszerre csak Carina szive alatt megmozdul az — élet. A gyermek. A gyerek, a kire szüleinek nyomorúsága vár, mint egyedüli örökség. És Carinában győz az anya az író fölött. Hirdetést tesz közzé egy napilapban, hogy ismert írónak, a kinek nincs témája és már nem is tud írni, eladja a regényét, a mely kétségbevonhatlan sikerű. A legnagyobb titoktartás.»

És mikor férje azt kérdezi, hogy miért tette, Carina csak ennyit felel:

— Már mozdul!

Mennyit élt át ebből a valóságban maga az író, azt nem lehet ellenőriznünk, de az ő sorsa is hasonló nehéz utakon haladt, az bizonyos.

Ez időtájt Rómában élt Deledda, a ki gyermekkorától kezdve valóságos nostalgia-t érzett a citta eterna után. Ő maga írja vallomásában, hogy az első regény, melyet olvasott, a régi Rómában játszott és ettől kezdve «Róma volt ifjúságának álma». Első novelláját, tizenötéves korában, szintén Rómába küldte Carlo Segrè-nek, az olasz főváros egyetemének irodalom tanárához, a ki közölte is a *Sangue Sarlo*-t lapjában, a *Fanfulla Della Domenica*-ban. Deledda neve ettől kezdve egyre többet szerepelt, előkelő folyóiratok közölték műveit és az új olasz irodalomban valóságos forrongást idézett elő az ösmeretlen szardíniai leány, a ki ezalatt csöndben éldegélt Nuoroban, egyre dolgozott és egyre vágyódott Róma után. Ez az elszigeteltsége sok mindent megmagyaráz. Nagy közvetlenségét, üdeségét így megérteni. A lélek legfogékonyabb idejében a léha és felületes társadalmi életből, semmi sem juthatott el hozzá, zá. Befelé élte életét, a könyvekből tanulta el főképp, hogy az események mélyebb jelentőségét is megérthesse. Ez a puritán élet — és talán az is, hogy a színházat nem ösmerte — oka annak, hogy történetei sohasem hatnak az emberre zene nélkül való opera-szövegek gyanánt, mint annyi más olasz íróé.

A városi életet csak huszonötéves korában ösmerte meg s ez meg is látszik művein. A mig gyermekkori élményei révén a falusi élet minden intimitását, primitív bájosságát

pompásan tudja rajzolni, a városi életnek úgyszólván kizárólag árnyoldalait, szomorúságát és zürzavarait ösmeri, mert ezt már komoly, érett szemmel nézte. Nem is nyert a városi életről olyan általános és friss benyomást, mint a vidéki életről, a mikor még lelke minderre fogékony volt.

«Csak egyetlen egyszer, tizenötéves koromban láttam igazi várost — írja magáról, — Cagliari, Szardinia szép fővárosát. A mikor huszonötéves voltam, akkor kerültem ismét Cagliari-ba, hogy ott végre kipihenjem magam az állandó erős munka után és ekkor láttam először életemben operaelőadást.»

Itt ösmerkedett meg, huszonötéves korában, Madesamival, a ki röviddel ezután férje lett és most teljesült Deledda régi vágya: végre láthatta Rómát, végre ott élhetett.

Azt a nagy hatást, a melyet Róma rea gyakorolt, *Nostalgie* című regényében írja le, melynek hősnőjében könnyen magára Deleddára ösmerhetni. Mint legtöbb női alakjában, ebben is él valami titkos, lappangó tűz: a vágyódás a világ után, a szebb, a jobb, a teljesebb élet után. Regina mellett egy más gyönyörű női alakjában, Sebastianában, (*Nostro Padrone*), a ki mindent megtenne, gyilkolni is tudna, csakhogy egyszer eljusson a continensre, az ő szinte beteges vágyódásában Deledda színtén többet adott, egyszerű regényalaknál: valamit saját magából.

Ha a belső kapcsolatot keresem Deledda műveiben, ezt a nyomor rajzában találom meg. A nyomor és a bűn közösége áll fenn egyik leggyönyörűbb regényében is, *L'Edera*-ban, mely a nyomorúságnak és a nyomorban fakadt szerelemnek megrázó rajza.

Paulu már térdig gázolt a rózsában. Átélt az élet vidám, könnyelmű napjait és az örömök zuhatagának most már csak a visszhangja zúg lelkében. Többé már nem az a könnyelmű, mulatós legény és hibáját jóvá akarja tenni avval, hogy bármi áron is nyugodt életet akar biztosítani szüleinek. Hibáiban megtisztult, szép jellem, csak éppen — gyenge. De becsületes. A család anyagi romlását ő okozta. Az öreg nemes Decherchi ház már omladozó és d n Simone, ziu Cosimu is, meg Rachele asszony

roncsok. Fáradtan ülnek, halkán beszélgetnek. Fájdalmas, szívet elszorító szomorúság lappang vén szobájukban, az avult kanapék, barnuló bútorok, rozoga székek között. És még mennyivel több szomorúság azokban a fénytelen öreg szemelekben . . . Érezzük, összeomlana az egész ház, bénultan ülne helyén a három öreg, ha nem élne közöttük: Annesa. Ő a borostyán, l'edera. A Decherchi-ház, az egész pusztulásnak indult familia olyan, mint egy haldokló tölgy. És ezt a korhadó törzset Annesa gyönyörű alakja fonja át, az élet színét kölcsönzi neki és eltakarja a roncokat, mint a tölgyre kúszó borostyán az élettelen száraz ágakat.

Fogadott lányuk . . . Milyen hideg ez a két szó. Akárcsak egy cselédet fogadtak volna. Az olasz nyelv *figlia d'anima*-nak ösmeri, lelki leányának. Ez a szó érteti meg itt a helyzetet, hogy miért gondolzza Annesa annyira az öregeket, miért szereti őket annyira és miért vállalkozik szinte cselédmunkára is. Talált gyermek. Egy kóbor koldus halt meg valamikor Barunèi falucskájában és a leányát, hogy éhen ne vesszen, a Decherchiek magukhoz vették. És aztán a család *figlia d'anima*-ja lett. A lelki leányuk . . . Lélekben szinte testvére is Paulunak és a család minden nyomorúsága az ő nyomorúsága is . . . De övé Paulu szerelme is.

Ez a nyomorúság kietlen és fájó volna, ha nem aranyozná be a szerelem, Paulu és Annesa csodálatos nagy szerelme.

A régi nagyság hanyatlása a Decherchi-család sorsa. Az erős, jóvérű ősök energiája már kimerült az utódokban. A teremtés már szinte bevégezte alkotó munkáját. Ez már kimerült, magával is tehetetlen nemzedék, Paulu sem tevékeny, az *activ* szerep mindenben Annesáé, bárha a férfi az, a ki időről-időre elindul otthonról, hogy pénzt hajtson fel. A régi vérből még lobog valamicske ereiben. Nem szégyenli a kölcsönök keresését, természetesnek tartja. Dolgozni nem tud. Egyetlen őse sem dolgozott. De pénz kell. Nem rabolhat, nem támadhat meg országúton elvonuló gazdag kereskedőket, de azért hozzájuk fordul. Szerinte ez is egy módja a pénzszerzésnek és — becsületes módja! Csak akkor szé-

gyenli magát, a mikor nem kap pénzt. Ekkor egyenesen becsületében érzi magát megsértve.

És egyre gyakoribb eset, hogy üres kézzel tér vissza. A hitelük kimerült. És itt kezdődik a regény igazi tragikus része. Annesa gyilkossá lesz — kötelességből.

Decherchiéknél lakik az öreg, beteges Zua. Gazdag, fősvény, gonosz öreg, a ki az ágyat már el sem tudja hagyni, de azért féltékenyen őrizi aranyait és soha egy soldót sem ad az anyagi bajokkal küzködő családnak. Ezt az öreg Zuát fojtja meg Annesa, a mikor egyszer Paulu nem bir pénzt szerezni és a figlia d'anima tudja, hogy Paulu öngyilkos lesz, ha a veszedelmet nem tudja elhárítani a tehetetlen öregek feje felől: el akarják árverezni a házukat és az öregeket is kivetnék a családi öreg ház falai közül.

Az öregek egyszerűen csak hagyják folyni az eseményeket.

— *Lasciamo correre trenta giorni per una mese!* — mondja Cosimu. Az ő erejük gyenge az események feltartóztatására.

Azok közelednek. Szinte túlfutott mozdonyok rohanásával robognak belé az ő csöndes, tétlen életükbe.

Annesa embert ölt és mi mégsem a halottat sajnáljuk, hanem őt, a figlia d'animát. Gyilkolt, de nem szerelemből. Gyilkolt, de nem a saját anyagi haszna miatt, hanem szeretetből, hálából, hogy Paulun és az öregeken segítsen. Annesa, a figlia d'anima . . .

A mig Annesa gyilkol, olyan lelki gyötrelmeket, vivódásokat, kinokat áll ki, hogy avval előre is levezekli a bűnét. Ezek a lapok a regény legszebb részei, ettől kezdve úgy gondol Paulura, «mint bukott angyalok az Úrra» és a fájdalomtól mámorosan a legrettenetesebb penitentiát méri magára. Most már Paulu felesége lehetne, de ő elmegy, elszökik a háztól, cselédnek szegődik idegen városokban, dolgozik, senyved és csak akkor tér vissza, -- sok év múltán — a mikor már mind a ketten megöregedtek és ismét csak a kötelesség szólítja vissza. Az öregek meghaltak, Paulu ismét támaszra szorul. És akkor visszamegy s a felesége lesz.

És az esküvője előestéjén most is kiül a ház öreg, rozoga lépcsőire. Bent alszik Paulu fáradtan, elcsigázva a sok betegségtől és szenvedéstől. Annesa pedig arra gondol, hogy ime most kezdődik csak igazi vezeklése. Holnap már Annesa Decherchinek fogják hívni: a borostyán körülfonja újból a tölgyet és gyöngéden betakarja az ágakat örökzöld leveleivel. Gyöngéden, kegyeletesen, mert az öreg törzs most már halott . . .

Szegény, nyomorúságos emberek lelki tragédiáit írja meg Grazia Deledda legújabb regényében is, melynek címe *Il nostro Pudrone*. Predu Maria Dejana, a csavargó körül történik minden. Honnan jön, mit akar, nem tudjuk. Csak itt van, élni akar, becsületes életet, mert a multjában van valami titok, valami bűn és ez fűzi Antonio Moróhoz. De a mult — az elmúlt. «Ő galantuomo volt mindég és most is az akar maradni . . .» Fonákul hangzik ez egy lompos csavargó ajkáról, de azért ez az ember lélekben galantuomo, bár ruházata sok kívánni valót hagy fenn. Most dolgozni akar, hogy becsületes életet élhessen és mert más munka nem akad: faháncsoló lesz az erdőirtásnál. A mult-ról csak mint szerencsétlenségről beszél.

— Minden bűn, a mit elkövettetek, csak szerencsétlenség a ti szemetekben! — mondja neki Aldo Bruno Papi, az irtások felügyelője.

— Hát talán szerencse? — feleli Predu.

Ebbe a pár szóba egész életnézet van leszűrődve. Minden bűn csak szerencsétlenség . . . Nem tehetünk róla. Noi nasciamo col nostro destino sulle spale! Már úgy születünk, végzetünkkel a vállunkon . . . A lelki megalázkodás gyönyörű rajza ez a végzettel szemben.

— Csak az Isten tudja, mit miért tesz! Máskülönben nem is lenne Isten. Ha mindig teljesítené a mi kívánságainkat, nem volna más, mint egy engedelkeny apa, a ki szeszélyes, elkényeztetett gyermekének kedvében jár.

Nem is tartja magát méltónak arra, hogy más sors érje. A végzet, a sors: az események egész láncolata, a melyek közül a látszólag legcsekélyebb talán éppen a legnagyobb fontosságú. Iliába igyekszik az ember ezeket a lánczo-

kat szétzúzni. «Isten tudja, hogy mit tesz. Igyekezzünk tehát vétkeinket megbánni és vezekeljünk, szenvedjünk, mert a szenvedés a mi sorsunk . . .»

— Olyan ember vagyok, a ki semmit sem veszíthet, mert . . . nincs semmije! — mondja máskor.

Egy másik vallomása:

— A nyomor: börtön, sőt még jobban bezárja az embert, mint bármilyen tömlöcz. Az, a ki nyomorban él, soha többé ki nem szabadul belőle és az álmai, a tervei olyanok, mint a tömlöczlakók.

Gyönyörű reményei, gyönyörű tervei lehettek, a melyeknek pusztulásában a lelkéből is kiszakadt valami. A ki reményeket úgy tud elsíratni, annak szívéhez nagyon közel állottak ezek a remények.

— Csalódás, mindig csalódás! — mondja Predu Maria Dejana. — Az egész élet csalódások hálója és mennél inkább igyekszik az ember kiszabadulni ebből a gyilkos hálóból, annál inkább belégabalyodik, a míg csak meg nem fojtják ezek a rettentő hurkok!

Csendes ember már ekkor Predu Maria. Befelé él és befelé szenved.

A beszédének van valami éneklőaccentusa, a minőt a szárd paraszt csak akkor sajátít el, szinte öntudatlanul, a mikor hosszabb időt töltött el a continensen. A szardíniai paraszt pedig csak kényszerűségből tölt ott hosszabb időt és ilyenkor a helyet nem ő választja magának. Nissida vagy Civitavecchia . . . a fegyház.

Aldo Bruno Papi bizalmatlanul figyel kezdésben. De aztán kezd rájönni, hogy becsületes ember. Felfogadják az irtáshoz. Mikor szekerczével kezében először áll meg a vén fatörzsek előtt, különös, csodálatos érzések fogják el. «Volt idő, a mikor minden munkát lealacsonyítónak és méltóságán alólinak tartott és a hogy most megállt a kiszemelt évszázados tölgy előtt, a mely egykedvűen várta a szekerczeapásokat, teljes mértékben érezte lealacsonyodását. Egy pillanatra mintha a fa és a férfi, a ki egyidőben barátjának és védelmezőjének tekintett minden fát, most halálos ellenségek gyanánt néztek volna egymásra. De a szekercze le-

csapott... És Predu Maria úgy gondolta, hogy talán ez is az Úr büntetése. A fa megreszketett és a levelek könnyecseppeként peregtek alá. Predu Maria szekerczecsapásai összevegyültek a többi szekercze csattogásával és lassanként ő is megszokta, nem a munkát, hanem lealacsonyodásának érzéseit».

Azután találkozik Marielénával. Lemegy hozzá a városba. Perrónak, a padronének házvezetőnöje ez az öregedő leány. Nem szép, de nem is csunya. Van benne valami a japán nők apró lépésű tipegéséből és nagy lelki csöndességéből. Mintha a szardíniai házban egy Utamaro-kép elevenedett volna meg. Most van keresete, hát feleségül veszi, hogy «megszabaduljon a lelkiösmeret furdalásaitól».

Ennyit mond csak. De a szavak mögött egy egész dráma lüktet és egyszerre széles kilátás tárul elénk.

— Jóvá akarok tenni mindent! — mondja a leány. — Dolgozni akarok és becsületes életet élni.

Most-értjük csak, miért jött éppen ide és miért vállalkozott a legalsóbbrendű munkára is, csak hogy itt lehessen. És a mikor Marielèna kimegy a szobából, jól esik neki, hogy egyedül hagyta ott, a hol — nyitva van a pénzes fiók.

Ez a jelentéktelen epizód igazi lelki örömet okoz neki. Bizalmat lát benne. Tehát ez a leány, a ki ösmeri a múltját, mégis becsületesnek tartja és megbízik benne.

Marielèna mégsem lesz a felesége. Az események közé itt lép igazán Aldo Bruno Papi. Ő nem szardíniai, a kontinensről jött és ravaszabb, élelmesebb, a kínálkozó alkalmat ügyesebben kihasználja, mint a szárdok. Valami különös pénzhétség vezérli minden gondolatát.

— Indolensek vagytok ti szárdok — mondja Aldo Bruno Papi. — Ellenállás nélkül tűritek, hogy a kenyeret kivegyék a kezetekből. Hegyeitek, tengereitek, erdőitek kincseit ki aratja le? Elég, hogy egy idegen jöjjön Szardíniába és már is meggazdagszik, mintha ez a föld leigázott gyarmat volna.

Ebben a pár mondatban magát jellemzi. Hódítani jött ő is. És az első lépést az igazi térfoglalásra okos, jó házas-

ságban látja. Számító ember, de érzései is vannak. A fő-érzése most a pénz után való vágy. Megtudja, hogy Marielénának pénze van, hát őt akarja elvenni feleségül. Kocs-mát nyitna vele. És ezen a gondolon keresztül beleszeret a vele való házasság gondolatába. Más szeret ugyan. Sebastianát, de csak az «akaratlan múlik minden». Elhiteti magával, hogy csak a tavasz forralta fel a véré, a tavasz, a melynek olyan csodálatos az ereje, hogy a kopár sziklakat is kivirágoztatja.

Szegény Predu Maria semmit sem sejt ebből. Aldo Bruno dicséri Marielénát és ő ezért megszereti. Hálás is érte. Nem lát a dolgok mélyébe, naiv és őszinte. És maga sem érti, mint kerül össze Sebastianával, a mæstra Saju gyönyörű fiatal leányával és mint kell feleségül vennie. Marielénát akarja elvenni és Sebastianát kell asszonyná tennie. A sors, a végzet; ebben is csak azt látja. És ez ellen hiába hadakoznék.

Nem látja meg a jó szerencsét, a mely közeledik feléje.

— A mint a jó kártyák mindig a rossz játékosok kezébe kerülnek, épen úgy most a jó alkalom jár a kezedre, csak te nem tudod kihasználni! — mondják neki. És ő tényleg nem meri hinni, hogy őt még szerencse is érheti. Pedig ez a házasság: igazi szerencse a szegény Predu Maria Dejana számára. Gyönyörű, fiatal, üde, kíváncsú asszonyt kapott Sebastianában. És mæstra Sajuban olyan anyóst, a ki lassankint rendbe hozza az egész életét.

Az irtás tovább folyik az erdőben. Predu Maria meg Aldo Bruno le-lejár a városkába. Ki-ki a maga asszonyához. Aldo Bruno feleségét, Marielénát most mintha elfogta volna a férje beteges pénzsomja: pénzt, pénzt. mennél több pénzt szerezni. És még sem tudunk reá haragudni a pénzéhsége miatt, mert úgy érezzük, mintha evvel a harácsolással akarná elfeledtetni lelki szenvedéseit. Agyon dolgozza magát. A férje pedig... A férje lelke lassankint kezd szardina lenni. De ez az assimilálódás az életébe kerül. Most már benne is lappangva ég a belső, lelki tűz. Emésztő szerelmet érez Sebastianára iránt. De titkolja, ég.

senyved és az elgyöngült szervezetben kiújul a régi betegség: az asthma. A rejtett tűz pedig pusztít tovább, kiszáritja, kiszívja az életerejét és «száraz lesz, mint egy bőregér». Azt mondják róla:

— Úgy jött közénk, mint hódító, a ki új területeket akar birtokba venni. Mint vad csikó, félre akart rúgni mindenkit, a kiről azt gondolta, hogy útjában áll. És most ő fekszik a sorban. Ravasz ember volt, de a mi urunk — nostro padrone — nála is ravaszabb.

A falusi élet minden közvetlenségét megtalálni Grazia Deledda műveiben. Az apja afféle vásári felügyelő volt, a ki minduntalan érintkezett a pásztornéppel, szénégetőkkel, szárított-gyümölcs árusokkal, a falusi piacok minden tipikus alakjával, a kikkel így Grazia Deleddának is módjában volt megismerkednie. A szárd nép tisztességtudó, de a mellett közvetlen és így a fiatal leány lassankint teljesen beláthatott ezeknek az egyszerű embereknek egész lelki világába. Azok nem láttak benne valami úri kisasszonyt, hanem közülök valót, a ki sohasem is «öltözködött ki» úri asszonynya. Kis emberek világában nevelkedve, regényeiben főleg ez a világ van előttünk. Az *Anime oneste*ben egyenesen a saját szüleinek boldog, patriarchális családi életét írja le; az öreg Contadinában az anyjára ismerni, arra az egyszerű, okos, jóságos és megbocsájtó parasztasszonyra, a kinek jelleme tovább él Grazia Deleddában.

Külső életéről annyit tudok hozzám írott leveleiből, a mennyi szellemi fejlődésének megvilágításához szükséges és mindezekből nyilvánvaló, hogy nem az iskola és a tanítók tanácsai vezették ahhoz a világfölfogáshoz, a mely munkáiból kitűnik. Iskolát alig végzett. Népiskolába is csak rövid ideig járt s tizenhét éves korában, a mikor tanítója hirtelen eltávozott Nuoroból, egyszerre megszakadt rendszeres tanulása. Most már csak a könyvek és értelme vezették további lelki életét, de fejlődését már külső körülmények nem tartóztathatták föl.

Némely elbeszélése a falu és a város ellentéte körül forog, így a *Genere* meg a *Per riflesso*. A parasztfiúból lett

Annania és Andrea avval az ismerettel, a melyet magasabb iskolákban szereztek, a vidéki, apró embereknek fölébük emelkedtek, de ezzel el is veszítették egyszerűségüket és saját akaratuknak erejét. Mikor Annania vőlegénykorában találkozik az anyjával, a ki most egy vak cantastorie szereplője, a finom ruhájú úr nem akarja tovább magára hagyni az anyját, de ezt nem jóságból teszi, hanem hideg számításból, hogy az anyja ne hozzon többé szégyent ő reá...

Két külön világot állít szembe egymással a *Nostalgie*-ben is. A kispolgárságot, a kishivatalnokok nyárspolgári környezetét és ennek a körnek központjában Reginát, a kiben egymagában egy egész külön világ él. Ennek a túlcsigázott képzeletű asszonynak kicsinyes élete és vágyódása a magasabbrendű szellemi világba, az ütközőpont, a mely a vágyódások erejének és saját akaratbeli gyengeségének kereszteződésében áll. És ha a külsőségek mások is, a lélektani helyzet körülbelül ugyanaz a *Dopo il Divorzio* című regényében is, a hol a férj és feleség válása ellen száll síkra, tisztán pszichológiai alapon, mert a lelki kötelékeket föloldhatlanoknak tartja.

Grazia Deledda inkább naturalista, mint symbolista, bár az események mögött a pszichológiai rajz mellett némi symbolumot is találni nála. *Preda Mariaban* van valami Mæterlinck symbolismusából is, még több abból a nemes, de fájdalmas realismusból, a mely mindnyájunk lelkéhez szól és a mely meg tudja értetni velünk azt az ellenállhatatlan ösztönt, a mely örök kóborlásra ösztökéli az embert, a kit állandó otthona, szűk társadalmi köre megbántott és megsanyargatott. Az ember szinte érzi, hány ilyen vándor keresztezte már a magunk útját is és egyikben sem láttuk meg a tragédiáját önmagával hurezoló embert, hanem csak egyszerű vándort, egy kóborló senkit, egy lompos csavargót, a kiről el sem tudtuk gondolni, hogy benne igazi, nagy, emberi tragédiák zajlottak le. Deledda megállit egy ilyen csavargót, hogy belélássunk a lelkébe. Alakjait olyankor hozza elénk, a mikor már a nagy tragédia átviharzott a lelkükön és most már csak a felezín alatt, a mélyben folyik a nagy küzde-

lem, mint Ibsennél. Paulu is akkor jelenik meg, a mikor már regényét végig élte. Ez a regény egy külön regény volna, a mit Deledda nem ír meg: a kicsapongó, életvidám legény regénye és ő csak egy-egy szóban, a vergődés és a kétségbeesés lélekrajzában tárja föl azt a regényt, mint háttérét.

Deledda emberei egészen különös világításban jelennek meg előttünk. Van bennök valami az élet minutiosus rajzából is, de még több az örök, általános emberi vonásból. Nyersnek, keménynek és erősnek rajzolja Deledda minden alakját, nincsenek rajtuk eszményített alarczok. Nem mondja el azokat a szavakat, a melyekben életük titkát őrzik. Csak a háttérben, a múltban érezzük a drámát, a mely kisugárzik belőle. Mintha nem a napfény világítaná meg arczielüket, hanem valami fájdalmas, szomorú, gyötrő fény, a mely ott reszket fölöttük, mint az áthevített levegő a kopár, rőt sziklák fölött, a melyek még kisugározzák a fényt és melegséget, a mikor már a nap lebukott az égről.

Primitiv emberek az ő alakjai; mintha nem is ebből a századból valók volnának. Lelki fogyatékoságuk a vágyódás, hogy a nyomorúságból kivergődjenek, hogy energiateljes, hasznos, áldásdús életet élhessenek, de gyengék ehhez és a sors ellen nem tudnak harczolni. Egyik regényében azt mondja egy kétségbeesett vagabundusról:

— Ugy járt a sorssal, mint az ingeivel; mennél inkább azon fáradozott, hogy kifoltozza, annál több lyuk támadt rajtok.

Alakjai jobbra megalázott és megtört emberek, a kik nem kalandra, zsákmányolásra indulnak, hanem szerényen uzsorásoknál kopogtatnak és megalázkodnak a pénzért. Az emberek vére még ma is ugyanaz, mint századokkal ezelőtt, de az idők megváltoztak és ők nehezen, fájdalmasan illeszkednek belé az új keretbe, de azért beléilleszkednek, belényomortják magukat abba a keretbe, a melyből azonban még ma is kiugrik a keskeny leppa, a melyet hetykén csatoltak övükbe. Parasztjai még mai is úgy szíjjazzák saruikat, mint évszázadokkal ezelőtt és becsületesek, kötelességtudóak, fanatikusok és önfejtűek.

Grazia Deledda nem fél a véres tragédiáktól. A hóhér nem egy regényében véres ő nála. A *Via del Mall*, *l'Edera* mellett az *Elias Portalu* és a *Dopo il divorzio*ban is bűnös emberek a hősei. De ő nem gyűlöli a bűnösöket, hanem szánja őket, mert ilyeneknek születtek és a születésben, akaratukon kívül olyan lelket kaptak, a melyekben ős-érzések élnek, a melyeket a társadalmi élet és fejlődő erkölcs sem tud elnyomni és a melyek szinte akaratukon kívül vezetik lépteiket. Erényeiken és hibáikon kívül valami végzetszerűség irányítja valamennyit, az nehezedik rájuk. Ám ez nem az antik sorstragédiák végzete, nem az a megfoghatatlan titokzatos felsőbbrendű hatalom, de hogy úgy mondjam, a «modern sors»: a környezet és a társadalmi rend vak, könyörtelen zsarnoksága. Titokzatos, földalatti és földfeletti erők uralkodnak rajtuk, de ezek nem dæmoni erők, hanem emberi ösztönök, a melyek a legtitokzatosabbak, mivel az ember a legnagyobb rejtély. És ő a bűnt is azért rajzolja, mert itt is az embert kutatja. Azt az embert, régi világok gyönyörű típusát, a kiben az ősemlék lappangó gerjedelmeit zabolán akarja tartani a társadalmi keret és a kiben az ösztönök, érzések folyton lázadoznak. És küzdök, hogy ezredszer is megfejtse a nagy kérdést: mi az ember? Valahogyan úgy érezni, hogy ő nála az ember legfeljebb a saját életének kocsisa. Az út meg van szabva. És a végzet is. Az egymás mögé fogott két öszvércsikó gyeplőjét az ember tartja kezében, de valaki az embert is kezében tartja. Nem az író játszik az alakjaival, hanem az élet keze igazgatja őket, mint egy nagy sakkjáték figuráit. Ezért szánalomra méltó nála minden bűnös.

Belenéz az emberek lelkébe, mint olasz házak szobáiba, a melyekről nyáron lekasztják az ablakot. Csak a zanzaraháló van az ablakra feszítve és annak szövédéken át minden élesen látható. De a szeme a mellett sohasem bántóan józan, hideg, fényképező szem, hanem jóságos és megértő. Az érzés színezi phantasiáját és ő maga szinte benne él minden alakjában, sohasem áll kívül rajtuk és ezért olyan minden műve, mint egy-egy élmény és ezért éli át az olvasó is mindegyik alakjának a szenvedését.

Deledda művészi tökéletességgel tudja föltárni a nép psychológiáját. Nem szélesmedrű ethnographiai, vagy művelődéstörténeti leírásokat ad, nem bibelődik a ruhák, a népszokások aprólékos rajzával, mindig csak a jellem érdekli. Kristályos vízű hegyi patakként, sziklák közé ágyalva, de annál tisztább víztükörrel áll előttem a szárd jellem regényeiben.

Szardiniát írja minden munkájában. Ezt a földet, a melynek népe Itáliával, a continenssel, évszázadokon át csak nagyon gyéren érintkezett és érintkezése sohasem lévén intim, a fajnak'és erkölcsének, mostani továbbfejlődésének leírása friss és erőteljes képét adja a cultura út-törő munkájának. Ilyen volt már első regénye is, *Fior di Sardegna*, majd második kötete, *Racconti sardi*, a melyben meglehangú természetleírásai mellett erős és biztos vonásokkal, hatalmas suggestiv erővel rajzolja meg a szardíniai parasztot. Valamennyi alakja boldogtalan. Emberei fanatikusak, szenvedők, babonások. Képzeletükben élnek kuruzslók, kísértetek, de ezek csak a lelkeken keresztül játszanak belé történeteibe és Deledda evvel is csak a jellemek élesebb képét adja. Mindig olasz, helyesebben szardíniai marad és csakis ennek a babonás, álmodozó, meggyötört lelkű népnek érzései érdeklik.

Pásztorainak primitív lelkét pár szóban megrajzolja. A vak zio Pietro meséje egész világot tár fel.

«Két pásztor egy nyári éjszakán hanyatt feküdt és az egyik egy olyan nagy tanca-t kívánt magának, a mekkora az ég. A másik annyi nyáját, a hány csillag ragyogott a firmamentumon.

— És hol legeltetnéd a nyájadat? — kérdezte az egyik.

— A te tanca-don.

— De én nem adnám neked bérbe.

— Mégis ott legeltetném.

— Akkor el is döngetnélek.

— No, csak azt próbáld meg.

Es a két pásztor összeverekedett és a csillagok nevettek».

Ennyi az egész. De ebben a pár szónyi párbeszédben két embert ismerni meg és ezen a két emberen keresztül Szardinia minden hegyi pásztorát.

Lais, a vén orvos, csak episod alak, de benne él a szardíniai intelligencia minden gőgje a parasztság iránt.

— Mindig a régi história! — mondja Lais orvos a betegéhez. — Orvosi tanácsokat akartok és sohasem fogadjátok meg. Úgy mentek az orvoshoz, mint a gyóntató atyához, már avval az előzetes szándékkal, hogy ha elmondátok a bűneiteket, hát tovább fogtok vétkezni.

A parasztok pedig azt mondják:

— Az orvosok az élő emberek húsát pusztítják és a legegészségesebbet is beteggé teszik.

És mikor az orvos szívverést-hallgató kis műszerét odailleszti a mellükre, attól félnek, hogy kihallgatja, kilesi a titkaikat.

Grazia Deledda szereti az embereket. Emberszeretetét jellemzi, hogy emberei sohasem züllenek el. Nem egyszer már a bűn után hozza elének őket és megtisztulásuk útja a regény. Alakjait nem nézi le fölényesen. Nem szépitgeti cselekedeteiket, csak épen emberileg érthetővé teszi bűneiket, botlásait, hibáikat és korlátoltságukat. Kisvárosok, falvak, tanyák, pásztorkunyhók otthoniasságát, egyszerű világnézetét, fölfogását, szokásait és a világtól elzárt szigetlakók jellemét az új olasz irodalomban szinte páratlanul álló tökéletességgel állítja elének.

Nem hűny szemet a szárdok faji gőgössége előtt sem, a kik gyűlölnék minden idegent és bizalmatlanok még az olaszokkal szemben is. Zárkóztak és bizalmatlanok. A kis törzsek ősi érzése ez. Idegeneknek nézik a continens olaszait is és dialectusban beszélnek előttük, melyet az olasz sem ért meg. Dialectusuk csodálatos keveréke az uguális olasz beszédnek, arabnak, spanyolnak és a latinnek. Ez a latinság pedig megint a néplélekre világít, a mi még érthetőbbé teszi azt, hogy emberei lélekben is a multban élnek. A vérük is a régi rajongók vére. Vallásos rajongásuk, a mely a babonával határos, a másik fénysugár, a mely a lelkükbe világít. Deledda történeteibe régi mesék motivumai térnek

viszsa, a minthogy a primitív lelkek gondolatvilága mindig tele van népmondai motívumokkal. Ezek a mondák összefolynak lelkükben a valósággal, álmukban is tovább élnek, egyre foglalkoztatják agyukat és az első olyan jelenségnél, a melyet primitív gondolkodásukkal nem tudnak kézzelfoghatóvá tenni: előlép a babona. Az Úrban való babonás hitük pedig egyszerre igazi megvilágításában áll előttünk, a mikor Deledda leírja karácsonyi templomi ájtatóságukat:

«Az asszonyok ott heverték a földön, fejükre borítva rokolyájukat, a melyeknek ránczaiból vörös szalagok váltak láthatóvá. A férfiak a boltívek félhomályában állottak csoportosan... Az egész ájtatos tömeg inkább azt a hatást keltette, hogy itt most régmúlt idők népe, a krisztusi idők legelejéről való hívők fohászkodnak az Úrhoz, a kik primitív földalatti templomaikban összeverődtek, hogy üldözőik haragjával nem törődve, imádkozzanak.»

A *Nostro j adrone* végén, a mikor már Aldo Bruno Papi holtan fekszik a szoba küszöbén, adja a sard templomnak ezt a leírását Deledda. Ez a leírás visszavilágít az egész regényre. Megérteni a szárdok nagy fatalismusát és fanatismusát. Ezek a lelkek még ma is a katakombák ó-keresztény világában élnek, abban a lázálmodokkal és önsanyargatással teli világban.

Emberjellemzésének legkiválóbb példáit sardiniai novelláiban találjuk, a melyekben visszavezet Nuoro sziklái közé. Az a fiatal szerzetes, a ki leszáll a hegy ormán fészkelő kolostorból, hogy kolduljon a koldusok között, a maga primitívnek látszó lelkével örök emberi documentum. Padre Topes lelke mélyén mindenkor avval nyugtatja meg magát, hogy ő nemes és dicséretes cselekedetre vállalkozott, a mikor életét az Úrnak szentelte, hogy evvel apja vétkeit levezekelje, mert az apja bandita volt... Ő megalázkodó és erényes életet akar élni «per espiare i peccati di mio padre!» De a vére szilaj és forró. És ő csak a lelkével vetett számot és nem a vérével...

Ez a Padre Topes csodálatos áldozata annak a még csodálatosabb vérkeveréknek, a mely a sardok ereiben lük-

tet. A spanyolból is van benne valami: a bigottság; az afrikaiból is: a fatalismusban való hit; és az olaszból is: az asszonyi hús után való vágyódás. És mégis ebből a hármassz vérkeverékből egész más ember kerül ki, a kinek jelleme egészen különálló és sokszor ellentmondásban áll a hármassz eredet mindegyikével.

És ha az arcot, magát az arcot rajzolja Deledda, még akkor is többet ad, mint egyszerű portrait szavakban. «Sovány, beteges fiatal ember volt — írja egyik alakjáról — és félszemére vak. Ha sápadt, szakálltalan arcát arról az oldalról nézték, a melyiken ép volt a szeme, ez az arc egy gyermek arca volt; de ha a másik oldalról nézték, fonnyadt arca olyan volt, mint egy vak aggastyáné.»

Alakjai aczélizmúak, gigások. Nőalakjai izmosak és férfiasak, mint a sibyllák, csak hogy nem kumæi, hanem erythreai sibyllák. Még a fejüket is beköti sárga kendővel és olyanok, come idole egiziane. Vagy olyanok, mint uralkodó római császárnők egy-egy nuoroi özvegy álruhájában. Az arcukban is van valami szoborszerűség, mozdulataik is nyugodtak.

— A házasszony — mondja egyik regényében — olyan, mint a kristálypohár: a legesekélyebb lehelet is meglátszik rajta.

Asszonyi nyal mondatja ezeket a szavakat, a melyek egyúttal azt is megmagyarázzák, miért nem találkozni műveiben házasságtörő nőkkel. Ebben a hasonlatban benne van az egész szard nép életfölgógása is, a mely semmi elitelni valót sem lát abban, hogy a nő leánykorában szeretőt tart, de követ dob a házasságtörő nőre.

Deledda pessimismusa meglátszik alakjain. Képtárából hiányzanak a humoros arcok. Még regényeinek gyermekalakjai is szomorúak és töprengők, mint Andrea vagy Adones az *Ombra del Passaroban*.

Csak az élet érdekli és a természet.

A tájkép fontos eleme Deledda írói kvalitásainak. De ő sohasem bekeretezett, szinte fényképszerű tájképet állít elénk; képeiből érzik, hogy az avar mint leheli ki a föld nyers szagát, a melyben benne van egész erdők poshadó

leveleinek, páfrányainak, füveinek és földre hullott, erjedő makkjainak nehéz illata. Természeti képei sohasem különálló természetfestések, hanem a természet és az egyén között mindig titkos, benső kapocs áll fönn. A képek maguk is élnek és az élet erejével hatnak a lélekre is, a melyeknek egyúttal hangulati kifejezői. Műveiben a kép egyre változik, a mint a lelki állapot egyre más és más hullámvonalban rezeg tovább, mintha valami titokzatos közösség állna fönn emberei és a természet között.

«Több napszámos avval foglalatostkodott — írja egy helyütt — hogy az évszázados tölgyek kergét lefejtse és a hancsoktól megtisztogassa. A mint odatapadtak a hatalmas tölgyek törzséhez, olyanok voltak, mint vampyrok, a kik az óriási fák vérét és életét kiszívják. Kivülről érdesen, sötéten és repedezetten, belülről nedvesen és sárgásan, széles sávokban és czafatokban lógott alá a kéreg és a fák csupaszon, kéreg nélkül úgy állottak ott szomorúan, mint óriási meztelen holttestek.»

Gyermekkoráról azt írja Deledda: «A házunkban rengeteg sok könyv volt. És kétségtelen, hogy az olvasás vágya, a mely szenvedélylyé nőtt bennem, ösztönzött az írásra. Nagyon korán kezdtem el írni: tizennégy éves koromban már megírtam első regényemet — természetesen titokban; — nagyon phantastikus regény volt, de azóta szerencsére még a címet is elfelejtettem. Később rájöttem magam is, hogy az élet egészen más valami, mint a minek én olvasmányaimban megismertem. Mert akkor csak az olvasmányaim adtak szárnyat a képzeletemnek. Az élet más és én azt kezdtem megírni, a mit magam körül láttam: a szardiniai nép életét. A magam élete rendkívül egyszerű volt. Gyakran kimentem a rétekre és órákat órák után töltöttem el egy-egy fa, szikla, felhő, vagy a madarak repülésének nézésében. Még ma is sokkal inkább megragad egy fa látása, mint egy szoboré vagy házé.»

Ez a vallomása tanúsága természetimádásának. Cselekvé-nyeinek színhelyéből, a háttérben, minduntalan kiemelkedik egy-egy csupasz hegyláncz, egy-egy távoli havas körvonala.

Azok alján élte át gyermekkorát Deledda és az első benyomások képei minduntalan visszatérnek műveiben. Városokat és házakat csak nagy ritkán ír le, a minék oka az, hogy huszonöt éves koráig el sem hagyta Szardiniát és meg sem fordult nagyobb városban. A mit pedig később látott, az csak elvonult előtte, de nem élte át lelkében. Ha nem tudnám is, regényeiből teljes pontossággal meg tudnám állapítani azt a helyet, a hol Nuoro-ban, a falu végén, öreg családi házuk áll, a melynek ablakából távoli hegyekre, széles rétekre, tanca-kra lehet ellátni. Oliena csupasz, sziklás hegyláncza, fehérmárványos csillogásával átját-szik rózsás, violás, majd rőtes színekbe és a háttérből fenségesen emeli föl hóval borított fejét a hatalmas Genn-argentu.

Nyelve, különösen természetleírásaiban, színes és költői. De azért sohasem halmozza a képeket, mint d'Annunzio, a kinél a túlságosan dús színezés eltereli a figyelmet a mondanivalójáról, bár Deledda mindenkor van olyan nagy íróművész, mint D'Annunzio. Az ő ereje azonban az egyszerűség és a közvetlenség. Épen ezért nyelvének nincsenek is tetszetős rakétái, a melyeknek föl villanó tüzeben nincs semmi melegség. Nem ír elvont képeket, nem ad elvont hasonlatokat; nála a kifejezésben sohasem vész el a mondanivaló és képei sohasem terelik le útvjáról a cselekményt. Az érzést, az eseményt sohasem írja körül, csak rámutat: így van. És ezért mindenkor világos, nyílt, érthető és élvezhető. Sohasem rejti el a cselekményt puszta szavak mögé; körvonalai kiemelkedők és erőteljesek. Mikor szerelmesei éjjel a kert bokrai mögé rejtőznek, Deledda nem hallgat el szemérmes pirulással, a «kényes» jelenet előtt nem ereszti le a függönyt, hanem megírja a kert vad földszagának kiáradását és az erős, férfias szerelmet.

Stylusán meglátszik, hogy verseket is írt (*Paesaggi sardi*) s a versírás nemesebbé és művészebbé tette stylusát, a mi nála az egyszerűséget és a közvetlenséget jelenti. Műveiből, azoknak időrendi sorrendjéből megállapíthatni,

mint kerülő jobban és jobban az olaszos hosszú mondatokat, a színes phrasisokat és egyre inkább köznapi nyelven, a szavak belső erejével, titokzatos dynamikájával fejezi ki az érzést s az erő és a mélybelátás energiájánál fogva a document humain-t látja meg jelentéktelennek látszó episódokban is.

Hangszere az ó-sardiniai leonedda-hoz, ehhez a csodálatos pásztorsiphoz hasonlít, a melyről Deledda bűbájos történetet tud és a melynek annyi a sipja, a mennyi árnyalata van az emberi érzésnek.

Az erő a legjellegzetesebb írói tulajdonsága. Nőies vonásokat nem találni Deledda műveiben. Nem gyöngéd és nem kiméletes. Mindig többet akar az egyszerű szórakoztatásnál. Nem kerget ötleteket, nem elméskedik. Ezeket a sajátságokat a gyengeség életképtelen virágainak tartja.

Történetei drámaiak, az élet igaz drámaisága feszíti őket és mégis színpadon, drámával nem tudott sikert aratni. *L'Edera* című regényét az ügyes színpadi routinier-vel, Camillo Antona Traversivel együtt dramatizálta és a darab megbukott. Alakjai nem színpadi hősök.

Történeteinek kiindulási pontjai sohasem váratlan események vagy nagyszerű kalandok kezdetei, hanem lélektani helyzetek, a melyekben a szív egészen kitárul előttünk. A regények további menetében is mindenkor kitér a regényes fordulatok elől. Az események nála szinte föltartóztathatatlanul haladnak egy és ugyanazon irányban, a melynek csúcspontján, mint villamos szikrának, merész, de szinte előre várt «váratlan» fordulatra kellene kipattannia. És a «fordulat» elmarad; Deledda az ezerszerűségben is meglátja az egységet és még azt is elemeire bontja. Minden regénye az egyszerűsített élet.

Első regényeiben is ilyen volt. Nem utánzott soha senkit és őt sem utánozhatja senki. Mindig meg fog maradni annak, a mi első regényeiben volt, legföljebb csak arról lehet szó, hogy scalája szélesebb lesz, formája érettebb és művészibb és így mi egyre újabb és újabb oldaláról ismerhetjük meg, a mint folyton jobban elmélyed a lélek tanulmányozásában.

Regényei lélektani regények. A lélek tanulmányai a nagy szenvedélyek küzdelmében. Obiectuma mindig az ember; az emberi lelket, a legnagyobb talányt fürkészi egyre. Analysál, de a lélekelemzést a cselekményben helyezi el. Az új olasz irodalomban már most is a legelső helyet biztosította magának ez az alig harmincz egynehány esztendő sardíniai nő, beleértve a versenybe D'Annunziót is.

BALLA IGNÁCZ.

VARÁZS ALATT.*

Első közlemény.

I.

Már hosszú évek óta semmi jelentősebb eset sem zavarta meg Larentu Verre tanyájának békéjét, mikor valami rendkívüli esemény történt.

Forró októberi nap volt. Az asszonyok, Coanna, az öreg szolgáló és Millèna, a fiatal menyecske, kenyeret sütöttek. Zio Larentu épen akkor tért haza a mezőről és ott állt a nyitott ajtóban s puskájának szíjját igazgatta.

— Éhes vagyok — mondta fiatal feleségének, munkájába elmerülve. — Mit adhatsz enni, Millè?

— Mit adjak? — kérdezte Millèna az öreg szolgálóhoz fordulva.

A két asszony kérdőn nézett egymásra, majd Coanna megszólalt fontoskodva:

— Tetszik kenyér szalonnával?

— Nagyon jó! — felelte a gazda.

Zia Coanna levágott egy darab szalonnát, a melyet apró szeletekbe vágdalt és azt az egyik, még kisütetlen, széles és kerek cipóra illesztette; aztán a cipót betolta a kemenczébe, hogy a szalonnával együtt megsüsse.

A szolgáló meg az asszonya a sütőkemence szája elé álltak és ügyeltek, hogy a sütés sikerüljön.

De pár pillanat múlva Larentu Verre egyszerre, úgy látszott, elfelejtett minden éhséget, megfeledkezett a pus-

* Ez elbeszélés címe az eredetiben: *Per riflesso*, a mi azt jelenti: reflexből, reflex hatása alatt.

kájáról és épen olyan figyelmesen nézett ki az ajtón a távolba, mint a hogyan az asszonyok a kemenczét figyelték.

— Coanna! — kiáltott fel egyszerre a férfi. — Gyere csak! Nézd csak!

Az öreg nyomban hozzálépett.

— Nem csal a szemem? — kérdezte a gazda.

— A szemek sohasem csálnak.

— Idejön?

— Ide. Eredj és rejtőzzél el; én itt maradok! — mondta az öreg cseléd önérzetesen.

— Nem kell nekem elbujnom! — kiáltotta gazdája, nem kevésbé büszkén. — Bujj el te, ha akarsz!

— Nekem nincs rá okom, hogy elbujjam, Larentu Verre.

— Nekem sincs!

Millèna közben a czipót a szalonnával együtt a kemencze szélére húzta, aztán megtisztogatta a hamutól és ő is odament, hogy megnézze, mi történik.

— No mi az? Ki jön? — kérdezte és kinézett. De nyomban valami elfogódottságot érzett.

Egy asszonyt meg egy gyereket látott a tanya felé közeledni az üde, zöld sikságról odavezető ösvényen; az asszony szegényes fekete szövetrohát viselt, a fiú pedig nagyon szerény gyapotruhácskába volt öltözve.

Millèna azonnal felösmerte az asszonyban férjének egyik szegény asszonyrokonát, a ki tizenegy vagy tizenkét esztendővel azelőtt mint szolgálólány élt a tanyán és fia is született Larentu Verretől. Mindenki tudta, hogy csakis egyedül Coanna ingerkedése és pletykázása miatt — a ki már negyven éve uralkodott a tanyán — nem vette feleségül a már akkor sem nagyon fiatal gazda Andreana Verret. Később azután e helyett, zia Coanna ösztökélésére, feleségül vette a vén cselédnek egyik rokonát, a ki húsz évvel volt fiatalabb nála.

Esküvőjük óta Millèna sohasem látta tanyájukon Andreanát; azt sem vette észre, hogy férje erre az asszonyra vagy fiúra gondolt volna, a kik most olyan lassan, nyugodtan és illedelmesen közeledtek a napsütötte ösvényen.

— Miért jön ide? Mit akar itt? Eredj, Larentu Verre, eredj és bujj el; itt maradok én; eredj! Bizonyosan pénzt akar tőled! — mormogta az öreg cseléd.

— Ó, Uram Istenem, Jézusom, Istenem, — mondta Millèna sóhajtvá, félénken.

Larentu megfordult: feleségének gyerekes arczára és zia Coanna sápadt ránczos arczára tekintett és felkaczagott. De aztán mintha rögtön megbánta volna a nevetést, nyersen így szólt:

— Asszonyok, lássatok a dolgotok után!

Millèna nyomban visszasietett a sütökemenczéhez, de zia Coanna meg sem mozdult.

— Eredj, öreg, törődjél a magad dolgával!

— Larentu Verre!

— Eredj dolgozdra! Tudok én még magamon segíteni! Eredj!

Az öreg cseléd kedvetlenül eloldalgott; de mikor már a konyhában volt, még akkor is ki-kinézett az ajtón és mormogott.

— Hát nem akarsz enni? — kérdezte Millèna a férjétől.

Zio Larentu nem felelt. Megint a fegyverszijján babrálgatott, de egyre ki-kinézett és valami meghatározhatlan nyugtalanságot, vagy még sokkal inkább tompa, titokzatos, süket haragot érzett.

— Hiszen tudom én jól, miért jön ez az asszony és az a gyerek — gondolta magában, összeszedve bátorságát. — Most kezdik már . . . Tegnapelőtt beszélt már nekem erről a tanító, mondta, hogy a fiú a legelső tanuló az iskolában és hogy én taníttassam tovább . . . Azután a plébános is beszélt erről. Vigye el az ördög valamennyit! Legyen földműves, vagy tanuljon a maguk költségén. És most még idejön ez az arczátlan teremtés! De csak rajta! Jó, hogy jönnek! Rúgást, azt kaphatnak!

E mellett a bátor szándék és elhatározás mellett is csodálatos tétozást érzett, nem maga miatt, hanem a felesége meg Coanna miatt. Félt a vén cselédétől és szégyelte magát a felesége előtt.

— Jó, csak hadd jöjjenek! Rúgást kaphatnak, a mennyit akarnak! — ismételtette magában Andreára és arra a fiúra gondolva, a kit nem szeretett. Eléjük akart menni, hogy így elkerülje azt, hogy belépjenek a házába. Egy pillanatig azt hitte, hogy az asszony meg a gyerek csak épen elmegy a ház előtt, de a mikor látta, hogy egyre közelednek és egyenest a kapu felé tartanak, a falra akasztotta a puskát és eléjük indult.

— Micsoda baromság! — mondta halkán, megvetően zia Coanna.

A férfi úgy érezte, hogy odaszegeztek a küszöbre. «Azok ketten» egyre közeledtek; már az udvar kerítésénél vannak, már a kapunál. A sövény mögött dühösen csaholtak a kutyák.

— Ave Maria! — köszönt szerényen az asszony és nagy, tiszta nézésű szemét Larentura emelte.

Ez nem felelt, de önkénytelenül hátrább lépett, hogy beengedje a látogatókat.

Andreanna egy pillanatig sem habozott és emelt fővel lépett a házba, a melyet megbecstelenítve hagyott itt. Oroszlán-bátorságot érzett magában, mert hiszen fiának jövőjéről volt szó. A fiú azonban pirulva, kissé szégyenkezve nézett dióbarna tiszta szemével arra az alacsony, barátságtalan arcú emberre, a ki parasztruhája fölött bőrbekeset viselt és ravasz rókához hasonlított.

Andreana, noha bátornak érezte magát, az első pillanatokban semmit sem látott és köszönése után zavartan elhallgatott.

De lassanként visszatért a bátorsága s széjjelnézett. A konyha még mindig ugyanaz volt, sárga földdel kifőstve, közepén a nagy sütőkemencze; a szögletben, az ajtó mellett ott volt még a puska. Az asszonyok kenyeret sütöttek. A falra aggatott edényeket is ösmerte; csak egy fehér lapát volt új. És zia Coanna is ugyanaz volt meg, ugyanaz a vén boszorkány, apró menyét-szemével és keselyű-karmokhoz hasonló sárga, begörcbült ujjjaival. Csak két ember volt itt új Andreana számára a megszokott környezetben: a kis Andrea, a ki mellette állt, és Millèna a

sütőkemencze mellett. És habár a kis Andrea és Millèna is zavartan, pirulva süttették le a szemüket, mégis csak egyedül ők voltak azok, a kik megjuhászkodóvá tették a bátor anyát.

Zio Larentu fel s alá járkált, mintha keresne valamit; de akármerre nézett, mindenünnen két tiszta dióbarna szem félénk tekintetét érezte magán.

Egyszerre csak a tekintete találkozott zia Coanna apró szemének pillantásaival és úgy tűnt fel előtte, mintha a vén cseléd nevetést fojtana el magában.

— Hát mi történt veled, Larentu Verre? -- gondolta magában. — Rúgd ki, kergesd el őket!

Végre megállt az asszony és a gyerek előtt; kezét összefonta a hátán és gúnyosan kérdezte:

— No, hát mit jelent ez a látogatás? Mi járatban vagytok?

— Eljöttem . . . Eljöttem . . .

— Látom, de miért jöttél? Ha valami bizalmas mondani valód volna, bemehetünk a belső szobába. De siessünk, mert dolgom van.

Az asszony elpirult és élénken, bizonyos büszkeséggel mondta:

— Nem titok. Sőt még jobban szeretem, hogy az asszonyok is itt vannak, mert valamennyitekhez akarok fordulni, hozzád is, zia Coanna; kérlek hát, maradjatok itt.

Zia Coanna kissé megszéledült, de azért résen állott és nem vette le szemét gazdájáról.

Larentu Verre zsámolyt vett elő és ráült. Úgy gondolta, éppen elegendő határozottságot és egyben fesztelenséget mutatott, de azért ő is, akárcsak Andreana, szégyelte magát Millèna és a kis Andrea előtt, habár sem a kis Andrea, sem Millèna fel sem merte emelni a fejét.

— Hát Larentu Verre — kezdte Andreana megindultan -- a tanító már beszélt veled erről a dologról. A fiú szorgalmas, elvégezte az iskolát és ő lett az első. A tanító azt mondta, hogy tanár legyen belőle, (a gyerek újra elpirult) de én szegény vagyok és nem tudom taníttatni. Sokan azt mondták: Miért nem beszélsz Larentu

Verre-vel. O gazdag, nincs gyermeke és annyi alamiznát oszt szét esztendőnként, hogy hét család is megélhetne abból. Miért ne taníttathatná ezt a fiút is?

— Ejnye no — pattant fel Larentu — azok az emberek, a kik neked olyan jó tanácsot tudnak adni, miért nem fordulnak egyenesen énhozzám?

— A tanító meg a plébános megmondta ezt neked is . . .

— Igaz, igaz — mondta visszaemlékezve.

Az asszony szerényen és tisztességtudón beszélt tovább, a nélkül, hogy emlékeztette volna Larentut arra, hogy ő az apja a fiúnak, — csak épen óvatosan a rokonságukra hivatkozott.

A kis Andrea figyelmesen hallgatott és nem kerülte el figyelniét egyetlen egy szó sem abból, a mit az anyja mondott és a mit «az az ember» felelt. «Annak az embernek» minden szavát gúnyosnak vélte s leverő és bénító szégyent érzett. Alig tudta megvárni, hogy végre távozzanak: soha többé nem akart még csak a közelebe sem jönni ennek a tanyának, ha akár földműves vagy pásztor lesz is belőle és egész életén át annak kell is maradnia. De egyszerre elfelejtette minden szégyenét és felvetette félénk szemét. «Annak az embernek» a hangja most hirtelen egészen édesen, jóságosan csengett:

— Jó, hát jó, majd meglátom, meggondolom a dolgot és taníttatni fogom.

— De jó volna, ha . . . előbb gondolnád meg — mondta zia Coanna bosszúsán.

Andrea az öreg cselédre nézett és hirtelen feltörő gyűlöletet érzett iránta: reá tudta volna magát vetni és összevissza karmolni.

De «annak az embernek» a hangja most megint megváltozott; mintegy szégyenlősen és félénken mondta most:

— Majd meglátom, szóvá teszem a familiában, aztán majd megadom a végleges választ; majd gyere el a válaszáért, Andreana Verre.

— Mikor jöjnek?

— Mikor? Hát vasárnap reggel.

Andreana és a gyerek felemelkedett és távozni készült: a fiú szemében most remény csillogott.

Zia Coanna ezalatt egy szakajtóba tette a kenyeret, melyet Millèna most vett ki a kemenczéből és egyáltalán nem titkolta bosszúságát.

— Bocsássatok meg, hogy háborgattalak benneteket — mondta Andreana elkészönve; — adjon Isten jónapot és oltalmazzon benneteket az Úr.

Millèna, a ki szinte fel sem nyitotta a száját az egész idő alatt, most feltekintett és szeretetteljesen, gyöngédséggel nézte a fiúcskát. Aztán intett a vén szolgálnak, de az lenézőleg félrehúzta a száját. Azonban zio Larentu is észrevette és megéjtette feleségének barátságos szándékát; lehajolt, felvett egy kenyeret és régi szardiniai szokás szerint Andreana felé nyújtotta, mint a hogy bárki mással is megtette volna ezt, ha kenyérsütés idején lépett volna a házába.

Andreana begöngyölte a kenyeret kötényébe, még egyszer elkészönt és fiától követve, távozott. A kutyák megint csaholni kezdtek az udvar kerítése mögött.

— Vesd oda a kutyáknak azt a kenyeret! Nem láttad, milyen arcot vágott hozzá az a vén boszorkány? — mondta a fiú.

— Semmit sem láttam — felelte komolyan az anyja, — de ha láttam volna is, mégse dobnám a kenyeret a kutyáknak, mert a Mi Urunk mondá, hogy ne vessétek a kenyeret a kutyáknak eledelül.

Andrea vállat vont és hallgatott.

Végigballagtak a réten, a mely az ős friss zöld színét öltötte magára. Verre nagy kiterjedésű legelői terültek el itt, a melyen csak itt-ott, egy-egy magas, girbe-görbe törzsű évszázados parafa-tölgy állott, a mely szinte beléveszett a csöndes vidékbe.

Cserjék, bokrok illata fűszerezte a levegőt. A távolban tanyák, más stazzo-k, egy fehér templomocska, egy barna falu, cserjés és erdős sávok, napsütötte, világos utak voltak láthatók; és ott, messze-messze, a láthatár szélén, magas, kékes párába merülő hegyek.

A parafa-tölgyek lombjai között tömérdek madár csivogott és a legkisebb neszre valamennyien nagy lármával a magasba repültek.

— Az a fiatal asszony, a ki a kenyeret sütötte, «*annak az embernek*» a felesége? Megfigyelted anyám? Egyre hallgatott s egyre jobban és jobban elpirult... — mondta hirtelen a fiú.

— Te sem beszéltél! Pedig a te nyelved is helyén van.

— Én szégyeltem magam. A fiatal asszony intett, hogy egy kenyeret adjanak; de az a vén boszorkány nem akart adni. Jó asszonynak kell lenni Millèna nénémnek. Igen, aztán Millèna néném . . .

— Igen, jónak kell lenni és te most már hallgass és légy csöndben; minden kis bokornak füle van.

— Hát mi rosszat mondtam én? Én csak az igazat mondom. Talán nem szabad az igazat kimondani? Nem igaz, hogy az az öreg asszony boszorkány? Ha vasárnap — folytatta Andrea fenyegetően — ha vasárnap nem mondanak igent, akkor az csak azért lesz, mert az öreg asszonyra hallgattak . . . és én . . .

— És te? — kérdezte az anyja, szeme közé nézve.

— Semmi! — felelte a fiú, hirtelen másra fordítva a beszédet. — Milyen madár az ott? Milyen szépen énekel! Kiu, kiu, kiu, kiu, kiu, ötször egymásután, aztán elhallgat és megint ujrakezdi, mindég ötször egymásután, hogy: kiu. Milyen madár az?

Az anyja most arra nézett és oda figyelt.

— Talán rigó.

— Nem, nem rigó.

Tovább ballagtak a falu felé. Larentu Verre tanyáját már messze a hátuk mögött hagyták, de Andrea még mindig maga előtt látta gazdag rokonai alakját, Millèna kipi-rult arcát, a bőrbekecses, kurta vörösszakállú férfi sápadt arcát és különösen zia Coanna gyűlöletes fejét.

A szegény Verre-k, — a hogy őket a gazdag Verrek-től való megkülönböztetésül hívták — a falu végén laktak egy kis viskóban, a sziklás magaslaton és kőkerítéssel övezve, a melyen átnyúlt egy vadkörtefa. Előtte terült el a nyílt

mezőség, a melyből magányos olajfák emelkedtek ki és a melyek most, az első őszi esők után üdék és tiszták voltak. A falunak ez a vége, apró barna házacskaival, szinte lakatlannak látszott: egyetlen élőlény sem volt látható. Csak egy-egy tyúk kapingált a kerítések tövében vagy a meredek utcza kövei között.

Andrea anyja gyorsan haladt fel a sziklába vésett lépcsőkön, kinyitotta az ajtót és belépett a viskóba, a míg a fiú kint maradt, a vadkörtefa árnyékában és a messzeségbe nézett, Verre tanyája felé. Zavaros benyomások kergetőztek lelkében. Még nem tudta, hogy zio Larentu az ő apja, de zio Andreana már többször mutatott a gazdag rokonukra, a ki alig méltatta őket köszönésre és ilyenkor így szólt:

— Nincs fia; talán terád fogja hagyni mindenét.

Andrea tehát már Verre örökösének érezte magát, de nem szerette ezt a kevély rokonukat.

Andreana, ki nehéz munkával tengette életét, elővette az orsót és az ajtóba ülve fonni kezdett. Kissé szomorú volt, de nyugodt, mint mindég. Andrea most az anyja felé fordult. Az anyját, a kihez feltűnően hasonlított, nagyon szépnak találta, a legszebb asszonynak az egész faluban; magas és egyenes tartású volt, napbarnított és kerekded arcú; úgy találta, hogy hasonlít ahhoz az egyiptomi nőhöz, a kinek a képét a tanító könyvében látta.

— Andrea, — mondta az asszony, — most elmehetsz a tanítóhoz és mondd el neki, mit ígért a te zio-d.

A fiú zavartan felriadt gondolkodásából és szó nélkül távozott.

Feledhetetlen napok voltak ezek az ő számára: nem tudott se enni, se inni, se tanulni. Egyre csak a vasárnap elérkeztét várta, remélve, bizva, de kicsiny lelke mélyén mégis a megalázkodásnak valami határozatlan érzésével.

Pénteken korán reggel, szobájának üvegnélküli kis ablakán át, Andrea észrevette, hogy Verre lóháton jön a falu felé. Gyakran látta már így jönni «ezt az embert» a nagy szürke kanczán, vállán fegyverével; de még sohasem érzett láttára akkora izgalmat, mint ezen a reggelen. Úgy kép-

zelte, hogy Verre hozzájuk jön és a mikor gazdag rokonuk az ablak alá ért, Andrea visszafojtotta a lélegzetét. De zio Larentu tovább haladt, mint mindég, a nélkül, hogy megállt, vagy csak föl is nézett volna.

Dél felé azonban a szegény Verre-ék házában megjelent signor Giacinto Tedde, a tanító. Szép szál ember volt, húszesztendős, rózsás arcú, erős és elegáns.

A kis diák, a mint meglátta a fiatal tanítót a sziklába vésett lépcsőkön felfelé jönni, elpirult és szinte saját szívének dobogását is hallotta.

— Jó napot. No mi történt tegnaptól-mára? — kérdezte a tanító.

— Nem tetszik talán beljebb kerülni? — mondta Andrea, szégyenkezve a kis házikó nyomoruságos állapotán. De a tanító a konyhában maradt és körül sem nézett, a miért Andrea titokban hálát érzett iránta.

— Semmi ujság — mondta Andreana, leült a zsámolyra és a kezét köténye alá rejtette.

— De Andrea mondta, hogy látta . . . «azt az embert». Láttad? Nem igaz, Andrea?

— Igaz — felelte sóhajtva a fiú.

— Helyes! — kiáltott fel a tanító; aztán mintegy befelé, magában mosolygott és előhozakodott a nagy ujsággal: — Igen, az az ember nálam volt és közölte velem, hogy hajlandó . . .

— Ah! — sóhajtott az anya és a fiú.

— Igen, hajlandó. De figyeljete ide jól.

A két szegény teremtés remegő lélekkel figyelt.

— Úgy látszik, családi tanácsot tartottak. Vén cselédjük, ha jól tudom, zia Coanna a neve . . .

— Igen, az.

— Tehát zia Coanna, úgy látszik. lármát csapott. Larentu Verre jóindulattal volt irántatok attól a naptól kezdve, de a vén cseléd, alig hogy ti kitettétek a lábatokat, veszekedni kezdett, hogy ez az első lépés ahhoz, hogy végül is Andrea legyen az úr a házban. — Az úr a házban én vagyok — mondta Larentu — és épen ezért, mert én vagyok az úr a házban, meg fogom tenni ezt a jócseleke-

detet! — De zia Coanna orditozott és ellenkezett. És czélt is ért volna, ha nem lép közbe Larentu felesége.

— Millèna — mondta Andreana.

— Millèna vagy Magdaléna, nem tudom pontosan. Nagyon jó és jámbor fiatal teremtésnek kell lennie . . .

— Ó, igen, nagyon jámbor és alázatos . . .

— No hát ő avatkozott belé a dologba, a ti érdekekben. — Olyan nagyon szeretné, ha fia születne — mondta nekem Larentu Verre — és meg van győződve, hogy az Isten csak azért nem hallgatja meg a kérését, mert . . . Szóval azt mondta a férjének: — Tanítsasd tovább Andreana Verre fiát. Talán az Isten megajándékoz bennünket e jócselekedet után egy gyerekkel. — Így történt, hogy Larentu Verre rászánta magát a dologra és azért jött, hogy választ hozzon nekem és megkért, hogy ezt elmondjam nektek. De feltételt is köt ki. Figyelj ide, Andrea, és gondold meg jól, hogy kedvedre való-e? Azt akarja, hogy orvos legyen belőled.

A fiú feszülten figyelő arcán árnyék vonult végig. Anyja aggodalmasan nézett reá és a tanító is fürkészve vizsgálta.

Micsoda titokzatos gondolatok dolgozhattak abban a kis agyban?

Micsoda tervek vonulhattak át ezen a fiatal lelken?

— Meg fogom tenni, a mit kíván — mondta Andrea, a nélkül, hogy felvetette volna a szemét.

Az anya a tanítóra nézett és boldogan mosolygott; de az összehúzta szemöldökét és csöndesen a fejét rázta, feleletként az asszonynak egy benső kérdésére.

II.

Az évek multak.

Andrea Verre az egyetemre járt, de a legnagyobb nyomorúságban élt, mert zio Larentu megtudván, hogy Andrea félrevezette és az orvosi tudományok helyett a bölcsészetet tanulta, megvont tőle minden segítséget. Igen, a helyett hogy tanult volna, Andrea olvasott: Nietzsche, Bourget,

Shelley, szent Ágoston, Horatius, hatalmas írók és édeszavú költők műveinek és tanainak keveréke erjedt agyában, mint a mag a földben, mikor tavaszodik.

Néhány hónap óta olasz leckeórákat és mandolin-órákat adott, abból tengette szomorú, visszavonult életét.

Hiába folyamodott ösztöndíjért, s mert két ujság visszatúsította egyik czikkét, úgy érezte, hogy minden álma ombadólt.

Nem a nyomor miatt szenvedett, mert nem felejtette még el szegény gyermekéveit, hanem végtelenül kicsinynek, értéktelennek érezte magát, egy megalázott senkinek, a ki elvész a nagyváros zürzavaros kavargásában.

Valamikor hitt a tehetségében és nagy alkotásokról álmodott; regényt kezdett írni; verseket írt és szerencséről álmodott; most mindennek vége. Lealacsonyítottnak érezte magát, földre taposottnak és a fal tövéhez lapulva suhant el az utcán, hogy ne lássák rongyos cipőjét. És mégsem érzett elkeseredést, sem szégyent. Lelke mélyén remélte, hogy az apja (most már tudta, hogy zio Larentu az apja) lecsillapodik, megbékél és tovább is segíteni fogja. De nem akart még egyszer megalázkodni előtte; nem akarta, hogy ő közeledjék először. Ebben az időben — tél kezdetén — keze közé került Dosztojevszkij *Bűn és Bűnhődés* című regényének olasz fordítása. Vasárnap volt, a mikor elkezdte olvasni ezt a hatalmas regényt, enyhe, de felhős, ködös és szomorú este.

Az első oldaltól kezdve mély hatással volt reá ez a regény. Raszkolnyikovban saját magára ismert. Ő is nyomorban élt és közel volt hozzá, hogy azt a pár leckeórát is elveszítse nem tisztességes emberhez illő ruházkodása és cipője miatt.

Úgy találta, hogy külsőleg is hasonlítanak egymáshoz: mind a ketten magasak, finom arcvonalúak és mindkettőjüknek tiszta barna szeme van: hamarosan végtelen rokonszenvet, fájdalmas részvétet érzett a halhatatlan orosz diákkal. De lassanként eltűnt ez; Andrea lelkében nem maradt vissza egyéb, csak a rettenetes történet hatalmas suggestiója. Órákon át ott élt, vergődött aggódó, tétovázó lélekkel a könyvben.

Minden szó visszaverődött szívében, mint* elhagyott romok között a hang, felébresztvén a mély visszhangokat. Csak a mikor a homályos, felhős nappal szürke fénye fogyni kezdett, tette félre a könyvet; felállott és megrázkódott. Úgy érezte, mintha valami távoli világból tért volna vissza, a hol ijesztő intenzitással élnek és szenvednek az emberek; életének realitása teljes leplezetlen sívárságában állott előtte s még kisebbnek érezte magát, mint máskor; törpének, erőtlennek és sívárnak, szenvedély és álom nélkül valónak.

Egy ideig fel és alá járkált rendes és tiszta szobácskájában, a hol néhány, szemnek tetszetős kép függött a falon és mandolinja, a mely fordítva állott az egyik kottafüzeten, ragyogott a szürkület utolsó sugaraiban.

És Raszkolnyikovnak szobácskjára gondolt, arra a szűk, poros, dohos odúra, a melynek olyan nagy hatása volt a gyilkos diák sorsára s azt kérdezte magától, hogy az ő színtelen életére nincs-e hatással polgáriasan tiszta és kényelmes szobácskjája.

Lámpát gyújtott, megint elővette a könyvet és visszatért abba a távoli világba, a hol olyan hatalmas intenzitással szenvednek az emberek. Minden lapnál fájdalmasan átérezte Raszkolnyikov minden aggodalmát, minden tragikus álmát és minden borzalmát.

Hosszú órákat élt így, ennek a különös világnak vissz sugárzásában és megfeledkezett a reális életről. Valami monoton, zúgó, állandó komor zajt hallott és csak mikor lámpája kialudt, vette észre, hogy az eső zuhog. Lefeküdt, de a zuhogó eső melancholikus zajában valami különös, jeges borzongás-félet érzett és megint átérezte sívár létének teljes vigasztalanságát. Eszébe jutott hasonlatossága az orosz diákkal és kesernyésen mosolygott. Nem, ő véghetetlenül kisebb, mint az a nyomorúságos hős. És lelkében csodálatos kérdés ütötte fel a fejét.

— Tudnék-e én is gyilkolni? — Nem — felelte gyorsan; de hozzátette: — nem becsületességből, hanem gyengeségből és gyávaságból nem.

Nem tudta miért, de egy távoli, homályos kép jelent

meg felizgatott agyában, mint kísértet a ködben: zia Coannának, a stazzo vén cselédjének képe.

De ez csak egy pillanatig tartott, a regény benyomásai újból úrrá lettek rajta; eszébe jutott az a borzongás, a melyet érzett, a mikor félbe kellett szakítania az olvasást, hogy felvágja a könyv oldalait és azt kérdezte magától: — De miért van ez a könyv oly nagy hatással reám? Minden eléggé művelt olvasóra ekkora hatással volna? Vagy valami különös lelkiállapotban vagyok, talán abnormalis is vagyok, hogy ennyire hat reám?

Úgy találta, hogy nem. Sokkal inkább Dosztojevszkij hatalmas művészi erejének tulajdonította ezt; később egy igénytelen kis szerelmi történet, melyet ő írt legutóbb, jutott eszébe és úgy érezte, el kell pirulnia . . .

— De miért kell elpirulnom? — kérdezte saját magától. — Én még csak gyerek vagyok. Mit éltem én át, mit láttam én? Semmit; mindig csak vegetáltam. Dosztojevszkij szenvedett, epileptikus volt és minden szenvedése, rettentő agyvelejének minden phosphorescálása, a tapasztalás minden láza, a mely ott reszket a könyv oldalain, azt bizonyítja: ő neki, saját magának is el kellett követnie Raszkolnyikov bűnét és végig kellett szenvednie a bűnhődés minden gyötrelmét, hogy megírhasa ezt a könyvet.

Ebben a pillanatban történt, alig hogy ez a gondolat kialakult benne, hogy megszületett Andrea Verre-ben az a rettenetes gondolat, hogy bűnt kell elkövetnie, csak azért, hogy tanulmányozza az így nyert benyomásokat és aztán abból valami hatalmas művet írhasson.

Zia Coanna alakja visszatért. A benyomás oly erős volt, hogy Andrea néhány pillanatig minden egyébről megfeledkezett. Szíve hevesen dobogott; a nyugtalan aggodás és rémület pillanatai voltak ezek . . .

Aztán minden elmúlt. Nevetett saját magán, bolondnak nevezte magát és aludni akart.

Nyugtalan éjszakája volt. Elaludt, felriadt, aztán megint elaludt és második álmában azt álmodta, úgy érezte, hogy ébren van, visszaemlékezik előbbi álmára és Raszkolnyikov álmára, a mikor a gyilkos diák sírva fakadt az elkínzott ló láttán.

Különös: ebben a második álmában úgy rémlett Andreának, hogy már elhatározta a bűnt; nemcsak elhatározta hanem már azt is elgondolta, mint békül ki apjával, hogy eljuthasson a tanyára, a stazzo-ba és megölhesse zia Coanát; és ezalatt elemezte a tulajdon érzéseit, hogy majd visszaadhassa azokat jövőendő könyvének lapjain.

Felébredve, kimondhatlan levertséget érzett; úgy tűnt fel előtte, mintha valami szörnyű átok nehezednék a sorsára.

De ezalatt, mint álmában, elemezni igyekezett benyomásait, arra gondolván, hogy el fog érkezni az a nap is, a mikor végzete beteljesedik. Aztán megint nevetett magán és újra érezte kicsinységének, senki voltának teljes tudatát.

— Eh — gondolta bátorságát veszve és bosszúsan — bolond vagyok, csak gondolkodom. Ha elkövetnék is valami bűnt, soha sem tudnám papirosra tenni, a min átmen-tem. Mi történhetik velem? Senki sem vagyok, elég! Normális teremtés vagyok, fölöttébb korlátolt szellemű és életem, végzetem egyszerűen fog lefolyni, minden vakmerőség, minden különös jó és rossz vonás híján.

Fölkelt, kinyitotta az ablakot s visszatért életének kicsinyes valóságához; a szörnyű álmok eltűntek.

Ezen a napon és a következőkön is folytatta a regény olvasását, de sietség nélkül, a nélkül, hogy újra érezte volna az első éjszaka lázas benyomásait. Raszkolnyikov ebben az időben egy becsvágyó és szerencsétlen örvöngőnek tűnt föl előtte.

Aztán félretette a regényt s az átérzett benyomások lassanként elhalványodtak, elmosódtak és eltűntek.

És mégis, ez után az olvasmány után különös változás ment benne végbe. Észrevehetlen hajlandóságok, munkatervék, hirtelen megalázkodások, levertség és ellágyulás hullámozott lelkében. A mandolin lágy és gyöngéd hangja, bizonyos versek, bizonyos szavak, bizonyos látomások mélységes fölindulásokat keltettek benne, olykor szomorúakat, olykor derűseket.

Még jobban elszigetelte magát és különös álmok-életbe merült.

Olykor, mikor kint a város élete megmozdult, zajgott, mint a tavaszi szélről fölhevart tenger, ő szobácskájában mandolinján játszott, távoli szavakra gondolván, a melyek meghatották. Távoli szülőföldjére gondolt, a csöndes zöld vidékre, a széles karámokkal és cserjékkel behintett fensíkra, a házikóra a sziklán, hol anyja szőtt-font és érte imádkozott; és ilyenkor hirtelen gyöngédség fogta el s el-lágyulást és rég felejtett hazavágyódást érzett.

Nyomora ezalatt egyre nőtt. El kellett adnia könyveit, mindent, a mi a régi jobb napokból még megmaradt, végül a mandolinját is.

Leczeóráit is elvesztette, mert külsejét elhanyagolta, kerülté társait, nem járt az egyetemre, sem ahhoz a kevés családhoz, a kiket ismert.

Ebben az időtájban különös levelet kapott anyjától, a mely ismét hevesen Raszkolnyikovot juttatta eszébe, a kinek sorsát most megint hasonlónak találta a magáéhoz.

A levél így szólt:

«Én imádott fiam!

Több egy hónapjánál, hogy legutóbb egy levelezőlapot írtál s azóta semmit sem hallottam rólad, a mi nyugtalanít és aggaszt; azt kell hinnem, hogy beteg vagy, vagy valami más szerencsétlenség ért. Küldök harmincz lirát; tudatom veled, hogy három hétig signor Tedde házában voltam, mert a felesége gyerekágyban feküdt és én vezettem az egész házat. Fizetésül és a keresztelőn borraivaló gyanánt majdnem negyven lirát kaptam; ebből harminczat neked küldök, a többi tízre nekem is szükségem van. Signor Teddenek fia született, nagyon szép és annyi haja van már is, a mennyit még sohasem láttam egy újszülöttön.

A Nicola Andrea nevet kapta és Tedde úr olyan boldog, mint hal a vízben és tiszteltet téged.

Azt is megírom, hogy Millèna Ibbas, Larentu Verre felesége meghalt. Szegény, olyan jó volt és ártatlan, mint egy gyermek; az egész falu megsiratta. Az emberek azt mondják, hogy Larentu Verre, a ki most egyre leissza magát, rosszul bánt vele, mert nem született gyerekek. És aztán Millèna azt is mondta volna neki: «Ha gyereket

akarsz, mért nem veszed magadhoz Andreát? Az Isten, evvel, a bűneidért sujt». Ő meg azt felelte: «Magamhoz veszem, ha te fölfordultál». De én azt hiszem, ez csak falusi szóbeszéd; talán jobb is Millénának, hogy meghalt. Most, egyébként, úgy látszik, Larentu Verre nagyon szomorú; tegnap láttam; köpenyegébe burkolódzott, a sapkája a szemére volt húzva és hosszú szakállat növesztett, a gyász miatt. Elmondom, hogy miért és hogyan láttam. Tegnap estefelé ide jött és azt kérdezte tőlem, nem mennék-e el szolgálnak a stazzo-ba, mert zia Coanna már nagyon öreg és nem bírja úgy a munkát, mint azelőtt. Én nem titkoltam előtte csodálkozásomat és azt mondtam, hogy zia Coanna fölfalna engem elevenen. Erre ő azt felelte: Zia Coanna meg se mukkanna. Én meg azt válaszoltam: nem, botrány lenne abból, ha én odamennék lakni a stazzo-ba: az emberek rosszak és nagyon is sokat pletykáznának. És ő azt felelte: csak hagyjam pletykázni az embereket, nem lesz belőle károm.

Evvel azt akarta mondani, hogy az egész multat jóvá akarja tenni és elhatározta, hogy feleségül vesz.

Én erre azt mondtam neki, hogy írni fogok neked és meg akarom tudni, mit tartasz te a dologról.

Ekkor fölfortyant és azt mondta: na majd meg fogod látni, hogy ez az éhenkórász a rátartit játssza.

Arra kértem aztán, hagyjon időt, hogy jól meggondoljam a dolgot. Ma reggel tudakozódtam Anna Ibbasnál, Millèna unokahugánál, a ki gyakran megfordult a stazzo-n. Megkértem, a szegény halott lelki üdvösségére, mondja el, milyen szándékkal van irántam Larentu Verre.

Anna biztatott, hogy Larentu Verrenek becsületes a szándéka; már zia Coanna előtt is kijelentette, hogy feleségül akar venni, mert a tanyán szükség van asszonyra.

Ez a kigyó zia Coanna, mondta Anna Ibbas, kézzel-lábbal tiltakozott és azt kiabálta: Bolond vagy! Nem kell azért feleségül vened azt a donnát! Elég, ha azt mondd neki, jöjjön ide, a te szolgálatodba, — a mi semmiképen sem látszik valószínűtlennek.

Te azt hiheted, mindez nem igaz, de Anna Ibbas já-

bor teremtés, hasonlít a szegény halotthoz és én őszintén hiszek neki; így hát elhatároztam, hogy nem utasítom vissza Larentu Verre ajánlatát. De előbb tudni akarom, mit szólna te a dologhoz. Nem vagyok már gyermek, tudom, mi a kötelességem, azután meg zia Coanna már nagyon öreg, nem élhet soká és Larentu fogadkozott, hogy megtartja ígéretét, ezért nem akarom megharagítani, nem én miattam, a ki már nem számítok, hanem te miattad . . . »

Andrea nem olvasta tovább. Idegesen összegyűrte a levelet és félredobta.

— Nyomorultak! Nyomorultak! Hitványok! — kiáltott föl és ökölbe szorította a kezét. — És ő meg olyan buta, olyan szentségesen buta! Én miattam! én miattam! én miattam!

A düh és elkeseredés rohama rontott rá: mindaz a düh és elkeseredés, a mely már olyan régóta marcangolta. Bezárkózott szobájába és végigfeküdt az ágyon. Nem tudta újra elolvasni a levelet; már a láttára is olyan mélységes szégyent érzett, mint akár azon a napon, a mikor az anyja, ő miatta megvetett alamizsnáért ment könyörögni Larentu Verrehez.

Most maga előtt látta «azt az embert» úgy, a mint az anyja leírta, szemére húzott sapkával, hosszú, ritkás, vörös szakállával, fakó ajkával és az ivástól gyulladásos, vörös szemével; irtózatot, physikai undort érzett, a mint mellette a vén szolgáló vigyorgott.

Most hirtelen visszatért agyába zia Coanna meggyilkolásának gondolata; és úgy rémlett előtte, hogy lelke mélyén már régen, nyomorúságának egész szomorú ideje alatt, ott lappangott ez a gondolat.

GRAZIA DELEDDA után, olaszból

BALLA IGNÁCZ.

KÖITEMÉNYEK.

Késő találkozás.

Találkozánk, rég eltűnt sugaram,
Sok hosszú, hosszú év után,
S mint egykor rég, megint bizalmasan
Haladtunk egymás oldalán.

A kert kopasz volt; lábaink alatt
Csörgött a száraz falevél,
S meg-meglengette szürkülő hajad
A kósza, csipős őszi szél.

Beszélgeténk, meghitten, melegen,
Mint két jó ismerős szokott.
Hallgatni hangod jól esett nekem,
És nézni karcsu alakod.

Elmondtuk, hogy' telt évünk év után,
Mindenről szíves szó esett,
Özvegységed gyászáról s hogy vidám
Unokáid mily kedvesek.

Ajkunkra, mint az áradó patak,
Száz gyermekemlék is tolult,
S elemlegettük a halottakat,
A kikre néma hant borult.

Ajkunk csak *egy* halottról nem beszélt,
Szerelmünkről . . . s hallgatagon,
— Hallgatva lassu lépteink nesztét —
Mentünk tovább az avaron.

Száraz levélen búsán zizegett
Az őszi szél a fák alatt,
S sohajtva — úgy tetszett — hátunk megett
Két bús szerelmes árny haladt.

Egy vándor-rigóra.

Kit fenyesidből dél felé
Hajt a közelgető tél,
Szegény bohó vándor-rigó,
Szőlőmbe mért vetődtél?

Megsápasztotta már az ősz
A venyigén a lombot,
A sárguló levél közül
Rád ért gerezd mosolygott.

Csábitott az arany bogyó
Sohsem látott csodája . . .
Fenn éjszakon nincs alkalom
Ily tündér-lakomára.

A mint megvágta a bogyót,
Kibuggyant drága nedve,
S te szürcsölgetted ittasan,
Bajt és veszélyt feledve.

De a vinczellér résen áll,
Nem érti ő a tréfát,
Lopózva csúsz, mint a hiúz,
Már fogja fegyverét rád.

Egy villanás, egy dörrenet,
S lehullsz szíven találva,
Bevonja rebbenő szemed
A halál szürke árnya.

Szegény madár, vándor madár,
Korán elért a végzet.
Fenn a sötét fenyvek között
Sohsem lát már a fészked.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Az angol választás.

— Annus mirabilis!

Angol közgazdasági folyóiratban, — másszor oly száraz szegény és híján van minden lendületnek — csupa szám, meg piaczi árfolyamok között találok e címet: Annus mirabilis. A «csodálatos esztendő» változásaira mutat rá s ime, a száraz üzletembert, a gazdasági események hideg mérlegelőjét is elfogja a pathos, a mint mérlegeli a letelt év nagy forgatagát, végig siklik szeme a csodálatosan kavargó események árján.

Választással kezdődött az év Angliában és választásba fult is bele. Mindkettőt óriási izgalom előzte meg; a pártok vezérei minduntalan meglepték a közvéleményt egy-egy hangos ígével, melynek gyújtó hatása csak addig tartott, míg az ellenpártnak ép oly szellemes szónoka rá nem duplázott. A két választás közé esett a királynak, Edvárdnak hirtelen halála. Treuga dei, ideális szellemben folytatott komoly tárgyalások, aztán békés remények szertefoszlása, új harcz és győzelem a liberálisok részén. Megint új disputa e választásnak helyes értelme felett. Mind e mozgalmak mögött átvillan új változásoknak szemmel látható jele. Nincs-e igaza hát a londoni üzletembernek, mikor meglepetésében latinul szólal meg és csodálatosnak nevezi azt az évet, mely az angol alkotmányosságnak két étape ját érte meg?

A mikor Edvárd királyt eltemették, egy pillanatig nehezére esett mind a két pártnak, hogy azonmód folytassa a friss hant felett a harczot. Lélektanilag kedvező volt tehát a helyzet az új király javaslata számára: szívesen hozzájárultak liberálisok, conservativok, hogy pártközi conferentián bizalmasan meghányják-vetik a megegyezés módját.

A pártközi értekezlet egybegyűlt. Négy liberális az egyik oldalon: Asquith, a miniszerelnök, Lloyd-George, a rendkívül mértékben növekedő tekintélyű, lángeszű pénzügyminiszer, Birrel

és Earl of Crewe. Ugyanennyi unionista állott velük szemben, szintén díszei-virágai pártjuknak: Balfour, a vezér; Austen-Chamberlain, a híres gyarmatügyi minister fia, a kinek apai öröksége, hogy benne személyesítik meg a vámtarifa reformjának követelését; Lord Cawdor és Lansdowne még a bizottság tagjai, utóbbi az unionisták vezére a lordok házában.

Miről volt szó e szokatlan, szinte rejtélyes tanácskozások alatt, melyek hetenként többször ismétlődtek? A lordok házáat kívánta a liberális kormány megreformálni. Kénytelen volt vele, mert nem lehetett kétsége az iránt, hogy programjából mit sem tud megvalósítani, minden javaslata meg fog törni a felsőház ellenállásán. A januári választáson szerzett többségével ép annyit ért Asquith, hogy a budget-javaslatát most már átengedte a lordok háza, de mi sors várt a többire? Merev visszautasítás. a mi az utóbbi évek minden radikális javaslatának kijutott. A conflictus most már nyilvánvalóan nem két párt, hanem az országgyűlés két háza közt forgott fenn és ennek elhárítására próbált a nyolczak tanácsa valami okosat kitalálni.

Nem sikerült. November 10-én rövid újsághír jelentette be a sivár kudarcot. Mellesleg milyen angol ez a jelentés! «A bizottság eredménytelenül fejezte be a munkáját. Tagjai azzal a véleménynyel oszlottak szét, hogy a tanácskozás természete kizár minden magyarázatot a tárgyalásra ép úgy, mint befejezésének okára nézve.» Se több, se kevesebb.

A titoktartás szép erény, de az újságró Angliában sincsen fából. Így aztán, bár a nyolcz gentleman kétségkívül megtartotta szavát, nemsokára a *Westminster Gazette*, a szabadelvűek organuma, meg a conservatív *Times* egyformán megírták, hogy a kibékülés a vegyes bizottság kérdésén dőlt meg. Ennek a vegyes bizottságnak lett volna a hivatása, hogy kiegyenlítse a jövőben a két háznak eltérő álláspontját. Egyszóval a nyolczas tanács a maga képére formált volna egy állandó jury-t az alsó- és felsőház perlekedése számára.

A két párt ezen a ponton kapott össze. Nem mintha a vegyes bizottság ellen lett volna egyiküknek elvi kifogása. Csakhogy a kormány azt kívánta, hogy a vegyes bizottság a parlamenti erő-arányokat tükrözze vissza és így megfelelően több tagja legyen a többségben levő kormánypártnak. Ez ellen a conservatívek fölzúdultak. Szerintük annyival kevésbbé jogosult a liberalisoknak ez a kívánsága, mert ha jól szemügyre vesszük az arányszámokat, erősen leolvad a kormánypárt többsége, a

melynek egyik eleme a conservatívek által lenézett ir-csoport. Az íreknek pedig ő szerintük mégsem lehet a döntés jogát odaadni, mikor angol pártok küzdenek egymással. Ezenkívül még azért is ragaszkodtak a conservatívek a vegyes bizottság szervezésénél a két háznak paritásos képviselőtétéhez, mert ebben ügyis csak egy kiegyenlítő szervet láttak, nem pedig perdöntő bírót. Conservatív fölfogás szerint, ha a vegyes bizottság nem tud olyan megoldást találni, melyet az alsó-ház és a felső-ház egyformán elfogadhat, akkor referendumnak van helye.

Ekképen bekerült az angol alkotmányvitába egy egészen új mozzanat, melyről igen sok szó fog még esni. Első pillantásra rendkívül ügyes volt a conservatívek hadi taktikája. Eddig azzal támadták őket a liberalisok, hogy meghamisítják a nemzet közvéleményét és útjában állanak a nemzeti akarat szabad nyilvánulásának. Mihelyt azonban Balfour és Lansdowne kijelentik, hogy a két ház nézet-eltérése esetén egyenesen a nemzetre lehet appellálni: akkor szükségképen el kell esnie minden vádnak, a mely a conservatíveket e részben érheti. Az unionisták azonban még tovább mentek. Mikor a nyolczas bizottság munkája megghiusult, nyilvánvaló volt, hogy a kormány a parlamentet föloszlatja és megkérdezi a nemzetet, mit szól a lordok vétő-jogának megnyirbálásához. A ház föloszlatásáig csak néhány nap volt hátra, melyet a szükséges formalitások kívántak meg. Több sem kellett a lordoknak, a kik ebben az egész kérdésben bámulatraméltó energiát és leleményességet mutattak. Utolsó gyűlésükön váratlan meglepetésükre az unionista párt felsőházi vezére, Lord Rosebery, a ki még tavaly a lordok házának jogkörét csorbítatlanul akarta föntartani, most az angol viszonyokhoz képest meglepően radicális reformot javasolt, melyet a lordok háza csaknem egyhangulag el is fogadott. E szerint a lordok háza gyökeres átalakuláson menne keresztül. Az örökös peer-ek közül választatnak azok, a kik a felsőházi tagság jogait gyakorolják, de ezenkívül kiterjesztik a felsőházi tagságot új elemekre is, a kiket választóközönség küld be a felsőházba. Ez már a második kísérlet volt a conservatívek részéről a néptömegek széles rétegeinek megnyerésére.

Azonban nagy bonyodalmat okozott még a véd-vám kérdése. Ezt ugyanis az unionisták 1906-ik évi bukása még nem temette el végképen, a párt maga, de azonkívül a különböző egyesületek és ligák is felszínen tartották a vámvédelem követelését. S még a januári választásnál is büszkélkedtek vele az

unionista vezérek, hogy egészen jól föl vannak fegyverezve a vámtarifa körüli harcok idejére, mert ha a többség nem az övék is, de tömör táboruk van véd-vámos harcosokból, a kik mihamar alkalmat fognak találni az ország vámrendszerünk megváltoztatására. A deczemberi választás előtt azonban már változtatni kellett ezen a taktikán. Miután már kevészámú mandátum elhódításának is döntő fontossága lehetett, a lordok úgy gondolkodtak, mint az Amerikába kivándorolt férjek hitvesei. Szép, szép a hűség, a melyet a vámtarifa iránt fogadtak, de a vámtarifa egyelőre túl van a tengeren s évek telnek bele, a míg megtudja a hitves, hogy megcsalták. Addig hát kaczerkodni kezdtek a vámtarifa ellenségeivel és közvetlenül a választás előtt Balfour kijelentette, hogy ő annyira rendületlenül kitart a plebiscitum mellett, hogy a vámtarifát se csinálja meg, ha többségre jut — a nép közvetlen megkérdezése nélkül.

Ez a nyilatkozat úgy volt megszövegezve, hogy beleszédüljenek a conservatív légyfogóba azok, a kiket a referendum demokratikus intézménye hódít el, odagyűljenek azok is, a kik egy kifejezetten véd-vámos párttal nem haladnának együtt.

A papiron tehát egészen jól elkészítettek mindent a választásra. Az unionisták olyan programmal indultak el, a melyet még egy conservatív párt sem vitt a csatába, midőn a születés előjogait akarta fenntartani. A számításba, a mint azt a közben lezajlott választás megmutatta, mégis hiba csúszott. A referendum nem bizonyult hathatós korteseszköznek. A radicalisabb elemek nem állottak kötélnek s e mellett a conservatív lapok nyakra főre kénytelenek közölni nyílt leveleket tekintélyes conservatív férfiktól, a kik igen elégedetlenül nyilatkoznak a referendumról általában és a tarifa-refomra alkalmazott referendumról különösen. Hogy párt-taktikából egy conservatív pártvezér estéről reggelre ilyen ultra-radicalis eszközt lát jónak, azt még megértik. De ebből még nem következik, hogy egy olyan parlamentárisan iskolázott párt, a milyen az angol conservatív-párt, egészen pontosan meg ne tudja itélni az efféle újításnak jelentését. Ezt az ítéletet sem svájczy, sem ausztráliai példa nem befolyásolja. E mellett a Balfour ellen lázongó conservatívek nem is azzal érvelnek, hogy a referendum intézménye, azaz a választó-közönségnek közvetlen megkérdezése kártékony a nemzetre nézve. Hanem megdönthetlen logikával hivatkoznak a közlegények a — pártszempontokra. A hazán is súlyos sebet ejtene a referendum, de hát még a conservatív párton! Magát

a tarifa-reformot pedig, Isten tudja, mennyivel vetné vissza. Egyáltalában nyíltan megmondják a conservativok, hogy a referendum tökéletlen eszközével megkérdezett ország nem nekik adna igazat, hanem az agitatio szélső eszközeivel küzdő ellenpártnak.

Ekkép első megjelenésével nem hódított a referendum eszméje Angliában. A választások a kormány többségének fentartásával végződtek. Hogy ez aztán mit jelent: abból egy cseppet sem csinál titkot az Asquith-cabinet. Jelenti a veto-billen kívül az adóreform rendszeres kiépítését, vagy, amint egyik minister euphemistikusan mondta: a nemzeti erőforrások fejlesztését. A liberalis kormány hozzáfog aztán a két sziget kibékítéséhez, megadván Írországnak saját parlamentjét a belső ügyek intézésére. A választási reform következik majd, a kerületek jobb beosztásával és a börtönügy reformja, ha idő lesz még rá. Megannyi nehéz problema, de megoldásukra Asquith-t és társait nagy energiájuk és agitatorius képességük folytán képeseknek lehet tartanunk.

Most még csak egyet.

Eszünkben sincs, hogy ily szerény czikk keretében tudományos igénynyel akarjunk tanulságokat levonni az angol választás eredményéből. Egy jellemző körülmény kiemelésére azonban ép e folyóirat jellege kötelez. Tudtunkkal nem volt még eset arra, a most lezajlott angol választásokig, hogy egy gouvernementalis párt azzal a jelszóval menjen a küzdelembe, hogy győzelem esetén a népnek nemcsak jobb, nemcsak tisztességesebb, hanem a társadalmi tudománynak is inkább megfelelő életet kíván biztosítani. Hogy a korteskedésnek egész nagy tudománya van, ezt tudtuk. De hogy a tudománnyal is lehet korteskedni: erre Churchill tanított meg. Mert ő mondta, az angol belügyi minister mondta ki ezt a szót, nem valami jámbor szoba-tudós, nem is az elméletnek egy lesajnált rajongója. Churchill, az Asquith-cabinet egyik legtekintélyesebb tagja fejtette ki, a mit nálunk vagy utópiának, vagy épen veszedelmes államfelforgató tannak nyilvánítanának, hogy ezt az állami életet, melyben élünk, igenis tudományosabban kell berendezni.

Balkányi Kálmán.

A francia nyelv válsága és az irodalmi tanítás a Sorbonneon.*

Néhány éve már, hogy zajos támadások indultak meg a párisi egyetem bölcsészeti kara és annak új tanítási módszerei ellen. Azzal vádolják, kissé össze-vissza ugyan, hogy felelős «a francia nyelv válságáért», azaz azért a módért, a hogyan most a legtöbb francia író és különösen a jövő tanárok írnak, mely mód, nem akarom tagadni, elijesztő; — hogy olyan tanítási módszereket vezetett be és alkalmaz, melyek teljesen fölöslegessé teszik az ízlés nevelését az irodalomtörténeti tények ismereténél; hogy olyan tanítási módszereket vezetett be és alkalmaz, melyek tudományos kritikával cserélték fel irodalmi dolgokban az irodalmi, az æsthetikai kritikát.

Ne beszéljünk mindenféléről egyszerre, mint ez kissé azoknak hibája, kik az új Sorbonnet támadják, sőt még azoké is, kik védelmezik; hanem különböztessük meg egymástól élesen a három fő vádat.

Először is hagyjuk ki a játékból teljesen a francia nyelv válságát, melyről a Sorbonne nem tehet és melyet egészen helytelenül vegyítenek ennek ügyei közé. Nagyon is igaz, hogy sohasem írtak rosszabbul francziául, mint napjainkban; az is nagyon igaz, hogy már teljességgel nem tudnak francziául. De ez valószínűleg azon intézetek hibája, melyekben meg kellene tanulni francziául és nem azé, melybe csak akkor lehet fölvétetni, vagy úgy kellene lenni, hogy csak akkor lehessen fölvétetni, ha már tud valaki francziául. Nem az egyetemi tanárok dolga, hogy husz éves ifjakat a francia nyelvre tanítsanak.

Az egyetemre kerülő husz éves ifjaknak már tudniok kellene francziául. De ők nem is tudják, sőt nem is sejtik, — ritka kivétellel — hogy az mit jelent.

* E cikk a *Revue Des Deux Mondes* hasábjain látott napvilágot. Lefordítását az indokolja, hogy sokban szembeötlőn illik viszonyainkra. A mit az első rész a francia nyelv romlásáról mond, a magyarra is talál, s az okok, melyekre azt visszavezeti, szintén hasonlóak nálunk (az egy latinra vonatkozó részlet kivételével). — A második rész fejtegetése a módszerekről általánosabb igazság, de ez is megszívlelni való nálunk, hol szintén több a hajlam a retorikai ügyességre, mint a módszeres vizsgálódásra, s viszont a módszer néha oly megcsontosult, hogy sem a tárgy, sem az író természetéhez nem bír hajlani.

E bajnak okai ezek: 1. hogy fölhagytak a latinnal; 2. a középiskolai tanítás encyclopædikus jellege; 3. a «négy cyclus»* túlságosan korai specialisálása; 4. a hirlapok olvasása, a mi ma a könyvolvasást helyettesíti.

A latin tudása megtanít francziául írni. Első sorban azért, mert csak akkor tudjuk a francia szavak valódi értelmét, ha tudjuk, mi volt azok értelme a latinban és igaza volt annak a hölgynek, a ki, midőn szemére lobbantottam, miért írta azt: «*préférer que*» [t. i. *préférer à* helyett], így felelt: «Ugyan hagyja, én nem tudok latinul», és bizonyára mindenki, a ki tudja, mit jelent *préférer*, a legrosszabb akaratlan sem írhat így: *préférer que*. Másodszorban és főként azért, mert a francziából latinra és latinból francziára fordítás szokása arra kényszeríti az embert, hogy gondolkozzék a szavak értelmén, mérlegelje azok valódi horderejét, valódi határát, és ne vegye a szavakat bizonytalan és határozatlan, szétfolyó valamiknek, a mik megközelítőleg akarják körülbelül ezt vagy azt mondani. A ki nem fordított, — még pedig azzal a föltett szándékkal, hogy jól csinálja — igen sokat latinból francziára és francziából latinra, az olyan ember, ha csak nem rendelkezik bizonyos veleszületett nagy tehetséggel, a mely nagyon ritka, sohasem fog a kifejezésben a legkisebb szabatosságot sem elérni. Végül: a a latinnal való rendes foglalkozás megkedvelteti a jól megszerkesztett és nem gerincztelen mondatot. Igaz, megkedveltetheti ezt, elismerem, a Bossuetvel, Rousseauval, Chateaubriandnal vagy Brunetiérrel való foglalkozás is, de nem oly teljesen, mint Titus Liviusnak vagy Cicerónak forгатása. A francia nyelv hanyatlása egyidejűleg mutatkozott a latinéval és itt a *post hoc, ergo propter hoc* elve igazoltnak látszik.

Ha legalább a középiskolában a francia által tanítanak a francziát, ama formulának megfelelően, mely az 1880-iki újítók előtt oly tiszteletnek örvendett. De még így sem tanítják, mert nagyon kevés óra van e czélnak föntartva és szentelve. A középiskolai tanulónak, bármelyik cyclust választotta is, olyan rettentő nagy előírt ismeretanyagot kell szereznie, hogy majdnem semmi ideje sem marad, a mit a francia tanulására fordíthatna, pedig ez sok szabad időt, lassú olvasást és gondolkozva olvasást igényel; kizár minden sietséget, minden rohanást és minden máshová

* T. i. a francia középiskolai tanuló négy szakcsoport közt választhat.

elszóródását a figyelemnek. A francia válságának kérdése teljesen bennfoglaltatik Flaubertnek Sand Györgyhez intézett mondásában: «Ah! azok a tizenhetedik századbeli jámborok, hogy tudtak azok latinul! Milyen lassan olvastak.» Latinul tudni és lassan olvasni, ez a két föltétel szükséges a francia tudáshoz. Szorosan véve, azt hiszem, egyik is elég lenne. De legalább az egyik szükséges; mind a kettő pedig a világért sem tulságosan sok. A mi tanulóink tulságosan el vannak foglalva, sem-hogy akár latinul tanulhassanak, akár pedig legalább lassan olvashassák a francia írókat. A dolog igazában így áll: százat lehet tenni egy ellen, hogy nemcsak lassan nem olvasnak, hanem egyáltalán nem olvasnak. Nem lehet őket ezért tulságosan hibáztatni: igen sok egyéb fennivalójuk van.

Tegyük hozzá, hogy a quatrifurcatio által a négy cyclus specialisálódik, midőn a tanulók 14 évesek. A négy cyclus közül csupán egy (a görög-latin-francia) olyan, mely egy kis humanistát tud formálni és a mely oda vezeti az ifjút, hogy megfelelő módon tudjon írni francziául, és éppen ez a cyclus az, a melyekre a legkevesebb tanuló iratkozik be, minthogy a leg-nehezebbnek tartják — még pedig aligha alaptalanul.

Önök kétségkívül azt a következtetést vonják le, hogy a középiskolai oktatás, egészében és majdnem teljességében véve, kitűnő, sokat megtanít, rendkívül hasznos, nagyon jól előkészít az életre; de főként egy olyan magasabb fokú elemi oktatás, melyet egy ifjú aligha végezhet el úgy, hogy tudjon francziául írni s (még kevésbbé) francziául beszélni.

Jegyezzük meg végül, hogy ez ifjakat francia írók olvasásától épp úgy elterelik a külső befolyások, mint a belsők. A mi a belsőket illeti, tiltvák előlük a francia nyelv megteremtői, t. i. a XVII. századbeli írók, vagy legalább is kevésbé vannak ajánlva; nem szerepelnek, vagy keveset szerepelnek tantervükön vallási, bölcsészeti vagy politikai nézeteik miatt, melyeket veszedelmeseknek tartanak a demokratia korában; oly pont, a mely fölött sokat lehet vitatkozni, de nincs időm erre kiterjeszkedni. A külső akadályok közt ott van a hirlapok vonzereje, melyről elismerem, hogy nagy és mely még jobban eltereli őket a könyvektől. Már pedig a hirlapok rosszul vannak írva, mert nagyon gyorsan vannak írva, sőt talán még más okokból is. Az első oldal még megközelítőleg francziául van megírva; a másodiktól fogva már a barbarismusoknak mulatságosabbnál mulatságosabb gyűjteményére bukkanunk. Már pedig a középiskolai tanulók legnagyobb

tömege számára a hírlapokból áll az irodalom. És éppen ezt a stylust találják és ismerik föl az egyetemek tanárai a baccalaureatusi (érettségi) és licenciatusi (tanárvizsgai) értekezésekben.

Íme ezek a francia nyelv válságának okai, mely válságban, bizonyára mindenki el fogja ismerni, hogy a Sorbonnera a legkisebb rész sem hárul a felelősségből. Ennek a válságnak általános, nemzeti okai vannak, messze túllépők azon a körön, melyben a bölcsészeti karok mozognak. A francia nyelv válsága a könyv válsága, melyet alig olvasnak többé, mióta majdnem csak hírlapokat és folyóiratokat olvasnak. Nem látják-e önök, hogy a négy század classikus íróinak kivonatos, vagy válogatott vagy összegezett kiadásai, melyek egy-egy példányát 75 fillérért vesztegeti a kiadó, annak a jelei, hogy nem olvassák többé a négy század classikus íróit. Ezekről a kiadásokról bizonyára nem akarok semmi rosszat mondani, minthogy ezek éppen úgy orvosszerei, mint jelei a bajnak. Mindazonáltal kénytelen vagyok bevallani, hogy sokkal inkább jelei, mintsem orvoságai.

Nem, nem olvassák többé azokat az írókat, kik francziául írtak; nem olvassák többé, mert az æsthetikai érdeklődés, mely azok olvasására ösztönözne, számtalan egyéb érdeklődés megett háttérbe szorul. Így azon érdeklődés megett, melyet a napi hírek keltenek, vagy a történelem pikáns vagy titokzatos eseményei, az utazások és kutatások, a bámulatos tudományos haladások, a természettudományok csodálatos találmányai és fölfedezései. Ez érdeklődést keltő dolgok régenté alig léteztek; ma hihetetlenül fel van csigázva érdekességük azon mód által, a hogyan élünk és azon mód által, a hogyan a világ folyik. Mit kelljen ez ellen tenni? Nagyon valószínűleg semmit. Nem fogjuk megállítani a civilisatiót haladásában azért, hogy visszatereljük az embereket a francia nyelv tanulmányozására. Ez nem volna lehetőség és elvégre helyes sem.

Tehát a francia nyelv válsága nem válság, hanem hanyatlás; végleges és megmászhatatlan hanyatlás, melyért más téren való haladás kárpótolhat bennünket. Nem fognak többé francziául írni; ennyi az egész. Csak bizonyos, nagyon kis számú író tud majd francziául, kiket valamely öröklési jelenség fog erre ösztönözni és kiket majd különöseknék fognak hirdetni a kis ujságok. Két nyelv fog előállni: egyik az a francia, melyet néhány egyén ír, s melyet ugyanezen egyének s még néhányan, elég kevesen, értenek; a másik egy olyan nyelv, melynek valamely nevet fognak találni és mely fölöttébb nem szabatos, nagyon

határozatlan, amorph, zavaros lesz, melyet éppen ezért senki sem fog valami jól érteni, de mely érintkezési, noha kissé kezdetleges, kissé barbár érintkezési eszközül fog szolgálni az emberek közt s melynek valami távoli, annyira a mennyire felismerhető köze lesz a francziához.

E hanyatlás meggátlására talán a középiskolák tehetnének valamit. Az egyetem éppen semmit sem tehet, ha csak azt nem akarjuk, hogy előlről kezdje a középiskola munkáját, vagyis inkább, hogy azt tegye, a mit ezelőtt a középiskola tett a három felső osztályban. Részemről én hozzájárulnék ehhez, sőt mondhatnám, óhajtanám is. De az egyetem bölcsészeti karán a cursus studiorum már három év levén, tudnunk kell, hogy hat évi tanítási időre volna így szükségünk, hogy a hallgatók olyan humanista tanárokká válhassanak, mint a régiek, s egyszersmind olyan specialisták, mint a maiak.

De legalább, fogják mondani némelyek, ne támogatná az egyetem az anti-humanistaságot és a franczia nyelv elhanyagolását, mint a hogyan tette, midőn pl. eltörölte a franczia nyelven írt értekezést a licentiatusi írásbeli vizsgán. Milyen zajt ütöttek a franczia nyelvű értekezés ez eltörlése miatt a licenciatusi vizsgánál! Ez az eltörlés arra vonatkozott, hogy a történelmi licentiatusnál a jelöltnek pl. nem kell irodalom-tanár által feladott franczia dolgozatot készíteni.

Megengedem, hogy első perczben ez az eltörlés visszatevőnek mutatkozik és vitára kész. Sőt azt is megengedem, ha kell, hogy nem dictálta az irodalom iránti túlságos szeretet vagy bizalom. A történészek, mondjuk ki, hogy semmit el ne hallgassunk, és elvégre talán nekik van igazuk, bizalmatlansággal viselkednek az irodalmi szellem iránt. Attól félnek, hogy ennek a szellemnek kedvezve, a történész meghamisítja a történelmet, nagyít valamely eseményt, egy másikkal arányossá tevés végett, megváltoztatja a dolgok valódi méreteit azért, hogy az előadás berendezése szebb legyen, változtat az eredeti szövegeken, szónoki vagy festői hatás elérése kedvéért, stb. Michelet kísértete áll előttük. E pontban már egészen az iszonyig mennek. Ennek az ifjúnak irodalmi szelleme, azaz írói hajlamai vannak, tehát sohasem lesz belőle történetíró. Arra, hogy történetíró váljék valakiből, tudományos gondolkodásának kell lennie; és minthogy a tudományos gondolkodás kizárja az irodalmi szellemet (példárá Bichat, Laplace, Claude Bernard), attól a perctől fogva, hogy egy ifjat irodalmi szellemnek ismertek fel. a történelem

kapuinak be kell zárattatniok előtte; vagy legalább ne követeljük a történelem kapujában azokat a tulajdonságokat, melyek a történetíróknál hibákul tekintetnek.» Így gondolkozik sok történet-tanár nemcsak a Sorbonneon, hanem még a vidéki egyetemeken is, sőt talán még sokkal inkább a vidéki egyetemeken, mint... Egy szóval ez a gondolkozásmódja sok történet-tanárnak. És ezért töröltetett el a francia értekezés, melyet az irodalom-tanár adott föl, ki mindig abban a gyanúban áll, hogy rhetor.

Kissé talán túlzott volt itt a félelem; de jegyezzük meg, a minek kimondására senki sem gondol, hogy a történelmi licentiatusnál az irodalom-tanár által feladott francia értekezés mellett, egy szintén francia nyelven szóló történelmi tárgyú értekezést is kellett a jelöltnek írni. A történelem-tanárok tehát megítélheték, hogyan írnak a jelöltek francziául, sőt hogyan írnak történelmi tárgyú dolgozatot francziául. Tehát nem volt szükségük irodalom-tanár tanuság-tételre a jelölt francia nyelvi készségét illetőleg; azt gondolták, ők maguk tudnak itélni ebben a dologban; azt mondani nekik, hogy szükségük volna egy francia nyelv- és irodalom tanárra is, ki segítségükre legyen jelöltjük francia tudásának megítélésében, ez nagy illetlenségről és a dologhoz nem értésről tett volna tanubizonyságot. Nem kell olyan nagy zajt csapni, mint szokás, a francia nyelvű értekezés eltörléséből a licentiatusi írásbelinél. Lehet valakiből szabatos stylusu történettánár, a nélkül, hogy francia nyelvi tudását a történelmi tanáron kívül más is megvizsgálta volna.

A nélkül, hogy mélyebben behatolnánk a részletekbe, annyit mondhatunk, hogy a francia nyelv válsága a legkevesbbé sem ered az egyetemtól sőt ez nem is segíti elő; ez oly tény, melynek nagyon általános okai vannak; olyan baj, mely ellen csak óvszerek lehetségesek s ezek a palliativ szerek csupán csak a középiskolai tanítás ellen reformjában volnának keresendőek, ha a bajon csakugyan enyhíteni kívánnánk.

Azok a vádak, melyekkel a bölcsészeti kart sujtják, hogy fölhagyott az ízlés művelésével és hogy az irodalmi tudománnyal, az irodalmak történettudományával helyettesíti azt: ezek a vádak legalább nem alaptalanok s midőn a bölcsészeti kar ellen hozzák föl, helyes úton járnak. Igen, a bölcsészeti karok, így kiváltképen a Sorbonne, valami kézzelfogható solid, szabatos tudományt akarnak tanítani és nem érik be azzal, hogy a szövegeket magyarázva, megcsodáltassák a szépet, lenézessék a középezt, utálatot gerjesztenek a hamis és a rút iránt.

Miért nem? Azért nem, mert az utóbbi eljárás impressionismus, mint a hogyan húsz évvel ezelőtt mondták, egy kitűnő neologismust használva, azaz tisztán és egyszerűen az egyéni tetszés szeszélyén alapuló eljárás, vagy ha jobban tetszik, merőben egyéni vélekedés, vagyis teljesen ellenkezője a tudománynak. Az ilyen tanár vagy kritikus Bossuet vagy Hugo egy-egy lapjának olvasása közben kiemeli, mit tart szépnek, mit gyöngének vagy képtelennek, indokolva, mit miért tart fönségesnek, vagy gyöngének vagy képtelennek. De gondolják meg csak, mi az, a mit ő így tesz? Benyomásoknak enged, impressionáltatja magát valamely olvasmány által, mint valami érzékeny lemez; aztán elemzi benyomásait és azt kérdi magától, miért érzi azokat; és ennek a kettős munkának az eredményét, mely egyszerre passiv és activ munka, nyújtja hallgatóinak.

Mit tett ő ilyen módon? Önmagát adta és semmi mást. Önmagát, a kire ilyen vagy olyan módon hatott egy olvasmány; önmagát, a ki egy bizonyos úton járt; önmagát, ki bizonyos tájképet látott; önmagát, a mint azon benyomások rá hatottak; ezt nyújtja hallgatóinak vagy olvasóinak. Ez az ember olyan valaki, ki úti benyomásait teszi közzé. Miféle haszna lehet ennek? Ez végtelenül érdekes lehet és következőleg nagyon hasznos.

Nagyon érdekes, sőt nemcsak néha hiszem annak, hanem azt gondolom, hogy mindig az, egy vagy más módon. Hogy nagyon hasznos is lenne, az már sokkal inkább lehet vita tárgya. Jegyezzük meg, hogy ez nemcsak nem tanítás, hanem már nem is nevelés. Ez ösztönző felizgatás, nagyon erős ösztönző felizgatás. Egy ily tanár előadása után a tanítvány el van ragadtatva vagy megütközve és visszatér a magyarázott helyhez bizonyos benső zaklatottsággal, akár azért, hogy a tanár által mutatott irányban tovább haladjon, akár azért, hogy az ellenkező irányban tegye. Ízlése, logikája, értelme megmozdulnak, készek dolgozni, már dolgoznak is. Azon tanároknak, kik így cselekesznek és így szólnak: «Gondolkodni tanítók!» azoknak igazuk van, de mikor így szólnak: «Az ízlést nevelem», akkor már, azt hiszem, tévúton járnak. Miféle ízlés-nevelés van abban, hogy egy ember száz más előtt gondolkozzék, hogy egy ember ilyen vagy amolyan módon felizgultnak, így vagy úgy átalakultnak mutakozzék egy szöveg hatása alatt száz ember előtt? Bizonyára lehetséges az ízlést serkenteni, de hogy lehetséges volna nevelni is, ezt már nem tudom. Egyáltalán nevelhetni-e az ízlést? Nem hiszem. Az illető

egyén megmutatta a magáét önöknek és felébresztette az önökét; de formálta-e az utóbbit? Miben? Miért? Fölrázta szunynyadásából. Ennyi az egész. Megengedem, hogy ez is valami; de ismétlem, ennyi az egész.

Most nézzük a veszélyeket. Ez az impressionista, ki midőn valamit olvas, nem tesz egyebet, csak megtalálja a saját érzésmódjának lényegét, a saját sensibilitásának lényegét, azt föl ismeri és felfödi önök előtt: szükségképen oda jut, hogy önök előtt lelkét teljesen feltárja, a maga eljárásától mindig felizgul, és soha egyebet ne tegyen. Diák-koromban ismertem egy művelt, szellemes tanárt, kinek meglehetősen tehetsége is volt, s a ki óráján és könyveiben nem tudott egyebet tenni, csak saját philosophiai, vallási és politikai eszméit fejtegette.

Korlátolt elme volt; vagy legalább is szűkkörű.

— Dehogy, impressionista volt és ízlés-neveléssel foglalkozott. És ha az eléggé egyetemes közfelfogás szerint van olyan mintakép, melyet nem kell követni, nemde ez az?

— De ha egy felsőbb rangú emberrel van dolgunk, lehet-e mindemellett, nemcsak valami érdekesebb, hanem egyszersmind több hasznót hajtó, mint épen ez a találkozása a mult századok egy nagy szellemének a mi korunk egy nagy szellemével és mint emennek a gondolatvilága, amannak gondolatvilágától izgatva, ingerelve, sarkallva, a hogyan megnyilatkozik épen abban az állapotban, melybe a másikkal való érintkezés vagy összeütközés juttatta?

Ez a dolog bibéje. Semmi sem termékenyítőbb, mint az impressionista bírálat, mint az impressionista tanítás, azon egyszerű föltétel alatt, hogy lángeszű ember gyakorolja. Igen, ha Chateaubriand magyarázza a keresztyénség szellemét egyetemi előadásokon; ha Sainte Beuve (a ki egyébként tudós volt, de most forduljunk el tudományos képzettségétől és vegyük őt 1830-ban) Ronsardt egyetemi előadásokon tanulmányozná: ez nem lenne a szó szoros értelmében vett tanítás, hanem a dolgok erejénél fogva, mély és elsőrendű, igen nagy és igen jó hatású művelés volna. Csakhogy az ilyenfajta műveléshez egy Chateaubriand vagy egy Sainte-Beuve szükséges, és mihelyt nincs sem Sainte-Beuveünk, sem Chateaubriandunk, mihelyt egy La Harpeünk vagy egy Saint-Marc-Girardinünk van, kik pedig szellemes emberek, az e fajta művelés mindjárt nagyon közepes; és mihelyt lejjebb szállunk, vagyis az átlagos színvonalra, teljesen értéktelen lesz: azaz mindössze hiú időtöltés. Mi kell tehát az impressionista tanítás

helyébe, ha lehet így szólnunk? Láthatják kérem, mennyire hamis ez az egész dolog, mikor oly kevésbé találó maga a szó is, mely kifejezi. Tudományos tanítás kell, vagyis olyan tanítás, mely először tud valamit, másodszor módszeres.

Mindenekelőtt szükséges, hogy a tanárnak igen széleskörű és igen alapos ismeretei legyenek. Hogy ezt közölje? Nem, épen nem ezért, vagy csak nagyon kis mértékben ezért; hanem azért, hogy megértsen, a helyett, hogy csak érezzen és következtetésképpen hallgatóságának ne érzései megnyilatkozását nyujtsa, a mi közölhetlen, vagy csak igen felületesen közölhető, hanem értelmének egy-egy összefoglaló következtetését, a mi átmehet a köztudatba. Roppant sokat kell tudnunk, hogy valamit megérthessünk, bár csak félig is, akármi legyen az. Például: tudni kell az egész latin irodalmat, hogy megérthessük, mit akar mondani Boileau valamelyik verse. Ismerni kell az összes görög tragikusokat, hogy megérthessük, mit akart valamely versével kifejezni Racine; még pedig nem úgy ismerni, a mint mi értjük, a mi lényegtelen, hanem a hogyan ő értette, mert ez a fő. Teljességében kell — azaz kellene, fájdalom! — ismerni azt az apró, alantas és absurd irodalmát a Voltaire és Rousseau korának, hogy megérthessük ez írók valamely mondatát, mely vagy levelezésükben, vagy akár didaktikai műveikben is, ámulatba ejt, zavarba hoz és melyről jól érezzük, hogy egy cseppet sem értjük, mert valami tudatos vagy öntudatlan vonatkozást tartalmaz, kárhoztatása vagy helybenhagyása valaminek, a mit ők olvastak és a mit kortársaik is olvastak.

Taine boállította a lángeszű embereket környezetükbe, hogy megmagyarázza a lángész kifejlését. Nem volt igaza, ez kétségtelen, mert a lángész kifejlése olyasmi, a mit soha senki sem fog megmagyarázni, de a lángész szokásait és eljárását, mindenféle részleteit csupán a «környezet» által érthetjük meg valamennyire; tehát ismerni kell ezt, ismerni kellene teljesen, beleértve a lángeszű ember beszélgetéseit azokkal, kikkel érintkezett; ismerni kell a környezetet legalább annyira, a mennyire lehetséges, de soha sem fogjuk eléggé ismerhetni arra, hogy megértsük ezt vagy azt. Ott van teszem Corneille. Csodálatos egy lángész, nem lehet kétségbevonni; de hogy megérthessük lángeszének látszólag rendellenes fejlődését, erre nem lesz fölösleges tudnunk, hogy Corneilleben egy napi krónikaíró, actualitásokat kedvelő ujságíró lakozott, hogy minden drámai műve (legalább bizonyos koráig) hatásos vezércikkféle, olyan mű, melyet egyenesen azon évben a társaságokban szőnyegen forgó kérdés sugallt. Azt akarom-e tehát

ezzel mondani, hogy ha nem ismeri az ember az 1630-tól 1650 ig terjedő kornak mintegy anekdotikus történetét, teljességgel nem értheti meg Corneillet? Nem, a világért sem; csak hogy ennek a történetnek eléggé teljes ismerete nélkül Corneille szinklétizálásában sok fontos dolog el fogja kerülni figyelmünket vagy különösnek fog tetszeni s vastag félreértéseket, még pedig igen súlyosakat, fogunk elkövetni.

A történelmi tájékozottság segíti a kritikust ahhoz, hogy egy XVII. századbeli lelket ne egy XX. századbeli lélekkel akarjon megérteni; vagyis meggátolja abban, hogy tisztán csak találom-szerű értelmezések közt kalandozzék, megakadályozza abban, hogy egyszerűen és kizárólag saját érzéseit tolmácsolja, a mi egyáltalán nem is értelmezés.

Tehát mindenekelőtt tudni kell és sokat kell tudni; nem azért, hogy sok dolgot tanítsunk, a mi lelketlen pedanteria lenne, hanem hogy alaposan megértsünk egy kevés dolgot és azt alaposan megmagyarázzuk; — és azért is, hogy azt tanítsuk, hogy sokat kell tudnunk, ha bármit is meg akarunk magyarázni. A tudáshoz hozzá kell csatolnunk még a módszert, a módszereket, mert ez megint olyasvalami, a mi másokkal közölhető, holott a szellem finomságáról vagy a szellem erejéről ezt nem állíthatni; az előbbi azonban olyasmi, a mivel föl lehet fegyverezni a fiatal szellemeket, mert mindegyikhez talál és mindegyiknek hasznára válhatik, míg a mi érzésmódunk vagy át sem vihető vagy csak olyan egyénre vihető át, ki esetleg hasonlít hozzánk, másképp pusztán utánpótlás és kiforgatás válik belőle, mely esetben pusztán nevetségessé fajulna, a mire La Bruyère figyelmeztet, midőn így ír: «Kinevetném azt, ki az én járásommal vagy az én hangommal akarna élni.»

Azok a módszerek, melyek a szövegkritikára tanítanak meg, vagyis arra, hogyan állapítsuk meg, a lehető legtöbb valószínűséggel, mi a valódi szöveg és mi a téves; azok a módszerek, melyek szerint megállapíthatjuk, melyik egy szerzőnek a rendes nyelve és miben különbözik az korának egyetemes nyelvétől és valószínűleg miért különbözik ettől; azok a módszerek, melyek arra vonatkoznak, hogy megállapítsuk, minő befolyásoknak engedett egy szerző bizonyos időtől fogva bizonyos ideig, a lehető legnagyobb biztonsággal levén tudva és nemcsak hozzávetőleg talál-gatva, hogy kikkel érintkezett, mit olvasott, mit nem olvashatott, mit látott saját maga és mit tudhatott csupán hallomásból, stb.; — ezek a módszerek, melyek útján sohasem fogunk tovább jutni,

mint valószínűségéig, mert ez a mi tudományunk csak „föltevésekkel dolgozó szegényes tudomány”, de melyek útján mind közelebb és közelebb fognak férközhetni az igazsághoz; ezek a módszerek oly dolgok, melyekre nézve megállapodásra lehet jutni, melyek dolgában már megállapodásra is jutottak, míg izlés dolgában nem győzhetjük meg egymást. És ezek a módszerek közölhetők és átadhatók, bizonyára többé vagy kevésbbé hathatósak, a szerint, hogy minő szellem használja fel őket; de azért mindenki számára hasznosak lehetnek, sőt hasznosaknak kell lenniök, nem különbözök, nem különbözhetnek egyik a másiktól, a szerint a mint emez vagy amaz használja őket; tehát olyanok, a miket lehet tanítani, az egyedüli, a mit tanítani lehet; és az egyedüli lévén, a mit tanítani lehet, az egyedülinek is kell lennie, a mit tanítunk, szóval maga a tanítás. A többi művelés, egyedül ez tanítás.

Hogy ennek a tanításnak meg vannak a maga túlzásai, fonákosságai, mániái, mint minden tanításnak és mint minden szellemi munkának, ezt annyira fölösleges, hogy naiv is mondanom. Szülheti az apró czédulák mániáját, a min mostanság annyit mulatnak, némely kezdőt oly könyv kiadására vezethet, mely nem lesz egyéb egy ily czédulákkal teletömött zsáknál; vezethet arra is, hogy egyáltalán ne írjanak könyvet. A Bibliothèque Nationale-ban egyszer egy fiatal embert találtam, ki egy kétszáz oldalas írott kötetet mutatott gyönyörűen írva és az anyag pompás beosztásával: „Petrus Borelról akarok könyvet írni, — mondta — és ez a Petrus Borel bibliographiája! Három éve dolgozom rajta. Alaposan megcsináltam, ez a Petrus Borel bibliographiája! Valóban!” És én mindebből azt következtettem, a mit az események nem hazudtoltak meg, t. i., hogy ez a fiatal ember soha sem fogja megírni könyvét Petrus Borelről.

Bizonyára, ismétlem, ez a tanítás természetlen aprólékoskodásra is csábíthat, mert a gyöngé szellemek mindenben túlozhatnak; de ez a túlzás is jobb, mint az ellenkezője; mert végre is egy jó bibliographiát adni, a minek más is hasznát veheti, többet ér, mint egy olyan könyvet írni, melyben semmi sincs. Egy aprólékos szellemnek az aprólékossága egyszerűen gyűjtő mániává lesz; de egy lelkiismeretes szellemnél a módszeres aprólékosság nem fog akadályul szolgálni abban, hogy valakinek tehetsége legyen és meg fogja óvni a tehetséget a tévelygésektől.

És ezt az aprólékosságot nagyon hamar föltalálják ott, hol az nincs is meg, azok, kiknek rémük a módszeresség, pedig nem

kellene, hogy a közönség e pontban tévedjen. Némelyeket fölháborított bizonyos írásbeli tételek tárgya, melyeket egyes jelöltek kaptak: «Tanulmányozandó a melléknév vagy az ige használata Montaigne-nek ezen és ezen a lapján». Lehetséges e ennél nevetségesebb föladat? De kérem, ha nem tanulmányoztuk azt, hogyan használja Montaigne a melléknévet vagy az igét, azt, hogy szereti-e a melléknév vagy igenév használatát és vajon melléknevei elvont jelentésűek-e vagy inkább festőiek: úgy azt talán még tudhatjuk, hogy Montaigne inkább skeptikus, mint stoikus, de semmit sem fogunk tudni Montaigne nyelvéről, mely bizonyára magán hordja lelkének, mint művésznak bélyegét, — már pedig ez mégis eléggé fontos.

Tudjunk lehető sokat, hogy lehető sokat megértsünk; legyen biztos módszerünk, hogy pontosabban tudhassunk és teljesebben megérthessünk: ez a tanítás alapossága, ebben áll az alapos tanítás.

De talán azt mondhatná nekem valaki: — Ön egy óra óta saját maga ellen beszél. — Ez meglehet, mert az én tájékozottságom nagyon csekély, s nekem soha semmiféle módszerem sem volt; de itt nem rólam van szó, ki olyan időből való vagyok, midőn a módszeres irodalom-tanítás még ismeretlen volt, és a mikor nem tehettek okosabbat, mint hogy egy jóra való középiskolai retorika-tanárt hívjanak meg a franczia nyelv és irodalom tanszékére, a ki francziául tanítson. A tanításról van itt szó, a mint az 1910 re kialakult és arról, hogy tudjuk, mit ér az, és hogy megjelöljük a nem eléggé tájékozott közönségnek, e tanításnak legalább szellemét és célját, a melyekről a közönség ítéletet mondhat.

Még csak egyetlen egy szót teszek hozzá, mit már elmondtam volt néhány évvel ezelőtt, midőn a harcz megindult a bölcsészeti kar ellen, de nem lehetetlen, hogy elfeledték. Montesquieu ismételten mondta, hogy az éghajlatot az erkölcsök által kellene megjavítani, az erkölcsöket pedig a törvények által. Azaz más szóval: nem kell akarattal azon oldalra hajolnunk, a merre már hajlunk, hanem inkább az ellenkezőre.

A franczia pedig az általános eszmék és a fényes retorika iránt viseltetik szeretettel. Tehát nem kell ezen hajlamokat előmozdítani, dédelgetni, nem kell ezeknek hizelegni, ezeket ápolni az állam költségén. Az ilyesmi jó magánvállalkozásnak. Erre elégségesek a conférencier-k és hirlapírók. A mire minden bizonynyal szükség van, ez az, hogy az ellenkező tulajdonságokat fejlesszük: a tények szeretetét és a tények módszeres tanulmányozásának

szeretetét, mondhatnám, még ha egy kis túlhajtással is. Ne féljünk, még mindig lesz, a mi abból kárba megy. Erkölcs dolgában — mondta Joubert — a csúcsra kell törekednünk, hogy elérhessük a középezt. Így kell tennünk mindenben, a mi erőfeszítést kíván. Legyünk azon, hogy a francia nyelv és irodalom tanárait philologusokká képezzük, s így talán elérhetjük azt, hogy félig-meddig philologusok legyenek.

Imigy kiáltanak felénk: «Akkor, midőn Németországban az egyetemek az általános eszmékre, a világos szerkezetre és a művészi elrendezésre s az eszmék vonzó előadására törekszenek, önök a száraz philologia gyönyörűségeire áhitoznak, a melyeket ők leráznak magukról, a melyek alól fölszabadítják magukat.» Ha a németek így tesznek, igazuk van: azon hibák ellen küzdenek, melyeket magukban éreznek és melyekről tudják, hogy természetükben gyökereznek. Mi teljesen úgy fogunk eljárni, mint ők, ha velük ellenkező irányban haladunk. A mi hibáink ellentétei az övéiknek; a reform tehát, melyre ők példát mutatnak nekünk, abban fog állni számunkra, ha egy keveset veszünk magunknak abból, mit ők odahagynak és ha elhagyunk abból egy keveset, a mit ők keresnek. Köztük és köztünk, hiába teszünk bármit, különböző ethnikai jellemvonásaink mindig fennmaradnak; ők mindig inkább lesznek philologusok, mint mi és mi mindig retorikusabbak leszünk náluknál.

A Sorbonne hajlama a philologia és a módszer iránt tehát nem nemzeti veszedelem.

FAGUET EMIL után, *franciából*

r. j.

ÉRTESÍTŐ.

Négy kötet novella.

(Heltai Jenő: *Írók, színésznők és más csirkefogók*. A Nyugat kiadása. Budapest, 1910. 150 l. Ára 3 kor. — Kaffka Margit: *Csendes válságok*. A Nyugat kiad. Bp. 1910, 237 l. Ára 4 kor. — Szomory Dezső: *Az isteni kert*. A Nyugat kiad. Bp. 1910. 195 l. Ára 4 kor. — Cholnoky Viktor: *Tammúz. Elbeszélések*. Bp. Franklin-Társulat 1910. 238 l. Ára 4 kor.)

Író, színész, meg más művész-nép, de különösen a színész, régóta kedvelt alakja a víg elbeszélésnek, mely rendesen csak a humor csillogásán át láttatja őket. Szinte hagyományyá vált valami komázó kedélyeskedés hangját venni fel, mihelyt ők kerülnek szóba. Pedig van ott is, köztük is, épp oly közönséges, épp oly keserves küzdés, vergődés, szenvedés, mint bárhol egyebütt: csak formái mások. Az ő kis világuk sincs oly kedves szigetként elkülönítve az élet nagy közösségétől, mint a milyennül bizonyos írói görögtűz mutogatja.

Heltai sem ereszt rájuk teljes napvilágot; csak annyit, hogy a tülekedés, a testtel, szépséggel, szerelemmel, művészettel való üzérkedés egy-egy feltűnőbb mozdulatát észrevehessük. De mintegy csak messziről, honnan már sem az indokok erkölcsi alacsony-sága, sem az ilyen élet szánalmas értéktelensége nem ingerel. sőt inkább kicsinységével, s bukásai után ismét felülkerekedő ügyességével, ha nem is kedves, legalább mulatságos látvány. Hangyák háboruszkodása ez: nekik életbevágó komoly művelet, nekünk szórakozás.

«Csirkefogók» — mondja Heltai, s e minősítéssel a maga álláspontját is jelzi. Erkölcsi indokaikkal szemben toleráns; ha nem az volna, s mélyebben tekintene lelkük fenekére, erősebb kifejezést használt volna. De a bohème-világnak kijár az ilyen jóindulatú szemhúnyás. Nem tagadja meg tőlük Heltai sem, hiszen mulat is rajtuk: «Csirkefogók!» — mondja nevetve;

s ha e kifejezésben van valami compromittáló elem, annál több benne az euphemismus, kiméletelesség, megbocsátás, sőt becsezés.

Valóban becsezve bánik velök, s e modor együtt jár könyve, sőt azt mondhatnám, tehetsége egész természetével. Apró, futtában — bár gyakorlott könnyűséggel — odavetett rajzai oly kisszerű életet mutatnak be s oly filigrán értékeket, hogy csak valamivel durvább érintésre mind szétrebbennének, legelől pedig a kis Tündérlaki Putyi, a külvárosi primadonna, kit majd mindjárt leleplezünk. Erkölsi fölháborodást, iróniát, mélyebbre bocsátkozó lélekбúvárlást nem érdemelnek s nem is tudnak provocálni. Nagyképű és ízléstelen volna velök szemben minden ily irányú törekvés: nem elég rosszak, nem elég értelmesek s nem elég bonyolultak ahhoz. Róluk vagy egyáltalán nem lehet beszélni, vagy csak Heltai gyorsan elintéző, gyöngéd ugyan, de nem nagyon érdeklődő modorában lehet. Heltait, úgy látszik, nem is érdeklik erkölcsi, vagy lélektani mélyebb problémák; elemzés, elmerülő megállapodás, elgondolkozás — nem kenyerere. Verses és prózai, elbeszélő és drámai művei (egész a legújabbig, a *Masamódig*) egyaránt azt bizonyítják. Már ezelőtt vagy 18 évvel írta *A kis varróleányhoz*:

Hű leszek hozzád két, három, négy hétig,
Sőt ki tudja, még tovább is talán,
Ha te még előbb, mint én megcsálnálak,
Meg nem csalsz engem — kis varróleány!

Ma is, ha tisztában van másokkal, úgy látszik, a maga képességeit is jól ismeri — művészi területére értve. Ha tárgyai, alakjai olyanok, hogy tartósabb ragaszkodást, komolyabb tanulmányt nem érdemelnek, viszont ő is csak csapodár megfigyelő. S ha van valami, a mi elég jól-esően zsiborog bennünk könyve olvasásakor, az csak annak a sejtése, hogy tárgy és írói tehetség szerencsésen egymásra találtak.

Igy aztán magával a könyvvel is becsezve bánunk, míg kezünk közt van. Nem haragszunk rá; mosolygunk rajta, olykor egy kicsit ironikusan. Mikor pedig elolvastuk, szeretettel elbocsátjuk, s — elfeledjük.

Csak egyet nem tudunk feledni: egy durva eltévelyedést az író részéről s egy otromba embert alakjai közül, Teofrasztuszt, a «könyv-embert», e pszichológiai torz-szülöttet. Ötven éves koráig csak könyveinek élt s egész nagy vagyonát azokra költötte. Most

azonban szeme elé került a házmester leánya, s kétkedni kezd eddigi életének értéke felől. Elvennie a leányt; de holt szegény, csak könyvei vannak. Nos hát eladja mind. Épen hazafelé igyekszik a könyveiért kapott ezresekkel, mikor egy antiquarius föltartóztatja s megvétet vele egy rég keresett ritka könyvet; most szerzett ezreseit mind odaadja érte s még ráadásul adós is marad. Ki hiszi ezt el? Egy igazi «könyv-ember» hogy' engedhet oly könnyen az ördög csábításainak, kivált ha ily kedves modorban csábítja: «Te marhák királya! Te szomorú számár, te bivalyok bivalya! . . . Pénz kell? . . . Add el a könyvtáradat!» S ha oly könnyen enged, honnan rántja elő ismét oly könnyen azt a bibliomániát? Nyilván az író zsebéből, ki az olvasót csak a mese váratlan fordulataival akarta meglepni.

Máskor is, több ízben, uralkodni látszik a mese kiképzése az elbeszélés többi tényezője fölött. Így a *Szerződtesben*, melynek az is lehetne a címe, hogy «kéz kezét mos». Egy napilap munkatársától kérnek valami szívességet, s hogy azt a sejtetett jutalom — női kegy — reményében megtehesse, elébb egy csomó közbeeső fórumon kell még szívességet tennie: kilincselések, ajánlólevelek, «kijárások» egész során esünk át. Végül is az újságíró marad hoppon: mindent kijárt, de az ígéretet nem tudja behajtani, sőt szolgálatai közben egy leányt varrtak a nyakába. Mindenesetre mulatságos körforgás. De a történet alapjában véve közönséges. Az író beavatkozása csak az, hogy megsokszorozza a közbeeső láncszemeket, s a két végét összehajlítja: a mese-motivummal játszik. Az életben mi közönséges emberek is észrevesszük az ilyen ezerszer ismétlődő eseteket; ezekkel a «más» csirkefogókkal is tele a világ. De mennyiben mások? erre már az írónak kellene felelnie. Hiába bibelődik a mesével, ha az emberek mind mellékes. Így csak egy kis langyos szórakozás marad az egész; az ironia pedig, mi belőle szívároghat, kisebb igényű könyvekben is kapható.

A csirkefogók fajtájából különben többnyire színésznőket szerepeltet: kezdő kulissza-szerelmes mint nem juthat hozzá egy kóristaleányhoz az előkelőbb színésznők ajánlkozása miatt; (Morál: «Nehéz ott a kóristaleányokkal vacsorázni, a hol a primadonna is éhes»); mennyire bizonytalan, hogy a színházi udvarló meghódítja, a kit kiválasztott: de mennyire bizonyos, hogy a többi irigy mind beleszeret; mily időszerűen alkalmazott zokogással sikerül megtartania lakását egy kis színésznőnek, éppen mikor ki akarja adni (mert a bárója elhagyta); mint

téveszti össze sokféle szerelmét egy hervadó s emlékezni kívánó művésznő: effélék Heltai leggyakoribb témái.

Mind e történetekből talán az egy Tündérlaki Putyi alakja rajzolódik ki valamivel emlékezetesebben s rokonszenvesen. Kétszer is élénk kerül. Egyszer mint egy szélhámos áldozata, ki pásztorórára csalva, kifosztja pénzéből. Máskor nyári, fürdői leveleiből kapunk vagy hetet (igazgatójához, újságírójához, a hősszerelmeshez, kritikusához), melyeket összevetve, leleplezhetjük apró kis hazudozásait, mikre nemcsak női hiúsága készteti, hanem a megélhetés, a verseny is szorítja, s egy-heted részben talán a szerelem is. Míg az előbbi történetben alig volt egyéb egy routine-nal kidolgozott újságcikk hősenél, itt, e levelek mögött megsejtjük őt magát is és megsajnáljuk szegénykét, mint általában minden nőt, ki magára utalva oly eszközökkel kénytelen küzdeni, a milyenekkel tud: szépségével, hiúságával, jól alkalmazott föllentésekkel — egy perczig sem kételkedvén, hogy mindez jogos és méltányos. Itt azonban le van leplezve s mi elsompolygunk, hogy ne vegye észre, hogy mi észrevettük.

Heltai érdeklődése elég szűkkörű és felszínes. Érdekli az, hogy a kisebrendű író- és színész-nép milyen fogásokkal, milyen, vérébe átment apró hunczutságokkal igyekszik élni s érvényesülni. Ezt a kis világot, látszik, jól ismeri. De az is látszik, hogy nem annyira az emberek érdeklik, mint inkább az, a mit róluk ügyesen, mulatságosan s olykor kedvesen el lehet pletykálni. Nem azért, mert megfigyelt valamit, hanem azért, hogy egy kis körből, melyet jól ismer, mese-motivumokat gyűjtsön, s azok folyamatos, átlátszó előadásával mulattasson.

* * *

Más körbe s mélyebbre vezet Kaffka Margit 14 novellája. A *Csendes válságokat* már nem lehet oly hamarosan végigolvasni, mint a *Csirkefogókat*. Itt minden novella külön megállapodást, külön átérzést kíván s okoz annyi fölindulást, hogy egyikről a másikra ne tudjunk csak úgy átsiklani, mintha közben semmi sem történt volna.

Ha valakinek eszébe jutna megkérdezni, mi mindent beszél el e 14 novella: zavarba jönnék. Hiszen történni alig történik valami. Olyan «se füle, se farka» történetek ezek; s ha az olvasó nem veszi észre, hogy itt egyebet kap, a novella elolvastával még kérdezni szeretne egyetmást. Kaffka Margit bizonyára épp

oly megvetéssel tagadná meg a válaszádat, mint egy gyakorlott anekdotázó, ki jól tudja, hogy mindent elmondott, a mit kellett s a «hát azután?» csak tátott szájakon lebeghet.

Az egyén életének nem egész terjedelme, tehát nem a történetek egymásutánja érdekli. Csak egy válságos órát, napot, évet, árkol körül belőle: azt az időszakaszt, mikor csirázni kezd a lélek vetése; mikor a mult kísértete ismét hatalmába ejt, hogy megszokott útunkból kizökkentsen egy kis időre; a fonynyatag órákat, mikor beteljesül a romlás, mi már előre látható volt; a boldog pillanatot, mikor rajongó elhatározásunk távol jövőnket köti meg, bár figyelmeztet egy balsejtelem; a félelmes időhatárt, mikor az idegrendszer izgalmai legyőzik az ellenőrző elmét s az egyén végétét megpecsételik.

A mi e válságokat megelőzte, csak annyiban tartozik ide, a mennyiben a cselekvő vagy szenvedő alanyt meghatározza. Hogy pedig azután mi lesz? — egyáltalán nem érdekel. Olyan pontok ezek az egyén életében, mint a váltó a vasúti pályán. Odáig simán folyt az élet s csak irányát láttuk. De ott a döntő pillanat, mikor ezen a ponton áthalad. Ott válik meg, milyen pályára jut: egy kis zökkenés után szabadon futhat-e tovább, vagy vesztébe rohan.

Kafka Margit novelláiban «csendes» válságoknak vagyunk tanui. Csak egy esetben kergeti hősét mindhalálig a maga útján. S az az egy is inkább idegélettani curiosum, mint lélektani tanulmány. De a többi ilyen. Előtte csend; azután rövid ideig tartó fájdalom, gyönyörűség, izgalom, szeretet, eltévelyedés; utána ismét csend és semmiség. Az ilyennemű érdeklődés mintha ítélettel is járna az emberi élet értéke felől, melynek csak válságos pillanatai érdemelnek figyelmet és rokonszenvet, de azok is oly futólagosak, oly ritkák és kisméretűek, hogy csakhamar az élet-pálya végtelen simaságába s egyhangúságába futnak ki. Mintha e csendes válságok felett az író devalváló ítélete is ott borongna valami diskrét, nőies szomorúság alakjában.

Ő különben nagyon ritkán szól bele személye szerint elbeszélésébe. Egy helyen azonban ilyesmit mond: Az ígéretet, a boldogságot jelentő nagy szavak csak addig igazak, míg melegek az ajak tűzétől, mely kimondta; azután elfakulnak, kihűlnek s olyanok lesznek, mint bármely más közönséges szó; «örökre!» ezt ígéretjük, ezt kívánjuk minden szerelemben, s absurd voltát talán már kimondásakor is sejtjük. E végzetes jóslat — a fölhevült lélek jóhiszemű igazságának meghazudtolása a lehülő,

elfakuló élet által — ott lebeg, ott kísért előadása fölött, valahányszor a jelen nagy bizalmú óráit mutogatja. Be-belopózik alakjai lelkébe is, s az élmény legédesebb perczeibe is bele-belevegyít egy cseppet az eljövendő keserűségből. A káplán búcsuzik a tanító-kisasszonytól, kivel az imént esküdtek egymásnak örök hűséget s találkozót tűztek ki későbbi időre: «Aztán megint lehajtotta a fejét, mert a férfi a haját csókolta. És ő érezte, biztosan érezte, hogy ebben a perczben a férfi sem gondol, nem akar semmi rosszat, a rossz valahol ott gomolyodik, alakul, színesedik még a ködlő jövőben.» (*A kisasszony.*)

De van egy más fajta, nevetséges meghazudtolása az érzelmi márnak. Míg idegen nem tudja, igaz, megbocsátható; mihelyt kitudódik, nevetséges lesz és többé nem ismétелhető. Az *Idyll* hősnője egy önmagával leszámolt, elvirult courtisane, kibe beleszeret egy tapasztalatlan, életerős gyermek-ember. Az ifjú gátat nem ismerő, ostoba heve, a nő újra ébredező hiúsága, festékpör, csinos öltözet, erdei levegő: szinte akarata ellenére még egy idyllt, egy utolsót biztosítanak neki, melybe az éltesebb nő szabadkozó hiúságával engedi magát belevonatni. Sejt talán egy rövid másodvirágzást is, de világosan érzi helyzete ferdeségét. Az idyll kínos csattanóhoz jut: az erdei tisztás túlsó felén egy férfi állt, a tulajdon fia, ki látta őket. Az asszony egyedül maradt s tudott mosolyogni is; mert most már nem a pillanat pathosát, hanem sorsának, regénye utolsó fejezetének valami keserves, öreges humorát érezte. «Az élet furcsa tréfája az egész, mondotta önmagának, és attól a perctől, hogy egy harmadik is tudhatott róla, semmi egyéb, csak nevetséges.»

A pathostól egyebütt is óvakodik, s alakjaiban is van valami önfegyelmező józanság, mely szégyelné, ha uralmát elveszítené. A *Soror Annuncia* zárdanővendéke kineveti magát, mert úgy beszélt, mint egy *Lányok Lappabeli* hősnő. A végzett diák-kisasszony is nevetve felel az orvosnak (ki szomorú sorsa iránt érdeklődött), «hogy elhárítsa a csöppet sentimentális hangot.» (*Utak.*)

Biztos egyenességgel halad itt a jellemfestés kényes, csúszós ösvényein, a hamis pathos s a cynikus ridegség kettős fenyegetése közt. Nem fél az ilyen kényes feladatoktól. Egész első novellája (*Csendes válságok*) ilyen úton vezet. Két fiatal ember, két jeles egyetemi hallgató szerepel benne s Isten a tudója, hogy az ilyenek tervezgetései, korai ideális komolysága, önérzetes szerénysége, készember-álarcza mily közel áll a kiáll-

hatatlan hamis pathoshoz. A lélek kamaszodó korában vannak, melyben, mint a kamaszhangban, gyerek-éretlenség s férfias önérzet oly idétlenül kezd keveredni. Nos hát két ilyen emberke, egy terjedelmesebb novellán keresztül: sok volna a jóból! De ott van egyiknek az anyja, ki az életismerők, a csalódottak, a jó, de értelmes lelkek szelid, alig-alig gúnyos, inkább közjük vegyülő, hozzájuk hajló mosolyával állandóan egyensúlyban tartja a jó ízlés mérlegét.

Mindez lélektani tiszta látás eredménye. «Pszichológiára meg egyébre» tanították a *Soror Annuncia* zárdanővendékét is, kit meglehetősen azonosíthatunk Kaffka Margittal. A lélektani érdeklődés valóban legjellemzőbb vonása, mely mellett a többi csak olyan «meg egyéb» — rangra szorúl. Van érzéke, intuitív fogékonysága a rejtélyes, a titokzatos iránt is, s a mije neki van, abból alakjainak is juttat. Olykor, szerencsés pillanatokban, egy addig észre nem vett jel, egy világosabb ujjmutatás, hirtelen felnyitja szemüket s megérzik az egész, rejtett valóságot: «És egy percre újra éreztem azt a különös mélységet, azt a létezőt, a minék a kifejezésére csak évezredek múlva születik meg a szó; éreztem valamit abból, a mikor két elzárt egyéni lét egy pillanatra átlátszóvá lesz egymásnak. Megfogtam a kezét.» (*Soror Annuncia*.)

Különösségeit is e hajlam túlhajtása magyarázza. A ki szeret valamit megérteni, csakhamar odajut, hogy keresi a nehezebb, szokatlanabb feladatokat, s könnyen megesis, hogy már nem a lélek, hanem az ingerlékeny, beteg ideg-rendszer, tehát egy rendellenes egészségi állapot rajza kerekedik felül. Már az *Egy nap* Évája is meglepett, mikor «hiszterikus gyűlölködéssel» válaszolt az urának. Meglepett a *Külön uton* festőnője is, ki újra szeretni kezdván, gyermekével a szőnyegen hempereg, lihegve birkózik, vad furcsasággal bukdácsol. Ott a «hiszterikus» jelző s velejárói nélkül, itt e hempergés nélkül is érthető volna minden, sőt ez utóbbiban a nő csalódása után igazabb vigasztalásnak tetszenék a gyermek «meleg, csilingelő, drága kacajára» való visszaemlékezés. A *Tavaszi alkony álma* elejétől végig ideg-élettani tanulmány: egy leány históriájának teljes kifejlődése, egész addig, míg a tánczó dervisek főnöke, kit már-már szerelemre hypnotisált, vízbe fojtja.

De még ebben is, meg egy-két más, szokatlan tárgyú novellájában is ott látjuk tehetségének egy másik kitünő oldalát, mely lélektani érdeklődésével alkot egészet. Értem mindannak rajzát,

a mi érzékelhető, a környezetét, a táját, az év- és nap-szakét; mindazét, a mi helyhez, időhöz köt s a mi tudtunkon kívül is hat ránk, lelki mozgalmakat hangulattá egyneműsít, emléket ébreszt, sejtelmeket, vágyakat fakaszt, kedvre pezsdít vagy elszorít. Legtöbb novelláját efféle állapotrajzokkal kezdi s ezzel egy csapásra hangulatot teremt, mely nemcsak a novella alakjait, hanem az olvasót is elönti. Képein minden él: az árnyék megvonul, a nap lomhán pazarolja fényét, a homály gunnyaszt, az ég feszül, a renyhe dombblejtők és apró síkok a hegyek felé nyújtózkodnak. Szinte emberi módon viselkednek s a nekik tulajdonított cselekvés minősége hoz magával ilyen vagy olyan hangulatot, s teremt valami titkos kölesönhatást, hangulat-áramlást a táj s a rajta mozgó ember lelki világa közt. Sajnálom, hogy nem idézhetem a *Kaland*-beli Dunaparti esti tájképet, vagy azt a kis iskola-intérieut a *Kisasszony* címűből. Könnyebben elfér itt egy-két apróság. «Kattogó, vizes lópaták zaja a puha robogású fogatok előtt»: világosan elemzett hangbenyomás, mit álmos, esős, pesti reggelek emlékeiből elég jól ismerünk. Hát ez? Azt kérdik a gyerektől: «Van mamád is? A gyerek csudálkozik, hogy még ilyet is lehet kérdezni; «és biccentett a fejével jó nagyot, mint a csikó.» Van egész novellája, melynek kissé rémes meséjét csak tájképei nagy igazsága s az egészet végig kísérő hangulatossága menti meg (*Kaland*). Szerencsés a képes beszédben is. A papné kezd beleszokni kisszerű, falusi, gazdaszszonyi életébe s ifjúkora szép emlékei már-már tűnedeznek: «néha, mikor lehunyta a szemét, úgy érezte, hogy a lelke mélyén csendesen, mélán és fehéren havazik.»

Tud folyékonyan, művészi elképzeltetéssel s magyarosan is írni. Helylyel-közzel mégis keresettnek, sőt, a mi rosszabb, tudákosnak látszik: «Valami új beidegzés rezzen át valami új neuronban és a tudat fölérve kap utána egy megismerésnek.» Nem irtózik némely magyartalanságoktól sem. Van ezek közt egy, mely már úgy látszik, kiirthatatlan: «a sima, fiatal arcuk átszinesedett», «a csinos fuarcza csupa buzgóság volt», «a könnyű és közvetlen észjárása» és temérdek hasonló példa. Ha ez a szokás állandósúl, egy stilisztikai, megkülönböztető eszközt veszítünk el. Itt mindenütt fölösleges a névelő. A csinos fuarcza: mintha volna neki egy nem csinos is; a könnyű észjárása: mintha volna neki egy nem könnyű is. A ki művész-ember, nem enged elkallódní az irodalmi nyelvből semmit, a mi megkülönböztető erejű, ha ezerszer úgy mondja is a beszélt nyelv,

akár a budapesti, akár a debreczeni. «A legutolsó nemzedék» (legújabb helyett); «határozott pontra szegezni meg a tekintetet»; «a pajtásnőiről meséljen» (beszéljen helyett); «de a lánya meghalt az első gyereknél» (gyermekágyban?); «mióta van, hogy ezeken gondolkodik» (mióta gondolkodik?). Nem volna szabad ennyire félvállról venni a nyelvhelyességet.

Kicsinyeskedés, úgy-e? De nagy dolgokért még kicsinyeskedni is érdemes. Mindaz, a mi nyelvünket más, idegen nyelv formáihoz viszi közelebb, nemcsak a nyelv eredetiségének a vesztesége. A művész sirathatja első sorban. Minden elhullajtott eredetiséggel egy gondolatárnyalat vész el, mit az új, idegen mintájú kifejezés többet soha vissza nem ad. Újítni se újítsunk szükségtelenül; ne mondjunk «nagy sikerek» helyett «nagy eléérések»-et, azzal csak stylusa elavulását sietteti az író. Melyik avultabb: a Kármán Józsefé-e, vagy a Kazinczyé? Azé, a ki ok nélkül is újított. A *Nyugat* prózaírói csak hadd rakják tele nyelvüket mennél több -ás képzős, új alkotású, szokatlan szóval, annál hamarabb elavulnak. Kaffka Margitnál olykor föltűnik nyelvérzékének finomsága. Örömmel fogadjuk tőle ez új összetételt: *szógondolatok*. Olyan gondolatot jelent, mely utólagosan, a már kimondott szóból született, melyet a szóval való retorikus játék kényszerített reánk.

Nemcsak nyelve, hanem némely idegéleti rendetlenségekre pazarolt rokonszenves figyelme is elárulja — a mit addig is tudtunk — hogy tartja a barátságot a *Nyugat* körével. Nem vádoljuk e miatt, sőt örülünk, ha egy-egy tehetség is akad abban a csoportban. Az ilyenektől reméljük, hogy irányító befolyást szereznek ott maguknak s küzdeni fognak az ellen, a mi ezt a csoportot egy oldalról oly híven jellemzi s a mit Kaffka Margit oly szerencsésen nevezett meg: a szógondolatok cultusa ellen.

* * *

Ha a megbirált mű nem nyújt alkalmat komolyabb æsthetikai gondolkozásra, ha róla beszélve, új szempontok helyett csak elemi igazságokat ismételhetünk: nem jobb-e szóra sem méltatni s némely ájúlkozó hirlapi magasztalás ellenére is átadni az örök feledékenységnek?

Szomory *Isteni kert*-jével valóban így kellene elbánnunk, ha száználmas gyarlóságai a maguk meztelenségében mutatkoznának. Akkor ugyanis mindössze ennyit mondhatnánk róla: 1. nem

tud magyarul; 2. minden érdeklődése a lelki-testi corruptság felé irányul; 3. sületlen történeteket beszél el. Hát erről valóban nem volna érdemes többet írni.

Csakhogy e manapság sűrűn jelentkező gyarlóságok valami affectált művészkedés, valami önérzetes komolyság palástjával vannak jól-rosszul letakarva. Mindegyikhez tartozik valami közelebből meghatározó árnyalat, egy-egy oly vonás, mely bosszantóvá, kihívóvá teszi s arra ingerel, hogy ne haladjunk el mellette szó nélkül, hanem leleplezzük.

Ismétlem tehát először is, hogy Szomory nem tud magyarul. Restelnék nyelvi hibák szemenszedésével bibelődni s a magyarul jól tudó olvasót sem czéлом mondatszerkesztési, szórendi, sőt szóhasználati furcsaságokkal mulattatni. «A szegény agyam fejlődén a könyvek szellemében» — nézi «a csizmája végét, el-laposodva s felkunkorodva» — «megemeli az arcát» — «ajkát epedőn az égboltnak szegezi» — megleégsem ennyivel. Egy osztrák katonatiszt előkelő fesztelenségével követi el Szomory a legdurvább magyartalanságokat, s félő, hogy akad modern «író», ki kapva-kap úri idegenszerűségein. Persze, az írónak minden szabad, hatalma a nyelven korlátlan. Csak az a baj, hogy ez a szabadság, ez a hatalom gyakran nem egyéb tehetetlenségnél s tudatlanságnál. Lehet, hogy Szomoryst senki sem figyelmeztette hibáira. De biztos lehet a felől, hogy ha így folytatja, magyarul tudó olvasója egy sem akad. Sajnos, még úgy is elég szép közönségre számíthat.

Magyartalan beszéde már magában véve is bántó. De gyámoltalan nyelvhibáihoz tessék még raffinált keresettséget vegyíteni: keresettséget a szó-választásban, mondat-kiszabásban, képekben és hasonlatokban — szóval a stylusban. Gyámoltalanság és keresettség együtt: az ilyen nyelv megkőcelíti azt a fogalmat, mit a «czifra nyomorúság», vagy a lepcsés, de czifrázkodó nőre illő «csatkos páva» jelent. Bosszantóvá azért lesz, mert a ki tud keresgélni az egyik irányban, ugyanazt a másikban is megtehetette volna.

Keresettségére néhány példa. Az ajak e novellákban mindig vonaglik, de *vonaglik* a frakk is. Az orchideák «*obszcén*» szépségben virulnak. A góthikus ablaksorozat gyöngyszínű és skarlát-piros üvegzetét mintegy *hősi* tejfölökkel csapja tele a leáldozó nap. — Akarnak látni olvasóim egy kóbor macskát? Ime: «Epekedő s óriás, lírai portyázó s tragikus vagabund az ösztön gyötrelmében . . . ijedt és ugrató száguldozása a biztos menekülésnek

vonalat bontogatta utczahosszat; a létért való szorgos aggódásnak üde és nyers jelensége volt». Hasonlataiból is egy kis kóstoló: «Egy szál nagy ember, óriás, szőke, mint egy gyönyörű mén»; «petyhüdt öreg szája búsan vonaglott, mint egy megsebzett gyík»; «a főúr úgy eszik, mint egy lovas bandérium».

Fogalmak szörszálhasogató elemzése; tulajdonságok s körülmények ideges túlzása, rikító megvilágítása; a fájdalomst, ritkát hajszoló erőlködés: ez a cifraság Szomory stylusában. Ez a páva. A csatakot és nyomorúságot pedig magyartalansága szolgáztatja. S mit ér el vele? Azt, hogy folyvást a stylust figyeljük. Éreznünk kell mindvégig, mint valami ránk erőszakolt, figyelem-elvonó, külön benyomást: e stylust, e nyelvet.

Másodszor. Minden érdeklődése a testi-lelki corruptság felé irányul. Az az élet, a melyet az emberek egészséges átlaga él, őt nem érdekli. Neki a különös, kivételes tetszik. Leánynevű (s nem ok nélkül leánynevű) férfi; a gyilkolásban élvezetet találó félőrült; kiaszott vén kéjencz; a vágyakozás izgalmaait kiaknázó, s kiszemelt áldozatával — macska az egérrel — aljas játékot űző, vagy tébolyodott leányt ölelő ember; egy holt ember ágya mellől szerelmi órára elvonszolt részeg; asszony, kit férje «szenvedélylyel ver». Az agyongyötört idegélet, melyben a kéj fájdalmas mellékiű, az ész szerepe az örületével határos, s a cselekvés ösztöne a gyilkolás vágya felé sodor. «A vágyakon s az örömről túl hirtelen valami irtóztató derengést láttam — mondja egyik alakja (*A rossz gyönyörben*) — a megnyílt horizontok mélyén isteni tüzeket, a gyilkosságot! Minden az öldöklésbe vonzott, s valami izzó boldogság volt készülőben, a legnagyobb egyesülés freneziája, az életünk vége — ez első és utolsó találkozáskor. Micsoda rettenetes szépségeket meríthetett volna fel magából, mennyi színt és hangot, csengéseket és páratlan formákat nyújthatott volna egyetlenegy késszúrás alatt s belőlem is mi mindent kiszakíthatott volna néhány percz lázas száguldozásán.»

Mondtam, hogy minden gyarlóságának van valami speciális árnyalata. Idézetem e tekintetben is világos: rajta van az æsthetikai máz. A kéj — hogy csak így röviden nevezzem — e novellákban æsthetikai élvezetek forrása. Színt, hangot, csengéseket, páratlan formákat (tehát nemesebb, fensőbb élvezetet!) remél egy késszúrástól a végső ölelés idején, s rettenetes varázst, tiszta fönsséget gyanít a tébolyodott nőben. Valóban «aisthesis» ez is, csak hogy nem a művészeté, hanem a megnyízott testé, melyre sőt hintenek.

Alig van kedvem még ezek után történeteinek gyarlóságát is kimutatni. De itt egy példa hamarjában: *A két Róza*. Glória Frigyes elvált a feleségétől, az énekesnő Rózától, de megállapodott vele, hogy havonként kétszer meglátogathatja. Most is ott ácsorog az előszobában; még nem mehet be Rózához, mert az intendáns van nála («bizonyára igen fontos ügyek; színházi ügyek, fizetésemelési ügyek; ügyek b-durban.» — Modor!). Az előszobában a másik Róza, a szobaleány szórakoztatja. Párbeszédük így végződik (előbb a leány beszél):

— «Lássa, én nem váltam volna el magától. — Maga nem. — Lássa, voltaképpen engem is Rózának hívnak, hiszen tudja. Magburger Rózának. — Csakugyan. — És maga olyan viczes ember, olyan humoros, olyan keserűen humoros. — Igen, felelte és a leány ajkához ért.» (Az ujjával? — Vagy megcsókolta?)

És itt: finis. És itt meghökken az olvasó: mi a csudának mondta el mindezt? És itt az olvasó elmélkedik, találgat, keserű megfigyeléseket tesz az életről: «Lám, lám! ilyen az élet, hm, hm! Míg lehetett, nem kellett, most bezzeg jó a másik Róza is! Lám, lám!»

Az a sületlenség tehát — s itt a speciális árnyalat — nem a mesemondó tehetetlensége, világért sem az! Kiszámított, szándékos valami, mely konya bevégzetlenségével ilyen «lám-lám»-okoskodásra akar bírni. — Valóban, van is e novellákban valami, vagy lappang mögöttük valami. A háttérből egy fanyar mosoly «vonaglik» reánk, kiapadt hátgerinczek korlátozott philosophiája: «Imhol az élet! Megpróbáltam benne mindent s legjobbnak a kéjt tapasztaltam; ez meg fájdalommal jár s csakúgy ér valamit, ha benne az élet, utolsó szilánkjáig ellobog.» Ezt nem Szomoryból idézem, csak hallani vélem a sorok mögül.

A mi Kaffka Margitnál csak lehellétszerű folt, Szomorynál már lényeg s legszembeötlőbb sajátság, Ott egy-egy kis magyartalanság, egy-egy csipet keresettség a stylusban: itt már zsák számra mind a kettő. Kaffka Margitnál elvéve egy-egy idegéletteni curiosum: Szomorynál jóformán csak az és pedig subjectiv helyesléssel, rokonszenvvel átítatva. Végül mindkettőnél: első pillanatra suta történetek; de míg, éppen befejezetlenségük miatt, a történetek újra átgondolására kényszerülünk, Szomory szerűjén csak üres kalászkodat csépelhetünk, addig a Kaffka Margité ontja az életet, az emberi lélek válságainak komoly ismeretét.

Mi volna természetesebb s könnyebben megvalósítható annál a követelménynél, hogy a mi elbeszélésnek mondja magát, az is legyen? S mégis, csak az imént is, két ízben tapasztaltuk, hogy az elbeszélés egyik leglényegesebbnek látszó eleme, maga az elbeszélni való, maga a történet, másodrangúvá sülyedt, vagy éppen csonkaságával kívánt részt venni a hatásban. Azelőtt pedig — Heltainál — nem egyszer, az elbeszélés egyetlen lét-okául csak a mese-motivummal való mulattató játék tűnt fel. Egyik sem az igazi elbeszélés.

E negativumokat azért idézem fel még egyszer, hogy utánuk s velük szemben örömmel mutathassak rá Cholnokyra, a született elbeszélőre. Az itt ismertetett négy kötet közül egyik sem nevezheti magát az övénél több joggal s nagyobb önérzettel elbeszéléseknek. Olvasása közben megfigyelni, bírálni szinte rá sem érünk. Szívesen megyünk utána, s okvetlen utána megyünk, a hová neki tetszik: Egyiptomba, Labradorba, a Balaton mellé, egy kalóz vitorlásra, kórházba, bádofgalas hotelszobába, 26 krajczáros ebédekhez. Szívesen hallgatjuk akár kísértetes, akár «meg nem történt», akár kalandos' történeteit. Érdekesnek találjuk eszelős lovagját, pörösködő vén kisasszonyát, rumivó íróját, hazug, ügyes, életrevaló, szemtelen, kedves Trivüzióját, lázas betegjét, királygyilkosát, japán szemfényvesztőjét, lábatlan rikkancsát és budai török kertészét.

Miért?

Helyrajz, alak, történet, bár egyaránt érdekelnek — egyik sem köti le figyelmünket a másik rovására, egyik sem tolakodik előtérbe, hogy egyoldalúan tegye jellegzetessé az elbeszélést. Mintha egymást a szükséges mértékben átjárva, e tényezők valamennyien egy további cél szolgálatában állanának, mely felé erős, határozott, parancsoló kézzel s biztos váltogatással vezet, hajtja őket az író. Mi az a cél?

Semmi más, mint az elbeszélés vége, nyugpontja. Szinte komikusan egyszerű ez az állítás, de nem árt végére járni. Az elbeszélésnek nem okvetlenül ott van a vége, a hol megszűnik. Vannak elbeszélések, melyeket csonkáknak érzünk. «Ritka ember él holtig» — mondja Bolyai Farkas valamelyik tragédiájában. Ritka elbeszélés tart épen a végéig. Szomorý rendesen még előtte abba-hagyja, más gyakran a végén túl is folytatja. Vannak azonban — s ezt olyankor az olvasó okvetlen megérzi — befejezett, egész elbeszélések. Egész; nehéz volna meghatározni e fogalmat a térbeliekben is, hát még abban, a mi nem egyszerre áttekinthetően,

nem készen áll előttünk, hanem időjárással alakul, fejlődik, kerekedik egészszé. Magában a történeti életben, magában az élet időbeliségében nincs is abszolút egész, csak az elbeszélő kerekíti ki belőle relatív egészeket, mikor megírja egy ország, egy nép, egy század, egy évtized, egy ember, egy esemény történetét. Minthogy azonban ez időbeliségek egyike sem tűnik fel kész egésznek a valóságban, az elbeszélőnek kell azzá tennie. Innen van, hogy a hány elbeszélő, annyiféleképp idomíthatja ugyanazt a történetet. Mit visz tehát bele az elbeszélő, vagy helyesebben: mit szemel ki belőle? Kiszemeli azt, a mi a történetek egymásutánjában folytonosnak látszik, a mi egy ponttól egy másikig szakadatlanul halad s más, vele összeszővődő történet-bogok közt is önmagában megállónak, egységesnek tűnik fel. Az az időszakasz, melyen egy ily folytonos és önmagában egységes történet-fonal áthalad, adja az elbeszélés kereteit, kezdő- és végpontját. Az ilyen időszakasz tűnik föl egésznek, mert egyazon ható erő lendül át rajta.

Időbeli egész, valóban, csak a művészetben van. S ha maga a művészet nem is, de egyik legfontosabb ténykedése mindenestre abban áll, hogy egészet alkot: megszilárdítja az élet híg folyását; határt állít az elől-hátul végtelenbe vesző befejezetlenségnek; önmagában zárt, saját rendszerrel bíró kis világot teremt a nagy mindenség valamely zugában. Míg erre az embert egyfelől felfogó képességének korlátai kényszerítik, másrészt legtermészetesebb ösztönét követi, mikor az örök folyásban megnyugvást, a tanácstalan szétterjedésben bekerített otthont keres.

Egy elbeszélésben előadható történet tehát akkor egész, ha kezdőpontjától végpontjáig folytonosan halad és csak oly elemeket vesz föl, melyek egységébe tartoznak s a mellett folytonos haladását, végponthoz jutását eszközlik. S az az igazi, az a született elbeszélő, a ki az egymásba szőtt-font időbeliségek között biztos pillantással veszi észre az önmagában folytonos egészet s nincs semmi egyéb célja, mint hogy azt olyanúl adja elő.

S ezt tudja Cholnoky.

Kövessük pontról-pontra egy elbeszélésében (*A királygyilkos*). legalább egy darabig.

Labrador fővárosának, Nainnak, legnagyobb szépsége kitünő bort termő hegyei — borának köszönheti gazdagságát — meg is becsülik ott a szőlőt s a szüret kezdete valóságos nemzeti ünnep — olyankor a király is kivonul a legmagasabb dombra, a Puntaltóra, hol megáldják a bortermő vidéket — az egész

Puntalto királyi birtok, csak egy szögletét bírja Saksin José — de a király szeretné kikerekíteni birtokát — s Josét, minden ügyvédi segítség ellenére, kidobhatja szüllejéből.

Ez csak a bevezető tájékoztatás; de kicsiben már itt is látható, a mit be akartam mutatni. A legelső mondattól kezdve folytonosan haladunk, közeledünk; semmit fölöslegesnek nem érzünk, mert minden mozzanata azonnal egy következőhöz vezet s arra vonatkozólag meghatározó ereje van. E haladó előadás egyetlen mozzanata sem önmagáért van; csak előkészítője, szolgálja a következőnek. Nem is alakul ki egyik sem a maga belső természete szerinti művészi «morceau»-vá: Nain lankás hegyvidékéből nem lesz kidolgozott, hosszasabban lekötő, s még kevésbé: hangulatos, festői tájkép; csak rövid egy-két vonás, mely láttat is ugyan, de azonnal tovább útast. Hiszen Nain vidéke nem önmagáért érdekel, csak a Puntaltóért, az meg a királyért, ez meg Saksin Joséért. A szüreti ünnep említése sem állapodik meg, nem szélesedik ki valami színes, nyüzsgő tömegképpé. Se a király, se José jellemrajza nem tartóztat föl egy pillanatra sem, hiszen a mi most szükséges, adva van egymáshoz való viszonyukban.

«Csak a mi most szükséges», «csak a mi a végcél felé közelít»: ez az a becsületes, takarékos elbeszélés, a melyre oly ritkán találni példát. Folyvást érezzük, hogy haladunk, mert olyan ember vezet, a ki tudja az utat s egy lépést sem tétet velünk haszontalanul.

Ilyen bevezetéssel csakugyan meg van indítva a történet. A kiinduló pont — José kidobatása birtokából — maga oly természetű, hogy követeli a folytatást. Indokolt gyűlölete a király ellen, s e gyűlölet egész természetesen vezet tovább a bosszúig, a bombavetésig.

Hogy ő maga is «meg nem történt történet»-nek nevezi, most mellékes. Az se kérdés most, hogy mi az értéke egy ilyen történetnek (bár több, mint a mennyi az én előadásom után gondolható). De egész történet, s a ki elmondja, született elbeszélő. Nem hiába van a nyelvem hegyén egy név, melyet most már ki is mondok: Maupassant. Természetes, egészséges elbeszélő tehetsége avatta őt a novella classikusává. Benne a műfaj, melynek vannak öntermészetéből folyó kíváncsiak, emberére talált.

Mennyire egytestvér az ilyen technikájú elbeszélés a gondolatfejlesztő értekezéssel! Egymásból következő s egymást elő-

készítő gondolat-egyedek, melyek szoros egymásba kapcsolódása egy bevégezett, egy egész gondolattestet eredményez: ugyanaz az eljárás, ugyanaz a folytonos, egyágú időbeliség. Egy értekezés, egy essay nem más, mint a gondolatfejlődés elbeszélése; egy jó elbeszélés nem más, mint a történet logikus alakulása, gondolatmenete. Egyaránt logikus, egyaránt elbeszélő jellegű mind a kettő. Szükséges kiemelnünk Cholnoky elbeszéléseinek logikus természetét, mert egészséges, erős fő jele. Az egészség mindig, mindenütt értékes, de egy karbolszagú irodalomban, a milyen ma a miénk, százszorosán megbecsülendő.

Ép elbeszélő tehetsége valami oly természetes adomány s oly uralkodó sajátság, hogy alkotásainak minden részletét ez kormányozza s járja át, egész a technikai külsőségekig. Saját képére és hasonlatosságára teremti részben alakjait is: valamenynyien kitünő elbeszélők. Épp ezért gyakori berendezés novelláiban, hogy, bár ő kezdi a beszédet, csakhamar visszavonul, s egy barátjával, vagy elbeszélése hősével mondatja el a történetet (Maupassant-nak is szokása ez). Ilyenkor szinte maga is gyönyörködik tanítványa, «önnön iafia» tudományában. Legkitünőbb tanítványa (kibe teljes mértékben átöntötte a maga eredetiségét): Trivulzio, a ki négy elbeszélésben mulattat kalandjaival. Ez a szláv-olasz keverékvrű, dalmata Trivulzio bejárta az egész világot. Mindig messziről jött, tehát szabad neki akármit mondanía, magyarul: hazudnia. S valóban egyike a legkedvesebb hazugoknak. Soha sincs vele egészen tisztában az olvasó; megeshetik, hogy olyankor ad neki hitelt, mikor legvakmerőbben vetette el a súlykot, s olyankor csóválja fejét gyanakodva, mikor véletlenül igazat mondott. De mindig szívesen s mindig egy kicsit mosolyogva hallgatjuk: «Tudom, hunczut, hogy hazudsz, de azért csak monddad!» Cholnoky is a hazug embert szereti benne: «Unicum számba menő keveréke volt a cynismusnak és a naivitásnak. A sors, a mely körülkergette az egész földgömbön és az eseményekből harlekinruhát varrt rá, cynikussá tette annyira, hogy a végletekig mert hazudni, de alapjában véve mégis annyira becsületes, jó lelkű számár volt, hogy a naivságát nem tudta róla lemosni sem az óceán sós vize, sem a saját veritékének még sósabb szakadása. Hitte maga is szentül, a mit hazudott. És az ilyen hazugok nagyon sympathikusak. Mert az alaptények, a melyeket elmondanak, mind igazak, csak a színeket hazudják rájuk, tehát mulatságosak, tehát költők.»

E kedves hazug egészen fésztelenül elégíti ki elbeszélő ked-

vét. Alkalmat mindig talál rá. Ha másképp nem, hát beleköt a partnerébe, téves nézetet tulajdonít neki, csak hogy egy elbeszéléssel meggyőzhesse az ellenkezőről. «Nagy tévedés — így kezdi egy elbeszélését — ha azt hiszi, hogy ezek a tifliszi kis töltött burgonyák, meg azok a novgorodi szardiniás skatulyák (=bombák) komoly ügyek. Miért? Mert egypár *er, ov* végű tábornok, vagy kormányzó a levegőbe repül tőlük? Ugyan hagyja el!» Cholnoky, a kihez e szavakat intézi, már rég elhagyta, illetőleg el se kezdte, de azért Trivulzio beleköt: «Hagyja el. Gyerekségek. A mikor Liliokalaninak, a havai királynénak a megbízott minister-residenseként voltam Tombuktuban Manga császár udvaránál, akkor történt, hogy . . .» és ömlik belőle, hogy mi történt.

Ugyanilyen otthonos fesztelenséggel szokott elbeszélni a gazdája is. Nem óvakodik szinte verejtékezve, hogy el ne szólja magát valahogy a maga személyében; nincs meg benne az a művészi raffinaltság, mely a szerzőt teljesen kitiltja művéből. A lehető legtermészetesebben fogja fel az írói objectivitást: az elbeszélt anyaggal szemben objectív, de nem fél megmutatni magát olykor az előadásban. Hiszen elbeszél, s ahhoz kettő kell: egy hallgató s egy elbeszélő. Nevetségesnek tartaná, hogy úgy tegyen, mintha nem ő beszélne el, holott ő beszél el. Ezért az ilyen első személybeli közbeszólások: «De az öreg Krüger csak úgy magyarázhatom meg, ha elmondom, hogy ki volt tulajdonképpen Rothwell James»; vagy az olvasóval való ilyen társalgás: «A ki megismeri ezekről a szavakról a szót (t. i. Trivulziót), az most bizonyára nyájasan összerosolyog velem, a ki ellenben nem ismeri meg, az jóformán meg sem érdemli, hogy megmondjam», nem modorosság, nem írói kotnyelesség, hanem az elbeszélő helyzetének természetes fölfogása.

Logikusság, természetesség és fesztelenség jellemzi nyelvét is, mely magyaros, de nem mindenáron magyarkodó; keresetlen s mégis irodalmi és izléses; könnyedén hajlik a gondolatalkuláshoz, de sohasem fitogtatja annak rovására a maga erjét. Nem erőlködik művészileg ható, külön kirívó tényező lenni, hanem a többiekkel együtt, s a maga hivatását igazán betöltve, fut egészséges könnyűséggel, ép tüdővel a cél felé, az egésznek, az elbeszélésnek a szolgálatában.

Ennyi érdem az egyszerűségben: figyelmet és hálát érdemel; csak «hazudozzék» továbbra is ilyen kedvesen és ilyen igazán (csak ne úgy, mint a legelső elbeszélésében, melyben, úgy látszik, philosophálni akart), vagy hazudtassa tovább az immár

félszemű Trivulziót: örömet hallgatjuk ezután is. Talán lesz még rá alkalmunk, hogy tehetségét más oldalról is méltányoljuk. Mert Cholnoky azok közé tartozik, kiket nemcsak újra olvasni, hanem újra méltatni is lehet.

Horváth János.

Két fölfedező utazóról.

1. Robert F. Scott: *Angolok a déli sarkvidéken* (The Voyage of the «Discovery», 1901—1904). Angolból átdolgozta Halász Gyula. 75 képpel, ezek között 47 műmelléklettel és két, eredeti felvételek után készült térképpel. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára (szerkeszti Lóczy Lajos). XII. kötet. VIII+300 lap. Budapest, Lampel R., 1911.

Ára kötve 10 K.

2. Sven Hedin: *Transzhimalája*. Felfedezések és kalandok Tibetben. A kézirat nyomán svéd eredetiből átdolgozta Kondor Alfréd. 2 térképpel, 22 szövegképpel, 4 színes műmelléklettel, 1 színes panorámával és 44 képmelléklettel. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára (szerkeszti Lóczy Lajos) XIII—XIV. kötete. VIII+338 l. Budapest, Lampel R., 1919. Ára kötve 15 K.

Nem ritkán halljuk, hogy a természettudományokban a tizenkilencedik század a nagy elvek, az általános érvényű alapigazságok felismerésének a kora s a mi századunk feladata, hogy a természettudományos világnézetben rejlő hatalmas szellemi tőkét gyakorlatilag kamatoztassa. mintegy apró pénzre váltsa s elszórja az emberek között. Ezt a viszonyt, a mely az egyetemes, világnézeteket formáló alapigazságok felderítése és alkalmazása között fennáll, ugyanezt megtaláljuk a földrajzi tudományok területén is, a hol az átmenet talán még szembetűnőbb: a tizenkilencedik század végén nagyjában készen áll a Földről való általános ismereteink épülete s az újabb tudományos buvárkodás jobbra már csak a részletek kiépítésén fáradozik.

A nagy fölfedezők typusa, a kik egyszerre egész emeletsorral lendítették magasabbra a földrajzi tudomány épületét, a dolgok rendjén kiveszőben van. Nyomukban, mint győzelmes hadvezérek nyomán a sereg, a tudomány közkatonái hatolnak be az új ország belsejébe, hogy minden kis részét végleg meghódítsák maguknak. Száz meg száz ilyen derék bajnok között, — a kik, úgy lehet, mindannyian tarsolyukban hordják a tábornoki-botot — ma már csak egy-kettőnek akad nagyobb szabású feladat osztály-

részeül. Es talán nem véletlen, hogy ezek között találjuk azt a két nagy lehetségu kituó férfit, a kiknek hódító útjáról és fölfedezéseiről e sorokban szólni fogunk. Mind a kettő hatalmas mesgyéket szántott azokon az eleddig ismeretlen földterületeken, a melyek sivar fehér foltként éktelenkednek ma is földünk térképén. Az ő munkájuknak és a hozzájuk hasonlók munkájának köszönhető, hogy ezek a fehér foltok hovatovább összezsugorodnak s színes rajzokká változnak át.

Scott kapitány, a brit nemzeti délsarki expeditio parancsnoka, és Hedin, a nagy svéd utazó, földünknek azokat a részeit választották kutatásaik színhelyéül, a melyek a legtöbb új fölfedezéssel kínálkoztak. Azokra a területekre hatoltak be, a hol legtöbb a tennivaló, legfárasztóbb a kutatás munkája, s a hol a legtöbb veszedelemmel, nélkülözéssel és szenvedéssel kellett szembeszállniok. Scott kapitány az «új continensen», az Antarktison, Sven Hedin az ősi világrészben, Ázsia szívében folytatta kutatásait. Töretlen úton hatoltak be az ismeretlen világokba s minden léptükkel új földet hódítottak meg.

Azok a nehézségek, a melyekkel utazóinknak meg kellett küzdeniök, egy közös vonás mellett sok tekintetben eltérök. A déli sarkvidéken és Tibet magas földjén egyaránt elrettentő éghajlat uralkodik. A déli sarkvidék zordabb ugyan, viharai kegyetlenebbek, minimális hőmérséke alacsonyabb, de ezzel szemben Tibet climája nagyobb szélsőségek között ingadozik. Ha Scott és utitársai, kivált nagy déli utazásukban, egészen a magukkal vitt élelemre voltak utalva, viszont Hedin is nem egyszer került olyan helyzetbe, a mikor csak önmagára számíthatott. Útja kietlen, ember-nem-lakta tájakon vitte keresztül s néha hónapokig egyetlen emberi lénygyel sem találkozott. Ha meg találkozott — az csak újabb veszedelmet jelentett számára, mert lépten-nyomon ki volt téve nemcsak annak, hogy útjában feltartóztatják, hanem hogy vakmerőségéért életével kell fizetnie. A természeti viszonyok okozta nehézségekhez tehát hozzájárult Tibetben egy olyan tényező — az emberek ellenséges magatartása, — a melyet nem ismer és nem is ismerhet az Antarktis vándora.

Sven Hedin öt nagy utazást tett Ázsia belsejében s az «elzárt ország» még mindig varázslatos erővel csalogatja vissza földünknek e talán legkietlenebb, legelriasztóbb vidékére. Scott kapitány pedig már vissza is tért az antarktikus tájakra*

* A második brit nemzeti délsarki expeditio a Terra Nova hajón 1910 június elsején hagyta el az angol fővárost. Afrika meg-

s ha szerencséje kedvez neki, mostanhoz esztendőre kitűzi lobogóját a póluson. Első útjának jelentős sikerei és Shackleton közbeszó (1907—9. évi) expedíciójának tapasztalatai kecsegtető reményt nyújtanak, hogy utazásából győzedelmesen fog visszatérni hazájába.

Scott kapitány első délsarki expedíciója, a melynek történetével fent idézett könyvünk foglalkozik, a legjobban vezetett és a legeredményesebb expedíciók egyike, a mely csak valaha megfordult a sarkvidékeken. A kormány maga több mint egy millió koronával járult költségeihez, a másik milliót bőkezű magánosok és tudományos társaságok adták össze. Az expedíció 38 tagja között 12 tudományosan képzett szaktudóst találunk. Az út iránya és a kutatások programja akként határozott meg, hogy tervszerűleg egészítse ki az egyidejűleg útnak indult német és svéd expedíció és az egy évvel későbbre tervezett skót expedíció kutatásait. Az angolok a New-Zealandtól délre eső Victoria-föld s az ettől kelet felé húzódó Nagy Jégfal kikutatására vállalkoztak. A sark elérése csak másodrendű célja volt a vállalkozásnak s tudjuk, hogy az egyelőre nem is sikerült. (Ebben a tekintetben jóval nagyobb szerencsével járt Shackleton expedíciója, a melynek sikerült a déli sarkot 180 kilométernyire megközelítenie. Shackleton a déli szélesség $88^{\circ} 23'$ -ig hatolt előre, míg Scott kénytelen volt már a $82^{\circ} 17'$ d. sz.-ről visszafordulni.)

Scott hajója, a Discovery, Victoria földjéről a Ross-fölfedezte Nagy Jégfal — egy óriási kiterjedésű, jórészt ismeretlen jégplateau pereme — mentén kelet felé hatolt. A közel ezer kilométer hosszan elnyúló jégfal keleti végén új földet fedeztek fel, Edward király földjét, de partra szállniok itten nem sikerült. Visszatértek tehát a Victoria-földre s ott rendezték be téli szállásukat. Ettől fogva szakadatlanul folytatták a tudományos észlelések munkáját, akkor is, a mikor a tél elmúltával apróbb csoportokban szánutazásra indultak különböző irányokba. Egyik csoport nyugat felé tartott s jó messzire behatolt a Victoria-föld belsejébe, a másik a téli szállás közelébe eső vidékeken kutatott; bejárta a tengerszorosnak bizonyult Mc Murdo «öböl» szigeteit s ezek tűzhányóit és tanulmányozta a Ross-sziget északi csúcsánál

kerülésével, Ausztrálián és New-Zealandon át, legkésőbb december havában meg kellett érkeznie Victoria-földre, a hol az 1901—4. évi Discovery-expedíció téli szállása közelében rendezik be az utazók téli tanyájukat.

* A magyar kiadás 244. lapján.

talált pingvin-telepet. A nagy jég-plateau physikai viszonyainak és délkeleti irányban való kiterjedésének kérdésével is foglalkoztak.

Scott maga két nagy szán-expedícióban vett részt. 1902 november 2.-án harmadmagával dél felé indult s tengernyi küzködés után eljutott a déli szélesség $82^{\circ} 17'$ -éig. Kutyaik kidőltek s egytől-egyig odavesztek. Maguknak kellett vonszolniok szánjaikat. Visszafelé jövet a nélkülözések és a rossz táplálkozás következtében egyik utitársuk, Shackleton — a későbbi hírneves utazó — scorbutba esett. Halálosan kimerülve vergődtek el 93 napi távollét után a hajóra.

Scott második szánújtára úgy került a sor, hogy a Discovery nem tudott a jégből szabadulni s kénytelenek voltak még egy telet tölteni a sarki tájakon. Kora tavasszal aztán, 1903 szeptember elején újabb szán-kirándulásokra indultak. Scott, többszöri sikertelen kísérlet után, október 26.-án indult nyugat felé nyolcz kísérővel, a kik közül ötöt utóbb visszaküldött a hajóra. Glecsereken kapaszkodtak fölfelé több mint 2000 méter magasságba, a hol végeszakadatlan hósvatag terült el szemeik előtt. «Ha meggondoljuk — írja erről könyvében,* — nem is az a félelmet gerjesztő ebben a képben, a mit szemünkkel átfogunk — elvégre is nem látunk egyebet egy puska lövésnyi hullámos térségnél. — hanem annak tudata, a mi a szemhatáron túl van. Tudjuk, hogy száz meg száz, talán ezer meg ezer kilométerre terjed ez a retentő pusztaság. Az egyformaságba belefáradt szemnek nincsen pihenője sehol. Sem fa, sem fű, sem semmi élőlény, avagy csak élettelen szikla sem zavarja az érintetlen hónak ezt a rémületes, határtalanba vesző birodalmát. Mérhetetlen idők óta semmi változás. És újabb mérhetetlen időkig így marad tovább minden változatlanul. És mi, apró emberi rovarok, elindultunk, hogy meghódítsuk ezt a borzalmas szivatagot!...»

A mikor karácsony estéjén visszaérkeztek a hajóra, már javában folyt a Discoveryt fogva tartó jég fűrészelésének a munkája. Harmincz kilométer széles jégpáncél — ennyire van Vác Budapesttől — zárta el a Discoverytől a szabadulás útját. Ha a természet nem siet segítségükre, ezzel ugyan nem boldogulhattak volna egy rövid nyár alatt. De a természet segített s 1904 február 17.-én, két havi fűrészelés és robbantás után — a melyben az odaérkezett két segítő hajó személyzete is tevékeny részt vett — az utolsó jégtömeg is elúszott lassan-lassan a nyílt tenger felé. «És ekkor — írja Scott — méltóságteljesen körül-

fordult a mi jó hajónk s himbálózni kezdett csöndesen a kék vizen, a mely újból körülnyaldosta oldalait.

A mi jó hajónk, a mely két esztendőn át volt otthonunk és a melynek sorsáért oly sok aggodalmat szenvedtünk, szabaddá vált újra, hogy elvigyen bennünket messze hazánkba...

Aligha találhatna valaki büszkébb és boldogabb társaságot, mint a mienk volt ezen a napon...

Április elsején New-Zealandban kötöttek ki, a honnan a Tűzföld megkerülésével tértek vissza hazájukba. Megérkezésükről, szeptember 10.-éről, könyve utolsó lapján így emlékezik meg: «Ennek a szép napnak tiszta örömét a ború egyetlen könnyű árnya homályosította el: az a gondolat, hogy szét kell szélednie a kicsiny csapatnak, a mely oly hűséges egyetértésben élt és munkálkodott együtt a Discoveryn, és elszakad közöttünk a kötelék, a mely oly szoros barátságban egyesített bennünket. De ha el kellett is következnie a búcsú órájának, érezzük és tudjuk, hogy találkozásaink késő évek múlva is fel fogják újítani a régi barátságot és fölébresztik lelkünkben életünk legszebb emlékeit.»

Scott minden sora fényesen ráczáfol arra a szerény véleményre, a melylyel önmagának írói képességéről nyilatkozik.* Mondanivalóit nagy ügyességgel beszéli el. Könyvéből nemcsak expedíciójának története, hanem az utazók lelki életének érdekes rajza is kibontakozik. Elbeszélését olvasva úgy érezzük magunkat, mintha ott volnánk mi is közöttük. Megelevenedik előttünk a Discovery téli szállásán uralkodó élet, részt veszünk a tudományos megfigyelések munkájában, elkísérjük az utazókat kisebb és nagyobb útjaikra s kékre fagyva boldogan érkezünk meg velük a derűs hajószobába, a hol terített asztal vár reánk. Leküzdhetetlenül az az érzésünk, mintha mi ránk is számítottak volna — még azokban a félig tudományos, félig tréfás vitákban is részt veszünk, a melyek a hosszú téli éjszaka minden unalmát távol tartják ettől a vidám, elégedett társaságtól. És tőlünk, olvasóktól is.

Előadását igazi angol nyugalom és angol humor jellemzi. Stylusa világos, egyszerű; semmi hatásvadászat, semmi komoly-

* *The Voyage of the Discovery*. I. köt., VIII. lap: «...I make no apology for the style or absence of style of this book; I have tried to tell my tale as simply as possible and I launch it with the confidence that my readers will be sufficiently indulgent to its faults in remembering the literary inexperience of its writer.»

kodás. A legmeggrázóbb eseményeket mosolyogva beszéli el. De ez a mosoly nem bántó fölényből, hanem az igazi erőt jellemző derült kedélyből fakad. Leírásai mindig nemesek, nem ritkán költői szárnyalásnak. Egy holdvilágos éjszaka szépségeit például ilyen szavakkal festi (114. l.): «Alig képzelhető gyönyörűsegebb látvány a holdvilágos, csöndes éjszakánál. Éjjél felé az ezüstös fény derengő narancs-színre válik és a szétterülő homályosságba csak északon villan bele egy piros szegély. Az izzó láng lassú körforgásba kezd s végül eltűnik nyugaton a dombok mögött. Néma pusztaság honol körülöttünk. Hideg fehér fény önti el a még hidegebb és fehérebb hótengert, a melyből itt-ott fekete sziklák, amodább meg a hajó bonyolodott körvonalai buknak föl, sötét ellentét gyanánt. Minden csúcs és minden hajlás sötét árnyékot vet és tiszta körvonalakban válik el az égtől, de közvetlen környezetünkön túl sejtelmes meseország kezdődik . . . A csillogó hómezőkön át a ködös távolban vész el tekintetünk, a hol a messze láthatárt beszegik a hegyek ezüstös hullámu vonalai. Mintha valami bűvös fátyol szállongana a kép felett, alig hiszszük, hogy valóságot látunk . . .»

Bárhogy szeretnők is, terünk nem engedi, hogy hosszabban foglalkozunk e nagyon kedves szerzővel. Még csak annyit jegyzünk meg, hogy könyvünk a nagy közönség számára írt kétkötetes nagy angol munka* erősen megrövidített átdolgozása. A fordító mindent elkövetett, hogy az átdolgozásnál háromszorta nagyobb eredeti mű érdekessége és tartalombeli gazdagsága mentől kevesebbet csorbuljon az összevonás következtében. Hogy ez a törekvése mennyiben volt sikeres, e sorok írója nem lehet hivatva eldönteni s feladata csak a mű ismertetése lehet. Nyelv dolgában a szószerinti fordítás mellett elkerülhetetlen idegenszerűségek helyett az átdolgozó inkább eredeti magyar kifejezésekre és szerkezetre törekedett s így inkább csak az egész mű hangja és elbeszélő modora emlékeztet Scottra, részleteiben csaknem mindenütt az átdolgozó felelős a stylusért. Az átdolgozó ezzel arra igyekezett, hogy a könyv eredetiként legyen olvasható, de arról nem mondhatunk véleményt, sikerült-e ezt a felfogását keresztülvinnie?

Ha személyi okok miatt nehéz megbírálnunk Scott könyvé-

* *The Voyage of the „Discovery”*. By Captain Robert F. Scott. With 260 illustrations, photogravure frontispieces, 12 coloured plates, panoramas and maps. In two volumes (XX + 556 + XII + 508 lap).

nek magyar átdolgozását, annál szívesebben mondjuk el véleményünket a címben foglalt másik munkáról, a *Transzhimalájáról*. Sven Hedinnek ez a könyve legújabb, 1906—8. évi tibeti expedíciójának lefolyását ismerteti. A tudományos eredmények külön kötetben fognak megjelenni. A külföldi kritikusok egy része úgy nyilatkozott, hogy könnyebben áttekinthető és mint *földrajzi* munka, értékesebb lett volna, ha gazdag anyagát Hedin a kézikönyvek módjára dolgozta volna fel s külön fejezetekre osztva ismertetné Tibet ethnographiáját, hegy- és vízrajzát, és a többi. De *utazási* munkának, — mi úgy véljük — határozottan jobb így, ebben a drámai formájában. Az eseményeknek ez a közvetlen, tehát megtörténtük sorrendjében való elbeszélése, az utazó személyes élményeinek kidomborítása, csak emeli a könyv érdekességét. Nem tagadhatjuk el, bennünket minden érdekel, a mi e kitűnő emberrel történik, annál is inkább, mert hiszen ő nem pusztá szemlélője, hanem irányítója is az utazás eseményeinek. Ha könyvében sok új és értékes adatot halmaz föl, a kézikönyvek és tankönyvek írói ne restelljék kihalászni és saját czéljaik szerint csoportosítani azokat. Hedinnek ez a könyve útleírás, s az útleírás így érdekes és így jó, a hogyan azt Hedin adja a kezünkbe. Hadd legyen egyéni, hadd legyen subiectiv az útleírás — föltéve, hogy szerzője erős egyéniség. Hedintől pedig bizonyára legmérgeesebb kritikusa sem vitathatja el érdekes és határozott egyéniségét, eredeti és széles látkörű ítélőképességét.

Ha valami észrevételt akarnánk koczkáztatni, az csak azokra az elkerülhetlen ismétlésekre vonatkozhatik, a melyekbe szükségképen beleesik a szerző, a mikor részletesen beszámol három évi utazásáról egy olyan országban, mint Tibet, a melynek földrajzi és ethnographiai tagolódása oly minimális. Ebből a szempontból tehát csaknem nyereségnek tekinthetjük a fordítás összevonását, ha sokalljuk is kissé a rövidítésnek azt az arányát, a melyre a magyar kiadás átdolgozója kényszerítve volt.

Kondor Alfréd, a svéd nyelv kitűnő ismerője, kifogástalanul oldotta meg feladatát. Könyvéből nagy gonddal és ügyes tapintattal küszöbölt ki mindent, a mi az utazási irodalom iránt kevésbé fogékony magyar olvasót netalán fáraszthatta volna s a mellett megtaláljuk benne mindazt, a mi szükséges ahhoz, hogy érdeklődéssel kövessük nyomon a hatalmas tibeti birodalmat keresztül-kasul szelő vándorlásaiban.

Ha Ázsia térképébe belerajzoljuk Sven Hedin útvonalait, bámulatba ejt az a szövevényes hálózat, a mely épen ott a leg-

sűrűbb, a hol e földrész belsejének legnehezebben járható, legkevesebbé ismert vidékei terülnek el. Hatalmas karavánjaival bekalandozza a magas tibeti pusztákat, keresztül vágja magát himalájai magasságú hegyóriások hófuvással betemetett szorosain, átkel télvíz idején megáradt folyókon. Nem tartóztatja föl sem a jég zajlása, sem a hetekig tartó hóviharak kegyetlen hidege. Ellenséges érzületű nép egész seregekkel igyekszik útját állani, majd meg hónapokon át nem lát emberi lényt s hiányt szenved a legszükségesebb eleségben — Hedin felülkerekedik minden nehézségen. Ha politikai okból elvágják az útját s visszaparancsolják az ország egyik vagy másik tartományából, ezer kilométeres kerülőt tesz inkább, de kitűzött céljától semmi el nem térítheti.

1905 októberében indult legújabb expedíciójára. Konstantinápolyon, Kis-Ázsián, Perzsián és Indián át májusban érkezett meg Simlába. India felől igyekezett Tibetbe, az «elzárt ország» területére, de az angol diplomatai óvatosság útját állotta. A külügyi hivatal az angol kormány egyenes utasítására megtagadta az engedélyt, hogy India határán át lépjen Tibet földjére. Sven Hedin erre cselhez folyamodott. Kínai útlevelet szerzett, mintha kínai Turkesztánba készülne s aztán Ladakon keresztül bevette magát a Karakórum hófedte hegyei közé, «a hol a madár se jár». Innen az Akszai Csin lakatlan pusztaságának a peremén hatolt be a tilos országba, a hol senki sem kérte számon tőle, hogy honnan és hová tart.

Állatai mind elpusztultak a rettentő nélkülözésektől és fáradalmaktól, de neki sikerült keresztülvágania magát tél közepén az egész Csan-tang tartományon. Karácsonyra a Nyangce-tóhoz ért s onnan a Trans Himalája láncolatán keresztül februárban, épen az újévi vallási ünnepek idejére, megérkezett Sigacé-ba, a tasi láma székhelyére. Érdekes s a maguk nemében egyedülálló tapasztalásokra nyílt itt alkalma. Könyvének talán legmegkapóbb fejezetei e szent városról és környékéről szólnak.

Sigacéból hat heti tartózkodás után nyugat felé folytatta útját a Brahmaputra mentén. Aztán délnek fordult. Felfedezte a Brahmaputra forrását. Eljutott a híres Mánasárovar és Rákastál-tóhoz. Az előbbi az istenek italául szolgál, utóbbi pedig a rossz szellemek tava. A tavaktól északra emelkedik a szent Kuilász hegye. Erről a tájról négy nagy folyam ered: az Indus és a Szatledzs, a Brahmaputra és a Gangesbe ömlő Mapcsa-Kamba vagy Karnali.

Mielőtt Lehbe visszatért volna, újra észak felé fordult s

aztán keleti irányban még egyszer átszelte az ismeretlen országot, hogy végül a Szatledzs felől 1908 szeptember havában megérkezzék Szimlába. Utban Szimla felé meglátogatta a Kanumkolostort, a hol Körösi Csoma Sándor nyolcz évtizeddel ezelőtt három évet töltött, hogy a tibeti nyelv szótárát és nyelvtanát elkészítse.

Sven Hedin utazásainak az emlékét mindennél maradandóbban hirdetni fogják a Trans-Himalája hegyóriásai. Ez a hatalmas, eddig csaknem ismeretlen lánczhegység *Hedin Mountains* néven került reá az Indiai topographiai intézet hivatalos térképeire.

Sven Hedin tüneményes energiáját ezer próbára tette ez az utazás, a mely valamennyi előbbi expeditióját felülmúlja a bejárt távolságok s az útjába gördülő nehézségek tekintetében. Erről az energiájáról tanuskozik 107 nap alatt megírt gyönyörű könyve, a melynek legfőbb érdekessége talán nem is a benne előadott földrajzi felfedezésekben, eseményekben és kalandokban, hanem az író egyéniségében rejlik, a mely minden sorából megkapó, közvetlenséggel sugárzik ki. Hatalmas energiája szinte nyomasztólag hatna, ha nem társulna azzal a lelki üdeséggel, a mely egymagában biztosítja számára rokonszenvünket és csodálatunkat.

Alig láttunk még férfiút, a ki ilyen ifjan ilyen hatalmasra nőtt. Csak a szája körül van egy kemény vonás; ezt leszámítva, hihetetlenül fiatalos megjelenése épenséggel nem árulja el a negyvenöt éves férfiút, még kevésbbé azt a titkot, hogy ki ez a férfiú s milyen küzdelmeken és tapasztalásokon ment keresztül évtizedes vándorútjain! . . .

A szenvedések és a nélkülözések! Nem ezek nyomasztó emléke riasztja-e vissza a legtöbb utazót, hogy egy második útra vállalkozzék? Nem ebben rejlik-e az oka, hogy a kutatók között oly sokan vannak, a kik csak egyetlenegy utazást tettek s még a gondolattól is rémüldöznek, hogy visszatérjenek még egyszer arra a földre, a hol annyi idegpusztító megpróbáltatást kellett elszenvedniök. Pedig odahaza, az íróasztal mellett utólag sok szépséget fedeznek fel vándoréletükben; költői színekben ragyognak fel emlékeik s ez a hamis zománcz évről-évre vastagabb rétegekben takarja el s már-már feledteti velük keserves tapasztalataikat. De azért nem tudják rászánni magukat, hogy újból felkeressék azt a messze országot, a melyet egykor, éltek virágjában bekalandoztak. Visszaemlékezéseiket bearanyozza az idő s

ők szép csöndesen ott felejtik magukat emlékeik és — íróasztaluk mellett...

Mennyivel más a Sven Hedinek temperamentuma, az az elpusztíthatlan életerő, a mely ellenállhatatlanul vonzza, ragadja őket vissza abba a világba, a hol a legnagyobb emberi küzdelemből és az élet legnagyobb szenzációból egyaránt kivették részüket.

Halász Gyula.

Új magyar könyvek.

Arany János: Toldi szerelme. Elbeszélés 12 énekben. 8. kiadás. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 400 l.) 6 K.

Bartha Miklós összegyűjtött munkái. Sajtó alá rendezte Samassa János dr., előszóval Ábrányi Kornéltól, életrajzzal ellátta Sebessi Samu. III. kötet. Politikai beszédek és nemzetiségi cikkek. Budapest, 1910. Benkő Gy. (8-r. 592 l.) 8 K.

Beke Manó dr.: Differentiál- és integrálszámítás. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterium megbízásából. I. kötet. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. VI, 539 l.) 20 K.

Bernolák Nándor dr.: A tévedés tana a büntető jogban. Kassa, 1910. Mildner F. (8-r. VII, 248 l.) 5 K.

Boromisza Jenő: Arany János mint esztétikus. Versecz, 1910. (Budapest, Ranschburg G.) (8-r. 31 l.) 1 K.

Berczik Árpád: A művész felesége. Vígjáték 3 felvonásban. (Fővárosi színházak műsora. 247—248. sz.) Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 62 l.) 60 fill.

Dante: A pokol. A Divina Commedia első része. Prózába átirta és magyarázta Cs. Papp József. 2. teljes kiadás. Kolozsvár, 1910. Gibbon A. (8-r. 216 l.) 2 K.

Dante, Félix le—: A biológiai philosophia elemei. Fordította Lorencz Viktor. A fordítást átnézte dr. Madzsar József. (Sociológiai könyvtár.) Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 203 l.) 5 K.

Domokos László: A magyar imperialismus. Budapest, 1910. Deutsch Zs. és tsa. (8-r. 130 l.) 3 K.

Falk Zsigmond dr.: Repülünk. Novellák és elbeszélések. Budapest, 1910. Eke könyvk. (8-r. 313 l.) 4 K.

Farkas Imre költeményei. 10. ezer. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8 r. 175 l.) 3 K 20 f.

Földi János költeményei. Kiadta és bevezette dr. Mixich Lajos. (Régi Magyar Könyvtár. 25.) Budapest, 1910. Akadémia. (8-r. 238 l.) 3 korona.

Gönczöl: A coalitio életrajza. Vádirat és necrolog. Budapest, 1910. Deutsch Zs. és tsa. (8-r. 200 l.) 3 K.

Herczeg Ferencz: A fehér páva. Kisvárosi történet. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 190 l.) 3 K 50 f.

Iványi Béla dr.: Bártfa szabad királyi város levéltára. I. kötet. 1319-től 1501-ig. Budapest, 1910. Akadémia. (8-r. XIII. 528 l.) 10 K.

Jósika Miklós regényei. Új olcsó kiadás. 41—43. füzet. A zöld vadász. 4. kiadás. Budapest, 1910. Franklin-T. (16-r. 604 l.) 3 K.

Kehrer Károly: Arad vármegye és Arad szab. kir. város nép-oktatásügye, 1885—1910-ig. Arad, 1910. Klein M. (8-r. 290 l.) 6 K.

Kertész Gyula: A kivándorlás korlátozása. Budapest, 1910. Várnay és fia. (8-r. 362 l.) 8 K.

Komáromy Andor: Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. A M. Tud. Akadémia megbízásából szerkesztette — —. Budapest, 1910. Akadémia. (8-r. XXIII, 783 l.) 15 K.

Krisztinkovich Ede: Mezőgazdasági kamarák. Budapest, 1910. Pallas. (8-r. XVI, 646 l.) 20 K.

Kuthi Sándor dr. és Kuthi Imre: A vasuti üzletszabályzat magyarázata. Budapest, 1910. Toldi L. (8-r. VII, 230 l.) 5 K.

Lőrinczy György: Titokban. Komárom, 1911. Spitzer S. (8-r. 216 l.) 3 K. (Tizenkét elbeszélés.)

Máté Lajos dr.: Petőfi. Történeti színmű három felvonásban. Petőfi halálának 60-ik évfordulójára írta — —. Budapest, 1910. Toldi L. (8-r. 144 l.) 2 K.

Olcsó könyvtár. Alapította Gyulai Pál. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Budapest, 1910. Franklin-T. (16-r.)

1572—76. sz. *Berczik Árpád*: Magyar tárczák. 1 K.

1577—80. * *Berzeviczy Albert*: A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben. (192 l.) 80 f.

1581—87. * *Arany János* magyar irodalomtörténete. Közzéteszi és bevezetéssel ellátta Pap Károly. (222 l.) 1 K 40 f.

1588—90. * *Csánki Dezső*: Árpád vezér. Mátyás király. Két történelmi tanulmány. (117 l.) 60 f.

Pázmány Péter bibornok, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása összegyűjtött levelei: Kiadja a budapesti kir. m. tudományegyetem tanácsa. Sajtó alá rendezte . . . Hanuy Ferencz. I. kötet. (1601—1628.) Budapest, 1910. Egyet. ny. (4-r. XLIV, 804 l.) 20 K.

Pokoly József: A protestantizmus hatása a magyar állami életre. Budapest, 1910. Hornyánszky V. (8-r. XVI, 544 l.) 7 K.

Pröhle Vilmos: Napkeletről. Budapest, 1910. Rényi K. (8-r. 341 l.) 6 K.

Schneller István dr.: Pädagogiai dolgozatok. Főiskolai tanügyről. III. kötet. Budapest, 1910. Hornyánszky Viktor. (8-r. XXII, 427 l.) 10 K.

Szabó Ferencz: A hegyek között és más elbeszélések. A Dugonics-társaság irodalmi pályadíjával jutalmazva. Szeged, 1910. Engel L. (8-r. 196 l.)

Szabó László dr. (Bártfai): A Hunt—Pazman nemzetségbeli Forgách-család története. Esztergom, 1910. (Budapest. Ranschburg G.) (8-r. 858 l.) 20 K.

Szemere György: A madarasi király és más elbeszélések. I—II. kötet. (Egyetemes regénytár. XXVI. évf. 16. 17. köt.) Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 145, 146—268 l.) egy kötet 1 K 20 f.

Szentimrényi Imre: A zene története, különös tekintettel a magyar és magyarországi zenére. I. kötet. Az ó- és középkori zene története. Budapest, 1910. Benkő Gy. (8-r. 331 l.) 5 K.

Szűtnyi Elek: Az életphilosophia problémái. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. VII, 314 l.) 8 K.

Szomaházy István: VIII. Henrik. Hellerné. Regény, Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 285 l.) 3 K.

Sturm-féle országgyűlési almanach. 1900—1905. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerkesztették Végváry Ferencz és Zimmer Ferencz. Budapest, 1910. Deutsch Zs. és Tsa. (8-r. IV, 500 l.) 8 K.

Takáts Sándor: Szalai Barkóczy Krisztina. 1671—1724. Budapest, 1910. Pfeifer F. (8-r. 280 l.) 6 K.

Telegdy Jenő: Mesgyn. Versek. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 127 l.) 3 K.

Térfi Gyula dr.: Hatásköri jogszabályok és hatásköri határozatok tára. II. kötet. 1908—1909. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. XXXVI, 440 l.) 7 K 50 f.

— — —: A kir. ítélőtáblák felülvizsgálati tanácsainak elvi jelentőségű határozatai. XIII. kötet. 1908—1909. Budapest, 1911. Franklin-T. (8 r. LXXVI, 943 l.) 24 K.

Ucz Irén: Egy leány meséi. Elbeszélések. Ungvár, 1910. (Kassai Vitéz A.) (8-r. 117 l.) 3 K.

Vámbéry Rusztem. Két büntetőjogi dolgozat. Budapest, 1910. Benkő Gy. (8-r. 80 l.) 1 K.

Weltzl Károly: A gőzturbinák. Budapest, 1910. Kilián Fr. (8-r. 143. l.) 2 K.

Wesely Ödön dr.: A modern pedagógia útjain. Tanulmányok. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, 1910. Franklin-t. (8-r. VIII, 473 l.) 8 K.

Westermarck Edward: Az emberi házasság története. Fordította Harkányiné Weiser Ella. (Sociologiai könyvtár.) Budapest, 1910. Athenæum. (8 r. 352 l.) 7 K.

Wiczmándy Jenő: Nevető halál. Regény. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 280 l.) 4 K 30 f.

SZILÁGYI MIHÁLY ÉLETE.

Első közlemény.

Viszontagságokban gazdag, ellenmondásokban termékeny, befejezésében tragikus élet történetét fogom előadni. Érdekességét és jelentőségét fokozza az a körülmény, hogy döntő befolyást gyakorolt nemzeti multunk egyik legnagyobb alakjának pályájára.

Hunyadi János oldala mellett, dicsőséges harcainak osztályrészesége gyanánt, küzdött egy századnegyeden keresztül Szilágyi Mihály, a nélkül, hogy a király és a nemzet tudomást vettek volna róla. De ezután élete utolsó öt esztendején keresztül torlódnak az események, a melyek az ország, sőt mondhatjuk az egész keresztény világ figyelmét ráirányítják.

Mint Nándorfehérvár kapitánya, a gondjaira bizott vár csodaszzerű megmentésében jelentékeny tényező volt. Kevés-sel utóbb abban a drámában, melynek színterén Czilli Ulrik gróf holtan terült el, a főszerepek egyikét játszotta. Mikor azután Hunyadi László feje hóhér bárdja alatt hullott le, a bosszú vállalatának élére áll. A magyar faj fölszabadításának varázsigeit hangoztatja, fenyegetődzik, hogy a német uralom megbuktatására a törökkel szövetséget köt. Pusztítva, hódítva járja be az országot, míg V. László váratlan halála megállítja.

Ekkor Szilágyi a nemzeti királyság helyreállítására célzó mozgalom vezére lesz. Sokan azt hiszik, hogy ő maga készül a trónt elfoglalni. Azonban a koronát Hunyadi János fiának nyújtja; maga a kormányzó állásával éri be.

A kettős siker kedvezéseit nem soká élvezheti. Ifjú

unokaöccse a lángelme és akaraterő felsőbbbségével a hatalmat kiveszi kezeiből, mire ő a törököktől fenyegetett Szerbország megmentésére indul, abban a reményben, hogy a fejedelmi széket magának szerezheti meg. Célját el nem éri. A balsiker hatása alatt ingerültsége a király ellen nőttön-nő. Lelkében az összeütköző kötelességek kínos harczot vívnak. Mivel a királyt önkényes, erőszakos hajlamaiban korlátozni nem bírja, ellenségeivel megbuktatására szövetkezik.

Mátyás csakhamar megengeszteli őt. Török támadás hírére együtt szállanak táborba. Azonban alig múlik el néhány hét, Szilágyi másodízben pártütővé lesz és börtönbe kerül.

Tíz hónapig tartó fogságából kiszabadulván, bosszúvágya kielégítésére sereget toborz, az ország nagy részét elfoglalja, Visegrádon tart udvart. Néhány hónap lefolyása alatt másodízben kibékül, azután még kétszer lázad föl és köt egyességet. Állhatatlan jellemének példátlanul álló ingadozásai után végre megszólal lelkiismeretének szava. A törökök ellen vezeti csapatait, egyik ütközetben sebesülten fogolylyá lesz, Konstantinápolyba hurczoltatik és lefejeztetik.

E szerint az önfeláldozás eszményei és az önző szenvedélyek sugallatai váltakozva uralkodtak lelke fölött. Gyarlóságai és bűnei, melyekért szerencsétlen, nem dicstelen halálával megvezekelt, nem homályosíthatják el egészen azt a fényt, melyet Mátyás uralkodásának dicsősége az ő emlékezetére is áraszt.

I.

Köztudomású az a tény, hogy a középkorban a családi neveket rendszerint a születési és lakóhelyek szolgáltatták, ritkábban a hegyek, a melyek alatt, és a folyók, a melyek mellett a helységek és birtokok elterültek.

A közép-szolnokmegyei Szilágy folyó partvidékén (az úgynevezett Szilágyságban) a birtokos családok közül többben vették föl a Szilágyi nevet, a melyhez megkülönböztetés végett valamelyik birtokuk nevét csatolták.

Annak a Szilágyi családnak, a melyből Mátyás király anyja származott, nemzedék-rendjét, az eddig ismert okiratok út-

mutatása mellett, a XIV. század közepe tájáig vihetjük föl, Lórándig, ki a Szilágy folyó mentén Alsó-Baksán és Nagy-Dobán nemesi birtokrészek ura volt.

Mind ő maga, mind két fia: Miklós és I. László, a köznemesek tömegének módjára, homályban töltötték életüket, mely gazdálkodás, vármegyei politika és hadjáratok között oszlott meg. A történeti szereplés színterére a családból legelső Miklós fia, II. László lépett. Kedvező körülmények főiskolába, valószínűleg a Nagy Lajos által alapított pécsi egyetemre vezették őt, a hol jogtudományi tanulmányokat végzett és a «mester» (magister) czímét nyerte el.* Mindamellett nem olyan pályára lépett, a mely magasabb képzettséget követel. Az iskola hatásánál erősebbek voltak az ősektől öröklött hajlamok, melyek a harcok mezejére vonzották.

Szolgálatot vállalt Maróti Jánosnál, ki 1397 óta a macsói bán tisztét viselte és ezen minőségében főképen a magyar korona délkeleti melléktartományainak oltalmazására volt hivatva; Zsigmond király legállhatatosabb híveihez tartozott és mikor 1402-ben pártütő magyar főrendek az ország trónjának elfoglalására az Anjouk örökösét, László nápolyi királyt hívták meg, sereget vezetett ellene Slavóniába. Vele volt Szilágyi László, résztvett a hadjáratban és a győzelmekben, melyek az ellenkirályt arra kényszerítették, hogy Olaszországba térjen vissza. Vitézségével kiűntette magát és ismételten megsebesülve vérét ontotta a csatamezőkön.**

A hűtlenek leveretése után a hívek jutalmazása következett, a mire az elkobzott jószágokból a királynak bőven volt módja.

Maróti, ki több vármegyében nagy kiterjedésű uradalmakat kapott adományul, nem feledkezett meg hadnagyáról. Az ő folyamodására, az 1403-ik év őszén, Zsigmond az

* 1405 május 1-én kelt oklevélben neveztetik magisternek (*Országos Levéltár*. D. O. 9034 sz.) Mivel a külföldi egyetemek tanulóinak sorában őt nem találjuk, fel kell tennünk, hogy Pécsen tanult.

** Az 1403 október 26-án kelt adománylevelében említi ezt a király. (Ugyanott, 8904. sz.)

amnestiát visszautasító Czobor János bodrogmegyei birtokait: Halmos, Jánosi és Szentmihály helységeket Szilágyi Lászlónak adományozta.¹

A beiktatást, királyi rendeletre, a bácsi káptalan karácsony másodnapján foganatosította. Czobor János óvást emelt ugyan, de az adomány birtokbavételét nem akadályozhatta meg.²

Szilágyi ily módon bodrogmegyei birtokos, kevéssel utóbb pedig a határos Bács megye főispánjává lett. Mint ilyen jelent meg 1405 május első napján a bácsi káptalan előtt, a hol jegyzőkönyvbe vétette föl hiteles «bevallását» (fassio), a melynek értelmében őt fitestvérét és atyai nagybátyjának egyetlen fiát a bodrogmegyei birtokokban osztályrészesekké teszi és mindazon jogokkal ruházza föl, melyek őt magát megilletik, vagy gyermekeit megilletnék.³

Ebben a tényében megnyilatkozik a családi összetartozás mély érzése, mely a középkorban a magyar nemesség egyik jellemvonása és erőssége. Szilágyi László elhatározásának indító okai között kétségtől helyet foglalt az a szándék is, hogy a birtok-szerzeményeivel való foglalkozás gondjait magától elhárítsa. Magasabb czélokra irányuló becsvágya a távolba, a harcok válságai közé késztette őt.

Az 1405-ik év nyarán Zsigmond a nápolyi párt és az ezzel szövetkezett Tvrtko bosnyák király megsemmisítését, úgyszintén Dalmáciának a velencei köztársaság kezeiből visszaszerzését tűzte ki főadatául. E végből három sereget indított meg. Míg Bessenyei Pál Dalmáciába, Perényi Péter Slavóniába nyomult: Bosnyákországban a magyar uralom helyreállításával Maróti János bízott meg, kivel Szilágyi László is táborba szállott.

Miután több kisebb erősséget megvívtak, a gazdag ezüstmányákat őrző Szrebernük várát vették ostrom alá.

¹ Az imént idézett oklevélben.

² A káptalan 1403 december 26-ikán kelt jelentése ugyanott, 8905. sz.

³ A bácsi káptalan 1405 május 1-én és 1406 január 22-én kelt levelei, ugyanott, 9034., 9151. sz.

Itt az őrség hősie ellenállást fejtett ki, melyet csak Perény csatlakozása után tudtak leküzdeni.

Előre volt látható, hogy a vár megtartása a magyar sereg elvonulása után nehéz munka lesz; mert nem merülhetett föl kétség az iránt, hogy visszaszerzésére Tvrtko minden erejével törekedni fog és a vele szövetségben álló törökök hatalmát is igénybe veszi.

De éppen a feladat veszélyessége vonzó erőt gyakorolt Szilágyi László hősi lelkére. Talán példátlanul áll az ő elhatározása. Mátyás király nagyatyja, a helyett, hogy a diadalmas sereggel hazájába, testvérei körébe, főispáni székébe térne vissza, önként ajánlkozik, hogy Szrebernik megoltalmazását magára vállalja. Méltó társra akad, ki hozzá csatlakozni kész. Ez Garázda Miklós, Horvátországban megtelepedett előkelő bosnyák család sarja, kihez benső barátság kötelékei csatolták.

Kérésükre Szrebernik várnagyaivá nevezte ki őket Maróti János. Alighogy elszánt csapat élén megszállották a várat, csakhamar bosnyák hadak szorosan körülzárták azt, abban a reményben, hogy rövid idő alatt megadásra kényszerítik. Az anyaországtól elválasztó nagy távolság, a helyzet elszigeteltsége, a környező lakosság ellenséges érzülete válságos viszonyok közé sodorta az őrséget, mely élelmszerek és egészséges ivóvíz hiányában is szenvedett. A várnagyok, hogy szükségleteiket beszerezhessék, időközönként merész kitöréseket kíséreltek meg. Ilyenkor az ellenség soraiban tetemes veszteségeket okoztak, számosakat saját kezükkel öltek meg; de az ő vitézeik sora is ritkult és ők maguk nem egyszer súlyos sebekkel borítva tértek vissza a várba.

Igy tartott ez 1407 nyaráig, a mikor Zsigmond király személyesen vezetett sereget Bosnyákországba és fölszabadította Szreberniket. Szilágyi és Garázda ekkor és a következő évben is együtt folytatták hősi pályájukat. Branics várát vívták meg és több nyílt csatában kitüntették magukat.

A közös küzdelmek jutalmában közösen részesültek. Önfeláldozó tevékenységük emlékét a király magasztaló el-

beszélésben iktatta abba az okiratba, a melylyel 1407 decz. 9-én Erdélyben Szent-Imre és Balásfalva helységeket adományozta nekik. A következő évben Heves- és Nógrádmegyékben fekvő négy helységgel jutalmazta őket, a melyekért kevéssel utóbb cserében a temesmegyei Horogszeg helységet, a hozzátartozó öt pusztával, eszközölték ki adományul.

Mind bensőbbé alakuló barátságuk sugallatára, a két családot úgyszólván egygyé forrasztani kívánván, mindketten életben levő atyjukat és összes fitestvéreiket a királyi adományok részeseivé tették; közösen felvették a Horogszegi melléknevet, sőt közös czimert is eszközöltek ki, a mi nem egyedül álló, de ritka eset volt.

Az adományozó okiraton ügyes festő ecsetétől előállított czimer veres lángokból ágaskodva kiemelkedő vadkecskét ábrázol, a mint első lábaival gyökeres fenyőfát tart és ágaiból eszik; ez ábrázolás symbolikus jelentőségét a heraldika megfejteni nem tudja. A czimer adományozásával kapcsolatban a király azt a különleges intézkedést tette, hogy az abban előforduló fehér szín helyett a család katonáskodó tagjai aranyozást alkalmazhatnak.*

II.

Az 1408-ik évi bosnyákországi hadjárat befejeztével Szilágyi László búcsút vett hőstettei színhelyétől, visszatért Bácsmegye főispáni székére és elérkezettnek látta az időpontot arra, hogy családot alapítson.** Az 1409-ik év végén előkelő bácsmegyei család hölgyét, Bellyéni Katalint vette nőül, a ki korán árvaságra jutván, mivel fitestvérei nem voltak, örökölte az atyai birtokokat, a melyek a család székhelyén, Bellyefalván kívül nyolcz helységből állottak. De ezeket a rokonok egyike, Keresztúri László ragadta

* Zsigmond király 1407 december 9., 1408 december 21., 28. és 1409 február 24-én kelt adománylevelei. Fejér: *Codex Diplomaticus*. X. IV. 609—654. A hevesmegyei birtokokba történt beiktatásról szóló, 1409 január 11-én kelt jelentés. *O. L. D. O.* 9472. sz.

** Még 1428-ban is bácsmegyei főispán. *Századok*. 1871. évf. 441.

magához. Visszaszerzésök érdekében Szilágyi László haladéknélkül megindította a törvényes eljárást. Az 1410-ik év tavaszán letiltó rendeletet eszközölt ki, melynek kézbesítése véget a bácsi káptalannak, mint hiteles helynek küldötte, Simon bácsi kanonok. Szilágyi ügyvédétől kísérve, megjelent Keresztúrinál. Ez nagy haragra lobbant, az okiratot a kanonok kezeiből kiragadván, szét tépte és kivont karddal támadt rá, úgy hogy a megsebesüléstől csak fegyveres szolgálainak közbelépése mentette meg.

Erőszakos eljárása súlyos bűntény számba ment, és azon kor joggyakorlatának szabályai szerint a hűtlenség büntetését vonta maga után.

Szilágyi tehát vádat emelt Keresztúri ellen Rozgonyi Simon országbíró előtt, a ki a bácsi káptalan jelentéséből a vád alapossága felől meggyőződven, fő- és jószágvesztésre ítélte a vádlottat.

Mindazonáltal az ítélet kihirdetése alkalmával az országbíró elé nagyszámú nemesek járultak azzal az ajánlattal, hogy a perlekedő felek között békés kiegyezést hoznak létre. Az országbíró ehhez hozzájárult. Mire megindultak a tárgyalások és létrejött az egyezés, melynek értelmében hét helység felerészben, egy pedig harmadrészben Katalin asszonynak jutott.*

Szilágyi László saját osztályos atyafiságával olyan módon állapodott meg, hogy a királyi adományozás útján nyert birtokokból ő tartotta meg Horogszeget, mely Temesmegyének Csanáddal érintkező határszélén feküdt, de a török háborúk idejében nyomtalanul elpusztult. Területének gyarapítására, a kor általánossá vált szokása szerint, az erőszakos eszközök alkalmazásától sem idegenkedett. Egy alkalommal a szomszédos hollósi és kúnszöllősi jobbágyok vádat emeltek ellene azon a czímen, hogy földjeiket a horogszegi uradalomhoz foglalta el.**

* Ez ügyben az országbíró 1410 szeptember 7-iki oklevele. O. L. 9661. sz.

** Ez ügyben a nádor által kiállított oklevelet kiadták: Ortvay-Pesty: *Temesmegye oklevéltára*. 625.

Házasságából négy gyermek származott: két fiú, Mihály és Osvát, két leány, Erzsébet és Zsófia.*

Mindannyian örökölték atyjuktól az ő erőteljes jellemét, a bátorság és áldozatkészség szellemével. Az első, a ki közülök ezeket a nemes tulajdonságokat értékesíthette, Erzsébet volt, meghódítva Hunyadi János szívét.

A hunyadvári oláh kenéz dicső fia, ki 1387 táján született, kora ifjúságában Ujlaki László zászlaja alá szegődött. Ez a főúr Maróti Jánosnak a mácsói bán méltóságában egyideig társa, majd utódja lett. Így tehát Hunyadi alkalmat találhatott arra, hogy Szilágyival a bosnyákországi hadjáratokban találkozzék, hősi tettein lelkesüljön, utánzásukra buzduljon. Később Lazarevics István szerb deszpót szolgálatába ment át, majd a királyi udvar vitézeinek sorába vétetett föl; mivel pedig Zsigmond az 1427—8-iki évek folyamán Magyarország déli részeiben hosszabb ideig tartózkodott, ekkor jött érintkezésbe Szilágyi László családjával.**

A derék hadnagy, ki ekkorig táborban, csaták és ostromok kemény munkája közepett töltötte életét, férfikora deléig jutott, a negyvenedik esztendőt túllépte, mikor szíve megnyílt a gyengéd érzések előtt, a melyeket Szilágyi Erzsébet ébresztett benne az első fiatalság bájaival. Varázsukat fokozta kiváló erényekkel, melyek a hős leányát a hős méltó élettársául jelölték ki. Őt magát is később «hős asszonynak» nevezték kortársai. Híven jellemzik nyilatkozatai, a melyeket külföldi diplomaták jegyeztek föl. Az egyikben Mátyás megválasztatása után azzal fenyegetődzik,

* Ezekkel találkozunk az oklevelekben. Aeneas Sylvius (alább idézendő helyen) Szilágyi Mihálynak László nevű testvéréről szól; de mivel más történeti emlékekben nem találjuk nyomát, fel kell tennünk, hogy László és Osvát egy és ugyanazon személy.

** V. ö. Karácsonyi János értekezését Hunyadi János pályája kezdetéről. (*Mátyás király Emlékkönyv.* 12.) A macsói bánok névsorát legteljesebben összeállította Thallóczy Lajos. (*Szerb oklevéltár*, 456—60.) Az általa ismert okiratokban 1402 szeptember 21 és 1403 január 11 között fordulnak elő Ujlaki és Maróti mint bánok. Természetesen nincs kizárva, hogy később is közösen viselték a báni méltóságot.

hogy «egy esztendő lefolyása alatt németek kiontott vérében térdig gázolhatnak a lovak». Egy másikat, nemesebbet, a spártai anyára emlékeztetőt, a mikor Mátyást uralkodása kezdetén trónjától pártütők készültek megfosztani, a fülháborodás sugalmazott: «Inkább halva lássam fiamat, mint korona nélkül!»¹

A külső körülmények álláspontjáról Hunyadi János nem tűnt föl kíváncsatos kérő gyanánt. Szerény állást foglalt el. Még egyetlen tettet sem vitt véghez, a mit a király jutalmazásra, a történetírás följegyzésre érdemesnek tartott. E mellett nagy korkülönbség esete forgott fönn, mert az alig tizenennyolcz éves hajadonnak atyja lehetett volna Hunyadi János.²

Mindamellett Erzsébet nem habozott kezét nyújtani neki. Öt illeti meg az a dicsőség, hogy a nagy férfiú valódi értékét legelső ismerte föl. Ez a házasság, mely 1430 táján kötöttet meg, döntő befolyást gyakorolt Hunyadi Jánosné fivérének, Mihálynak sorsára. Az egészen fiatal legényt, kinek ereiben a szreberniki várnagy vére keringett, megragadta sógorának egyénisége, daliás megjelenésével és nemes lelkületével, változatos élményeinek és gazdag élettapasztalatainak hatásával. Fölbresztette lelkében azt a vágyat, hogy az ő vezetése alatt tegye meg az első lépéseket az élet útjain.³

Szilágyi Mihály, néhány fegyveres szolgától kísérve, Hunyadi Jánoshoz csatlakozott és megindult vele, hogy pályáján végig kövesse.

¹ A milanói herczeg követének a németújhelyi császári udvarból 1458 február 18-án írt jelentése a párisi nemzeti könyvtárban. A mantuai ögróf követének 1459 márczius 24-én írt jelentése a mantuai állami levéltárban.

² Szilágyi Erzsébet életkorának megállapításában támpontul szolgál az a körülmény, hogy szülei 1410-ben léptek házasságra. Az ő házassága 1431-nél később nem jöhetett létre, mert Hunyadi László 1432-ben született.

³ Hunyadi László és Mátyás 1456 november 30-án kelt oklevélben említik, hogy nagybátyjuk «a juventute sua cum decenti apparatu» atyjuk szolgálatában állott. *Országos Levéltár*. D. O. Mátyás 1458 ápril 14-én írja, hogy Szilágyi «a pueritia sua» katonáskodott Hunyadi János oldala mellett. (*Mátyás király levelei*. I. 6.)

A kezdet fényes és könnyű volt. Zsigmond király kíséretében Rómába vonultak és jelen voltak császárrá koronáztatása ünnepén (1433 május 31.). De az antik világ és a középkor emlékeinek derült légköréből hazaérkezve, a lázadó cseh hussziták ellen folyamatban levő háború zord világába hívta őket kötelességük. .

Majd Albert király trónralépte után (1437) Hunyadi János az ő gondviselészerű hivatásának, a törökök elleni harcznak szentelhette életét. Most már mint önálló hadvezér küzdötte ki babérait. Hadjárataiban elválaszthatatlan társa, Szilágyi Mihály, sok éven át föltűnést nem keltve, mint a «névtelen hősök» egyike vett részt. De később a vitézség merész tetteivel kiemelkedett a hadnagysorából, félelmissé vált az ellenség előtt, a mely emlékezetébe véste személyét és tetteit. Családi nevével nem törődve, a törökök «Kara» (Fekete) Mihálynak nevezték el, a mire sötétbarna arcszínre és fekete haja szolgáltathatott alapot.*

Legelőször a várnai csatában lép előtérbe. Hunyadi János a balszárnynon tizenkét zászlóaljat állított föl s ezek közül a legutolsót bízta sógora vezetésére. Éppen itt indult meg a harcz. Daud basa az európai lovasság élén heves támadást intézett a balszárnny ellen, mely őt rövid küzdelem után viasszaszorította, üldözőbe vette; egyik magyar csapat a szultánt őrző janicsárok közelébe hatolt. Mikor azután Daud basa hirtelen visszafordult és támadást kísérelt meg, a magyar sereg visszatért eredeti hadállásába; itt megújult a harcz, melyet Hunyadi János diadallá fejlesztett.

* A névtelen török író, ki 1486-ban írta meg az Ozmán-ház történetét, elbeszéli, hogy a várnai ütközetben «Kara Mihál a balszárnnyról intézett támadást». (Thury József: *Török történetirók.* 21.) Behaim, XV. századbéli osztrák költő, egy német katonáról, ki a várnai csatában résztvett és 16 évig török fogságban volt, kapott információk alapján a balszárnnyon fölállított hadosztályok vezérei között Csernin Mehelt (Cserni=fekete) nevezi meg. (Karajan: *Quellen und Forschungen.* 39.) Chalkindalas XV. századbéli görög író Cara, Mihael-nek nevezi (*Historiarum Libri* X. 441.). Bonfin pedig, törökök elbeszélésére hivatkozva, Niger Michaelnek a magyar balszárnny vezérét.

Szilágyi ezen műveletekben olyan jelentékeny módon vett részt, hogy az ellenség ő benne az egész balszárny vezérét látta és néhány évtized múlva a török történetíró Hunyadi János neve mellett egyedül az övét jegyezte föl. Azonban erőfeszítéseik sikerét megghiúsította a király időelőtti beavatkozása és eleste, mely maga után vonta a katasztróphát.

Szilágyi szerencsésen megmenekült és visszatért hazájába. Csüggedést nem ismerő lelkierővel folytatta Hunyadi János vezérlete alatt a törökök elleni küzdelmet. Ott volt a végzetes kimenetelű rigómezei ütközetben is (1448 október 17.), a hol testvérével együtt fogságba esett. A közel egykorú török történetíró, ki a csatát leírta, megemlékezően arról, hogy «több előkelő bán» került a győzők kezeibe. egyedül «Kara Mihályt» nevezi meg és elmondja, hogy őt Murad szultán szabadon bocsátotta.*

Fogsága és szabadulása a magyar népköltészet és monda kedvencz tárgyává lett; regényes formába öltöztetett többféle földolgozása maradt fenn. A legrégibb ismert szöveg elbeszélése nyomán két vitéz úrfi, Szilágyi Mihály és Hajmási László, török rabságba estek és Konstantinápolyba hurczoltatván, tömlöczba kerültek. Pünkösöd napján, a mikor Szilágyi bús nótát vervén kobzán, kinézegetett az ablak rostélyán, a császár leánya meglátta a szép ifjút, megszánta és megszerette, majd titkon bemenvén hozzá, ajánlkozott, hogy őt társával együtt kiszabadítja, ha igaz hitére igéri, hogy magával viszi Magyarországba és feleségül veszi. Szilágyi az ajánlatot és a föltételt örömmel fogadja el. Ekkor a hercegnő a börtön fölügyelőjét megvesztette és a két ifjút ellátta fegyverrel, mire három paripán menekültek. A császár parancsára üldözőbe vétetvén, küzdelmek és veszedelmek között a magyar határra értek. Ütközben Hajmási szerelemre gyuladt a leány iránt, párbajra hívta ki barátját, de a mérkőzésben elvesztette egyik

* «Egy-két bánjukat elfogták és Murad szultán elé vitték; az egyiket, Kara Mihál nevűt, Murad szultán később szabadon bocsátotta.» (Thury, i. m. 25.)

karját, a miben Isten büntetését látván, bocsánatot kért; míg Szilágyi a török hölgyet hazavitte és házassági frigyre lépett vele.

Az elbeszélés teljesen a képzelet önkényes alkotásának jellemét viseli magán. De bizonyos történeti magvára utal az a körülmény, hogy történeti nevekhez fűződik és tényekre támaszkodik.

Tudomásunk van ugyanis arról, hogy Murad szultán egyik fia, Szandzsi, ki lázadás miatt megvakíttatott, Magyarországra menekült, hol Zsigmond királytól adományul kapta a csanádmegyei Szenteltegyház és Kún-Szöllős helységeket. Ezeket halála után fia, Cselebi Daud és leánya, Katalin örökölték. Szomszédjaik voltak Szilágyi Mihály és Hajmási László temesi főispán. Így tehát nem valószínűtlen, hogy a két vitéz a száműzött török herczeg leányának kezéért versengett és párviadalra is kelt, a mit azután a monda átalakítva dolgozott föl; de Katalin egyiknek sem lett hitvesévé.¹

Szilágyi Mihály török fogsága nem volt tartós. Az 1449-ik év tavaszán már Magyarországon találkozunk vele, a mint fogságban maradt testvére érdekeit karolja föl és egyezsége lép a Marótiakkal, kik szeréms megyei birtokuk erőszakos elfoglalása miatt pert viseltek Osvát ellen.²

Maga Szilágyi Mihály a birtokgyarapítás céljaira más eszközöket szeretett használni. Mint takarékos, jó gazda, fölhasználta a kínálkozó alkalmakat, hogy megszorult uraktól előnyös föltételek alatt birtokokat vásároljon. Így Harkácsi László macsói al-bántól hatszáz forinton megszerezte Szöllős helységet, a Salánki-Kotormány családtól száztíz forintért Diós helységet, a Párdonyi-Szenthi családtól Bagd helység felerészét.³

¹ Thury József: *Szilágyi és Hajmási históriája. Irodalomtörténeti közlemények.* III. 293—306.

² Az 1449 márczius 17-én kelt oklevél a zágrábi tartományi levéltárban.

³ A szerzeményekről szóló oklevelek az *Országos Levéltárban*. D. O. 14,484., 14,485., 14,922. sz. Egyet (mely a Draskovich-levéltárban őriztetik) idéz Borovszky: *Csanádmegye*. I. 22.

Mindezen birtokok Csanádmegyében feküdtek, közel Horogszeghez, mely egyik lakóhelye volt, míg az anyjától rászállott bácsmegyei birtokokon második otthont alapított magának és a Keresztúri melléknevet is használta.*

Figyelemreméltó, hogy azt az előnyös helyzetet, a mely rá nézve akkor alakult, a mikor (1446) Hunyadi János az ország kormányzójává lett, egyáltalában nem értékesítette, Sem jószágadományt, sem közhivatalt nem eszközölt ki magának, noha szolgálataival mindkettőre jogczímet szerzett. Az 1451-ik évben Torontál megye alispáni hivatalát viseli, a mit honfitársai bizalmának köszönhetett.**

Előkelő állást foglalt el, a mit az a körülmény bizonyít, hogy főrangú család sarjával, Somlyai Báthori László leányával, Margittal lépett házasságra, a mely azonban gyermektelen maradt.

III.

Hunyadi János, a mikor 1453-ban a kormányzói állásról lemondott, V. László király által az ország főkapitányává neveztetett ki. Így tehát továbbra is ő volt hivatva gondoskodni a végvárak oltalmáról. Ezek között a legfontosabb a déli határszélen Nándorfehérvár volt, mely védbástyaúl szolgált a törökök előnyomulásának föltartóztatására, egyszersmind őrhelyül, a melyből a szerb fejedelmek megbízhatatlan politikáját szemmel kellett tartani és ártalmatlanná tenni. Az utóbbi irányban fokozott éberségre volt szükség Brankovics Györggyel szemközt, ki hosszú uralkodása alatt merész elhatározások és leleményes furfang váltakozva használt eszközeivel el tudta hárítani országától a török hódítás veszélyeit, de ismételten hűtlenül megszegte a magyar korona főnhatóságából rá háramló kötelességeket.

E szerint a nándorfehérvári kapitány állása nagy jelentőségű volt, súlyos felelősséggel járt és attól, a ki betöl-

* Csánki, II. 89.

** Csánki: *Magyarország helyrajza*. II. 130.

tötte, katonai s politikai kiváló tulajdonságokat követelt. Hunyadi János bizalma Szilágyi Mihályra irányult, a kit az ekkor alakult sajátos helyzet is ajánlani látszott.

Hunyadi János két ízben tett kísérletet, hogy családi összeköttetés révén Brankovicssal őszinte, benső viszonyt hozzon létre. Előbb 1448-ban idősebb fiát, majd 1451-ben az ifjabbat eljegyezte a szerb fejedelem unokájával, Czilli Ulrik gróf leányával. A házasság Mátyás és Erzsébet grófnő között 1453-ban, noha még mindkettő gyermek volt, megkötetett, s a feleség férje szüleinek házához költözött.

Így tehát Szilágyi Mihály, magyar felfogás szerint, rokoni, sógorsági viszonyba jutott Brankovicssal, a ki ekkor Magyarország érdekeire nézve is előnyös állást foglalt el és 1455 tavaszán megjelent Győrött, a hol az egybegyűlt magyar főrendekkel a törökök ellen indítandó nagy hadivállalat ügyében tárgyalásokat folytatott.

Azonban már a következő hónapok folyamán a szerb fejedelem magatartása megváltozott. A görög egyházhoz buzgón ragaszkodó aggastyán haragot táplált a Hunyadiakra, mert unokáját, kit, noha német gróf leánya volt, a maga vallásában neveltetett és abban meg akart tartani, a katolikus egyházba vezérelték. Az ifjú hölgynek kevéssel utóbb (1455 őszén) bekövetkezett halála nem volt alkalmas arra, hogy megengesztelje.

Szilágyi egyéniségében a diplomata simasága teljesen hiányzott. Érintkezéseiben Brankovicssal sűrűn merültek föl surlódások és összeütközések. A fejedelem, ki eszközökben válogatni nem szokott, a legegyszerűbbet és legbiztosabbat választotta ahhoz, hogy kellemetlen szomszédjától egyszer s mindenkorra szabaduljon. Orgyilkos merényletre szánta el magát. Egy napon arról értesülvén, hogy Szilágyi Mihály, testvére, Osvát kíséretében, Nándorfehérvárról elutazni készül, fegyvereseket küldött, azzal az utasítással, hogy útközben elrejtőzve, rájuk támadjanak. A robogó fogatot, mely a két testvért vitte, hirtelen szerb katonák fogták körül, kik Osvátot felkoncizolták, míg Mihály a kocsi mellett vezetett hátraslovak egyikén elmenekült.

Szilágyi most ugyanazt az eljárást követte bosszúvágyá-

nak kielégítésére, csakhogy nem habozott a saját életét is kockára tenni. Brankovics útiterveit kikémleltetvén, ugyanazon év (1455) december 14-ikén egy csapat élén ráütdött, az erőteljesen védekező kilenczven éves fejedelemmel viadalra kelt, három ujját levágta és őt, mint foglyot, Nándorfehérvárra hurczolta. Életét megkímélte, szabadon is bocsátotta, de hatvanezer forint váltságdíj fizetésére, a torontálmegyei Becse és Somlő váraknak, a hozzájuk tartozó uradalmakkal együtt, átengedésére kényszerítette.*

Ezek az események a királyi udvarnál nagy felháborodást támasztottak. Czilli Ulrik gróf, Hunyadi János régi ellensége és vetélytársa, az ipja ellen intézett merényletet úgy tüntette föl, mintha végrehajtója, Szilágyi, csak eszköz lett volna Hunyadi János kezeiben; és mindkettő irányában éleszteti igyekezett a király neheztelését és bizalmatlanságát.**

Egyébiránt Szilágyi azon volt, hogy Brankovicsot kiengesztelje. Kétségkívül sógora rábeszélésére meghozta azt az áldozatot, hogy a két várat, melyeket tőle kicsikart, neki

* A két orvtámadást Piccolomini Aeneas Sylvius bibornok (később II. Pius pápa) két évvel utóbb írt történeti munkájában beszéli el. (*De Europa. Aeneae Sylvi Opera.* Baseli kiadás. 397 lap.) Szerb krónikák is szólnak róla, Brankovics elfogatásának napiát és helyét is följegyezvén. (Feldolgozta Brankovics életrajzában Mijatovics, kinek szerb könyvét Hodinka Antal volt szíves számomra kivonatolni.) Szilágyi támadásáról említést tesz Velenceze magyarországi követe, 1457 február 3-iki jelentésében, és V. László, 1457 márczius 21-iki okiratában. (Teleki: *Hunyadiak kora.* X.) Arról, hogy Brankovics ez alkalommal a két várat Szilágyinak átengedte, megemlékezik Mátyás király, 1458 augusztus 20-án kelt (alább felhasználendő) okiratában. Újabb történetírók részint 1456-ra, részint 1457-re teszik a két támadás időpontját. V. László imént idézett okirata kétségtelenné teszi, hogy az Hunyadi János életében, Nándorfehérvár ostroma előtt történt.

** Ezt a felfogást az 1457 márczius 21-iki, imént idézett királyi okirat hirdeti. Az udvar érezte a neheztelését Szilágyival. V. László 1456 márczius 9-én a Davidfalvi Dávid magtalan halála után a koronára szállott szerémmegyei négy falut, a melyek tényleg Szilágyi kezei között voltak, másnak adományozta. Országos Levéltár. 15,035. sz.

visszaadta, a mire — az ezen ügyről szóló okiratban foglalt kijelentése szerint — «az ország békességének» megóvása készítette.*

Nagy érdekek követelték annak meggátlását, hogy a gyűlölet Brankovicsot a törökök karjaiba vezesse. Ugyanis az 1456-ik év elején fenyegető hírek érkeztek Törökországból a nagy kiterjedésű hadikészületek felől, melyeket Konstantinápoly meghódítója, Nándorfehérvár megvívása céljából rendelt el.

Szilágyira várakozott most az a feladat, hogy a várat megerősítse, megfelelő őrséggel, hadi- és élelmi-szerekkel ellássa, ostrom esetén megvédje. Azonban Hunyadi János, kinek most sereget kellett gyűjteni és szervezni, a melynek élén a török haderővel nyílt ütközetben megmérkőzzék, abban a nézetben volt, hogy sógora közreműködését [nem nélkülözheti. Ezért őt Nándorfehérvárott mással kellett pótolnia. Választása Geszti János macsói al-bánra esett, kit május második felében nándorfehérvári kapitánynya nevezett ki.**

Csakhowy az új kapitány nem foglalta el állását. Szilágyi Nándorfehérvárott maradt és ő hozta az erősséget olyan állapotba, hogy a félelmes ellenségnek a felmentő sereg megérkezéseig ellenállani képes volt.

Ebből az időből, a mikor a védelmi intézkedések leginkább elfoglalták, első ismert levelét őrizte meg Olaszország déli részében a capistranói kolostor szerzeteseinek kegyelete, melylyel nagy szentjük, Capistranói János hátrahagyott ingóságait, ereklyék gyanánt, templomukban elhelyezvén, ötödfél századon át az enyészettől megmentették.

János atya, a pápa megbízásából, 1455 nyarán jött Magyarországra, hogy a királyt, a főrendeket és a nép tömegeit a törökök elleni harcra lelkesítse. Olasz-, Cseh-

* Mátyás király 1458 augusztus 20-án kelt (alább felhasználandó) okiratából tudjuk ezt.

** Ezt Tagliacozzo Jánosnak 1456 május 23-ikán és Geszti Jánosnak június 16-án Capistranói Jánoshoz írt leveleiből tudjuk. (Petko Béla közlése a *Történelmi Tár* 1901. évfolyamában.)

és Lengyelországban véghezvitt csodás tetteinek és elért sikereinek híre, megelőzve őt, hódolatteljes fogadtatást biztosított részére. Ékesszólásának tüze a nyelvét nem értő hallgatóságot elragadta; megkapó képekben és hasonlatokban gazdag népszerű előadása még a tolmács gyors fordításában sem veszítette el hatását. A hol megjelent, mindennemű ügyekben bizalommal fordultak hozzá tanácsért, közbenjárásért, segítségért.

Szilágyi Mihály június 8-án egy Szent-Ferencz-rendbeli szerzetest küldött hozzá. Jellemző, hogy nem a saját tevékenységéről értesíti, nem a fenyegető veszélyről ír, nem segítségért folyamodik hozzá. A törököktől Nándorfehérvár vidékén elpusztított templomok egyikének helyreállítására a magyar főpapok és urak áldozatkészségét óhajtja megnyerni János atya közbenjárása útján.*

Az irat tartalma és hangja nem sejteti, hogy írója válságos események küszöbén áll és nagy hivatás betöltésén fáradozik. Ebben a tényben a lélek fegyelmezettségének és egyensúlyozott erejének tünetét láthatjuk; de bizonyos naivitás nyilatkozik meg azon reménységben, hogy a magyar főrendek, kik hazájuk sorsa iránt megdöbbenő közönyösséget tanusítanak, egy elpusztult templom restaurációjával törődni fognak, vagy hogy a szent szerzetes most ezen ügyben actio indítására időt talál.

János atya ugyanis ezen időben lelke egész hevével buzgólkodott, hogy a kereszt jele alatt toborzott fegyvereseket minél előbb, minél nagyobb számban Nándorfehérvárra vihesse. Julius 2-án egy csapatot maga vezetett a várba, hol Hunyadi János felmentő seregének közeledését jelentve, kitartásra buzdította Szilágyit és az őrséget. Azután távozott, hogy munkáját folytassa.

Két nappal utóbb a vár falainak közelében ütötte föl táborát Konstantinápoly megvívója, II. Mahomed szultán. A prófétára esküdözött, hogy Nándorfehérvárt két hét alatt hatalmába ejti és két hónap múlva Budavarába vonul be. Serege számáról a Nándorfehérvár ostrománál jelenlevő

* Petko közlése.

szerzetesek eltérő tudósításokat küldöttek széjjel; a legalacsonyabb becslés százhúszezer, a legmagasabb kétszáz-ezer fegyveresről szól. Olasz és német tüzérektől kezelt háromszáz ágyúval és leleményes szerkezetű hatalmas ostromgépekkel rendelkezett. A Dunán háromszáz naszád úszott le, a melyekkel a várat körülfogta, hogy a felmentő sereg előtt az utat elzárja.

Csakhamar megindult a török ágyúk tüzelése, a nagy köveket és égő golyókat hajtó gépek pusztító munkája.

A várban Szilágyi nagy erélylyel intézte az erődítmények javítását, a tűz oltását és a sebesültek mentését.

Ezalatt Hunyadi János hatezer fegyveressel és Capistranói János tizenkétezer hiányosan fölszerelt, gyakorlatlan keresztessel, Kevére érkeztek. Csekély haderejükkel nyílt csatát nem kockáztathattak. Ezért az volt szándékuk, hogy az ostromlott várba vonulnak be és sikeres ellenállását teszik lehetővé. A tervet csak a Dunán, a török hajóhadon áttörve, valósíthatták meg. Julius 14-én Hunyadi mintegy kétszáz közönséges szállító hajót fegyveresekkel, élelmi készlettel és hadiszerekkel megrakva, támadást intézett a török gályák ellen és azokat, miután az összekötő lánczokat több helyen keresztülszaggatta, egyenként harczra kényszerítette. Ezalatt a Szilágyi Mihály által kibocsátott negyven hajó hátba fogva az ellenséget, nagy zavart támasztott. Öt óráig tartó elkeseredett küzdelem után a török gályákból három elmerült, négy a magyarok kezeibe került, a többi pedig sietve a tábor oltalma alá menekült. Az ily módon szabaddá lett Dunán Hunyadi és János atya a várba és az alatta elterülő városba vonultak.

A következő napokban a szultán fokozott erélylyel folytatta az ostromot; július 21-én pedig általános rohamot rendelt. A törökök hatalmukba ejtették a várost és többször a vár piaczáig nyomultak, a honnan a vezérektől lelkesített őrség mindannyiszor visszaűzte őket. Egész éjjel folyt a harcz. Szilágyi Mihály hősi erőfeszítéseiről magasztalva emlékezik meg egyik közel egykorú krónikánk. Azonban jött egy pillanat, a mikor a csüggedés uralma alá jutott. A vár megmentését lehetetlennek látván, arra gondolt, hogy a

maga és vitézi életét megmentse. Készületeket tett, hogy hajókra szállva, menekülhessenek. Hunyadi János sem lepelte kétségbeesését Capistranói előtt, a ki egyedül nem ingadozott Istenbe vetett bizodalmában és újabb keresztes csapatokat hozva a várba, folytatta az ellenállást. Mire Szilágyi és vitézei megszégyenülve, visszatértek a falakra. Szurokba mártott rőzsecsomókat vetettek meggyújtva az ostromlók sűrű sorai közé. A tűz a lobogó ruhákba kapott, gyorsan terjedt és lángtengerbe borította a török sereget, mely rettegéstől üzetve, igyekezett menekülni.

A sikertől felbátorított keresztesek az ellenséget üldözőbe akarták venni. Hunyadi János, mert a roham megismétlését várta, utasította Szilágyit, hogy a várból senkit se bocsásson ki. Azonban a kapitány szava hatástalanul hangzott el. A keresztesek egyenként és csapatokban szöktek ki a török tábor felé. Mire Capistranói, ki hívei vakmerőségében isteni sugalmazást látott, utánuk indult, élükre állott és a táborig hatolt. Itt veszélyes helyzetbe jutott. Csakhogy ekkor maga Hunyadi János, kísérve Szilágyi Mihálytól, Kanizsai Lászlótól és Rozgonyi Sebestyéntől, segítségére indult, a török tábort hatalmába ejtette és a visszafoglalására küldött janicsárokat elűzte.

Az éj beálltával visszatértek a várba. Másnap a harc folytatására nem volt többé szükség. A török sereg rendetlen futásban menekült. Nándorfehérvár meg volt mentve.*

A diadal rendkívüli körülményeinek hatása alatt a régi és újabb történetírás méltó módon dicsőíti Hunyadit és Capistranóit. Ellenben megfeledezett Szilágyiról, a ki igényt tarthat arra, hogy a két dicső név mellé harmadiknak az ő nevét iktassa a kegyelet.

* Szilágyi Mihály csüggedéséről és menekülési szándékairól Tagliacozzo János szent-ferenczrendi szerzetes, ki mint Capistranói János társa a vár védelmében részt vett, július 28-iki jelentéseiben szól. (Katona: *Historia critica*. VI. 1081. Szerb oklevéltár. 380.) A hitelt érdemlő szemtanu elbeszélését lényegében hitelesnek kell elfogadnunk. Szilágyi hősies magatartásáról Turóczi tesz említést krónikájában.

IV.

A kiállott fáradoalmak és izgalmak után Szilágyi Mihályra nem következtek a pihenés napjai. Az előbbinél nem könnyebb munka várakozott rá. Mivel a török támadás megismétlődésétől kellett félni, halaszthatatlanul oly állapotba kellett hozni Nándorfehérvárt, hogy ellenállásra képessé váljék. Az ostrom alatt a várfalak és védbástyák pusztulásáról fogalmat nyújtanak Hunyadi János levelei. Az egyikben említi, hogy «a várat úgyszólván nyílt mezőnek lehetne nevezni»; a másikban két nappal a törökök elvonulása után írja: «Nem tudjuk, hogy mit csináljunk a várral, mely várnak tulajdonképen nem is nevezhető».

Negyedfél hónap multával pedig, noha még el nem tűntek a pusztulás nyomai, a falak és kapuk már helyre voltak állítva, az épületek szállást szolgáltathattak a királyi udvarnak. Ez az eredmény Szilágyi erélyéről és buzgóságáról tesz tanuságot. Pedig mindjárt a munka kezdetén mélyen megrendítő esemény, Hunyadi Jánosnak augusztus 14-én bekövetkezett halála, zavaró és zsidbasztó hatást gyakorolt tevékenységére.

Ez a haláleset, mely az országra súlyos csapás volt, új helyzetet teremtett Szilágyinak, ki most a politikai közélettel szoros kapcsolatba jutott.

Az özvegy Hunyadi Jánosné töle, egyetlen fitestvérétől várta, hogy tanácsosal és tettel támogassa. A két Hunyadi-testvér előtt nagybátyjuk, koránál, tapasztalatainál és ragaszkodásának kétséget kizáró megbízhatóságánál fogva nagy tekintélyben állott. László már elérte huszonnegyedik évét és zászlósúri méltóságot viselt; de nem örökölte atyja szilárd jellemét, könnyen befolyásolható volt és szükségét érezte annak, hogy másra támaszkodjék. Mátyást ekkor még gyermeknek nézték.

Mindkettőt, noha a hazában és külföldön kegyeletes rokonszenv környezé, válságos viszonyok közé hozta a féltékenység, melyet a király atyjuk iránt táplált, most pedig rájuk szállított át; ezt gondosan ápolták azok, kik a Hunyadi-ház hatalmi állását irigylve, megsemmisítésével

vagy legalább megalázásával saját hatalmuk megszilárdítására törekedtek. Ezeknek élén a magyar arisztokratia vezéralakjaihoz, Garai László nádorhoz és Ujlaki Miklós erdélyi vajdához, két idegen főúr csatlakozott: az egyik a német Czilli Ulrik gróf, a király anyai nagybátyja, a másik a cseh Brandeiszi Giskra János kapitány, kit másfél évtizeddel az előtt Erzsébet királyné hívott az országba és magas állásra emelt. Ezek a királylyal el tudták hitetni, hogy már Hunyadi János a trón megszerzésére törekedett és most elhitették, hogy fia, László, ugyanazt a célt tűzvé ki magának, a király életét sem fogja kímélni. Azt tanácsolták neki, hogy a Hunyadiakat a hatalom eszközeitől foszsza meg, és ha ellenállást kísérlenek meg, kímélet nélkül bánják el velök.

V. László hitelt adott nekik és meghallgatta tanácsukat. Nándorfehérvár felszabadítása után azt hirdetvén, hogy a törökök ellen támadó hadjáratot indit, országgyűlést hívott össze, közel a déli határszélekhez, Futakra. Október elején érkezett oda Czilli Ulrik kíséretében. Megjelent Brankovics György is, kit kétségkívül veje hívott meg, hogy benne támaszt találjon a Hunyadiak ellen irányuló terveiben. Ezeknek első nyilatkozása az a tény volt, hogy Hunyadi János helyére, kinek utódjául fiát óhajtotta a nemzeti közvélemény, az ország főkapitányává Czilli Ulrikot nevezte ki a király.

Ennek következtében a várakat, melyek Hunyadi János gondjaira voltak bízva, örökösei most kötelesek voltak kiszolgáltatni. Legelőbb Nándorfehérvárt kívánta átvenni az új főkapitány, a kit az a szándék vezérelt, hogy Szilágyi Mihályt eltávolítsa a fontos helyről, a hol rá nézve veszedelmessé válhatott és a szerb fejedelemnek kellemetlen szomszédja volt. Értesítette, hogy a királylyal meg fog jelenni a vár átvétele végett.

Azonban Szilágyi — az idegen főúr kineveztetését törvénytelennek ítélvén — merészen kinyilatkoztatta, hogy a királyt be nem bocsátja, s Hunyadi Lászlót, ki ez idő szerint Nándorfehérvárt tartózkodott, rábírta, hogy a rendeletnek ellenszegüljön. El voltak tökéelve arra, hogy fegyveres

támadással is dacolni fognak. E végből haderejük gyarapítására zsoldosokat toborzottak.*

A futaki udvarnál megdöbbsentek. Tudomásuk volt a felől, hogy a király személye irányában az ellenséges hangulat országszerte terjed. Német udvari emberek azt híresztelték, hogy a magyarok szívesebben látnák trónjukon a szultánt, mint V. Lászlót. Czilli gróf tehát az időpontot nem látta alkalmasnak arra, hogy a feszült helyzetet nyílt szakadásig engedje jutni. Azon volt, hogy a Hunyadiakat kiengesztelje. A leghivatottabb közbenjárót választotta, Zrednai Vitéz János váradi püspököt, ki Hunyadi János kegyeltje, kancellárja, bizalmas barátja volt és fiai neveltetését irányította. A polgárháború elhárításának óhajtasától vezettetve, a főpap Nándorfehérvárra ment, Lászlót és nagybátyját megnyugtatta azzal az ígérettel, hogy a király a vár átadására vonatkozó rendelkezésétől el nem áll ugyan, de azt, mihelyt átvette, nekik azonnal visszaadja és kezeik között meghagyja.

Hunyadi László november legelső napjaiban Futakra ment s ott bemutatta hódolatát a királynak. Czilli Ulrik ekkor azon fáradozott, hogy László lelkéből a bizalmatlanság és gyanu gyökereit kitépje. Méltatlan komédiát játszott el vele. Szoros szövetséget kötöttek, melynek föltételeiben kötelezték magukat, hogy egyik a másikat bármilyen ellenséges támadással szemben védelmezni fogja; sőt a gyermektelen Ulrik gróf fiául fogadta Lászlót, ki viszont ígérte, hogy őt atyja gyanánt fogja tisztelni.**

Hunyadi visszatérvén Nándorfehérvárra, hogy a király fogadtatására az előkészületeket megtegye, Szilágyi felháborodással vett tudomást a felől, hogy unokaöccse a gyűlölt német főúr, atyja ádáz ellensége hálójába került és hatalmi

* Ezen eseményekről érdekes részleteket tartalmaznak a Nürnbergből érkezett keresztesek kapitányainak Futakról hazaküldött október 15-iki és november 4-iki jelentései. Ki vannak adva: *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*. 1863. évf. 289.

** Erről megemlékezik V. László király 1457 márczius 21-iki (idézett) okiratában. A Czilli-ház krónikája is tartalmaz erre vonatkozó feljegyzést. (Krones 1883-ik évi kiadása. II. 120.)

törekvéseiben eszközül használtatja föl magát. Engesztelhetetlen szelleme újból érvényesítette befolyását az ingatag ifjúra. Abban állapodtak meg, hogy a királynak nándorfehérvári tartózkodása alatt az ő oldala mellől és az ország kormányától eltávolítják Ulrik grófot, kinek ármányai tizenhat éven át a nemzet és az uralkodó között a visszavonás magvait hintették el és ismételten a polgárháború veszélyét idézték föl. Példa gyanánt állott előttük Eyzinger Ulrik osztrák főúr, kinek három esztendő előtt sikerült őt tartományának kormányából kizárni.

November 8-án mindketten földíszített sajkákon a Dunán érkező király elé menvén, őt tiszteletteljesen kísérték Nándorfehérvárra, Ulrik gróffal és az udvari személyzettel a várba vezették. De a négyezer német kereszttest, a kik a királyt kísérték, nem bocsátották be.

A délutáni órákat az erődítmények és a törököktől zsákmányul ejtett hatalmas ágyúk megtekintésével töltötték el.

Másnap reggel a király és Czilli gróf a vár kápolnájában misét hallgattak. Ez alatt Hunyadi László és bizalmas emberei, Vitéz János püspök, Szilágyi Mihály, Kanizsai László, Rozgonyi Sebestyén, Nagy Simon, tanácskozásgyűltek egybe. Mivel vallásos érzésök és a király iránti figyelem őket is az isteni tiszteleten megjelenésre készítette, elmaradásukat csak az a föltevés magyarázhatja meg, hogy váratlanul, az utolsó pillanatban, kivételes fontosságú körülmény merült föl, mely azt követelte, hogy Czilli grófra vonatkozó szándékuk végrehajtását tovább ne halasszák. Azt, a mit harmincz évvel utóbb Mátyás udvari történetírója elbeszél, hogy felfogták Czilli grófnak a szerb fejedelemhez írt levelét, a melyben a Hunyadi-testvérek fejét labda-játékszerűl ígéri, mesének kell tekintenünk. De valószínű, hogy Hunyadi László olyan közléseket kapott, melyekből meggyőződött, hogy Czilli gróf részéről veszedelem fenyegeti.

Felindulásának türelmetlenségében a mise végét sem várta be. Azt az üzenetet küldötte a kápolnába Ulrik grófnak, hogy sürgős ügyet, rögtön kell tárgyalniok. A büszke

főúr bevárta az isteni tisztelet végét és félelem nélkül lépett a terembe, hol Hunyadi várakozott rá. Ez heves szavakkal szemére vetette mindazt, a mit atyja ellen vétett és most az ő romlására tervez; felszólította, hogy önkéntes visszavonulásával nagyobb bajoknak elejét vegye.

Czilli gróf indulatosan szavába vágott és visszautasította vádjait; majd kardot rántott Lászlóra, ki a csapást elhárítván karjával, csak könnyű sebeket kapott homlokán és balkezén. A zajra benyomultak a szomszéd teremből a magyar urak és az előszobából Czillinek két udvari embere. Véres viadal fejlődött ki, melynek folyamán Ulrik gróf sebekkel borítva elesett. Szilágyi, ki egyik karján szintén megsebesült, a haldoklónak fejét vágta le.*

Ekkor Hunyadi László és társai megjelentek a király előtt, kit iparkodtak meggyőzni arról, hogy nagybátyjának megöletése nem tervezett merénylet következménye; megnyugtatták az iránt, hogy hűséges ragaszkodásukra biztosan számíthat.

V. László hitelt adott szavaiknak; legalább úgy viselte magát, mintha azoknak igazságában nem kételkednék. Saját maga akképen értesítette híveit, hogy Czilli és Hunyadi között «vitatkozás támadván, az egyik megsebesült, a másik megöletett, a mi az indulatok hirtelen kitörése következtében történt, nem pedig tervszerűen előkészítve».

Hunyadi Lászlót nemcsak bocsánata és kegyelme felől biztosította, hanem az ország főkapitányává nevezte ki. Szilágyi Mihályt pedig a nándorfehérvári kapitány állásában megerősítette.

Több napot töltött körükben és mikor november 17-én Nándorfehérvárról Budavárába útnak indult, Szilágyi Mihály elkísérte Temesvárig, hol deczember első napjaiban a király

* A Czilli Ulrik megöletésére vonatkozó jelentékenyebb forrásokat alább, külön fejezetben, tüzetesen ismertetem. Azok közé nem vehettem egy Nándorfehérvár alatt táborozó német keresztes emlékiratát (Birk: *Quellen und Forschungen*. 250.) és egy névtelen osztrák krónikás feljegyzését (Rauch: *Scriptores rerum Austriacarum*. 11.), a melyek felemlítik, hogy a holt Czilli gróf fejét Szilágyi Mihály vágta le. Ezt egy másik osztrák krónikás Nagy Simonnak tulajdonítja. (Teleki. II. 475.)

ünnepélyes esküvel fogadta meg, hogy nagybátyja halálaért bosszút állani nem fog.¹

Temesvártt özvegy Hunyadi Jánosné és két fia együtt lévén, ezt az alkalmat felhasználták arra, hogy hálájukat Szilágyi irányában kifejezésre juttassák. A családi vagyonból nagyértékű uradalmakat adományoztak neki: Aradmegyében Világosvárt, Bácsmegyében Szabadkát, Keve és Temesmegyékben több falut. Az adománylevelekben az ő hűséges ragaszkodásáról, melyet ifjúkorától Hunyadi Jánoshoz és most irántuk tanusított, magasztaló kifejezésekkel emlékeznek meg. A királytól a megerősítést könnyen kieszközölték.²

Ugyanakkor Szilágyi szintén egyik hű emberét, Nagydobai Szilágyi Mihályt «több éven át végzett jó szolgálataiért» szilágysági birtokrészek ajándékozásával jutalmazta, Várdai István kalocsai érseket pedig másfélezer forint kölcsönrel kötelezte le, a mi rendezett, kedvező vagyoni helyzetére vet világosságot.³

Míg két öcsce a királylyal Budára ment, ő megnyugtatta és elégedetten tért vissza Nándorfehérvárra, a hol néhány héttel utóbb egy török csapatot, mely a vár közeleig nyomult, visszaűzván, újabb babérokat küzdött ki. A foglyul ejtett török kapitányt hat közvitézzel Budára küldötte, hogy ezzel a király iránt hódolatának tanujelét adja.⁴

¹ A királyi levél ki van adva: *Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria.* XX. 164. És *Szerb oklevéltár.* 473. Hunyadi László egy 1456 november 21-én kelt oklevélben *Capitaneus regni Hungarie Generalis* címet használja. (Teleki. X. 533.) Így czímezi őt a király is november 30-ikán kelt, alább idézendő okiratában. Lisci királyi titkár 1459 november 21-én Keve várából írja, hogy 17-ikén indultak Nándorfehérvárról. E szerint tíz napig tartózkodott ott a király, a kinek 1457 márczius 21-iki oklevelében e szerint tévesen mondatik, hogy öt napig időzött Nándorfehérvárt.

² Az 1456 november 30-án kelt királyi oklevelek az Országos Levéltárban. 15,114. és 15,115. sz. Csánki i. m. I. 723. II. 191.

³ Az 1456 december 6-án kelt királyi megerősítőok levél az Országos Levéltárban. 27,889. sz. Petri: *Szilágymegye.* III. 67, 311. — A kölcsönről említést tesz az érsek 1457 február 9-iki levelében. *Zichy-oklevéltár.* IX. 542.

⁴ Erről Hans Kuchayn Budáról 1457 január 8-ikán Pozsony város tanácsához írt levelében tesz jelentést. *Quellen und Forschungen.* 232.

Ez a jó viszony a király és a Hunyadiak között rövid ideig tartott.

V. László Budán a Hunyadi-ház ellenségeinek befolyása alá jutott. Ezek meggyőzték őt arról, hogy Hunyadi János fiai és hívei összeesküvést szervezvének ellene, életére törnek, és hogy magától a veszedelmet csak úgy háríthatja el, ha megelőzi és ártalmatlanokká teszi őket.

Az államesíny a titok leple alatt előkészítettén, gyorsan végrehajtatott. Márczius 21-ikén a Hunyadi-testvérek Budán tartózkodó jóakaróikkal együtt elfogattak. Harmadnapra Hunyadi László lefejeztetett.

Czilli Ulrik gróf megöletése.

Egy angol kritikus figyelmezteti a történetírókat, hogy a házigazda példáját kövessék, a ki vendégeinek terített asztalnál az ételeket szolgáltatja föl, a nélkül, hogy őket előbb a konyhába vezetné és a főzés titkaiba beavatná.

Ezt a jó tanácsot meg szoktam szívlelni; jelen dolgozatomban is elbeszélésemet forrás-kritikai kitérésekkel megszakítani tartózkodom. Mindazáltal hiszem, hogy az olvasó érdeklődésére számíthatok, ha egy esetben föltüntetem a történetíró helyzetének nehézségeit, a mikor a források eltérő vagy éppenséggel ellenmondó előadásával áll szemközt. Ilyen jellemző esetnek kínálkozik Czilli gróf megöletése. Az abban résztvevő és közelről érdeklött személyek nagy számánál és jelentőségénél fogva, föl kellene tennünk, hogy az esemény előzményeit és lefolyását teljesen hitelt érdemlő információk alapján biztosan megállapíthatjuk. Pedig nem így van.

A főtényezők, Hunyadi László, Szilágyi Mihály és társai, nem hagytak ránk följegyzéseket, a melyekben a történeteket elmondják; de ha ilyeneket hagytak volna is, kétség merülne föl az iránt, vajon nem forogtak-e fönn okok és érdekek, melyek őket az igazság leplezetlen föltárásától visszatartották.

A katastropha idején Nándorfehérvártt tartózkodó személyek közül leginkább a király volt abban a helyzetben és utalva is volt arra, hogy nagybátyjának halála felől alapos tájékozást szerezzen. Négy nyilatkozata áll rendelkezésünkre.

Czilli gróf megöletése után mindjárt másnap levelet írt, a melyben Boroszló városának értésül adja, hogy Czilli Ulrik és

Hunyadi László között «veszekedés» (rixa) támadván, amaz életét vesztette (vita functus est). Ezt — úgymond — azért írja meg, hogy a város polgárai, ha rosszakaratú vagy könnyelmű emberek által terjesztett alaptalan hírek jutnának el hozzájuk, meg legyenek nyugtatva az iránt, hogy «méltóságát és hatalmát csorbíttatlanul megtartotta.»¹

Néhány nappal utóbb, Temesvár felé utaztában, Keve várában megpihenvén, a raguzai köztársaságot nyugtatja meg arra nézve, hogy személye teljes biztonságban van és közli, hogy Nándorfehérvárt Czilli Ulrik és Hunyadi László között «vitatkozás (contentiones verborum) támadott, a melynek folyamán az egyik megsebesült, a másik pedig megöletett, a mi az indulat hirtelen kitöréséből, nem szándékosan előkészítve következett be.»²

Ezt a két levelet a Hunyadi-párt befolyása alatt és előadása alapján írta. Mikor később környezetében az ellentétes irány emelkedett uralomra és Hunyadi László elfogatott, a király Czilli gróf megöletését bűnös merénylet gyanánt tüntette föl. 1457 márczius 15-ikén a Rozenberg testvéreknek Csehországba a következőképen ír: «Ismeretes előttetek, hogy milyen szégyent és veszteséget okozott nekünk Nándorfehérvárt László, a kormányzó fia, ki fájdalomkra és kárunkra a boldog emlékü Czilli herceget, szeretett bátyánkat, a mi jelenlétünkben megölte, a mi fölött mindeddig nagy fájdalmat éreztünk.» Hunyadi Lászlónak és társainak elfogatását azzal indokolja, hogy azok Czilli gróf megöletésének okozói és részesei voltak.³

Öt nappal Hunyadi László kivégeztetése után, V. László okiratot állított ki, a melyben eljárását tüzetesen igazolni igyekszik. A Hunyadi János és fiai ellen emelt súlyos vádak között Czilli gróf megöletéséről így nyilatkozik:

«A török háború ügyében Futak városába gyűlést hirdettünk, melyre mások között meghívtuk (Hunyadi) Lászlót; . . . de ő . . . eljövetelét megtagadta, míg mi őt és testvérét, Mátyást . . . az atyjuk által kezelt országos jövedelmek tárgyában az elszámolás kötelezettségétől föl nem mentjük. Noha kívánságának eleget tenni nehezünkre esett, mégis mikor azután . . . hozzánk jött,

¹ 1456 november 10-ikén. *Fontes rerum Austriacarum*. XX. 164.

² Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. 473. (Tévesen 1457 január 6-ikára téve. A király november 21-ikén időzött Keve várában.)

³ A cseh nyelven írt levél német fordítása Birk kéziratgyűjteményében a Nemzeti Múzeum könyvtárában.

mi őt tiszteletteljes szeretettel fogadtuk; hogy őt az istentelenség útjáról letéríthessük, szóval és tettel kedvében járni igyekeztünk. Ez a László felségünknek esküvel ígérte, hogy Nándorfehérvárt, némely más várral együtt, kitűzött határidőre kezeinkhez szolgáltatja . . . Ugyanő Czilli Ulrik grófot . . . atyjává fogadta, magát néki tisztelő fiaul ajánlotta és megesküdött, hogy a vele kötött frigyet soha meg nem szegi. Ezeket elvégezvén, Nándorfehérvárra visszatért, azt színelve, hogy tisztességes fogadásunkra a szükséges intézkedéseket akarja megtenni. Valósággal, a mikor mi őt követvén, a keresztesekkel és seregünkkel nándorfehérvári várunkhoz közeledtünk, jóllehet bizalmat színelve, előnkbe jött, mégis mikor együtt lassú menetben a várhoz eljutottunk, alighogy nagybátyánkkal, Magyar- és Cseh-ország némely főurával és a közvetlenül hozzánk tartozó csekélyszámú cselédséggel a várba beléptünk, parancsára a vár kapui erőszakosan becsukattak és rajtunk . . . az idegenek szemelättára . . . az a nagy gyalázat esett, hogy kamarásaink és személyes szolgálaink . . . kik bebozsáttatásukat kérték, fegyvereiktől, melyeket mindig viselni szoktak, . . . megfosztattak. Ó milyen vendéglátás volt ez! Észrevettük a vár tornyaiban és rejtkehelyein a zsoldosok leselkedéseit, tapasztaltuk, hogy mint ellenséget, nem mint királyt és uralkodót fogadtak minket. Az éjszakát félelemtől eltelve töltöttük. Végre a bekövetkező reggel megmutatta a dolgok végét és a nem régen fiúvá fogadottnak atyja ellen istentelenül fogamzott kegyetlenségét . . . Félretevén az Istentől és a világtól való félelmet, jelenlétünkben néhány czinkostársával karddal megölte, a megöltet lefejezte, tetemét, mint állati hullát, őt napig vérében hagyta feküdni, s azután hozzátartozóinak és a mieink közül is néhányinak vagyonában és javaiban raboltatott . . . Minket pedig őt napig fogoly gyanánt tartott és nem engedett a várból távozni; . . . azután Temesvárra vezetvén minket, akaratunk ellenére ő és testvére Mátyás eskü-ígéretet és kötelező okiratot erőszakoltak ki tőlünk arról, hogy neki és testvérének gonoszságait nem számítjuk be.»*

Ezen okirat szembetünően irányzatos mű. Szövegébe a király ifjúságával visszaélő urak Hunyadi János ellen képtelen hazugságokból hosszú bűnlajstromot iktattak; a valószínűség látszatát is nélkülöző, a köztudomású tényekkel ellenkező azon rágalomtól sem riadtak vissza, hogy ő a törököket Szerbországba ismételten

* Teleki. X. 546.

maga hívta be. Így tehát az okirat azon része, mely Hunyadi Lászlót vádolja, a jóhiszeműség kellékeit nélkülözi, hitelre nem tarthat igényt.

* * *

A király nándorfehérvári környezetéből két előkelő férfiúnak fönmaradt levelei a történeti források sorában kiváló helyet foglalnak el.

Az egyiknek írója Hölczler Konrád, az osztrák főhercezség főtisztviselője, ki november 13-ikán küldi tudósítását Stahremberg Rüdigernek:

«Értesítelek, hogy kegyelmes urunk, a király, néhai Czilli gróffal, kinek Isten legyen kegyelmes, múlt hétfőn (november 8.) ide érkeztek. Az ifjú kormányzó (Hunyadi László), a váradi püspök, a nádor és sok más magyar úr, a Száván elébe mentek és őt szépen fogadták. Másnap reggel 7 és 8 óra között, a mikor kegyelmes királyunk és a nevezett Czilli a miséről távoztak, az ifjú kormányzó, Szilágyi Mihály, Kanizsai László és némely más urak, magukhoz hívták Czillit, a kit megjelenésekor a fiatal kormányzó megszólított, mondván, hogy mindenkor atyjának és neki ellensége volt, legkegyelmesebb királyunknál ügyekben ármánykodott, őket becsületüktől, életüktől, javaiktól megfosztani igyekezett. Azután rögtön kardot rántott, társait is főlshóltotta, hogy kardot rántsanak, őt megtámadták, megölték és levágták a fejét, melyet a deszpótnak akartak küldeni, de ezt a többi magyar úr, a ki jelen volt, nem engedte meg. Senki mást nem bántottak. Czilli a fiatal kormányzó fejét és négy újját, Szilágyi Mihálynak pedig karját megsebesítette. Más nem sebeült meg. A tanácsosok, én és kegyelmes királyunk egyéb udvari emberei nagy szomorúságban és aggodalomban voltunk; azt véltük, hogy kegyelmes királyunkra és mindnyájunkra ránk fog-nak támadni.»*

Ezen feltűnően rövid, száraz és hézagos elbeszélésnek az a lényege, hogy a magyar urak Czillit azzal a szándékkal hívták meg, hogy őt megöljék és ezen szándékukat a nélkül hajtották végre, hogy őt szóhoz engedték volna jutni.

Mivel az ő előadása szerint Czilli gróf egyedül jelent meg a magyar urak körében, csak ezek adhattak hiteles felvilágosítást a történetekről. Rólok pedig fel nem tehetjük, hogy önmagu-

* A levél Futakról van keltezve; valószínűleg azért, mert onnan expedíaltattott. *Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria.* XX. 104.

kat gyilkosoknak bélyegezték volna; sőt a királyi iratokból tudjuk, hogy a tervszerűséget tagadták. E szerint Hölczler elbeszélése önkényes föltevéseken alapszik.

Kimerítőbb és nagyobb jelentőségű az olasz Lisci Miklós királyi titkárnak eddig kiadatlan levele, melyet november 21-ikén írt barátjának, a Rómában tartózkodó Piccolomini Aeneas Sylvius bibornoknak, ki két évvel utóbb II. Pius névvel a pápai trónt foglalta el.

Bevezető soraiban Czilli grófnak az udvarnál való állását jellemzi. A király — úgymond — hozzászokott mindenben nagybátyja tanácsa szerint járni el és meghajolt tekintélye előtt. Az ő rendelkezésére, a magyar urak hozzájárulása nélkül, hívta össze Futakra az országgyűlést, mely egy hónapig tartott, de sok tanácskozás után keveset végezett. Szintén Ulrik gróf tanácsára ment a király november 8-ikán, 4000 kereszttestől kísérvé, Nándorfehérvárra. Hunyadi László és Szilágyi Mihály tiszteletteljesen és örvendezve fogadták őt, udvari kíséretével a várba vezették, de azután a kaput elzárták. A délutáni órákat a török ágyúk, hajóhorgonyok és a várfalak megszemlélésében töltötték el. Másnap reggel a vár kápolnájában a király és Czilli gróf misét hallgattak.

Hunyadi László és Szilágyi Mihály el voltak tökélve, hogy a gróft az ország ügyeinek intézésétől, a mint Eyzinger Ausztriában tette, eltávolíttják, «vagy mint némelyek beszélik, arra, hogy őt kivégezik». A gróf szobájába mentek és tanácsosa, Tutz Benedek által fölhívták, jöjjön hozzájuk, mert fontos ügyeket kell vele tárgyalniok. A gróf nem tudván hogy mit akarnak vele tárgyalni, azt izente, hogy nem jön. Azután Lamberger Frigyes által másodízben hivatták. A mise végén, a mikor a pap áldást adott a jelenlevőkre, a gróf a király előtt hagyta el a kápolnát és elment szobájába, a mely fekvésénél fogva és a falak vastagsága miatt sötét volt. A mikor belépett, Hunyadi László így szólott hozzá: «Te mindig atyám ellensége voltál, rossz-akarattal és ármányaidal ártalmára lenni, állását megingatni igyekeztél, engem az öröklött javaktól és méltóságaimtól megfosztani törekszel, az országban áruló módon minden időben zavarokat támasztottál és támasztasz most is. Ezt most be tudom bizonyítani és gondoskodni fogok, hogy jövőben többé ne folytathassad». Mintán ezeket elmondotta, a gróft megakadályozandó abban, hogy kardját hüvelyéből kivonhassa, kezét, vagy mint mások beszélik, kardját ragadta meg.

«Sokan» azt beszélnek, hogy Czilli gróf hivatta Hunyadi Lászlót, kit kemény és sértő kifejezésekkel fölhívott, hogy Nándorfehérvárt és a többi királyi várakat szolgáltassa ki; Hunyadi válaszolt; ekkor Czilli gróf a szóváltásból verekedésbe ment át (verbis verbera cepisse adjungere).

Nem tudja eldönteni, mi a valóság; de azt hiszi, hogy Hunyadi az erőszakos támadást erőszakkal hárította el, (Ladislaum vim vi repulisse) de nem ő volt a támadó.

A vitatkozás közben Czilli gróf kihúzta hüvelyéből kardját, melylyel László homlokán és balkezén súlyos sebeket ejtett. De ekkor hirtelen előlről és hátulról számos kard sujtván le rá, elesett és segítségért kiáltott. Emberei közül csak ketten jelentek meg: Gergely gróf, hatalmas termetű úr, és Kapeller János ifjú kamarás. Amaz mindjárt lefegyvereztetett, ez kivont törével a gróf fejére célzó kardvágást fölfogta és a támadók egyikét, miután fejét nem érthette el, karján sebesítette meg, de ő maga is jobb kezén megsebesülván, törét elejtette és elillant. Czilli gróf a padlón elterülve feküdt, fején több sebből vérezett. Beszélik, hogy Hunyadi László ekkor így szólott volna: «Míg nyakán látom fejét, nem hiszem hogy meghalt; hanem azt gondolom, hogy szokása szerint színleli a halált.» Ekkor levágták fejét.

A király, a zaj hallatára és a történetekről értesülván, szobájába zárkózott. Csakhamar megjelent előtte Hunyadi László és előadta, hogy megölte Czilli grófot, ki őt megsebesítette, de igéri, hogy a királynak hű szolgája marad.

A levélíró ezután elbeszéli, hogy míg ezek történtek, ő a váron kívül volt, mert a török tábor színhelyét látogatta meg. Innen visszaérkezvén, a vár kapuját zárva találta. A felvonó hidat védelmező torony őreihez kérdést intézvén, hogy miért nem nyitják meg a kaput, egyik azt válaszolta, hogy okát nem tudja, a másik pedig azt, hogy a kaput nemsokára megnyitják. Azután a Duna partjára ment a hajókhoz, hol a keresztesek tanácskoztak. Ezek soraiból némelyek azt javasolták, hogy a várat ostrom alá vegyék és a még helyre nem állított falak résein nyomuljanak be. Mások azt ajánlották, hogy be kell várni, míg a történetekről hiteles értesítést kapnak. A kanczellár és a csehországi főpinczester a várba mentek és onnan hírt hoztak a történetekről, azzal a biztosítással, hogy senkit sem fenyeget veszély.»*

* A Kevén kelt levél Piccolomini bibornok levelezését tartalmazó XV. századbeli kéziratban, a bolognai egyetemi könyvtárban.

Ez a levél a megbízhatóság kellékeivel kiváló mértékben dicsekszik. Előadása tárgyilagos és elfogulatlan. A levélíró mint királyi titkár képes volt a legilletékesebb helyeken beszerezni informatióit, s ezeket több oldalról szerezte be. Lelkiismeretesen jelzi eltéréseiket és a kétségeket, melyeket benne támasztanak. Saját véleményét sem hallgatja el. De egyúttal bevallja, hogy a legfontosabb kérdésekre: vajon Czilli gróf megöletése előre el volt-e határozva és vajon Hunyadi vagy Czilli gróf volt-e a támadó, biztos választ nem adhat.

* * *

Az újabb kor történetének köztudomás szerint legjelentékenyebb forrásai a diplomatai jelentések, melyek a XV. század elejétől kezdve rendes időközökben, gazdag tartalommal mentek szét az udvarok székhelyeiről.

1456-ban a magyar királyi udvarnál csak egy külföldi követ tartózkodott, Carvajal bibornok, pápai legatus, ki néhány nappal Czilli gróf megöletése után érkezett Budáról Nándorfehérvárra.¹ Sajnos, jelentéseiből egy sem maradt fenn. Mindazáltal tudjuk, hogy azok alapján III. Calixtus pápa Hunyadi Lászlót «ártatlannak» tartotta;² vagyis úgy tudta, hogy Hunyadi az önvédelem jogával élt Czilli gróf megölésében.

A pápai udvar ezen fölfogását világosan hirdeti Piccolomini bibornok is, Rómából 1457 márczius 27-én a nápolyi királyhoz írt levelében. «Kétségtelen, — úgymond — hogy Czilli grófot László ölte meg, kinek atyja a gőgös Mohamedet Nándorfehérvárnál megalázta. Azt hiszik, hogy Czilli gróf megölésével a fiú nem csekélyebb szolgálatot tett a keresztyénségnek, mint az atya Mohamed leverésével. A keresztyén hit ellensége volt mind a kettő.»³

A császári udvarnál más szempontból szintén örömmel üdvözölték Czilli halálának hírért, a mint ezt a milanói követnek 1456 december 1-én kelt jelentéséből tudjuk, a melyben azt is olvassuk, hogy Hunyadi László «azon ürügy alatt (sotto pre-testo) ölte meg Czilli grófot, hogy ez őt akarta megölni.»⁴ Ezen

¹ Ezt Lisci Miklós idézett leveléből tudjuk.

² Ez kitünik 1458 elején Magyarországra írt leveleiből. Theiner. II. 309—17.

³ Kaprinai: *Hungaria Diplomatica*. I. 107.

⁴ A jelentés a párisi Nemzeti Könyvtárban.

megjegyzés nem egészen világos; kétféleképpen értelmezhető: úgy, hogy a találkozás alkalmával Czilli gróf támadásával szemközt élt Hunyadi az önvédelem jogával; de úgy is, hogy Hunyadi az életét fenyegető veszélyt megelőzendő, ölte meg ellenségét.

* * *

Egykorú és közel egykorú krónikák s történeti munkák kivételesen nagy számban és kimerítően foglalkoznak Czilli gróf megöletésével. Csak a legfontosabbakat ismertethetem.

Időrendben legelső helyen áll az imént megnevezett Piccolomini bibornok, ki 1458-ban Csehország történetét ismertető munkáját megírván, a nándorfehérvári véres esemény elbeszélésének külön fejezetet szentelt.

Szerinte míg a király Czilli gróffal misén volt, a magyar urak a gróf «megöléséről» tanácskoztak. A találkozáskor Hunyadi a gróft árulónak nevezte, mivel atyja életére tört, most pedig őt királya előtt gyűlöletessé teszi; kijelenté, hogy «elérkezett a bűnhődés napja».

Mindazáltal nem bizonyos benne, vajon ez az előadás megfelel-e a valóságnak. Főlemlít egy más tudósítást, a mely szerint előbb Czilli gróf nevezte volna lázadónak Hunyadi, mert a királyi hadakat a várból kizárta.

Ellenben mint bizonyosat említi azt, hogy Czilli gróf volt a támadó; a kísérőjének kezeiből kiragadott karddal Hunyadi fejére csapást mért, melylyel a védelemre emelt kéznek több ujját vágta le, mire a benyomuló magyar urak a gróft, ki vitézül ellenállott, leterítették és megölték.*

E szerint nem egyedül Lisci Miklós fentebb ismertetett leveléből merített. Valószínűleg a magyarországi legatus jelentését is fölhasználta. Az a nyilatkozat, melyet Hunyadi ajkaira ad, hogy «elérkezett a bűnhődés napja», arra utal, hogy tudomása szerint Hunyadinak támadó szándéka volt. Ellenben azzal az állításával, hogy Czilli Ulrik gróf volt a támadó és hogy Hunyadi László egyedül állott szemben a fegyveres szolgától kísért Ulrik gróffal, kizárja azt a föltevést, hogy Hunyadi László ezen találkozása alkalmával Czilli gróft meg akarta ölni.

Néhány évvel a katastropha után írta meg verses króniká-

* *Historia Bohemica*. Caput 66. Ezen elbeszéléssel lényegében megegyezik Piccolomini bibornoknak egy másik munkája: *Historia Friderici III*. Kiadta Kollár. *Analecta Vindobonensia*. II. 463.

ját Behaim Mihály, Czilli Ulrik udvari embere, ki urát Nándorfehérvárra kísérte és vele a várban tartózkodott. Ő úgy tudta, hogy Futakon Hunyadi László hívta meg Nándorfehérvárra Czilli grófot, kit a kalocsai érsek és több magyar úr figyelmeztetett, hogy ne menjen oda. «A becsületes magyarok» a királynak is mondták, hogy megbánja, ha Nándorfehérvárra megy. Mikor oda érkeztek, a kapunál az udvari emberektől is elszedték a fegyvereket. Így bántak vele (Behaimmal) is. Már az éjszaka folyamán végre akarták hajtani Hunyadi László és barátai a merényletet; de ez nem sikerült. Reggel a mise alatt Czilli grófot kihívták. Ez csak a mise után hagyta el a kápolnát. Alig lépett szobájába, «a gyilkos, fegyveres szolgálótól kísérve, benyomult.» A gróf látván, hogy életére törnek, kardot rántott, «a gyilkost» és két kísérijét megsebesítette, de csakhamar halálos sebet kapott. Említést tesz Czilli gróf két udvari emberéről, kik uruk segítségére megjelentek. Elmondja, hogy a magyar urak a megöltnek fejét levágták és Törökországba küldötték: de mivel ez ellen sokan kifogást emeltek, visszahozatták és a holttest mellé helyezték. Panaszoja, hogy a magyarok a várban és a városban sok külföldit kiraboltak és tőle is mindent elszedtek.*

A magyarok elleni gyűlölet vezeteti tollát; az, hogy a király Hunyadi László meghívására ment Nándorfehérvárra, nem felel meg a valóságnak. Az, hogy Hunyadi László Czilli Ulrik megölésének szándékával nyomult fegyvereseiktől kísérve a gróf szobájába, a többi források előadásával ellenkezik; az a föltevés, hogy ilyen szándék mellett bevárta volna azt, hogy Czilli gróf, csapásra emelve kardját, megelőzze őt, teljesen elfogadhatatlan.

Természetszerűen hasonló ellenséges érzület vezette annak az írónak a tollát, ki a Czilli grófok családi krónikájába Ulrik gróf kimúltának részletes elbeszélését beiktatta. Ő úgy tudta, hogy Hunyadi László, már a mikor Futakra jött, el volt tökélve ellenfelének megölésére és «a gonosz szándék leplezése» végett kötött vele frigyet. Az ő értesülése szerint Ulrik gróf, figyelmeztetve lévén arra, hogy Hunyadi László és Szilágyi Mihály nagy sereget gyűjtöttek össze Nándorfehérvárt, egyik meghitt emberét küldötte oda, ez azonban megnyugtatta tért vissza, mert előtte a magyar csapatokat elrejtették. Nándorfehérvárt a gróffal egyik

* Kiadta Karajan: *Quellen und Forschungen*. Wien, 1849. 57—61. V. ö. Bleyer Jakab értekezését: *Behaim Mihály élete és művei*. A Századok 1902-ik évfolyamában.

magyar barátja tudatta, hogy élete veszélyben forog és ajánlkozott, hogy őt a várból észrevétlenül kivezeti; mire Ulrik gróf kijelenté: «Ha Isten úgy akarja, kész vagyok itt meghalni, de királyomat el nem hagyom». A végzetes találkozást a krónika a következőképen adja elő. Hunyadi László fölhívta Ulrik grófot, hogy nagy uradalmak birtokosa lévén, Magyarországon javakat és méltóságokat ne keressen. A gróf azt válaszolá, hogy nincs szüksége magyarországi javakra, ő a királynak és a keresztyénségnek kíván szolgálni. Ekkor Hunyadi László kardot rántván, fölkiáltott: «Üssétek agyon». A gróf vitézül védelmezte magát, csapást mért Hunyadi László fejére, de a szomszéd szobában elrejtőzött magyar urak benyomultak, leterítették őt és levágták a fejét, melyet a magyar urak elvittek, de ötödnapra visszahoztak.*

A nándorfehérvári őrség elrejtéséről szóló részlet, a párbeszéd és a katastrophá leírása a hagyománynak a belső valószínűség követeléseit ignoráló, meseszerű alakulását jelezi.

A hagyomány, mely Ulrik grófot az ő özvegyének környezetében mint gyilkosok hőslelkű áldozatát tüntette föl, ellenkezőleg a magyar királyi udvarnál őt gyüloletre méltó zsarnok gyanánt mutatta be, kit halálában a méltó bűnhődés ért utol.

Ezt a fölfogást tükrözi vissza Túróczi krónikája, mely Mátyás király uralkodása alatt iratott és látott sajtó útján napvilágot (1486), minélfogva föl kell tennünk, hogy elbeszélése a magyarországi közfelfogással összhangzásban állott.

Abból indul ki, hogy Czilli gróf a gyüloletet, melyet Hunyadi János iránt táplált, ennek halála után fiaira szállította át; háttartalan nagyravágyástól és emberfölötti gögtől eltelve, «mint mondják, úgy nyilatkozott, hogy azt a kutyaajt gyökerestől kiirtja». Tanácsára a király elhatározta, hogy Hunyadi Lászlót és a többi magyar urakat megfosztja méltóságaiktól s ezeket németekkel tölti be; azért indult Nándorfehérvárra német fegyveresek kíséretében, hogy segítségükkel ott terve végrehajtását megkezdjé. Ezen szándékairól Hunyadi László értesülván, kikérte bizalmas emberei tanácsát, mely úgy hangzott, hogy Ulrik grófot «alkalmas helyen és időben meg kell ölni».

A királynak Nándorfehérvárra érkezése után Hunyadi László fölkereste a grófot lakásán és ekkor «a sok ideig el-

* A krónika több kiadást ért; a legújabb, kritikai kiadása Kornesé: *Die Freien von Soneck und ihre Chronik.* (Graz, 1883.)

rejtett kölcsönös gyűlölet, melynél fogva egyik a másiknak halálát kívánta, kitörésre jutott; . . . haragra lobbanva, előbb fenyegető szavakat ejtettek el, azután karddal támadtak egymásra», «a mikor azután Hunyadi János barátai a szobába nyomulván, halálos sebeket ejtettek a grófon».

Föltűnő, hogy ezen elbeszélés írója nagyobb súlyt fektet Czilli gróf megöletésének előzményeire és indoklására, mint részleteire; a tények pontos megállapítását óvatosan kerüli. Ebből azt kell következtetni, hogy az ő körében több pontra nézve határozott vélemény nem alakult ki.

Kevésbé volt tartózkodó Mátyás és II. Ulászló udvari történetírója, Bonfin.

Elbeszéli, hogy V. László királynak, Nándorfehérvárra érkezése után, Hunyadi László a vár kulcsait átnyújtotta, s ez alkalommal előadta, hogy tudomása szerint Ulrik gróf őt és testvérét méltóságaiktól, sőt életüktől is meg akarja fosztani; minélfogva kéri a királyt, ne hallgasson a gonosz sugalmazásokra; ő kész a királynak mindenben engedelmeskedni, de atyja ellensége előtt soha sem fog meghajolni. A király a kulcsokat visszaadta és Hunyadi megnyugtatta.

Ennek ellenére Hunyadi László atyja barátai előtt fölvetette a kérdést: nem volna-e tanácsos Czillit megölni. Vitéz püspök úgy nyilatkozott, hogy Ulrik gróf megöletését javasolni a válás parancsai tiltják, de ha végrehajtják, nem kárhoztatja. A többi urak mind a mellett voltak, hogy Czillit életétől meg kell fosztani.

A terv végrehajtását siettette Czilli gróf újabb ármányának leleplezése. A gróf hosszabb idő előtt (dudum) a szerb fejedelemnek levelet írt, melyben közli, hogy Nándorfehérvárra érkezése után két labdát küld neki, a melyek kedves játékszerül fognak szolgálni. A labdák alatt Hunyadi János fiainak fejét értette. A levelet Hunyadi László apródjai elfogták és uruknak adták át. Hunyadi László ingerültségében fölkereste Ulrik grófot, a levél előmutatása mellett árulónak bélyegezte és szemére vetette, hogy előbb atyjának, most az ő és testvére életére tör, a királyt pedig elidegenítette tőlük. «De — úgymond — elérkezett a bűnhődés napja».

Itt azután Bonfin megszakítja előadását, melynek megbízhatóságát maga megingatja. Némelyek — úgymond — azt állítják, hogy Czilli gróf volt az, a ki Hunyadi Lászlót azért, mert a király német fegyvereseit a várból kizárta, gyalázó szavakkal illette.

Azután így folytatja: «Az bizonyos, hogy Ulrik gróf az őt kísérő szolga kezeiből kiragadott karddal csapást mért Hunyadi Lászlóra, ki fején és kezén megsebesült; mire a magyar urak benyomulván, halálra sebesítették Ulrik grófot».*

Bonfin ezen elbeszélés megírásánál fölhasználta Piccolomini bibornok és Túróczi munkáit. De oly részleteket is sző be, a melyeket azokban nem találunk. Vajjon ezeket írott forrásokból merítette, a szóbeli hagyományból kölcsönözte, vagy pedig saját képzelőtehetségével termelte, biztosan nem állapíthatjuk meg. Az utóbbi föltevésre följogosít eljárása, a melyet munkájának sok más helyén követett, a történeti források által nyújtott részleteket mesékkel egészítvén ki.

Három lényeges részlet: Hunyadi Lászlónak a király előtt mondott beszéde, Vitéz püspök nyilatkozata és a Brankovicshez írt levél, a korábbi források egyikében sem fordul elő. Mind a három nélküli a belső valószínűség kellékeit.

Valószínűtlen, hogy «régebben» (dudum) írt levél került Hunyadi László apródainak kezeibe; úgyszintén az is, hogy Czilli gróf, ha a Hunyadiak életére tör, gonosz terveit írásban, ízléstelen tréfába burkolva közli ipjával. Egyébiránt ilyen levél írására szükség sem volt, mert néhány nappal az előtt, hogy Czilli gróf Nándorfehérvárra ment, Brankovicscsal együtt volt Futakon. Végre lehetetlen, hogy Czilli gróf a két Hunyadi fejének megküldését kilátásba helyezte volna; mert jól tudta, hogy Hunyadi Mátyás nem tartózkodik Nándorfehérvárott.**

Egyébiránt arra, hogy a szóbeli hagyomány milyen messzire el tudott kalandozni a valótól, sőt még a valószínűség határaitól is, behatolva a mesék területére: arra Szerémi Györgynek, II. Lajos udvari káplánjának munkája bőséges bizonyítékokat tartalmaz. Ezek közé tartozik Czilli megöletésének elbeszélése. Szerinte Czilli gróf elhatározván, hogy Hunyadi Lászlót megöli, július havának egyik keddjén magához hívatta belgrádi palotájába, itt koczkajátékhöz fogtak, a melyben Hunyadinak kedvezett a szerencse; Ulrik gróf egyszerre kardot rántott és egy óráig kergette őt a

* *Rerum Hungaricarum Decades quinque*. Decas III. Lib. VIII.

** Thallóczy közli Brankovicsnak 1450 ápril 21-én Kállaihoz írt levelét, a melyben fenyegetődzik, hogy minden csirkéért, a melyet birtokain leölnek, ő egy ember fejét vágatja le. Azt hiszi, hogy ez a levél adhatott alkalmat a Bonfinnál olvasható elnagyolt mondásra. (*Magyarország melléktartományainak okleveltára*. II. Bevezetés. 38.)

teremben, míg végre betörték Hunyadi László emberei és levágták Ulrik gróf fejét. A király erről értesülván, Budáról Belgrádba ment. Itt esküvel megnyugtatta Hunyadit. De Szilágyi Mihály nem bizott benne és ismételten azt tanácsolta Hunyadinak, hogy a királyt meg kell ölni, mert csak így kerülheti el maga is a halált. Hunyadi László kivégeztetését Szilágyi Mihály úgy bosszulta meg, hogy a királyt, mikor a törökök ellen sereget vezetvén, a Dunán átkelt, a hajón megtámadta és követ akasztván nyakára, a folyóba ölte!*

FRANKÓI VILMOS.

* Emlékirat Magyarország romlásáról. (*Történelmi emlékek.* Irók. I.) 9. lap.

A BANK ÉS A KÉSZFIZETÉS.

Politikai életünk és az a viszony, melyben Ausztriával vagyunk, igen sok gazdasági természetű kérdést politikai világításba helyez. Ez az oka, hogy első sorban gazdasági ügyeket gyakran nem gazdasági oldaluk szerint ítélünk meg, hanem tisztán politikai jelentőségükre tekintünk, és a politika szempontjaikat akarjuk érvényre juttatni ott, a hol első sorban gazdasági viszonyokat kellene rendezni.

Világos példája ebbeli eljárásunknak a bankügy. A közvélemény, a mióta csak alkotmányos életünk 1867-ben megújult, kevésbé foglalkozott a bankkal, mint a hitelügy egyik legfőbb szervezetével; nem vizsgálta azt, vajon az osztrák-magyar bank, illetőleg 1878 előtt az ausztriai nemzeti bank, teljesítette-e és mikép teljesítette kötelességeit az ország hitel-igényeinek kielégítésénél; nem nézte azt, megfelelt-e alapszabályszerű kötelességeinek és mennyiben hatott az időnkint beállt gazdasági válságok enyhítésére: — hanem mert bankunk egy Ausztriának is szolgáló intézet, mert közös szervezet, az volt sokaknak a nézete, hogy a közös intézet inkább az osztrák érdekeket szolgálja, mint a magyarokét, és mert a közös intézet a magyar gazdasági önállósítást soha sem mozdíthatja elő, ebből a politikai szempontból küzdött a bank ellen és követelte az önálló magyar bank felállítását.

Nem feladatunk annak vizsgálata, vajon helyes-e az a politika, mely a *pragmatica sanctio* által megteremtett és az 1867-ik évi törvényekben részleteiben szabályozott viszonyt Ausztriával rosszallja és a *personal-unio*ra törekszik. Azt sem akarjuk ezúttal kutatni, vajon az 1867-iki törvények alapján fennálló közjogi állapot keretében gaz-

daságilag célszerű-e Ausztriától elválni és önálló gazdasági és vámterületet alakítani. Csak arra akarunk utalni, hogy mindaddig, míg Ausztriával egy közös vámterületet teszünk, azaz mindaddig, míg a külfölddel szemben egy gazdasági test vagyunk, és így összes forgalmi és kereskedelmi érdekeink a külföld irányában egyenlő természetűek: a jegybank kérdése is egy közös bankban találja legjobb megoldását.

A jegybank hivatása a mai forgalmi és kereskedelmi életben egészen más, mint volt talán ötven évvel ezelőtt, a mikor a közgazdasági tudomány a bankszabadság tanát hirdette. Ma a világgazdaság korszakában élünk; ma a vasúti hálózat és a tengeren-túli hajózás kifejlődöttségében a nemzetközi kereskedés köti össze a nemzetek gazdasági életét; ma az egyes nemzetgazdaságok a világgazdaság alkotó részei. Ebben a világ-gazdasági szervezetben az egyes nemzetek hitelviszonyait a jegybankok hivatvák szabályozni. Ez okból látjuk azt, hogy a központi bankok rendszere kezd uralkodni és hogy a tudomány a jegybankokról többé nem hirdeti a bankszabadság elméletét, hanem minden ország számára egy központi erős banknak működését követeli. A bankszabadság tana a hitel-intézetek banküzleti működésére nézve ma is fentartatik, de a jegy kibocsátási üzletre nézve az elmélet ma már a központosítást tartja legcélravezetőbb módnak. A gyakorlat tényleg a nagy központi jegybankok mellett nyilatkozik. Nem említve az angol és a francia bankokat, mely intézetek régóta központi hatalmukkal szabályozzák országuk hitelviszonyait, ott látjuk Németországban a német birodalmi bankot, mely mellett a még létező német jegybankok a kihalásra szánvák, illetőleg működésük helyi érdekre van szorítva; Olaszországban is a kisebb jegybankok megszűntek, még fönnall ugyan Olaszország erős központi jegybankja mellett (Rómában) a nápolyi és szicíliai jegybank, de irányadó csak a római bank. Az a sajnálatra méltó viselkedés, melyet a teljes bankszabadság uralma alatt működő amerikai jegybankok az utolsó válság alatt tanusítottak, a midőn az Északamerikai Egyesült-Államok gazdasági viszonyai teljesen hitel

nélkül voltak, Amerikában is a jegybankok központosítását hozta felszínre s ott is egységes szervezetről kezdenek gondolkozni.

Magyarországon a gazdasági terület igényein kívül a közös bank intézményét legalább ma még az a körülmény is követeli, hogy pénzrendszerünk még véglegesen rendezve nincsen. A «készfizetések» állapotában még nem vagyunk. Nálunk a bank még nincs kötelezve arra, a mi a jegybank egyik első föladata, hogy jegyeit bármikor érczpenzzel beváltsa. Mi még a papirospénz uralmában élünk; valutánk szabályozása még nincsen befejezve. Nem tartozik a lehetlenségek közé, hogy ma, a mikor tényleg oly közel állunk már valutánk teljes rendezéséhez és a mikor csak a kedvező időszakra kellene várnunk, hogy a készfizetéseknek minden tekintetben előkészített felvételét elrendelhetnők, egy külön önálló magyar bankot fel ne állíthassunk, de gazdasági szempontból papirospénz uralma alatt a közös banktól elválni annyit jelent, mint Magyarország hitelét megdrágítani, Magyarországon a kamatlábat felemelni, Magyarország iparát és mezőgazdaságát még nagyobb kamattal terhelni.

Nem tartozunk azok közé, kik azt hirdetik, hogy Magyarország saját jegybankot nem képes fölállítani. Nagy bankjaink közül akármelyik bármely perczben vállalkozik jegybank felállítására, illetőleg átalakítja szervezetét jegybanknak megfelelően. Nem is a lehetőségről van itt szó, hanem a gazdasági előnyökről és e tekintetben mindenki előtt, ki a tényeket egészen tagadásba venni nem akarja, világos, hogy Magyarország egymagában véve tökében szegényebb, mint Ausztria-Magyarország és még inkább, mint aránylag Ausztria külön véve; már pedig töke-szegény országban, a hol tehát a pénz utáni kereslet nagyobb, a pénz árának, tehát a kamatnak magasabbnak kell lennie. Bármilyen jól vezettség is az önálló magyar bank, magasabb kamatot kell követelnie Magyarországon, mint a milyent követel ma a közös bank és követelne a különválás esetén a külön osztrák bank.

Ez a gazdasági hátrány (a magasabb kamat) az ön-

állóság hívei szerint csak átmeneti baj, csak az átmenet korszakában fogna jelentkezni és jó vezetésnél elmúlna. Próféták nem vagyunk és csak az adott viszonyok szerint ítélnünk. Ha Magyarország közgazdasága annyira megteleik tőkével, hogy külföldre többé nem szorul, akkor természetesen a kapcsolat az osztrák bankkal szemben is megváltozik és a kamatláb is kisebbedni fog; de ez oly átalakulást tételez fel, melyet ma kilátásba helyezni még a külön bank legmerészebb híve sem mer. Ma a kamatláb az osztrák és a magyar kereslet alapján egységesen állapítatik meg: ma tehát a tőke-szegény Magyarország a tőkében gazdagabb Ausztria befolyását élvezzi a pénzpiaczon. Ez a viszony, hogy Ausztria tőkékben gazdagabb, hogy az ő gazdasági igényeinek rendelkezésére több és nagyobb mennyiségben kínálkozik a tőke, akkor is fenn fog állani, ha Magyarország önálló bankot állítana föl, sőt valószínű, hogy főképp kezdetben sok osztrák pénz, mely eddig Magyarországon keresett és talált elhelyezést, visszavonul Magyarországból és Ausztriában vagy külföldön keres elhelyezést, s így a magyarországi tőke-kereslet számára még az eddig rendelkezésre állott források is megapadnak. Mindez bizonyára a kamatláb emelésére fog hatni és az összes gazdasági életre nagy súlylyal fog nehezedni. Nagyon könnyelmű erre az önállóság híveinek az a válasza, hogy ha az osztrák tőke kivonul az országból, majd jön helyette franczia, angol vagy német tőke. A tőke elhelyezést keres, nem néz nemzeti sympathiára, a hol jól kamatoz, oda fordul. Csakhogy éppen ebben áll a nehézség, hogy az a külföldi pénz, mely nálunk reá nézve egyelőre ismeretlen talajon keresne elhelyezést, megfizetteti magának az árt, azaz csak az eddiginél magasabb kamattal állna rendelkezésre. A ki tehát ma az önálló bank mellett kardoskodik, az vagy nem ismeri Magyarország tőke-szegénységét, vagy nem tudja, mi az olcsó kamatláb valamely gazdaságban.

Gazdasági tekintetben ezért tőkéletesen helyes a magyar kormánynak és a magyar törvényhozásnak az az elhatározása, hogy a közös bank, azaz az osztrák-magyar bank szabadalmát továbbra is, még pedig az Ausztriával

kötött vám- és kereskedelmi szerződés tartamára, azaz 1917 végéig meghosszabbítja. Teheti ezt annál nagyobb megnyugvással, mert ennek a banknak mai szervezete olyan, hogy a magyar kormány kívánságainak mindenkor kellő érvényt lehet szerezni, eddigi működése szerint nemcsak mintaszerű, mint jegybank, hanem Magyarország hiteligényeit is minden tekintetben kielégítette, és működése a valuta végleges helyreállítása tekintetéből egyelőre nélkülözhetlen.

Kétséget sem szenved, hogy a közös bank Magyarországon nem teljesítette mindig azt a kötelességét, mely hitel-igényeinknek megfelelt volna, és tagadhatlan, hogy főkép 1878 előtt, az alkotmányos élet első éveiben, sok panasz merült fel a közös bank szigorú magatartása és ridegsége miatt; sőt valószínű, hogy az ezen években tanúsított magatartása élesztette az önálló magyar jegybank iránti óhajtást. De nem szabad feledni azt, hogy az 1848 után bekövetkezett központosító irányzat, mely Magyarországot csak olyan tartománynak tekintette, mint bármely más osztrák tartományt, az 1867-ik évi kibékülés után gazdasági téren csak nehezen tudott megbarátkozni azzal az eszmével, hogy ne Bécs uralkodjék továbbra is Magyarországon. Köztudomású, hogy csak nehéz küzdelmek és a gazdasági kiegyezés tárgyai-
nak minden alkalommal újabb és újabb megbeszélése juttatta Magyarországot a neki megfelelő gazdasági előnyökhöz. Csak az utolsó előtti kiegyezésben (1899) sikerült a fogyasztási adók tekintetében az országot addig ért hátrányoktól megszabadítani, csak 1891-ben szűnt meg a Lloyd közös hajózási vállalat lenni s azóta fordítjuk a neki adott államségélyt önálló magyar vállalatokra, első sorban az Adriára; csak a kilenczvenes évek közepén váltunk el a szabadalmi ügyekben Ausztriától s van külön független szabadalmi hivatalunk. Szóval a gazdasági életben csak lassan kint juttattuk érvényre Magyarország kívánságait és követeléseit.

Igy történt ez a bankügyben is. A mikor alkotmányos életünk újra föléledt, az akkor osztrák nemzeti bank czímén fennállt jegybank az 1862 december 27. osztrák törvény alapján bírta szabadalmát, még pedig az 1876. év végeig. Ez az

osztrák törvény természetesen az akkori egész osztrák birodalomban és így Magyarországon is érvényes volt, és az 1867. évi kiegészítés ezen az állapoton nem változtatott semmit. A nemzeti bank ebben az időben tényleg úgy viselkedett, mint a volt központi kormány szabadalmazott intézete s az osztrák pénzügyministertől kapta és vette utasításait. A mikor 1876 végén szabadalma lejárt, az új szabadalom már a magyar kormány és törvényhozás részéről adatott meg Magyarországra, és a bank közös intézetté vált, felvette az osztrák-magyar bank czímét és a két kormány befolyása alá került. A bank szabadalmát az 1878: XXV. törvényezikk 1887. év végeig, az 1887: XXVI. t.-cz. 1897 végeig (később évről-évre 1899-ig meghosszabbítva) az 1899: XXXVII. t.-cz. 1900 végeig és a legújabb törvény 1917 végeig hosszabbítja meg, de minden újabb szabadalom adása alkalmából az ország igényeinek jobban megfelelő rendelkezések vétettek föl.

Ma, főképp az 1899. szabadalom alapján, mely Lukács László akkori pénzügyminister mesterműve, bátran azt lehet mondani, hogy az osztrák-magyar bank szervezete a magyar hitel igényeinek teljesen megfelel és a magyar kormánynak teljes befolyást enged a jegybank üzletére annyiban, amennyiben ezt az ország érdeke követeli. Már 1878-ban a bank szervezete arra törekedett, hogy Magyarország érdekei kellően megvédessenek. Elrendeltetett, hogy Budapesten ép oly főintézete legyen, mint Bécsben és hogy a budapesti intézet ne tekintessék, mint azelőtt, a bécsi főintézet fiókjának. Megköveteltük, hogy Magyarországon több fiók és mellékhely szerveztessék és tényleg, míg 1876-ban Magyarországon csak hat fiókja volt a nemzeti banknak, 1887-ben, vagyis az új szabadalom első tíz évében a budapesti főintézeten kívül 17 fiók és 60 mellékhely állt a hitel-igények rendelkezésére. Maga a bank szervezete magyar elemekkel volt megtelítve. A főtanács, a mely a bank összes ügyeit vezette s melynek élén a két pénzügyminister javaslatára a király által kinevezett bankkormányzó állt, tizenkét főtanácsosból és a két alkormányzóból állt. Az alkormányzókat a főtanács hármass jelölése alapján az illető ország alattvalóiból a magyar, illetőleg az osztrák pénz-

ügyminister előterjesztésére a király nevezte ki. A főtanács tagjai közül nyolczat a közgyűlés egészen szabadon választott, kettőt-kettőt pedig a két főintézet igazgatóságainak hármas jelölése alapján magyar, illetőleg osztrák alattvalók közül. Ekkép magában a főtanácsban a magyar alkormányzón kívül legalább is két magyar főtanácsos szerepelt és a magyar kívánságokat a főtanácsban érvényesíthette, ezenkívül pedig a magyar pénzügyminister épűgy küldött kormánybiztost a bank mellé, mint azt eddig csak az osztrák pénzügyminister tette. A két főintézet élén egy-egy igazgatóság állt, ezt vezette az illető alkormányzó; az igazgatóság tagjai magyar, illetőleg osztrák alattvalók; az igazgatóság mindegyike nyolcz tagból állt, kettő közülök a közgyűlés által megválasztott két magyar főtanácsos, a többi hat a főtanács által magyar alattvalókból választott egyén. A magyar üzlet számára egyúttal 50 millió frt dotatio állapíttatott meg azzal, hogy ezt az összeget Magyarország hiteligényei számára rendelkezésre kell bocsátani. Már ez az 1878-iki szabadalom az ország igényeit keliően védte és az 1887-ben adott szabadalom lényegében nem tett módosítást benne. De már az 1899-iki szabadalom teljesen a paritás elve szerint alakította át a szervezetet és a bankot, mint részvénytársaságot, oly alakba kényszerítette, mely a kormány befolyását határozottan biztosítja.

Már külsőleg is kifejezésre jut a paritás elve a bank pecsétjében, a mely ezentűl Magyarország czímerét és az ausztriai kétfejű sast egymás mellett összeköttetés nélkül, s köriratúl a magyar és a német czégét foglalja magában. A bank élén most is a kormányzó áll. Mindegyik igazgatóság élén egy-egy (most már nem a bank hármas javaslata alapján, hanem egyedűl) az illető pénzügyminister fölterjesztésére a király által kinevezett alkormányzó és ezenkívűl ugyancsak a király által kinevezett helyettese áll. A főtanács 12 tagját ezentűl csak a közgyűlés választja, de úgy, hogy hat magyar és hat osztrák állampolgár választassék. A főtanács így a kormányzó elnöklete alatt 16 tagból áll, két-két alkormányzóból és két-két helyetteséből és a 12 főtanácsosból, tehát 8 magyar és 8 osztrák állampolgárból és a kormány-

zóból; így megvan a fővezetésben a teljes paritás. Az illető hat főtanácsos és az alkormányzó s helyettese teszik a budapesti, illetőleg a bécsi főintézet igazgatóságát. A főtanács üléseit felváltva Budapesten és Bécsben tartja, sőt a közgyűlés is ott tartandó, hol a részvényesek többsége van, tehát legalább elméletben Budapesten is tartható. Elrendeltetett továbbá, hogy a főtanács minden bizottsága és kivált a végrehajtó-bizottság felerészben magyar tagokból álljon. Habár a főtanács továbbra is a bank intéző közege, továbbra is ő vezeti és ellenőrzi a bank vagyonának kezelését s összes üzletét és ő határozza meg az egyes üzletágakra fordítandó pénzeszközöket és az üzleti föltételeket, a fiókok felállítását és megszüntetését, az általános alapelveket, s bocsátja ki a részletes utasításokat, mégis a paritás szempontjából kimondatott az az elv, hogy az összes üzletágakban a magyar és az osztrák bankpiaczkokon azonos szabályok érvényesek és hogy a leszámítolási és kölcsönüzletre egységes kamatláb állapítandó meg. Az igazgatóságok és így a magyar igazgatóság hatásköre bővítettett, jelesen a váltó censorokra nézve megszűnt a főtanács vetőjoga és az igazgatóság a főtanács alapelvei szerint teljesen függetlenül kezeli az ország hiteligényeit. Az igazgatóság szabja meg a leszámítolási és kölcsönüzletben a bankhitelt, állapítja meg a végső határt, melyen belül az egyes cégek és személyek a bankhitelt igénybe vehetik, felállít és megszüntet bank-mellékhelyeket, az igazgatóság útján levelez a főtanács a fiókokkal és mellékhelyekkel. Nagyobbodott a kormány hatalma azáltal, hogy a kormánybiztosok hatásköre tágabb lett; míg eddig a kormánybiztosok csak akkor élhettek beavatkozási jogukkal, ha alapszabályokkal meg nem felelőknek látták a határozatokat, most felszólalhatnak, ha azt az állam érdekeivel össze nem egyeztethetőknek tartják. Ez a szervezet annyira bevált és mind az ország, mind a pénzügyi kormány igényeit oly jól kielégíti, hogy a szabadsalomnak 1917-ig való meghosszabbításakor legkisebb módosítás sem vált szükségessé.

Különben mikép működött a jegybank Magyarország hitele érdekében, azt legjobban igazolják a statisztikai ada-

tok. Így a bankhelyek, a főintézetek, fiókok és mellék-
helyek száma volt minden szabadalom utolsó esztendejében:

évben	Magyarországban			Ausztriában		
	főintézet	fiók	mellékhely	főintézet	fiók	mellékhely
1877	—	6	—	1	18	—
1887	1	17	60	1	28	74
1899	1	22	80	1	34	66
1909	1	33	103	1	46	79

Az új szabadalomban kötelezte magát a bank, hogy a pénzügyminister által kijelölendő helyeken sürgősen legalább még 10 fiókot fog Magyarországon létesíteni.

A hitelszolgálat tekintetében legnagyobb jelentőségű a váltóleszámolás; e tekintetben a jegybank Magyarország igényeinek mindinkább nagyobb szolgálatot tesz. Így a leszámított váltók értéke volt:

évben	Magyarországon		Ausztriában	
	millió korona	%	millió korona	%
1877	270·5	20·93	1022·0	79·07
1887	454·9	29·19	1103·5	70·81
1899	1065·6	35·95	1898·8	64·05
1909	2065·0	39·44	3171·4	60·56

Kisebb jelentőségű a lombard üzlet, de e tekintetben is Magyarországon nagyobb fejlődés mutatkozik és a jegybank tevékenysége ebben az üzletfajban is folytonosan előzékenységet mutat. Kézi zálogra adott kölcsönököt az osztrák-magyar jegybank:

évben	Magyarországon		Ausztriában	
	millió korona	%	millió korona	%
1877	12·4	21·95	44·1	78·05
1887	15·7	30·59	35·7	69·41
1899	66·4	25·19	197·6	74·81
1909	123·8	31·64	267·5	68·36

Vannak évek, melyekben az arány Magyarországra nézve még kedvezőbb, így 1907. évben a magyar bankhelyeken 175·9 millió K lombardüzlet volt és az osztrák helyeken 241·4 millió K, azaz az összes lombardüzletből Magyarországra 42·15, Ausztriára 57·85% esett. —

Ismeretes, hogy az osztrák-magyar bank a jegybank üzletein kívül külön osztályban jelzálogüzletet is folytat,

ennek az üzletnek legnagyobb része (80 %-nál több) Magyarországon folyik.

Az osztrák-magyar bank működése ellen mezőgazdasági körökből ismetelten az a panasz, hogy a közösbank nem veszi figyelembe Magyarország mezőgazdasági hitel-igényeit. Amde az a kívánság, hogy jegybank behatóbban gondolja a mezőgazdaság hitelét is és a gazda váltóit úgy kezelje, mint a kereskedő és iparos váltóit, a jegybank feladatának félreismeréséből származik. Igaz, hogy ennek a felfogásnak ad bizonyos tekintetben helyet a bank 1899. évi szabadalma is, midőn a bank feladatául tűzi ki a többi közt azt, hogy «a kereskedelmi, nagy- és kisipari és a mezőgazdasági hitelszükségletek kielégítéséről kell gondoskodnia» és a midőn azonkívül a főtanács tagjaivá a mezőgazdasági körökből is kíván választatni: mert a jegybank a mezőgazdaság igényeinek csak közvetve szolgálhat. Ha waransok (gabnaraktári-jegyek, borraktári-jegyek stb.) forgalomban vannak, ezeket mint biztos értékpapirokat készségesen le fogja számolni; de ez feltételezi a közraktári intézménynek szervezését és erről már a jegybank nem gondoskodhatik, ez nem feladata; ez első sorban az érdekelt gazda-közönség és a vele kapcsolatos kereskedő-világ közös és egyetértő közreműködését kívánja; ha meglesz a közraktárak szervezete, ha a mezőgazdasági raktárjegy közforgalmi értékpapir gyanánt a forgalom tárgyául fog szolgálni, a jegybank szívesen fog e papiros alapján hitelt nyújtani s lesz a mezőgazdaságnak egy új hitelforrása. De mindaddig, míg a raktárjegyek nem szokásosak, míg a raktárjegy alapföltétele, a közraktári szervezet, nincsen meg, hiába fordulunk a jegybankhoz, nem nyújthat hitelt a mezőgazdának. Ezzel szemben sokszor halljuk azt, hogy ott van a váltó, miért nem ad gazdaváltóra a bank előleget, a mikor a kereskedő és az iparos váltóját fölvette rendes üzleti körébe? A váltó a jegybank számára, még pedig ez intézmény természeténél fogva, csak akkor jelent igazi értéket, ha kereskedelmi vagy ipari üzletnek az eredménye és rövid lejáratú. Mikor az asztalos megrendelt butorai számára fát vásárol és a fa árát váltóval egyenlíti ki, a váltó értéke megvan

a fában vagy a fából készülő butorban. Mikor a kereskedő az évszak elején kávé-t rendel, annak áráért váltót állít ki, a váltó értéke megvan a kávéban vagy az időközben értékesített kávé pénzüsszegében s mind két esetben a cél, mely miatt a hitelezés okirata létrejött (a butor elkészítése és átadása, a kávénak a fogyasztók körébe jutása és megvétele) rövid időn belül eléretik. Már pedig egy jegybank, midőn hitelez, váltót leszámítol, ezt csak akkor teheti, ha tudja, hogy rövid időn belül (rendszerint legfőlebb három hónapon belül) a hitelezett összeg vissza-kerül, azaz a váltó beváltatik. Jegybank hosszú időre nem hitelezhet; és épen ez a körülmény okozza azt, hogy a jegybank a mezőgazdaságnak közvetlenül nem nyújthatja azt az előnyt hitelműveleteiben, mint a melyben a kereskedés és az ipar részesül. A mezőgazda üzletének, a gazdálkodásnak természetéből folyó viszonyainál fogva hosszú lejáratú hitelt igényel és tulajdonképen váltó-kiállításra nem is képes; az úgynevezett gazdaváltók nem a mezőgazdasággal kapcsolatos természetes fizetési eszközök, hanem használatnak, mert érvényesítésüket, a váltó végrehajtását, a váltó-törvény biztosítja. A jegybankok ez okból a gazda-váltókat csak akkor veszik üzletük körébe és számítoják le, ha kereskedelmi vállalatok (bank vagy nagy szövetkezet) aláírásukkal üzleti természetűekké alakítják át. Mióta nálunk a központi hitelszövetkezet a gazdasági hitel szervezetét vezeti, a jegybank a központi hitelszövetkezet aláírásával ellátott gazdaváltókat (főltéve, hogy három hónapnál nem hosszabb lejáratúak) leszámítoja, azaz a mezőgazdaságot is hitelben részesíti, mert a központi hitelszövetkezet biztosítja őt a váltó jóságaról és esedékesége idejében leendő beváltásáról. Más országokban is merültek föl oly kívánságok, hogy a jegybank üzleti körébe vegye föl a mezőgazdaságnak hitellel való ellátását; így a mikor Franciaország bankja szabadalmának meghosszabbításáról volt szó 1897-ben és Franciaországban már az agráriusok hatalma nagy volt, ott is kívánták azt, hogy a bank hitellel támogassa a mezőgazdaságot; a bank kimutatta, hogy jegybank természetével ellenkezik a mezőgazda-

sági hitel és nagy összeget állított rendelkezésre az országnak mezőgazdasági czélokra, de üzleti rendtartásába a gazdaváltókat és gazdasági hitel ügyét föl nem vette. Jól vezetett jegybank üzletébe csak könnyen értékesíthető és gyorsan lejáró követeléseket vehet föl, ilyeneket pedig a mezőgazdaság közvetlenül nem szolgáltathat s így a jegybank föladata nem is lehet a mezőgazdasági hitel kielégítése. Ha az osztrák magyar jegybank szabadalmába mégis fölvetették ez a föladat, az csak annyiban érthető, hogy egyrészt a raktárjegyek lombardozása által a mezőgazdasági termények alapján forgalomba hozott értékjegyekre kölcsönöket adhat és hogy másrészt a hitelszövetkezetek közbejöttével gazdák váltóit is leszámítolja.

Midőn úgy látjuk, hogy az osztrák-magyar bank Magyarország hiteligényeit az utolsó húsz évben állandóan nagyobb gonddal kezeli és kivált előttünk áll az a jelenség, hogy Magyarországon a kamatot ugyanabban a mértékben állapítja meg, mint az a gazdaságilag sokkal fejlettebb Ausztriában történik, akkor lehetetlen elhallgatni azt, hogy a közös bank ellen, illetőleg a külön bank fölállítása mellett való törekvésnek gyökerei nem a gazdasági viszonyokban kereshetők, hanem tisztán politikai nézetekből keletkeztek és támogattnak.

Nem szabad különben megfeledkezni arról, hogy az osztrák-magyar bank 1892 óta egyik főtényezője a koronaérték életbe léptetésének és hogy ma, mikor a «készfizetések» kérdése véglegesen megoldva nincsen, az osztrák-magyar bankra még, a jövőben is nagy föladat vár, mely egy külön magyar bank fölállítását időszerűtlennek tünteti föl.

Amikor 1892. évben Magyarország Ausztriával együtt az addig érvényes osztrák-magyar pénzürték helyébe a korona értékét honosította meg, és az ezüst helyett az arany értékre tért át, nemcsak érme-technikai nagy feladatot kellett végezni, azaz új pénz veréséről gondoskodni, hanem egyrészt a bank érczfedeze számára aranyat kellett beszerezni, illetőleg a banknak ügyes üzleti tevékenységgel nagy ezüst készletét el kellett adni és aranyat vásárolni és ezenkívül közre kellett hatnia abban, hogy az osztrák-

magyar monarchiában meghonosodott papiros pénzrendszer, illetőleg az államjegyek forgalma, megszűnjön.

A valutarendezés előtti évben, 1891-ben az osztrák-magyar bank érczkészlete volt 333·1 millió korona ezüst és 108·9 millió korona arany; ma 1909 végén az érczkészlet 1354·0 millió korona aranyban és 298·9 millió korona. ezüst értékpénzben (öt korona, egy korona és egy forintos) és váltópénzben Az osztrák-magyar monarchiában a bank ezüst érczfedezetével együtt 520 millió ezüst volt. Az aranyérték meghonosításakor gondoskodni kellett arról, hogy az a nagymennyiségű ezüst ne gátolja az aranyvaluta meghonosítását és az ezüst eladása ily nagy mennyiségben ne okozzon nagy veszteségeket. Amiként a bank 1909-ik évi állapota mutatja, az arany beszerzése sikerült és azáltal, hogy ezüstpénzekké (koronásokká) verettek a régi ezüstkészletek és az ezüst egyforintos megtartatott folyópénzül, lehetővé vált az ezüstkészletnek az új pénzrendszernek veszélyeztetése nélkül való felhasználása és csak kisebb részben kellett eladás útján az ezüst értékesítéséről gondoskodni.

Nagy tevékenység jutott osztályrészül a banknak az állampénzjegyeknek beváltásánál. A bank szabadalmainak ismételt megújításakor felmentetett a «készfizetés» kötelezettsége alól mindaddig, míg az államjegyek forgalomban vannak. Az arany-valuta meghonosítása, illetőleg a valuta rendezése tehát föltételezte azt, hogy a papiros-valuta, mely Magyarországon és Ausztriában tényleg megvolt napjainkig, szűnjék meg. Az 1866-ik évi háborúk kényszerítették az akkori kormányt arra, hogy 312 millió forint erejéig a banktól kölcsönt vegyen; a kölcsön vett összegért egy, öt és ötven forintos államjegyeket adott át a banknak azzal, hogy a jegyek ép úgy, mint a bankjegyek, a forgalomban pénzül szolgáljanak; de ez alkalommal kimondatott az, hogy mindaddig, míg az államjegyek kényszerforgalma fenntartatik, a bank azon kötelezettsége alól, mely szerint jegyeit bármikor törvényes érczpénzzel tartozik beváltani, fel van mentve. Most a koronaérték érvényrejutásánál a pénzverés technikai része, az aranybeszerzés és az ezüst értékesítése mellett a

valutarendezésnek egyik főmunkája az állam-jegyeknek forgalomból való kivonásában állott, hogy ez által a «kész-fizetések felvétele» lehetővé tétessék.

A törvényhozás ez okból az 1894: XXIV. törvénycikkben elrendelte, hogy 200 millió forint (még pedig az összes egyforintosok és azután az ötösök és ötvenesek egy része) és az 1899: XXXI. t.-cz. a még fenmaradt 112 millió forint államjegyek a bank útján a forgalomból kivonassanak. A bank ezt természetesen csak a kormányok segítségével tehetette, a mi kitűnik az egész művelet módozataiból. Ugyanis az összesen 624 millió korona (312 millió forint) államjegyekből a forgalomból való kivonás határidejében 1903 február 28-án be volt váltva 620,149.829 korona értékű államjegy, a hiányzó, azaz beváltásra nem került 3,850.171 korona leiratott, illetőleg semmisnek nyilvánított. Ezért a 620,149.829 korona államjegyért kiadott a bank 80 millió koronát ezüst egykoronásokban, 77,350.524 koronát ezüst egyforintosokban, 64 millió koronát ezüst öt koronásokban, 398,790.305 koronát bankjegyekben, még pedig belőle 157,493.785 koronát az e végből 1899-ben engedélyezett tizkoronás bankjegyekben. Ezen művelet végzésénél a két állam összesen 542,656.053 korona aranyat (ebből Magyarország 162,796.813 K) adott át a banknak, a mely arany-mennyiség a bank tulajdonába megy át, mihelyest a kész-fizetések fölvétele elrendeltetik.

Az aranybeszerzés az állam részéről ép úgy, mint a bank részéről első sorban azért volt szükséges, hogy a korona pénzürtékének megállapított relatioja állandó legyen, vagyis az a disagio, a mely 1892-ig uralkodott az osztrák-magyar érték utolsó korszakában is, teljesen megszűnjék. Egyúttal azon intézkedés, melylyel a bank felhatalmazást nyert arra, hogy aranyra szóló váltókat 60 millió korona erejéig az érckészletbe számíthasson, s így bankjegyek arányos kibocsátására használhasson fel: ösztönözte a bankot arra, hogy a nemzetközi fizetések kiegyenlítésére első sorban alkalmas aranyváltók beszerzésére nagyobb figyelmet fordítson és ez által fentartsa a koronaérték relatióját, illetőleg az agiót távoltartsa.

A banknak a valuta rendben tartására vonatkozó közreműködése tényleg 1900 óta oly sikeres volt, hogy a készfizetések föl nem vételének ellenére, a valuta teljesen rendben van. Ugyanis az osztrák-magyar monarchiával üzleti összeköttetésben álló három főállamnak, Németország, Angolország és Franciaországnak pénzéhez képest 1891 óta 1909-ig a koronaérték eltérése évi átlagban — 0.19 és + 0.25 közt váltakozik, vagyis csak oly összegekben jelentkezik, a melyeknek a rég megállapodott valutájú országokban szokásosak és a nemzetközi fizetések hullámváltozásaiban találják indokolásukat.

Az a körülmény, hogy 1903 február 28-án az összes államjegyek be voltak vonva, hogy továbbá mindkét állam részéről kellő mennyiségű ércpénz veretett koronaértékben és hogy az ausztriai értékű pénzek a forgalomból kivonattak, továbbá és különösen, hogy a bank kezei közt annyi arany van készletben: lehetővé tette volna azt, hogy készfizetések már 1903-ban a fölvétessenek, azaz hogy a valuta-rendezésnek műve teljesen befejeztessék. A bank a két pénzügyministerrel egyetértve, az 1901. év végén próbakép az aranypénzeket forgalomba is hozta, illetőleg a készfizetéseket felvette (nem kötelezőleg, hanem szabad akaratából), hogy gyakorlatilag lássa az arany elhelyezkedésének módoszatait. E kísérlet szerint 1904. szeptember végéig a bankból kifolyt 580 millió K arany és visszakerült ismét 392 millió K úgy, hogy a forgalomban 188 millió K maradt; a mi egyrészt azt mutatta, hogy az osztrák-magyar monarchiában a pénz szerepét a bankjegyek töltik ki és hogy a forgalom nem szereti az aranypénzeket és nem nagy hajlandóság mutatkozik az arany gyűjtésére, másrészt igazolta azt, hogy a készfizetések fölvétele minden veszély nélkül lehetséges és nem fog a bank aranykészletének lényeges csökkenésére vezetni.

A bank tehát a valuta helyreállítására vonatkozólag is teljesítette föladatát s bármely perczben képes a készfizetések fölvételére; és ha a készfizetések fölvételét mindaddig a törvényhozások nem rendelték el, ismét nem közigazdasági, hanem politikai okokkal kell találkozoznunk, melyek

ép úgy, mint a bank szétválasztásánál, itt is, csakhogy ezúttal nem magyar, hanem osztrák részről, s nem nyíltan, hanem rejtett alakban jelentkeznek.

Törvény és szerződés értelmében, abban a pillanatban, a mikor az államjegyek a forgalomból kivonattak, a mi tényleg 1903 február 28 megtörtént, a készfizetések felvétele iránt kellett volna intézkedni. Már az 1892: XVIII. t.-cz.-be iktatott s Ausztriával kötött pénz- és éremegyezmény 19. cikke kimondja azt, hogy «a készfizetések felvételére nézve a két állam kormánya megfelelő időben megegyezésre fog jutni». Az 1899: XXXI. t.-cz.-be iktatott és az államjegyekből álló függő adósság teljes beváltásáról szóló, Ausztriával kötött egyezmény 12. cikke szerint, mihelyt az államjegyek kényszerfolyama megszűnt, «mindegyik ministerium a törvényhozás külön elhatározását fogja a készfizetések fölvételének törvényes elrendelése ügyében ki-
eszközölni». Tényleg 1903-ban a Széll-Körber-féle kiegyezés javaslatai közt volt egy törvényjavaslat, mely felhatalmazta a kormányt, hogy a másik állam kormányával egyetértőleg állapítsa meg a készfizetés határidejét. Ez a javaslat mindazonáltal nem lett törvényté, mert Ausztriában az obstructio lehetlenné tette a parlament működését.

A coalitíós kormány az általa Ausztriával megindított kiegyezési tárgyalásoknál a készfizetések fölvételét is rendezni akarta, de ekkor az osztrák közvélemény, tekintettel arra, hogy a magyar kormány az osztrák-magyar bank szabadalmának 1917-ig való meghosszabítását ellenezte, a készfizetések fölvételére a törvényhozási intézkedést nem akarta concedálni. Ausztriában ugyanis a magyar kormánynak és a magyar közvéleménynek az a törekvése, hogy a készfizetések fölvétele szabályoztassék, akkép tüntettetett fel, mintha ez a törekvés csak azért volna oly szívós, hogy Magyarország pénzügyei az osztrák piactól, melyek a készfizetések fölvételéig első sorban hitelezői Magyarországnak, felszabadíttassanak és teljesen rendezett valuta-viszonyok közt a külföld piacaihoz könnyebben fordulhassanak. A valuta teljes rendezése az osztrákok nézete szerint előny Magyarország részére az Ausztriától való gazdasági elválás

elérésében. Így maradt ez a kérdés megoldatlanul mai napig, a midőn az osztrák-magyar bank szabadalma 1917-ig meghosszabbítottatik. A magyar közvélemény ezúttal is óhajtott volna a készfizetések fölvételére azt a megoldást, melyet a Széll-Körber féle kiegyezés tartalmazott; de Ausztriában a nézetek éppen az efféle rendelkezés ellen erősödtek meg.

A készfizetések fölvételére most még a kormányoknak sem adják meg a fölhatalmazást és ebbeli ellenkezésükre a mai gazdasági viszonyokban közgazdasági okok némileg támogatásul is szolgálnak. Időközben ugyanis az osztrák-magyar vámterület külkereskedése az addig erősen activ mérleg helyett passiv-mérleget mutat, vagyis az áruforgalomban a vámterület ma a külföldnek tartozik fizetni, a mi aranykivitellel jár; egyelőre a mérleg passivitásának okát még nem lehet meg állapítani; a rossz termékek nagy gabnabehozatalt vontak maguk után, de ez múltó ok; vannak azonban jelek, melyek az 1906 óta érvényre jutott új vámpolitikát tüntetik fel a külkereskedésben beállt fordulat okául. De bármikép legyen is, a külkereskedésben mutatkozó passiv-mérleg egyelőre gondolkozásra ad okot és a készfizetések felvételére nem kedvező körülmény. Ehhez járul még, hogy Magyarországon ép úgy, mint Ausztriában, az állami háztartás egyensúlya megingott, hogy a hadi szükségletek óriási összegeket követelnek, hogy befektetésekre mindkét államban nagy összegre van szükség, szóval, hogy az állam a bevételek fokozásán kívül és új adóforrások keresése mellett még a külföldhöz kölcsönökért lesz kénytelen fordulni; ez ismét a készfizetések felvételére nem kedvező körülmény. Ezeken kívül még utalni kell arra, hogy ma a világgazdaság a hanyatlás korába lépett és a kamatláb emelkedő irányt mutat. Ma tehát a készfizetés fölvétele nem éppen lehetetlen, de mindenesetre meggondolandó; az időpont ma nem a legbiztosabb. Ennyiben lehet és kell az osztrák álláspontot méltatni.

De ebből nem következik az, hogy a kormányoknak a törvényhozás ne adhatná meg a felhatalmazást arra, hogy kellő időben a készfizetések időpontját meghatározzák; mert az így fölhatalmazott kormányok is meg tudják ám itélni

az alkalmas időpontot és ők érzik legjobban, mikor nem szabad ily fontos miveletet kockáztatnak kitenni. Miután azonban az osztrák álláspontot, tekintettel az ottani parlament felfogására, nem lehetett megingatni, a készfizetések fölvételére ezuttal másféle, mindenestre bonyolultabb módokat lőn megállapítva.

A bank szabadalmában mindenekelőtt a bank kötelességévé tétetik az, hogy oly intézkedéseket foganatosítson, melyek a koronaérték relatióját állandóan biztosítsák, vagyis melyek a bankot készfizetési kötelezettségének teljesítésére állandóan képesítsék. Kimondatott ugyanis, hogy «az osztrák-magyar bank köteles minden rendelkezésre álló eszközzel gondoskodni arról, hogy jegyeinek a külföldi váltók árfolyamában kifejezésre jutó értéke, a koronaérték törvényes pénzlába paritásának megfelelően, állandóan biztosítva maradjon» és ebbeli kötelességének nem teljesítése a szabadalom megszűnését vonja maga után.

Ezzel a kötelezettséggel szemben azonban a banknak megadatott a jog, hogy a készfizetések felvételére a kormányoknál javaslatot tegyen. Ily javaslat esetében a két kormány haladéktalanul tárgyalásba bocsátkozik, a tárgyalást sürgősen lebonyolítja és megegyezés létrejöttével a törvényhozásoknak előterjesztést tesz a készfizetések fölvételére. A két törvényhozás mindkét házának határozatot kell hozni. Egy háznak elutasító határozata a javaslat jóváhagyásának megtagadása. Ha négy hét elteltével nem jön létre határozat, a javaslat jóváhagyottnak tekintetik. Mihelyt a javaslat jóváhagyatott vagy jóváhagyottnak tekinthető, a kormányok három nap alatt a készfizetések felvétele iránt intézkednek.

E szerint a készfizetések felvétele a két kormány egyetértő javaslata szerint a két törvényhozás által, úgy a mint az eddig is lehetséges volt, elhatározható. Miután azonban az osztrák közvéleménnyel szemben ez az eshetőség talán egyelőre nem valószínű, megadatik az osztrák-magyar banknak a jog javaslattételre, a melylyel tüzetesen, még pedig záros határidőben, foglalkoznia kell a két törvényhozásnak. Igaz, az osztrák törvényhozás bármelyik háza megtagadhatja a jóváhagyást: ámde ha a jegybank

adatokkal igazolja, hogy a készfizetések felvételére minden föltétel megvan, hogy a gazdasági viszonyok a belföldön ép úgy, mint a külföldön az áránykészletet a készfizetések felvételekor nem veszélyeztetik, hogy a készfizetések felvétele az adott időben valószínűleg a kamatláb leszállításával is járna: ezen gazdasági okok halmaza mellett nem lesz meg az osztrák törvényhozásnak az a bátorsága, hogy csak azért is megtagadja a készfizetések felvételére az engedélyt.

Ha még figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy a bank az új szabadalmában elvállalt abbeli köteletségénél fogva, mely szerint a koronaérték relatióját fenn kell tartania, bizonyos tekintetben érdekelve van a készfizetések fölvételénél, a most fölvett bonyolult módozat nem mondható egészen theoretikusnak. A bank ugyanis ma mesterséges úton arra van kötelezve, a mi a készfizetések elrendelése után magától beáll; ma az ő felelőssége terhére kell az aranyérték jóságát fenntartani: a készfizetések felvétele után az felelőssége nélkül történik. A bank tehát, mihelyt a készfizetések fölvételére kedvező gazdasági viszonyok beállanak, saját érdekében fogja a fölvételre a javaslatot megtenni és ennyivel közelebb jutottunk magához a készfizetések fölvételéhez.

Különben talán nyugodt idők beálltával a bankkérdésben is, nálunk ép úgy, mint Ausztriában, elkopik a politikának túlságos befolyása s tisztán gazdasági okok lesznek mérvadók, s akkor Magyarországon érvényre jut majd az a meggyőződés, hogy az osztrák-magyar bank teljesen megfelel az ország hitel-igényeinek és nem czélszerű önálló bank létesítésén fáradozni, — Ausztriában pedig át fogják látni, hogy a valuta-rendezéshez a készfizetések fölvétele szükséges és gazdasági szempontból nélkülözhetlen.

MATLEKOVITS SÁNDOR.

KÖZOKTATÁSUNK ORSZÁGOS SZERVEZÉSÉNEK NEHÉZSÉGEI A XVIII. SZÁZADBAN.

Első közlemény.

I.

A vallási és nemzeti szabadságharczok lezajlása után még másfélszáz esztendőnek kellett eltelni, csak akkor lett népünk fejlődése oly általános, nemzeti sajátosságunk tudata oly határozott, hogy annak alapján meg volt kísérelhető egy igazi nemzeti államnak kiépítése. A magyar történelem ez utóbbi korszakában is azt tapasztaljuk, hogy a kezdet s a vég a politikai felfogásnak teljes átalakulását, nyilvánvaló ellentétességét mutatja. Midőn 1687-ben, mintegy hálálul a fővárosnak a török iga alól való föl-szabadításáért, a Habsburg-uralkodóháznak trónöröklési joga, heves ellenkezés ellenére is, törvényben kimondatott s egyben hatályon kívül helyezettett az uralkodó esetleges törvénytelenisége és alkotmány sértése ellen a fegyveres ellen-állásnak ősi joga: a korona általános vezető és uralkodó hatalma minden állami ügyben hosszú időre biztosítva volt. Csak így történhetett meg, nemcsak hogy a szatmári béke módozatai — melyek az alkotmányjogi zavarok megszüntetésével az ország s a felekezetek szabad életének garantiáit újból biztosították — csupán rövidített formában iktattattak törvénybe, hanem az is, hogy Rákóczyt s társait mint felségárulókat, kik király és haza ellen támadtak, s minden igaz szabadságnak felforgatóit, összes javaik elkobzásán kívül számkivetéssel sújtották. Ám viszont ugyanazon uralkodóház kései sarja engedte meg, éppen napjainkban, hogy a király és a nemzet teljes megegyezésének hirdetésére és szilárdítására a száműzöttek hamvait fényes nemzeti ünnep

keretei között hazahozták, hogy a honi földben folytassák százados álmukat; továbbá külön törvény semmisítette meg az egykor kimondott számkivetést.

De a nemzeti kialakulás elmaradásának oka nem csupán bizonyos politikai törekvések ellentétességében keresendő; a nehézségek inkább azon zavarokból támadtak, hogy nemzetünk, mely mindig gondosan őrizte önállóságát és szabadságát, szoros kapcsolatba került a dynastia abszolút uralkodó hatalmának alárendelt örökös tartományaival; a bajok főoka «ez átkos vegyes házasság», a mint Ausztriához való viszonyunkat később megjelölték. Kétszer is megkísérelték — először a lefolyt időszak közepe felé (1780 — 1790). másodszor a végén (1850) — hazánkat önállóságától megfosztani és mint tartományt bekebelezni egy nagy államszervezetbe, mely az uralkodó-ház összes országait volt magában foglalandó. E két rendbeli törekvés két különböző célt szolgált, de közös vonásuk volt az állam abszolút jogosultságának gondolata. II. József törekvéseinek gyökerei a XVIII. századbeli fölvilágosodásban rejlettek; ő az általános jólét nevében, a népek és rendek törvényben biztosított szabadságait — hite szerint joggal — egyszerűen mellőzte, úgy gondolkodván, hogy így összes, nemzetiség és műveltség tekintetében annyira különböző alattvalóinak egyenletes, észszerű kormányzással, méltányos törvényhozással békés, kellemes együttélésök biztosítható. Ezzel ellentétben a XIX. századbeli, a hagyományok megőrzésével és a legitimitás tiszteletével kérkedő abszolutizmus a jogok eljárásának elméletét az alapon hirdette, hogy Magyarország szabadságharczának leveretésével (1848/9), mint meghódított országrész, minden jogait elvesztette s így törvényesen bekebelezhető az osztrák államegységbe. Mindkét törekvéssel szemben a magyar nemzet — egyedül a monarchia összes népei között — fennen hirdette a jogfolytonosság erkölcsös gondolatát, mely gondolat a szabadságérzet mellett története folyamában mélyen bevésett nemzetünk lelkébe s gyakran volt segítségére, midőn államiságának válságait győzedelmesen túlélte. A törekvésnek célja mindkét esetben egységes állam összetapasztása volt, közös mellékvonása azonban az összes

népeknek elnémetesítése. De ennek már azért is hajótörést kellett szenvedni nálunk, mert a németiségnek a Habsburg-uralom alatt élő képviselői mindig messze elmaradtak a német szellem igazi kifejlése mögött, míg a birodalmi német szellem képviselői igen termékenyítő hatással voltak vallásban, művészetben, tudományban nemzeti törekvéseink fölélesztésére és megtermékenyítésére.

E politikai átalakulásnak megfelelőleg a magyar közművelődés e korszakbeli fejlődését is két szakaszra oszthatni; az első a felvilágosodás korszaka József-féle kísérletének meghiusulásával fejeződik be, a második az ausztriai «összbirodalom» bukása után a magyar államiság megújulásához vezet. E megújulásban a nemzeti sajátosságnak és művelődésnek hathatós ápolását a történelmi hatalmak államiságunk legnemesebb feladataul jelölik meg, még fokozottabb mértékben, mint azt európai cultur-környezetünk államainál látjuk.

E két korszak elvileg is különbözik egymástól, nemcsak ama szellemi és erkölcsi felfogásban, a melyen ez idők általános művelődési törekvése s az ezt szolgáló nevelési munka nyugszik, hanem ama szempontok szerint is, melyek a közművelődés szervezésénél mérvadóknak mutatkoztak. Hazafiás fölfogás, hű szeretet a haza iránt, a honi erkölcsök őszinte ápolása: ebben állt legjobbjaink erénye és derekasága a XVIII. század folyamán, s ha néha a haladottabb népekre vetett egy-egy pillantás az elmaradottság érzetét keltette bennük, akkor csupán az a kívánságuk támadt, hogy a kint tapasztalt jobb belátást, előítélettől ment gondolkodást és finomabb életmódot itthonn is terjeszszék. Az volt a közhit, hogy mindezt szépen meg lehet valósítani a már meglévő művelődési eszközökkel, tehát az állami élet örökölt formáin belül. Csak nyugodt, kényelmes munkát, szorgalmas gondosságot kívántak az irodalmi és tanító munkásságtól, semmi mást. Mennyire mások a következő korszak szellemi föllendülésének tényezői: nemzeti fölfogás, a nemzeti sajátosságért való lelkes sikra-szállás, az individualis értékek érvényesítésére irányult buzgalom, hogy népünk is számítson valamit a humanus cultur javak értékelésénél, — ezek foglalták el e kor nagyjainak lelkét. A nemzeti erő egykori

jelességeinek megújítása s azonfelül gyarapításuk a néplélek csirában levő képességeinek kifejtésével — ily bátor életfelfogás és reményteljes kilátás vezetett a cultura összes területein minden magyar munkást, jóllehet sokakat néha baljóslatu hangulat fogott el, hogy vajon az adott politikai és társadalmi viszonyok között nem hiábavaló és haszontalan fáradozás-e minden buzgalom, az alkotásnak minden lelkes vágya. Mindez pihenés nélkül való, folytonos reformatori munkásságot keltett föl, mely, néha talán úgy látszott, inkább visz a viharos forradalom, mint a szerves fejlődés útjai felé.

Különböző e két korszakban az eljárás is, melyet az államhatalom alkalmazott a néplélek e mozgalmaival szemben, melyeket törvényes szabályozással irányítani hivatva volt. Az elsőben a szervezés kezdeményezése magától az állam-hatalomtól indult ki; maga vállalkozik arra, hogy közigazgatási berendezkedésekkel a «Hungaria nova» — a mint hazánkat a török iga alól való felszabadulása óta nevezték — anyagi és szellemi virágzásnak induljon és megerősödjék; de ezt úgy végezte, hogy egyáltalán nem mutatott helyes érzéket a nemzeti sajátosság iránt s még kevesebb kegyeletet a nemzeti élet történelmi föltételei iránt. Az országban és népében csak jól felhasználható eszközt látott a dynastikus érdekek számára, melyek a nemzet szempontjából gyakran közönbösek, sőt tőle teljesen idegenek valának. Midőn aztán e tény a «Josephinismusnak» minden életviszonyokba való kiméletlen beavatkozása által nyilvánvaló lett s a fölébredt nemzeti öntudat állami érdekeinek törvényes szabályozására s egyben arra is törekedett, hogy gazdasági és szellemi ügyeinek vezetésében több befolyásra tegyen szert, sőt hogy e munkát erejének tudatában maga végezhesse: ekkor a kormány politikai művészete csak abból állhatott, hogy mindenféle utakon és módokon törte a fejét, vajon miként lehetne a nemzeti czélok megvalósítását elodázni vagy lehetőleg megghiusítani. Szinte csodaszámba megy, hogy a kormányzás e módja mellett értékes culturát tudott magának teremteni e nemzet, melynek soha sem állott segítségére rokon gondolkozású.

jóakaró állam-hatalom s a mely csupán egyesek szabad energiájára és áldozatkészségére volt utalva. Hogy mit jelent e hiány, mily nehéz volt nemzetünk helyzete, annak megértésére talán elég lesz egy világtörténelmi utalás: mi lett volna a német művelődésből a weimari «Musenhof» nélkül, mi lett volna a német tudományból az egyetemek és akadémiák állami alapítása és támogatása nélkül, mi lett volna egész Németország a sorsába való hatalmas beavatkozása nélkül a porosz kormányoknak és fegyvereknek?!

Miként alakult ily különös, egyébütt szokatlan közviszonyok közt oktatásügyünk, talán elégséges egyes tipikus részleges jelenségekre, tényekre utalnunk, melyek bár nem egyetemes jellegűek, mégis történelmi szempontból fontosak, mert jórészt még ma is fölismerhetők a köznevelés munkájának célzataiban és akadályaiiban. E szempontból az első korszakban (1711—1790) az államhatalom céljai és rendelkezései, általában a közoktatás-ügyi kormányzás jó tekintetbe, nem éppen különös eredményeinél fogva, mint inkább azért, hogy elhibázott törekvéseinek okait és következményeit megértsük. A következő korszakban (1790—1848) a népi törekvések érdemelnek inkább beható figyelmet, ama, bizony sokszor hiábavaló fáradozás, melynek célja a közoktatás elvi szabályozásával a nemzeti élet fejlesztése és biztosítása volt.

II.

Nálunk az államnak ingerentiája a közoktatásban a királyi tekintélynek ama sajátos felfogásán alapult, mely annak idején a törvénykezés s a közgazdasági és politikai kormányzás újjászervezése alkalmával törvényes formulázást is nyert. A korona szent felségjogánál, apostoli hivatásánál és souverainitásánál fogva (*pro apostolico munere et suprema autoritate*) főfelügyeleti jogot gyakorol minden papnevelő, convictus és collegium felett, mely egyházi és világi ifjúságunk számára bárhol hazánk határain belül vagy azokon kívül fennáll; joga van ezeket, a mikor csak annak szüksége fennforog, meglátogatni s pontos elszámoltatással meg is vizsgálni, vajon az illető intézet az alapítványok

célzatainak megfelel-e? (1715 : LXXIV. t.-cz. és 1723 : LXX. t.-cz.) A mi pedig ez intézetek tanmenetét illeti, a rendeknek, midőn ezek a hiányok pótlását sürgősen kérelmezték intéztek, kilátásba helyezték, hogy a legkegyelmesebb gondoskodásnak tárgya lesz: hazai akadémiáinkon mindazon studiumoknak bevezetése, a melyekről a külföldi egyetemeken előadást tartanak s a melyek békében és háborúban az állam javára szolgálhatnak, mihelyt a rendek alázatos előterjesztéssel élnek vágyaik megvalósításának módja, alakja és eszközei tekintetében. Tényleg azonban rendjeinknek erre, az egész korszak idején, alkalmat nem adtak; de tőlük nem is várták. A valóságban az összes szabályrendeletek titkos hivatalok tanácskozásainak eredményeképen adattak ki s ezekben, ünnepies esküvel szentesített törvények és ígéretek ellenére egészen idegen, osztrák miniszterek és állami tanácsosok vettek részt s csak mutatóul működött bennük a magyar udvari cancellariának egy-egy tagja. De e tanácskozásoknak nemcsak tagjai voltak idegenek; idegenek voltak természetesen föltételeik és fölfogásaik is, melyeket érvényre juttattak. S csak a nagy királyné, Mária Terézia uralkodásának vége felé sikerült egy hazafias gondolkodású cancelláriai tanácsosnak egy merész lépéssel a közzoktatás nemzeties szervezését előkészíteni, s részben az idegen állami tanácsosok ellenére keresztül is vinni.

Mindeddig azonban, tehát egy fél évszázadon keresztül, a mérvadó hatóságok minden munkássága az iskolázás és az egyház terén abban merült ki, hogy a katholicismus számára az állam-vallás összes előjogait kivívják és biztosítsák, ellenben az eretnek institutiók hatáskörét és szellemi befolyását csökkentse vagy meg is törjék. Törvényes határozattal semmiseknek nyilváníták a korábbi fölkelések miatt mindenekelőtt az ágostai és a helvét hitvallásnak nemcsak általában minden jogát, nevezetesen a szabad vallásgyakorlat jogát, melyet békekötési pontok biztosítottak, hanem e felekezeteknek testületi mivoltát is tagadásba vették, úgy, hogy ha valaki személyében vagy hitvallásában magát sértettnek érezte, panaszát csak mint egyén juttathatta a trón zsámolyához (*suo privato et non*

communi nomine, 1715 : XXX. t. cz.), de soha mint a felekezet képviselője, annak nevében. Küldtek ugyan még ki egy vegyes bizottságot a koronként fölmerülő törvénysértések megszüntetésére, de midőn ez hosszadalmas tárgyalások után semmi eredményre sem jutott, az ügyek elintézése királyi rendelettel történt, melyet császári minister-tanácscon állapítottak meg s a melynek célja mindenféle eretnekségnek lehető megbénítása volt. Ez a híres Carolina Resolutio (1731). Jellemző, hogy ennek határozatai közül csak az egyházi életre vonatkozókat hozták nyilvánosságra; a közoktatásra vonatkozólag pedig a királyi helytartó-tanács-hoz, mint legfőbb kormányzó fórumhoz titkos leiratot intéztek, a mely hosszú időre egyetlen útmutató volt az iskolai ügyek kezelése dolgában. «Trivialis iskolákat felállítani — így szólt ez utasítás — minthogy ezek a nyilvános vallásgyakorlat ügyéhez tartoznak, bezárólag a grammatikai fokozatig, az akatholikusoknak is szabad minden törvényes helyen, t. i. ama városokban, melyekben az 1681. törvény értelmében ezeknek szabad vallásgyakorlatuk volt. Magasabb iskoláikat egyszerűen be kell zárni, ha nincs külön királyi privilegiumuk vagy engedélyük; e nélkül egyáltalán katholikusoknak sem szabad magasabb iskolákat felállítani. Azokban az esetekben pedig, melyekben a katholikusok magasabb iskolák felállítására privilegiumért folyamodnak a királyi felséghez, különösen ügyelni kell arra, hogy állandó és biztos alap álljon rendelkezésükre, a melyből a tanítók és rectorok ellátásának költségeit mindenféle pénzgyűjtés s így az ország lakosainak mindenféle újabb megterhelése nélkül győzzék.» Ez a rendelet, mely látszólag az összes magasabb iskolákra vonatkozott, így voltaképen nemcsak arra szolgált mindenekelőtt, hogy a legtöbb protestáns iskola működését a grammatikai tanításra zsugorítsák össze, hanem arra is, hogy ez iskolák működésénél folytonos vizsgálattal és kémkedéssel alkalmatlankodjanak, hogy kutassák, mit tanítanak az egyes osztályokban, hányan tanítanak, mennyi a tanulók száma, ki viseli a tanítás költségeit. Ez iskolák fő jövedelmi forrása a pénzgyűjtés volt; az erre vonatkozó tilalom azon aggályból

indult ki, hogy a fenntartásukhoz való hozzájárulás a népnek adózó-képességét «*enerválja*» és «*a fennálló viszonyok között sokkal üdvösebb volna azt a sok pénzt állami költségek fedezésére és a hadsereg fenntartására fordítani*». Még 1760-ban is megjelent egy rendelet, mely katolikusoknak és protestánsoknak egyaránt megtiltotta az iskolai czélokra való pénzgyűjtést s nemcsak a gyűjtőket, hanem az adakozókat is szigorú büntetéssel fenyegeti. Persze ezt a látszólag egyenlő jogi alapon álló rendszabályt a leg-ritkább esetben alkalmazták az uralkodó vallás iskoláira, hiszen ezeknek mindig nyilvános támogatás állt rendelkezésre az állami kezelésben lévő *Cassa Parochorum* készletében; míg az akatholikusok szükség esetén éppen csak egyes híveiknek jobbadán bizonytalan bőkezűségére voltak rászorulva. Azonban a döntő csapást az alkalmatlan eretneki intézményekre azon kormány szellemi korlátoltsága, a mely úgy érezte, hogy a «*Regnum Marianum*»-ban két állam szolgálatában áll, ugyanis az egyházi és a világi államokban, akkor mérte, midőn az említett ürügy alatt a városi hatóságoknak minden felekezet támogatását megtiltotta. Azt mondták ki, hogy a községi pénzek közvagyonként jelentenek (*cassa communis est fundus publicus*) és magánczélokra nem fordíthatók. («*Magánczélok*»-on a protestáns intézményeket értve.) A tisztán vagy túlnyomóan protestáns városokban eddig a politikai és egyházi községek egy közösséget alkottak, különválasztva nem voltak; így Debreczenben nemcsak a városi hivatalnokok húzták fizetésüket a városi pénztárból, hanem a református papok, rectorok és tanítók is, sőt városi pénzen tartottak fenn egy elismert nyomdát is. Most a kormány (1751) e szabad királyi városnak is megtiltotta a magán czélokhoz való bárminemű hozzájárulást, «*minthogy nem volna méltányos, ha katolikus lelkészek nem Lúznák fizetésüket a városi pénztárakból, míg ellenben akatholikus papokat a városi pénztár fizetne*». Ilyenképen a század folyamán a római katolikus egyházi felfogás, állami türelmetlenség által támogatva, a közoktatási szervezetet, — mely eredetileg világi alkotás volt, hiszen uralkodók és nagyok, városok és községek alapították,

tartották fenn és igazgatták — egyházi intézménynyé alakította át. Nem csoda, ha különösen a protestáns iskolák, midőn az állam-hatalom minden város számára, a hol csak egy kis töredéke is a lakosságnak katolikus volt, rendeletet bocsátott ki, melynek értelmében a magistratust minden eretnekség erőszakos mellőzésével katolikusokból kell megalkotni, akaratuk ellenére arra kényszerültek, hogy a világi hatalmakkal való kapcsolattal leszámolva iskolai intézményeik fenntartására az eszközöket a hittestvérek körén belül teremtsék elő s iskoláik számára külön új felettes hatóságokat szervezzenek. Az egyházi autonomiának, az állami erőktől való függetlenségnek gondolata így lett a protestáns egyházi és iskolai élet szervezésének egyik vezéreszméjévé hazánkban.

Nem tekintve már most azt a sok fortélyos rendszabályt, a melylyel az ország általános katholizálásának munkáját végezték, eleinte főképen külföldi egyházi férfiak, kiket egy minden hazai törekvés iránt bizalmatlan uralkodó a magyar püspöki székhelyeken meghonosított, később e munkában még magyar mágnásoktól is támogatva, kiket világi kedvezésekkel s egyházi méltóságokkal lekenyereztek, külön kell kiemelni azokat a kicsinyes zaklatásokat, a melyeknek célja egyenesen az volt, hogy a lelkeket a haladó nyugattól mindenképen elzárják s ezzel minden önálló szabad fejlődést is elnyomjanak. Így minden nyomtatásban lévő műnek egy előzetes, jezsuiták által, bécsi minta szerint végzett megcensurálásán kívül, mely miatt «még a Miatyánk sem jelenhetik meg nyomtatásban előzetes hozzájárulás nélkül» — pedáns, rosszakaratú revisio alá fogtak minden az országba behozott könyvet, különös figyelemmel a hazatérő protestáns diákok könyvtárait. Természetes, hogy ezek a tudományos munkálkodáshoz szükséges segédeszközökkel megrakodtan tértek haza; némelyiknek aztán évekig kellett várnia, sőt akadt három diák, ki teljes tizenkét esztendeig várt, míg könyvkészletüknek nem kifogásolható részét visszakapták.

Tervszerű rendszerességgel azon igyekeztek azután, hogy e törekvő elméknek, kik kénytelenek voltak az idegenben

keresni azt, mit hazájuk tőlük megtagadott, lehetetlenné tegyék a külföldön járást. Mindenekelőtt rendeletet adtak ki (1725), hogy a ki külföldi egyetemre akar menni, köteles útlevelet szerezni, melyet az udvari cancellaria láttamoz s a pozsonyi helytartótanács állít ki; később (1748 óta) az engedélyt csak nemesi eredetűek kapták meg és pedig csak azokban az esetekben, ha kimutatták, hogy rendelkeznek az idegenben tartózkodás költségeivel. Háborús időkben (1756—59) a hazából való távozás mindenkinek meg volt tiltva s azok megszüntével csak barátságos államok egyetemeinek látogatására adtak engedélyt. Midőn végre a hazai jezsuita főiskolán a jogi facultásra protestánsok beiratkozását is megengedték (1761), a bécsi egyetemen pedig orvosi facultást állítottak, engedélyt az elutazásra már csak theologiai tanulmányok végett adtak ki. Sőt később mindent elkövettek, hogy még a theologusokat is visszatartsák külföldi iskolák látogatásától és egészen komolyan arról tárgyaltak, hogy Erdélyben akatholikus egyetemet állítsanak, természetesen az érdekelt egyházaknak saját költségein; s midőn a két egyházi előljáróság szűkös viszonyaira utalva, azonfelül még annak megjegyzését is koczkáztatni merte, hogy mennyire kívánatos a theologiai tanulmányoknak befejezése virágzó külföldi egyetemeken, sőt hogy ez a szellemi fejlődésnek valószínűs életföltétele, a jámbor királynő e nyíltságért igen megneheztelt, s ezután útlevélhez való engedélynek kiadását minden egyes esetben külön-külön saját személyes elhatározásától tette függővé. Érthető, hogy ez indokolatlan korlátozással szemben az alakoskodásnak minden cselével s az önmegtagadásnak minden bátorságával éltek és így a tudományszomjas lelkeknek a szabad művelődés központjaiba való vándorlásuk nem csökkent; kerülő utakon jártak, kereskedőknek, iparosoknak öltözve, gyalog vándorolva, s nem rettenve meg semmi nélkülözéstől és fáradalomtól. Ott künn pedig, épen e szorongattatások miatt, barátságos fogadtatás várt rájuk: a reformátusok vagy 24, az evangélikusok 8 külföldi egyetemen találhattak különféle beneficiumokat. Általában tehát minden korlátozás mellett is a külföldi főiskolákat hazai hallgatók szép számmal látogat-

ták. Azon tizenhat év alatt, míg, Maria Theresia idején, az engedélyek kiállítása dolgában a legnagyobb szűkkeblűség uralkodott, 700 protestáns ifjú kapott útlevelet. Szép szám ez, ha tekintetbe vesszük, hogy viszont a római collegiumban kétszáz év alatt (1578—1782) mindössze 580 magyar és horvát nemzetiségű lelkész nyert kiképzést.

Nem csoda, ha efféle szellemi korlátozások és anyagi szorongattatások idején az iskolák tanító munkája csupán a megszokott úton haladt és nem igen fejlődhetett; de azért mégis sok helyen mutatkoznak már egy megújuló életiránynak csirái és általánosan felekezeti különbség nélkül tapasztalható mindenfelé a nemzeti érzésnek megerősödése. Érdekes tény, hogy ama két név közül, a melyekhez a jó magyar prózai stylus kifejlését fűzi irodalomtörténetírásunk, az egyiknek viselője, Mikes Kelemen (1690—1761), régi székely református nemesi családból származott, de mostoha apja által áttérítve a katolikus vallásra, jezsuiták növendéke lett, majd mint Rákóczy apródja urát a számkivetésbe híven követve, ott, a száműzetés csendes magányában, igen nevezetes irodalmi munkásságot fejtett ki; a másik név pedig a Faludi Ferenczé (1704—1779), a jezsuita páteré, ki sok mindenféle elfoglaltsága mellett is talált időt arra, hogy legjobb erejét a magyar stylus megtisztítására és nemesítésére szentelje s nagy sikerrel értékesítse a népies nyelv kincseit az irodalom művelésében. Arra a föl fogásra pedig, a mely akkortájt, midőn épen Faludi állt a nagyszombati főiskolai nyomda élén, a magyar jezsuita körökben uralkodott, valamint arra, miként akarták e föl fogást a tanulókba belecsöpögtetni, élénk világot vet egy iskolakönyv, mely nézetem szerint párját ritkítja minden idők és népek tankönyvi irodalmában s azért ez áttekintésben is figyelmet érdemel. Wagner Ferencz jezsuita *Universae Phraseologiae Latinae Corpus* című munkájának egy magyar kiadására gondolok, mely nemcsak német fordítással van ellátva, hanem akkor a hazai katolikus iskolákban uralkodó általános szokás szerint, magyar és tót fordítással is. Míg azonban e mű, melynek eredeti célja a latin stylus gyakorlása, a latin szóhoz vagy phrasishoz csak

rövid német és szláv fordítást csatol, addig a magyar szöveg mindig egész sor synonymát, szólást, sőt közmondást is ad; nyilvánvaló abbéli törekvése, hogy a munka a magyar stylus tanításánál és kérdéseiben is alkalmazható legyen. De egészen különös e magyar szótár-írónak abbéli eljárása, hogy minden alkalmat fölhasználva, a hol csak teheti, valami tárgyi megjegyzéssel vagy történelmi utalással erősítgeti a tanulók vallásos buzgalmát és hazafias érzését egyaránt; így a latin stylus gyakorlatot is e szótár a hazafias érzés fejlesztésére fordítja. Ekként ezt a latin kifejezést: «Decrevi me Philosophiæ dare», németre egyszerűen így fordítja: «ich habe mich entschlossen auf die Welt-Weisheit zu begeben»; magyarul ellenben ezt így fejezi ki: «el végeztem magamban, feltett szándékom az, hogy a világi bölcsességet, avagy a természetvizsgáló-tudományt (vajha! valaha az Uri Magyar nyelven) megtanullyam.»*

* Az *Editio Tyrnaviana Prima* 1750-ben jelent meg, egy második még 1760-ban. Néhány példa szolgáljon a különös eljárás bővebb megvilágítására; a latin kifejezés mellé csak a magyar körülírást csatoljuk: Deficere de Fide = az igazi hittől elhasonlani, elszakadni: az Anyaszentegyház ellen pártot-ütni, fel támadni, börtönkedni, mint a délczeg, dagályos Luther. — Defecit a Sacro Ordinis instituto (az Apostata szó alatt) = elszökött a szerzettől, farba-rugta a barátköntöst, ki bujtt a csuklyából, mint Luther Márton. — Mars = Hadi Isten a Poétáknál, kit a Pogány Magyarok is imádtak. — Deum summa Religione colebat = Istennek nagy buzgósággal szolgált Szt. István k. — Dux erat fama inclutus = Nevezetes, mindenütt híres Hadi-Vezér volt Sz. László király. — Vir est admodum severus = Kemény ember, mint hajdan Kálmány k. — Cæsar rara erat erga omnes humanitate = Julius Császárnak a kegyessége nevezetes, tsudálatos volt valamint II. András királynak. — Princeps erat clementissimus = igen kegyelmes fejedelem vala Nagy Lajos k. — Virtus multos etiam ignobiles evexit altius = A jó-erkölts, a nemes indulat, a vitézség vagy jámborság, vagy tudomány sok nemtelen embert is nagy méltóságra fel-emelt, kivált, midőn annak nagyobb dísze volt, úgy mint Mátyás k. idejében. — Urbem strenue defendit = vitéz módon oltalmazta a várost a Zrinyi Miklós. — Miles egregius = Jeles, derék, nevezetes, ditséretes, próbáltt vitéz a G. Nádasdi. — Homo est apertissimus = tettetés nélkül való igaz-szívű ember, mint a régi magyar. — Ruri libenter habito = Örömetst lakom a mezőn, a falukon, különös kastélyokban magyar módra.

Körülbelül ugyanabban az időben, midőn a hazafias páter szótárába sóhajtotta vágyait, gondolta végig a soproni főiskola evangélikus magistere latinnyelvű dicsérő és védő iratát «a magyar nyelv culturájáról». (Ribinyi János: *Oratio de cultura linguae hungaricae*. 1751.) De még sok időnek el kellett telnie, míg dúló csaták után efféle óhajok kielégítést nyerhettek.

A jezsuiták mellett, kik kevés változtatással folytatták tanító munkájukat — 1735 óta Moldes provinciális által az egész ausztriai rendi tartomány számára kiadott *Instructio Privata seu Typus cursus annui* szerint s az 1716. évben 15 collegiumban, 20 residentiában, 7 missiós házban, 28 iskolát és 6 convictust látva el, végül 1773-ban 18 collegiumban, 19 residentiában, 10 missiós házban 41 iskolát és 7 convictust — jelentős mértékben működtek közre a katolikus nevelés munkájában Calasanti szent József tanítványai, a piaristák is. Rendjük ugyan eredetileg a szegény nép alsófokú tanítására alapítottatott, de a rend a keleti országokban magasabb iskolák ellátásával is foglalkozott. E szent atyák nem voltak olyan követelők, mint a jezsuiták s így a scholæ piæ igen megfelelték a községeknek, mert olcsók voltak, a kormányoknak pedig, mert alkalmazkodni tudtak. Hazánkba a rendet Lengyelországból hozták be; 1715-ben törvényesen recipiáltattak, 1720-ban alakult meg első önálló rendi tartományuk; a pápai breve, mely 1731-ben főiskolák ellátására is fölhatalmazta őket, 1733-ban nyert királyi szentesítést, de azon kikötéssel, hogy minden egyes ház- és iskola-alapításnál királyi engedélyért kell folyamodniok és papnevelő intézeteik és kegyes célú alapítványaik kezeléséről pontosan el kell számolniok. 1766-ban, midőn a közoktatásnak állami szabályozásáról volt szó, a rendnek 22 tanintézete volt, még pedig 7 kisebb gymnasiuma a syntaxisig és 14 nagyobb, retorikai osztályokkal, négy helyen bölcséleti tanfolyamaik voltak világi hallgatók számára is; továbbá 1763 óta egy államilag elismert és támogatott Collegium Oeconomicum állt fenn vezetésök alatt azok számára, kik valamely közigazdasági pályára óhajtottak lépni. Általános nézet szerint tanításuk szabadelvű, korszerű, sőt vilá-

gias színezetű és módszeres törekvéseik (lásd például Corver János: *Methodus instituendae juventutis apud Scholas Pias*, 1757) mindenesetre figyelemreméltók.

A többi katolikus tanintézeteket, szám szerint 1766-ban még 11-et, úgynevezett contemplatív rendek látták el és pedig egyet-egyet a dömések, a premontreiek és a benczések, kettőt az egyetlen tiszta magyar rend tagjai, a tudós pálosok, kik a magyar nyelv tanításáról a legjobban is gondoskodtak s végül hármat-hármat a Ferenczrendiek és minoriták.

Az evangélikus főiskolák e korbeli állapotáról gondos összeállítás áll rendelkezésünkre (Fináczy): volt 9 alsófokú iskolájuk (egészen a latin alaktanig), 13 kisebb iskolájuk (syntaxisig), 9 iskolájuk rhetorikai osztálylyal is; teljes humanista tanmenete volt (philosophiával, jogtudománynyal és theológiával) az eperjesi, löcsei és a pozsonyi főiskolának. Mindez iskolák, minthogy semmiféle egyházi szervezet őket egybe nem kapcsolá, magukra utalt, egyedül álló intézmények voltak; tanmenetüknek csak a traditio és a példa, mely után indultak, adott némi egymásközti rokonságot, de csaknem mindegyiknek voltak egyéni vonásaik, a szerint, a mint rectoraik, kik leginkább a külföldön végezve tanulmányait, az idegenek jobb tanításait és módszereit hazájukban értékesíteni akarták, milyen műveltségre tettek szert a külföldön. Így cselekedett Bél Mátyás is, ki nemcsak telekezete, hanem egész nemzete érdekében munkálkodott (1684—1749) s kiről méltán mondhatta egy hű tanítványa és követője emlékbeszédében, hogy «rector et restaurator scholarum» volt. Halléban, hol tanult az egyetemen és tanított Franke intézeteiben, szerezte meg abbeli képességét, hogy tudományos munkáját módszeres tanító művészettel tudta egybekapcsolni. Pozsonyba az evangélikus előljárásnak hívására ment (1714), hogy mint rector az iskolát reorganisálja s nemsokára (1715) segítőtársul jutott mellé Beer Frigyes, a conrector, e város szülötte, ki Jénában tanult s aztán három éven át a langendorfi (Weissenfels melletti) árvaház vezetője volt. Mindketten egyetértésben és barátságban igyekeztek érvényesíteni az iskolai törvényeket, melyeket Bél Mátyás nemcsak az iskola fegyelméről,

hanem a tanulmányok szelleméről és módszeréről is gondoskodva, összeállított. Igen jó segédeszközül szolgált az iskolai munka áttekinthetőségéhez és következetességéhez a *Ratio lectionum hebdomadis*, rövidebb néven az *Ephemerides*. Ez voltaképen egy közös osztálykönyv volt, a melybe minden tanítónak pontosan be kellett írnia, hogy az egyes órákon mit tanított és hogyan; másrésről ebbe vezették be a 8—14 naponként a rector elnöklete alatt tartott értekezletek (consultationes) jegyzőkönyveit, a melyeken az iskolai fegyelmezés és didaktika összes kérdései elintéztet nyertek. Szerencsés véletlenek úgy intézték az iskola sorsát, hogy Bél Mátyás után, ki öt esztendő múlva az iskola felügyelője s az egyházközség lelkésze lett, vele rokongondolkodású s tehetség dolgában hozzá méltó rector-utódok (munkatársak és tanítványok) következtek s ezeknek egy fél évszázadon keresztül folytatott följegyzései üdvös és tanulmányos bepillantást engednek egy igen jelentős és eredményes tanítói műhelybe* (vö. *Ephemerides Scholasticae*, quarum pars prior Lectionum per singulas classes quotidie tractatarum seriem ως ἐν σόνοψει exhibet, pars vero posterior Consultationum certis temporibus habitarum materiam strictim breviterque exponit). Bél Mátyás ezenkívül még egész sorozat tankönyvvvel és compendiummal** szolgáltatta az iskolázás céljait és a *Nova Posoniensia* kiadása által a hazai publicistika megalapítója lett. Tudományos művei által pedig (történelmi forrásművek kiadása, a *Notitia Hungariae novae historico-geographica*, Viennæ, 1735—1842, stb.) népének valóságos ébresztője volt, mert megmutatta neki az önismeretnek eladdig elrejtett ösvényét. Ez a protestans férfiú a kormány becsülésének is örvendhetett; főműve a bécsi udvari cancellaria felülbíralása után jelent

* Az Ephem. az 1718—1754. évekből a pozsonyi ev. lyceum irat-tárában van; az 1755—1775. évekből a budapesti Nemzeti Múzeumban.

** Németül írt magyar nyelvtana 1779-ben hatodik kiadásban jelent meg a nemzeti iskolák számára «a kor szükségletei szerint való beosztással»; címlapján ez a mulatságos jelige olvasható: «Wie glücklich ist ein deutscher Mann, der unter Ungern ungrisch kann». Írt latin nyelven egy német nyelvtant is magyarok számára és Cellarius *Liber memorialis*-át német, magyar és cseh fordítással látta el.

meg s így hivatalos tekintélyt nyert; maga XIII. Kelemen pápa is méltónak tartotta arra, hogy emlékérmét küldjön részére.*

Érdemes dolog és említésre méltó, hogy a pozsonyi iskolában, 1735-ben a magyar nyelv számára külön tanfolyamot allítottak föl, mert a tanulók anyanyelve német volt vagy tót. E célra külön tanítót alkalmaztak, de a heti conferentiákon ő is résztvett s kötelessége volt nyilvános vizsgálatokat tartani. A magyar nyelv tanításának rendje ez volt: miután a «magyar nyelvmester» Bél Mátyás tankönyvének anyagát elvégezték, Cornelius Nepost fordították magyarra, s írásbeli gyakorlatokat végeztek, a melyekkel különösen a levelezési stylust gyakorolták; e dolgozatokat az iskola látogatása alkalmával a convent képviselőinek be kellett mutatni; az osztályok szerdánként összevonattak — nyáron a szabadban — hogy magyar beszélgetést folytassanak. Az evangélikusoknak kisebb iskoláiban is a magyar nyelv ápolásának ugyanezt a gondosságát találjuk; Kis-Zellőben a syntaxisták Phædrust magyarra fordítják, magyar leveleket írnak és a tanítónak dictálására egy kis krónikát a magyar történelemből. Az osgyáni iskola tanulóiról olvassuk (épen egy felség-folyamodványban): «Hogy pedig tanulóinak száma néha meg-megszaporodik, annak oka az, mert a szláv nyelvű megyékből származó tanulóknak ez a magyar iskola van legközelebb, egyébként sincs más olyan iskola, melyben, mint itt, az evangélikus ifjúság, a honi nyelv ápolása mellett, tanulmányait is folytathatná». Általában mondhatjuk, hogy az evangélikus iskolák mindig több tért engedtek a korszerű tanulmányoknak, hiszen mindig átjárta őket valamely külföldi egyetem szellemi életének új meg új világossága. S ez iskolák mindig tanítanak egy kis mathesist, hazai földrajzot, történelmet. Az idegenben való tartózkodás törekvő lelkeknek alkalmat nyújtott még arra is, hogy pædagogiai iratok lefordításával bizonyítsák tehetségüket;

* A szerény Rector Posoniensis egész tudós dynastiának lett megalapítója. Egyik fia, Bél Károly András (1717—1782), külföldre vetődve 1743-ban lipcei egyetemi tanár lett s 1751—1781-ben szerkesztette az *Acta Eruditorum* s a *Leipziger gelehrte Zeitung* című tudományos folyóiratokat.

igy már 1711-ben megjelent Halleban Franke három kis művének magyar fordítása: B(árány) G(ergely)től az *Unter-richt über Kindererziehung* (120 lap) s Wázsonyi Mártontól az *Anleitung zum wahren Christentum* (72 lap) és a *Regeln eines schriftgemässen Lebens* (120 l.). (Mindkét fordítónk ekkortájt Halleban diákoskodott.)

A reformátusoknál, kiknél a nemzeti érzés energiája és sajátossága a legfeltűnőbben mutatkozott, ugyancsak az a gondos egybeállítás a szorongatás idejében vagy negyven alsóbb és felsőbb particulárét talált a két központi főiskola, Debreczen és Patak köré sorakozva.

E körökben különben minden fogékony lélek inkább az egyházi és iskolai alkotmány socialis fölépítésével foglalkozott, mintsem a hitvallás és az általános művelődés tovább-fejlesztésével. Az egyházban az volt a feladat, hogy a hierarchia számára (e formában folyt le eddig az a társadalmi alakulás, melynek célja a tiszta vallási tan megőrzése volt), most, midőn rosszakaratu állam-hatalom a református papságot még vallásos szempontból is katolikus püspökök főnhatóságának vetette alá, világi főnhatóság (curatorok) rendelése által biztosítsa a kívánt támogatást, a nélkül azonban, hogy a kyriarchiának — politikai szempontokat szolgáló úri hatalomnak — karjaiba vesse magát. Az iskoláknak pedig, különösen a vezető főiskoláknak, arra kellett törekedniök kifelé, hogy a szorongató állami főnhatósággal szemben, mely törvényben megerősített alapítványaikat is vitássá tette, hathatós támogatásban részesítsék őket hitsorsosaik, a nélkül azonban, hogy szabad önállóságukon csorba esnék; befelé pedig, hogy az iskolák kormányzásának egyre súlyosbodó bajai mellett a rectoroknak az ifjusági kormányzással szemben gyakorolt törvényes ellenőrzési jogon túl hathatósabb; az irányzásra is kiható jogokat biztosítsanak. Mindkét törekvést siker koronázta a század folyamán, bár csak sajnálatos harcok és változó esélyek után, de e sikernek kivívása a résztvevőknek érdeklődését és gondoskodását annyira igénybe vette, hogy alig lehetett egyébbel foglalkozni ezeken kívül az egyház s az iskola terén, mint legfeljebb még a jó hagyománynak, a

már megszilárdult gondolkodásmód áldásainak megőrzésével. Természetesen mindig akadtak mozgalmas elmék, melyek elavult berendezések és eljárások reformálására vagy ujakkal helyettesítésére törekedtek; de aggódo hű ragaszkodás az örökölt, nagyrabecsült cultur-javakhoz minden merészebb vállalkozást csak lassan juttatott érvénysülésre. Ekként igen jótékonyan és eredményesen működött a sokoldalú, ifjan elhunyt Maróthy György (1715—1744); sok földet bejárt, sok tapasztalatot gyűjtött s mint a debreczeni collégiumnak (1738 óta) igen rövid ideig rectora, sok újítást kezdeményezett, de ezek mind csak idővel nyertek elismerést, csak később valósulhattak meg; rajtuk épült fel az 1770-ben megjelent (Debreczenben) *Methodus* quam in collegio ref. helv. conf. Debreceniensi omnes scholas inferiores docentes ab infima elementariorum classe usque ad oratoriam et logicam sequuntur. A magasabb fokú, az akadémiai tanításnak menete is mindinkább megszilárdult, különösen a mióta egyrésről az egyes tudomány-ágakat külön tanszékekkel látták el, másrészt pedig a philosophiai tanfolyamot, mely 1743 óta három esztendeivé lett, a theologiaitól szigorúan elválasztották; majd a világi hallgatók számának folytonos szaporodása a philosophiai tanulmányok körét is kiszélesíté: így például hovatovább az ethika mellett külön önálló előadásokat tartottak a természeti jogról és a nemzetközi jogról.

Egyáltalában azonban a református rectorok tudományos és irodalmi munkássága, bár köztük sok tehetséges és munkás férfiú akadt, csaknem kizárólag az iskolának volt szentelve s kisebb mértékben szolgált a közéletnek s a nemzeti irodalomnak. Ezek a férfiak jobbadán csak tanítói munkásságuknak élnek s leginkább iskolai műveket és tanácskönyveket írnak. Lehetetlen is, hogy föl ne tűnjék mindenkinek, ki e kor szellemi fejlődését megfigyeli, az egyes felekezeteknél a sajátos különbség az iskola művelő hatásainak tekintetében. Míg a katolikusoknál maguk az iskola mesterei (jezsuiták, piaristák, paulinusok) mint tudósok, sőt mint költők is nevezetes érdemeket szereznek, de tanítványaikon, ha kilépnek az életbe, az iskolázás eredményei alig látszanak meg: addig a reformátusoknál nem a

tanítók, hanem inkább a tanítványok szerzik meg felekezetük számára a közéletben, de különösen az irodalom mezején a kortársak elismerését s az utókor háláját, mert a szellemi energiát s az erkölcsi érzést, melyet iskolájok nevelt beléjük, magukkal viszik az élet küzdelmeibe. Bizonyára nem pusztá véletlenség okozta, hogy irodalmunk története a magyar költészet s általában irodalom ujjaszületését azoknak a református ifjaknak, a pataki és enyedi anyaiskolák egykori diákjainak nevéhez fűzi, kik megyéik ajánlatára a királyasszony magyar testőrségébe kerültek és a számukra oly idegen Bécsben valóságos irodalmi kört alkottak azzal a czélzattal, hogy csatlakozván a fölvilágosodás eszméihez és formáihoz, egy új magyar irodalmat fognak teremteni, s a magyar nemzeti gondolkodást és életet megnevesítik.

E költészettel és irodalommal foglalkozó testőrök közül legkiválóbb társuk, Bessenyei György (1747—1811), kinek élete küzdelmes kora minden tragikumát hiven tükrözi, a pataki iskoláról, hol öt éven át nevelkedett, késő aggságában midőn lelke fejlődésére visszapillant, a dicséretnek olyan lelkes kifejezéseivel emlékezik meg, a milyeneket alig vagy ritkán irtak valaha nyilvános nevelő-intézettről. A collegiumnak tanító munkáját illetőleg természetesen semmi jót sem tud mondani a franczia fölvilágosodás barátja és apostola; de «erkölcsökre nézve — írja — a reformátusok pataki és debreczeni iskolájában csodát fogsz találni. Annyi ifjúságot meg tudnak együtt tartani. Háromszáz nőtlen legénynél, kiket diákoknak neveznek, több lakik egy iskolában együtt, kiknek idejüket tizenhét esztendőől fogva számlálhatod huszig, harminczig, negyvenig. A gyermekeket hét, nyolcz, kilencz esztendőnél kezdve veheted tizenhét—huszig. Ezek ezer számokat meghaladván, sokaságukra nézve mind egymás közt laknak, tanulnak, élnek, esznek, isznak, hálnak. Hiszed-e, ha mondom, hogy köztük forogván nyolcz esztendőös koromtól fogva, soha életemben semmiféle fertelmességről nálok még csak nem is hallottam». «Micsoda nálok a gonoszság, vagy mit tartanak ők elfajulásnak? Ha észreveszik, hogy titkon valami deáknak szeretője van, ha tánczol közülük egyik vagy másik a vendégfogadóban, ha

czifra nyakravalót köt vagy haját bodorit, valami sunda szót mond és a szégyendolgot igazán megnevezi: már az gonosz, kire törvényt tesznek s kicsapják. Az ilyeneket csaknem úgy veszik nálok, mint külső társaságunkban azokat, kik templomokat vernek fel, meglopván azoknak oltári szentségeit.» «Megvallom, bárdolatlanság találtatik köztök; de hát ha nem lehet nálok világi manért, tiszta erkölcsöket együtt fenntartani és megegyeztetni, melyik jobb, az-e, hogy a galántságot kitiltsák közülök, vagy hogy elfogadják erkölcsaiknek feláldozásával?» «Ha már a protestánsok — írja máshelyt — a pataki, debreczeni tanítókat a nevelésnek erkölcsaire nézve tekintik, valósággal megbecsülhetetlen embereket látnak bennök, kiknek érdemeiket e részbe soha nem jutalmazhatják, nem hálálhatják eléggé.»

De hogy az erkölcsi nevelés mellett az intellectualis képzés sem járt valami rosszul, arra talán elég Kazinczy tanúsága, ki közvetlen tapasztalatból írja: «És mégis Patak, minden foglalkozása mellett, mely fiakat nevele már akkor is! Mert a tanítás inkább függ a tanuló szorgalmától, mint a tanítóétól; mert Pataknak hússzezer kötetnyi bibliothekája van, s a könyvek a tanulók szobájukba is kiadattak, mert az igyekvő gyertyát gyújt a másika gyertyájánál». «Boldog, a ki Vaynak ideje előtt (Vay József, a «nagy» főgondnok) tanula ott! még boldogabb, az ő fő curátorsága oltá, midőn a tanítók száma megszaaporították s tanulóra s tanítóra a szem vigyáz.»

Az erdélyi részeket, — hogy röviden azokról is megemlékezzünk — mindamellett, hogy többször megismételték azt a különben koronázási esküvésekkel újra meg újra megerősített ígéretet, hogy a korona összes visszahódított részeit az anyaországhoz fogják csatolni, külön e czélra szolgáló udvari cancellária kormányozta és a gubernium, melynek székhelye eleintén a magyar Kolozsvár, később (1713-tól) a szász Nagyszeben volt. Sőt később e részekből (1765-ben), a híres Bruckenthal Sámuelnek kezdeményére, ki előbb a szász nemzet ügyvivője volt a bécsi udvarnál, később (1762) erdélyi tartományi helytartó és báró, végül (1777) ez országrész valóságos kormányzója lett, önálló fejedelemséget alakítottak. A négy recipiált egyháznak egyenjogusítását is

biztosította ugyan a Lipót-féle annexiós diploma, de ez nem állott útjában annak, hogy mihelyt a katolikus püspöki székek, melyet eddig vicarius látott el, betöltetett — székhelyül a gyulafehérvári főiskola építményeit kapta, ezt meg Nagyenyedre helyezték át — egész nyíltan hozzáláttak e részek katholizálásához. A térítés munkáját a meggyőződés buzgalmaival főképen Bajtai Antal püspök kezdette, így akarván bokros érdemeket szerezni az állam és egyház szolgálatában; ő eredetileg piarista volt, majd nevelője lett a tehetséges trónörökösnek, a kiből később a fölvilágosodott uralkodó s az iskolák sorsának is nagy átalakítója vált s bizonynyal ez állásának köszönhette magas egyházi méltóságát. Bajtainak állásfoglalása az erdélyi akatholikus egyetem fölállítása dolgában (ezt is Bruckenthal kezdeményezte), végeredményében egyezett az aggódó protestánsok vágyaival, a mennyiben ő sem helyeselte; de állásfoglalásának indokolása az egyező vélemények kiinduló pontjainak szédítő távolságára vall. Véleményében, mely arról szól «miként lehetne a katolikus hitvallást erősebben terjeszteni», ilyenformán nyilatkozik: «A mi pedig a legsúlyosabb s talán legveszedelmesebb csapást mérné a hitvallásra, az kétségtelenül a tervezett nagyszombati egyetem volna. Megvallom, hogy már az «egyetem» szó is borzadálylyal tölt el. Mert már előre látom azt a végtelen és átkos örvényt, a melybe a szegény katolikus iskolák le fognak zuhanni éppen azért, mert annak pompás előnyei előjáróinak lelkét rút elbizakodottsággal töltik meg.» Hihető, hogy e katolikus püspök szerezte a legnagyobb érdemet e gondolat meghiusulása körül. (Monum. Germ. Pædag. VI. CXVIII. u. 308—310.)

Horvátország (tulajdonképen Tótország), különösen a mi az egyházi és iskolai életet illeti, mindig a magyar királysággal azonos elbánásban részesült, de rendjei mindig tudtak alkalmat találni arra, hogy egyrészt az uralkodóháznak föltétlen szolgálat-készségüket bebizonyítsák, másrészt pedig nemzetiségük számára bizonyos előjogokat biztosítsanak; így sikerült nekik ez időtájt, a sok mindenféle politikai tárgyalások közben, nemzeti sajátosságuk megőrzésére törvényesen is biztosítani azt a kivételes jogot,

melynek értelmében mindenféle eretnekséget távol tarthattak területüktől. Különben a tulajdonképeni Magyarországon is voltak szabad városok — jobbadán katolikus németek lakták ezeket — a melyek féltő gonddal ügyeltek arra, hogy protestánsoknak a letelepedést meg ne engedjék s protestánsnak polgárjogot ne adjanak. Még az ország fővárosa, Buda és testvére Pest sem voltak nagyon hajlandók akatholikusoknak megengedni, hogy házbirtokláshoz juthassanak; a városi tanács, ha szükségesnek tetszett, inkább jó pénzen megvásárolta az örökösöktől a házat vagy a földet, csakhogy a statutumoknak érvényt szerezzen.

Egészen különleges viszonyokat mutat végül egy szerb csoportnak, a rácoknak tömeges letelepedése; nekik az uralkodó-ház abban a hiszemben, hogy bennük a véderő nagyon jó támaszhoz jut, ismételten nemzeti szabadságokat juttatott. «Az illyr nemzet» — így nevezte őket a hivatalos stylus — mindaddig sértetlenül maradjon, míg hűségét a császár és a császári ház iránt megőrzendi.» Nem csoda, ha ez a sajátságos elismerés — melynek értelmében egy katolikus kormány, mely eddig a protestáns egyházak kialakulását minden elképzelhető cselfogással megakadályozta, most egy szintén nem-katolikus felekezet kulturális szempontból alacsony fokon álló hiveinek bizonyos tekintetben külön nemzetiségi helyzetet teremtett — a legkülönbébb nehézségekhez és zavarokhoz vezetett. Az sem orvosolta a bajt, inkább kiélesítette, hogy számukra, ügyeik elintézésére külön udvari hatóságot állítottak fel, az illyr udvari deputatiót, s hogy nemzeti congressusok megtartását is megengedték nekik, úgy, hogy az ország egy részében, voltaképpen minden törvényes meghatalmazás nélkül, idegen hatóságok nagy terület egyházi és közzétartásügyi életét kormányozták. Így eshetett meg, hogy az érvényre jutni akaró magyar nemzeti törekvések és az uralkodóház állítólagos érdekeinek gyakori összeütközéseinél a letelepedett rácokban, kik az ország függetlensége ellen irányuló minden politikai vállalkozásnak kész támogatói lettek, a magyar nemzet joggal saját testébe fűródött szálkát láthatott.

ARANY JÁNOS ELBESZÉLŐ KÖLTÉSZETE.

Arany epikája a magyar verses elbeszélő költészetnek legértékesebb terméke s annak a fejlődésnek, mely a magyar epika történetét teszi, legművészbibb eredménye. Szellemi életünknek abban a csodálatos fölfrissülésében és gazdagodásában, melyet a múlt század negyvenes évei hoztak magukkal, ő általa diadalmas új életre kel az a hosszú életű conventiók jármában elaggott műfaj is, mely tette ébresztő hazafias irányzatának buzgó szolgálatával Vörösmarty csodálatos nyelvén gyakorolt bizonyos jótékony befolyást az elfásult nemzeti lélekre, de melyet ürességtől kongó, modoros utánzatok csakhamar szinte végképen lejárattak.

A magyar epikai költészet eddigi fejlődése Aranyban éri el tetőpontját. Azok közül az eredmények közül, melyeket epikánk Arany költészetében nyert, legkönnyebben szembetűnő a művésztinek és a nemzetinek az a teljes összhangzatossága, a mely harmóniát epikai költészetünk addigi fejlődésében nem tudott elérni. Erről egy nagyon futólagos áttekintés is meggyőzhet bennünket.

Elbeszélő költészetünk a XVI. században indult virágzásnak. E korbeli termékeit két nagy csoportba foglalhatjuk, — figyelmen kívül hagyva a bibliai epikát, melynek tárgyai idegen eredetűek —: a krónikás énekek és széphistóriák csoportjába. Az első csoport tárgyában, formájában és képzetvilágában teljesen magyar, de minden művészi törekvés nélkül. A második csoportban szintén kevés művészi törekvést találunk, még kevesebb kapcsolatot a nemzeti élettel s tárgyai is legnagyobb részben idegen eredetűek. A XVII. században Zrínyi és Gyöngyösi epikája válik ki. Tárgyuk is, formájuk is magyar, Zrínyi eposa nagy

művészi kiválóságokat is tüntet föl, de képzetvilágukban sok az idegen. Ő utánuk egészen Vörösmartyig a magyar elbeszélő költészetnek értékesebb alkotása nincs. A magyaros iskola epikusai Gyöngyösire esküsznek, formában, külsőségekben erősen ragaszkodnak a nemzetihez, de tárgyválasztásban már nem mutatnak ilyen kizárólagosságra törekvő hajlamot, a művészi szempont pedig nagyon alárendelt fontosságú előttük, annyira, hogy sokszor szinte tüntetően figyelem nélkül hagyják. Vörösmarty epikája a magyar költői szellemnek örök dicsősége, nagy művészi értékű. Tárnyaiban magyar, de formája többnyire idegen s képzetvilágában is sok van, a mi nem magyar. Ugyanez áll követőinek, az epikai évtized költőinek elbeszélő költészetéről is, mely azonban már művészi tekintetben is sok fogyatkozást mutat.

De a fejlődésnek ezt az irányát vizsgálva, nem lehet figyelmen kívül hagynunk Gyöngyösinek azt a kétségtelen érdemét, hogy magyar tárgyaival és formájával folyton ébren tartotta közönségünk egy részének ilyen irányú fogékonyságát s ezzel útját egyengette annak, hogy epikánk Aranyban oly hirtelen s mégis teljesen nemzetivé válhatott. Nem feledkezhetünk meg Vörösmartynak egy olyan kísérletéről sem, melylyel szinte Petőfi és Arany előfutárjának látszik. Ez a *Tündérvölgy* című egy énekes elbeszélő költeménye. 1827-ben jelent meg az *Aurorában*. Maga Vörösmarty «ponyvaversekben» írt «ó-magyar regé»-nek mondotta. A Zrinyi-stanzákban írt költemény tartalma egészen mesés, cselekvényének váza ugyanaz, a mi a *János vitéz*: az ifjú Csaba hős sok kaland után Tündérországból megtalálja elvesztett kedvesét, Jevét. Petőfinek előde itt Vörösmarty abban a tekintetben is, hogy szerencsés leleménynyel a magyar nép mesevilágából, népies motívumokból szövi a költeményében előforduló csodásságot. Bár előadásában nem egységes, a mennyiben classikus modor váltakozik benne népies hanggal s bár történetének szövése inkább romantikus, mint népmesei hatásra vall, mégis kár, hogy nem folytatta Vörösmarty azt, a mit benne megkisérelt s a mi kétségtelen lépés volt Petőfi és Arany népies epikája felé.

1845-ben jelenik meg Petőfi *János vitéze*. Legnagyobb jelentősége ennek a bájos mesének az, hogy a nemzetinek legmélyebb és legállandóbb rétegét, a népit tárja föl a műköltészet számára, a csodás elemnek legtermészetesebb formáját, a népmeseit fedezi föl s az elbeszélésnek legmagyarabb módját, a népmesei stylust szólaltatja meg. Ennek már tárgya, képzetvilága és formája is magyar, művészi értéke is kétségtelen. Igaz, hogy nem olyanfajta epos, milyenekhez a közönség szokva volt, de Petőfi nem is akart olyat írni, nem is olyan hősökért lelkesedett, a milyeneket az ő koráig magasztalt az epos. Ő nem véres csaták diadalmas hőseit akarta bemutatni, hanem a nép fiát, kiben bemutathatta ennek a népnek szeretetreméltóságát és szívbeli derékségét. Az ő érzése és vágyai szerint ez volt az a diadalmas harcra induló hős, ki a hazában új hazát fog magának foglalni.

Ezek után az előzmények után lépett föl Arany, ki Petőfi kísérletét bámulatosan elmélyítette s biztos kapcsolatokkal a nemzet életéhez fűzte. Epikája a legteljesebb mértékben nemzeti is, művészi is. Magyar formában, páratlan gazdagságú, tősgyökeres magyar nyelven szólaltatta meg magyar földön élő, magyar szívvel érző s magyar fővel cselekvő hőseit. E mögött a kizárólagosnak látszó magyar vonás mögött fényes költői adományain kívül széleskörű világirodalmi műveltség, szakadatlan tanulmány szolgálta benne a művészt. Szellemébe olvasztotta mindazt, a mi értékes volt művészete fejlődésében az ő koráig, de úgy, hogy ezek a hatások költészete eredetiségének benyomását egyáltalán nem zavarják meg. Ez igazában a nagy költő eredetisége, ki sokat tanul előzőitől, de többet hagy utódaira. Egy-egy nagy tehetségnek irodalomtörténeti beállítása és értékelése első sorban ezen a kérdésen fordul meg, ezt kell vizsgálnunk Aranynál is: mit örökölt s mit hagyott örökségül?

Arany költői pályája ránk maradt termékeiben 1845—1881-ig terjed. Ezt a pályát két, élesen elkülönülő korra osztja a szabadságharc, melynek bukása választó esemény életében és költészetében egyaránt. Szívét már e nagy ka-

tastrophá előtt sem hagyta sebek nélkül az élet. Csalódása művészi ábrándjaiban, lelkifurdalásai a biztos életpályáról való letérése miatt, anyjának halála, apjának megvakulása, mind mély nyomot vágtak lelkébe; de családi életének csöndes boldogsága s a költői dicsőségnek hirtelen ráaradó fénye mintha feledtették volna vele e csapásokat. Már ekkor is hangot ad az élet egy-egy szomorúbb benyomására a panasznak, de egészében forradalom előtti költészete mégis egy sorsával elégedett ifjú lélek nyilatkozása. Költészetében már ekkor feltűnik a téli természetnek s életének sivársága, a szegény pór nyomorúsága, az öngyilkos pályatárs sirja; de egészében ezt a költői világot mégis egy ifjú szív életkedve ragyogja be. Mosolygó, virágokat fakasztó tavasz a földön; czélhoz jutó vágyak, erős bizalom, az élet szépségének öröme a szívekben; derűs színek, nyugodt, éles körvonalak a rajzokban; kibékítő, boldog véget ért megoldások az eseményekben. Szatirája is *Az elveszett alkotmányban*, bármennyire mély keserűség nyilatkozik benne helyenként, inkább csak tavaszi futófelleg; a *Toldi estéjének* humora is inkább az ifjú szívé, mely resignatio nélkül tud gondolni a végre is.

A forradalom vihara örökre megzavarja az elégedett szív naivitásának s a lángelme fényes művészetének ezt a bájos összhangját. Arany költői világát köd szállja meg, melyen időnként át-áttör a nap sugara, de teljesen eloszlalni soha többé nem képes. A szabadságharcz elragadja tőle legkedvesebb barátját, dicsőségének osztályosát: Petőfit, elveszti hivatalát, megrendül bizalma nemzete jövőjében és a magáiban. A nemzetnek nagyratörő, meghiusult reményeivel együtt örökre elröppent az ő lelkének ifjúsága is. Elkövetkezik pessimista kora, mely a legsötétebb kétségbeesés vívódásaival teljes. A nemzet sorsának javulásával fájdalma enyhült ugyan, de búskomorságra hajló lelke a kapott sebeket soha ki nem heverte. Az első csapást követték a többiek, melyek még jobban elmélyítették az első sebet. Testi erejének hamaros hanyatlásával együtt lelkének a kétségbeesés, lemondás rémei ellen szegülő ereje is egyre jobban fogyatkozott. «Dejanira-palást»-nak érezte költői

dicsőségét is. «Örök kétely» emésztette lelkét. Úgy hitte, hogy fényesen indult költői pályája olyan reményeket ébresztett munkássága iránt, melyeket szárnyaszegett lélekkel, lehangoló körülményei között valóra nem válthat. Azt a független nyugalmat sem érhetette el soha, mely legédesebb ábrándja volt, sőt balsorsa folyton olyan hivatalba sodorta, melyet költői munkásságának lenyűgözőjéül érzett. Leányának halála teljessé tette meghasonlását az élettel, melytől kéretlenül is kapott fényt és hírt, de hiába várta azt a keveset, a miért lelke évtizedeken át eséngett. Rejtegette sebeit, férfias megadással, zúgolódás nélkül tűrte sorsát, de szíve telve volt az emberi törekvések hiábavalóságának szomorú érzésével.

Ebben a korában, mely a forradalomtól haláláig tart, lelkében keserű tusakodás folyik sorsával. Pályája külső képében a tenger csöndes, síma felszínét mutatja, de ennek a tengernek bensejében emésztő harc dúl örvénylő áramlatok között. Szíve a remény és lemondás, e «viadalmas kettő» örökös tusájában hevül és vérzik. Az első korszak harmonikus, derült költői világa gyakran elkomorodik, az elégedett szívek boldogságának hangjait szerencsétlen, a sorstól legázolt emberek sóhajai váltják föl, a nyugodt elbeszélések drámai menetű cselekvényekké válnak, a kibékítő megoldások tragikus befejezésekké, bűnhődésekké lesznek, az előbbi, boldog végre jutó történetek helyett hatalmas lelki válságok szenvedései zajlanak le előttünk. Míg első korszakában történetei kedvezőtlen helyzetekből boldog megoldásra jutnak, addig második szakában biztatóan induló cselekvényei tragikus fejleményeket hoznak magukkal. Van ebben a világban is sok idyllikus kép, sok derű, de az ég alján mindig fölül egy-egy sötét felhő, közelségét hirdetve annak a viharnek, mely átszáguld ezen a világon s magával sodorja mindazt, a mi rajta bájos, gyöngéd, nemes és értékes.

Arany pályája lelki életének hullámmzése szerint beszédes példáját mutatja a művészi munkabeosztás egyenetlenségének is. Vannak korszakai, mikor kedvvel és sokat dolgozik, s vannak olyanok, mikor alig ír valamit. Három

productiv korszaka van, melyeket két hosszú improductiv kor választ el egymástól. Hogy költészetének ezekben a terméketlen szakaiban mennyire csak a saját lelkének diszharmoniját érezte s mennyire képtelen volt mással, mint saját lelkének meghasonlásával foglalkozni: mutatja, hogy a *Bolond Istóknak* egy-egy éneke esik ezekre a koraira.

Pályájának első productiv szaka 1845--49-ig tart. A szalontai évek voltak ezek, életének legboldogabb kora. E pár év alatt rendkívül sokat dolgozott: sok lyrai költeményen s prózai elbeszélésein kívül megírta *Az elveszett alkotmányt*, *Toldit*, *Toldi estjét*, *Murány ostromát*, *Rózsa és Ibolyát*, *Szent László fűvét*, *Losonczi Istvánt*, s megkezdte a *Daliás idők*et. A forradalom után, a körösi évek alatt is foglalkoztatják lelkét nagyobb tervek, de *A nagyidai czigányokat* kivéve, egyiket sem fejezi be. Az ötvenes évek elejére még sok lyrai verse esik, de lelke mindinkább elkomorul s egyre jobban szaporodik a sok «forgács». Ebből a korából való legtöbb félbenmaradt munkája, megható bizonyosságul annak az emésztő viaskodásnak, mely annyiszor megújult lelkében a megnyilatkozás vágya és megnyilatkozásra képtelensége között. 1860-ban fölkerül Pestre íróbarátai körébe s ébredő életkedvével, reménységeivel együtt éled munkakedve is, megkezdődik második productiv korszaka, mely 1865-ig tart s melynek legbecsesebb termése *Buda halála*. Erre a korra esik a *Daliás idők* egypár éneke és sok prózai dolgozata is. 1865-ben szakad rá életének legnagyobb csapása: Juliska halála, mely teljesen megtöri s szétrombolja azt a kevés, szerény vágyat és ábrándot, melyeken még csüggött. Mindjobban érzi lelki erejének fogyatkozását, szervezetének gyöngülését s egyre tűrhetlenebbül nehezedik rá a hivatal nyüge. Ez a tizenkét év legmeddőbb szaka pályának. 1876-ban otthagyja hivatalát, újra visszatér költői világához s élete harmadik productiv korszakában (1877—1881) ismét sokat dolgozik. E korszakának legértékesebb ajándéka *Toldi szerelme*, mellette sok balladája s az *Ősziék* üde bokrétája.

E hosszú, sikerek örömeiben és a szárnyaszegettség érzésének keserűségében, ihletett munkában és kínos tépelő-

désben gazdag költői pályájának termékei közül, bármennyire szívünkhöz szólónak érezzük s bármilyen nagy művészi értékűnek valljuk is Arany lyráját, mégis az elbeszélő műveké az elsőség. Arany elsősorban epikus tehetség, nálunk a legnagyobb, a világirodalomban is egyike a legkiválóbbaknak. Epikussá tette mindenekelőtt lelkének alkata, tehetségének sajátos irányú fejlettsége. Tápláló, ösztönző hatással volt rá ebben az irányban az a környezet, melyben élt: emlékei, ismerősei, olvasmányai és korának viszonyai. Ezek közül a tényezők közül több nemcsak erősítette epikai tehetségét, hanem egyenesen sajátos irányba terelte: népies, a leggyökeresebben nemzeti vonatkozásúvá tette.

Arany költői egyéniségének sajátos varázsát két ellentétesnek látszó vonás kapcsolata adja: a nagy érzékenysége s a nagy öntudatossága. Rendkívül érzékeny lélek, a legmélyebb érzésű emberek egyike. A benyomásokra reagáló izgékonyosság, mely Petőfiben oly páratlan mértékben ki volt fejlődve, benne nem nagy; de annál nagyobb érzelmi mélysége, melylyel benyomásait kíséri és megőrzi. Érzelmeinek teljesen átengedi magát; minden, a mi lelkét éri, nagyon erősen foglalkoztatja. Lelkének erre a lyrai elemére azonban visszatartólag hat szemérme, tartózkodása attól, hogy érzelmeit a világ elé vigye. Félénk, zárkózott ember volt s lelkében folytonos tusakodás küzdött a költői alkotás vágya és a megszólalástól való tartózkodása között is. Viaskodott érzéseivel, rejtegette őket. Ezek a visszafojtott, emlékekké váló érzések sokkal erősebbek s reflexiókkal társulva örömük könnyebben megy át lemondásba, fájdalmuk nehezebben enyhül, mint olyan lelkeknek érzései, kik hamarosan, nagy izgékonyssággal reagálnak benyomásaikra. Érzéseinek ezt a visszafojtását, sebeinek ezt a fájdalmas rejtegetését egyik töredékében «örök benső vérzés»-nek mondja, melyből a világ nem lát semmit, «folytonos halál»-nak, mely társtalanná teszi, elzárja a világtól. Tompában is megvan az érzelmeknek ez az elmélyülése, de nála ez a folyamat az első hangulat erősítésére folyton újabb és újabb képet ver föl s gyakran vezeti a képek erőtlén, zavaros halmozására; megvan az érzelmek lehig-

gadásának bevárása is, de ez meg symbolizálásra, vagy éppen moralizálásra csábítja. Aranyt ettől megőrzi nagy művészi öntudatossága; keserves lelki vívódások árán ugyan, de rejtegeti érzéseit, megvárja, míg objectíválhatja hangulatait. A forradalom bukása fölzaklatta lelkét, de végletes, minmagunkat is vádoló keservét nem tártá föl lyrai nyilatkozásban; várt, míg subjectív hangulatát objectíválhatta a nagyidai komédián hallatott kétségbeesett kacajában s míg ez a fájdalom, lecsendesülve és megnemesedve, balladáiban a nagyok, a hűségesek magasztalásának bensőséges hangjaiba mehetett át. Leánya halálának gyásza is lelkében rejtezik mindaddig, míg bánatát a Piroska tragikus sorsát beárnyazó borúban tárgyasíthatja.

Érzésvilágának ez a nagy mélysége s intensitása ellenére is a megnyilatkozástól tartózkodó eleme az epikust szolgálja benne. Lelkében öröm és fájdalom, boldogság és szenvedés emlékei gyűlnek, melyek visszafajtván, lecsöndesedve s reflexiókkal társulva az egyéni öröm és fájdalom képeiből az örök emberi boldogság és szenvedés képeivé válnak. Rozgonyi Piroska története már nemcsak Arany fájdalmát érezteti velünk az ő fiatalon elhalt leánya miatt, hanem egy örök emberi érzést is fölkel lelkünkben: az ártatlant, a bájost gyors pusztulásra ragadó emberi sorsunk gyászával szól szívünkhöz. Csak ilyen mély érzelmi átéléssel rajzolhatta az emberi érzésvilágnak azt a rendkívül gazdag képsorát, mely költészetében elvonul előttünk. «A legszebbet, legjobbat, az eszményit, a mi benne élt, hősök képében, vonzó s megindító alakok hosszú sorában tüntette föl s sorsukba beszötte egészen saját büszkébb érzelmeit s azt is, mi benne szenvedélyes volt» — írja róla Péterfy Jenő.

De az elmének e mellett a nagy ébersége mellett is megható bizonyossága Arany elbeszélő költészete a szív nemes hevüléseinek, egy mély érzésvilág folytonos hullámozásának is. Hőseinek ajkán meg tudta nyilatkoztatni előttünk egész nemes egyéniségét. A mint Homeros képes volt hangot adni a legteljesebb tárgyiasság mellett is alkotásaiban érzései gazdag scálájának, kegyességétől egészen a

primitív ember rettenetes gyönyörködéséig a vértengerben: ép úgy Arany is meg tudta szólaltatni érzelmeinek hosszú sorát, a legfenségesebb erkölcsi érzéstől egészen színészkedésén érzett pirulásáig. Olykor-olykor mintha szelíd, csöndes alakja is fel-felbukkanna epikus hősei mögött. A kert távoli zugában sérelmein csöndes szomorúsággal töprenkedő Toldi alakja helyére képzeletünk könnyen át tudja játszani Aranyét. Ha Petőfi írta volna meg ezt a jelenetet: Miklós a dühnek és dacznak milyen szilaj rohamában váгна mindjárt neki a világnak! Mennyire jellemző Arany merengő egyéniségére is az a mód, a hogyan Miklós várja a feléje közeledő katonacsapatot! Sójajtás kél ajkán, sovárgó lélekkel, búbanattól összefacsarodott szívvel néz előrehajolva, «mintha szíve-lelke a szemében volna». Kukoricza Jancsit is látjuk hasonló helyzetben, de őt Petőfi heve önti el a katonák láttára, nagy izgalom vesz rajta erőt, «alig fér meg szíve a baloldalába».

A külső világ előtt való megnyilatkozásnak kerülése bizonyos belső életre, önmegfigyelésre utalta Aranyt; lehetővé tette számára, hogy figyelemmel kísérhesse az érzések keletkezését és fejlődését. Érzelmeinek mély gyökéresztése rendkívül kifejlesztette lelkének benyomásait megőrző erejét is. Tisztán, friss érzelmi kíséretükkel tudja megőrizni és visszaidézni a régebben nyert képeket is. Csodálatos elevenséggel megmaradnak lelkeben egész élete végeig szalontai emlékei, az Alföld képei, a legmélyebb érzelmi kísérettel él szívében mindhaláláig Petőfinek és leányának alakja. Az, hogy érzései nem a jelen benyomásaihoz fűződve nyernek hangot, még lelkének e mellett az emlékeit üdén megőrző nagy ereje mellett is kétségtelenül sokat elvesz közvetlenségéből, de nagyban növeli művészi öntudatosságát s megfigyeléseinek pontosságát. S minthogy saját érzéseire is mint elmúlt eseményekhez fűződőkre tekint vissza legszívesebben, lelkének ez a hajlama tárgyakért is legmegfelelőbben a múlt felé irányítja figyelmét. Így szolgálja benne tehetségének ez az eleme is az epikust. Ugyan-ebbe az irányba hajtja phantasiájának sajátos jelleme is. Képzelőtehetsége nem csapong merészen, leleménye nem

merész és így mindig szívesen köti magát valami hagyományhoz, a multnak a köztudatban gyökerüket találó eseményeihez, alakjaihoz. Az epikust szolgálta benne még nagy nyelvteljesége is, melyben csodálatos eredetiséggel és gazdagságban olvad össze a legnemesebb irodalmi nyelvvéladóság és népiesség.

Teljeségének ezek az elemei nemcsak epikussá teszik, hanem alapot vetnek epikai költészete bizonyos jellemző vonásainak is. Nagy, szinte beteges érzékenységgel kapcsolatos költészetének állandó alaphangulata: csendes mélabúja, az az átolvadó, mélységes részvét, melylyel hőseinek — szenvedő társainak — sorsát nézi és átéli. Érzelmének magába zárása, folytonos rejtegetése nagy lelki tusakodásokat ver föl benne, ilyeneket szeret rajzolni hőseiben is. A mint önmagában egy-egy nagy lelki válság kísérlőinek érezte ezeket a vívódásokat, úgy költészetében is szereti küzdő hőseinek egy-egy ilyen lelki válsága köré csoportosítani az eseményeket. A mint saját küzdelmes lelki tusáiban, tépelődéseiben megtartóául lelkiismeretének szavát érezte mindig, úgy költészetében is szereti a lelkiismeretet mutatni be fölmentő és büntető bírául. Egy alkalommal úgy nyilatkozik, hogy a tragikus egyén sorsában közömbös az, hogy életben marad-e vagy halállal lakol, a fő az, hogy lelkében legyen megtörve. A mint sűrűbbekké lesznek lelki vívódásai, világfelfogása mindinkább komorodik, egyre jobban érzi a sors igazságtalanságait, költészetében egyre sűrűbben példázza, hogy a sors rettenetes mértékkel mér, kis bűnöket aránytalanul torol meg. Életének minden mozzanatát a megalkuvást nem ismerő kötelelsség-érzet parancsa irányította, költészetét is áthatja a lelkiismeret, a kötelelsség cultusa, még pedig annyira művészi módon, mint, Shakespeareét kivéve, talán senkiét. Soha sem moralizál és mégis mindig éreztetni tudja valami magasabb erkölcsi eszmével való áthatottságát. A mint mindinkább a saját lelkébe mélyed, érzelmi állapotainak ez a tudatos megfigyelése mindjobban fokozza és élesíti érdeklődését a lelki állapotok iránt s mind nagyobb mértékben elemzővé, a részleteket keresővé teszi lélekrajzát. Megfigyelésének nagy

pontossága valóság-érzékét fejlesztette kiváló mértékben s ez adja meg költészetének epikusainknál olyan ritka realismusát s képeinek nagy plasticitását. Rendkívül pontos megfigyelő a szemléletébe eső dolgokat illetőleg, de olykor bizonytalan, határozatlan ott, hol nem támaszkodhatik saját szemléleteire. *Toldi szerelmében* az olasz vidékek rajza kissé elmosódott, kevés olaszos szín, kevés couleur locale van bennük. Nagy öntudatossága alakító képességét szolgálta s fokozta kiváló adományból bámulatos művészté. Ehhez járult képzetének az a sajátos képessége, mely ki tud kerekíteni laza meséket, csodálatos művészettel tud összefűzni töredékes adatokat. Képzelete a leggyönyörűbb és legcsodásabb emberi képességek egyike, a részleteknek rendkívüli pontosságával s az egységbe foglalásnak hatalmas erejével. Nemcsak nagyon szabatos, hanem bámulatosan fegyelmezett is a maga művészi céljának világos tudatától. Saját tehetségének ismerete, leleménye óvatosságának tudata mély tiszteletet tartott benne ébren a hagyomány iránt, melyhez mindig köti magát annyira, a menynyire csak művészi célja engedi.

Lelki alkatán kívül külső körülmények is hozzá járultak Arany epikai hajlamának fejlesztéséhez. Hozzá járultak szülőföldjének népe és emlékei, az a környezet, melyben gyermek- és ifjúkorát leélte. A szalontai nép alföldi emberek-nél szokatlanul erős történeti tudattal őrizte viszontagságos múltjának emlékeit. Akkor még elevenen élt közte a Toldi-nemzetségnek, a törökfutásoknak, nagy inségeknek, Varga Mihály, Győri Jakab s Bakó János hajdúvitézek vakmerő kalandjainak s a híres «hajdonikális» pörnek emléke. Mondái s azok a helyek, melyekhez e mondák fűződtek, a múltra irányították Arany képzetét és érdeklődését. Atyja elbeszélései, a három nyárfa, a Csonkatorony, Testhalom, Strázsahalom, Várdomb, melyen Kölesér vára állott hajdanán, a Gyilkosrét, Kurucz lapos, Szigettó, s a «szalontai zsiros határ» elpusztult kilencz falujának templomhelyei mind a múlt iránt keltettek benne érdeklődést, még pedig annyira eleven erővel, hogy emlékülben egészen élete végéig foglalkoztatták képzetét.

Ismerősei közül különösen Szilágyi István, Petőfi és Gyulai Pál hatottak ebben az irányban. Szilágyi, Horvát István képzett és lelkes tanítványa, főként történeti tanulmányokkal foglalkozott s így a vele folytatott beszélgetések is a múltra irányították Arany érdeklődését. Nem is szólva arról a szinte küldetésszerű szerepéről, melyben megszólalásra birta Arany elnémult múzsáját, ő figyelmeztette barátját a Nibelung-énekekre, Ossziánra és Byronra, kiknek hatása olyan gyümölcsözőleg érvényesült Arany költészetében. Petőfi első nagy sikere után szintén epikai conceptiókra buzdította Aranyt, sőt már előbb is törte az utat előtte a közönség fogékonyságának fölkeltesével s úgyszólván példát mutatott stylus és forma tekintetében a kétségeskedő, irányát kereső szalontai jegyzőnek. Gyulai Pál főként művészi irányának elméleti igazolásával bátorította megkezdett útján való haladásában s a vele való érintkezés gondját főképen arra irányította, a mi különben is legcsodálatosabb adománya volt tehetségének: a szerkezet erősségére s a lélektani igazságra.

Olvasmányai is közreműködtek epikai hajlamának növelésében. Első olvasmánya a biblia volt, később a magyarosak elbeszélő költeményeit olvasta, majd az epika világirodalmi remekeit. Ifjúkori olvasmányairól maga beszámol önéletrajzában. Ebből a beszámolóból azt látjuk, hogy érdeklődése nem volt ugyan egyoldalú, de első sorban mégis az epikust szolgálta benne s életének egész folyamán is különösen ebben az irányban maradt eleven. A magyar irodalomnak minden számottevő alkotását ismerte (erre már tanári működése is utalta) s ismerte az összes nagy epikusokat, még legtávolabbi és legújabbkori képviselőikben is.

Korának irodalmi viszonyai is bátorítólag hatottak tehetségének epikus irányára. A nagy virágzásnak indult novella- és regényirodalom érdeklődést ébresztett a közönségben az elbeszélő művek iránt s ez az érdeklődés egyre erősebbé vált, mintegy reakcióul is, különösen az Athénæum-kör egyszínű és örökös lyrájára.

Ezeknek a hatásoknak nagy része nemcsak epikussá

tette, hanem egyenesen népies irányba terelte. Népi származása, népi környezete, ifjúságának emlékei: mesemondó atyja, a szabad hajdúkról szóló mondák, eleinte ponyváról került olvasmányai mind ebben az irányban hatottak. Ebben az irányban munkáltak korának politikai viszonyai is, első sorban a kor demokratikus áramlata, mely magával hozta a népnek és költészetének megbecsülését. Ebben az irányban hatott Petőfi példája s a közönségnek az a nagy rokonérzése, melylyel a népiesből merítő költészetet, főként Petőfiét és Tompaét fogadta. Hogy ezeknek az erős hatásoknak ellenére sem lett belőle népköltő, hanem a szó legnemesebb értelmében vett nemzeti költő: abban egyaránt segítette erős művészi érzéke és rendkívül széleskörű tanultsága.

Arany a nagy költő eredetiségéről egy alkalommal így nyilatkozott: «Költészetben — valamint minden ágában a művészetnek — többé-kevésbbé mindnyájan utánpótlók vagyunk. Maga a lángész a meglevő példányok után indul. A különbség csak az, hogy villámgyorsan szedi magába mindazt, a mi jó van előzőinél; alkotva pedig, habár valami olyat akarna is, a minő minta előtte lebeg, a benne levő eredeti erő által egészen mást hoz létre. Hanem foszd meg az utánpótlás lehetőségétől . . . : ha lángelme is, sohasem fog megszólalni, valameddig az elkülönzés tart». Szükségesnek hirdeti, hogy a költő mennél több remekíró hatását olvassza be szellemébe, hogy, ezáltal ízlése kiforrjon, alkotó ereje irányítást nyerjen. Hogy a nagy költőnek ezt az iskoláját ő egész életén át járta: bizonyoságaul szolgál, ha csak azokat a szembetűnőbb hatásokat soroljuk is föl röviden, melyeket költészete ebben az irányban feltűntet.

Mindenekelőtt a magyar népköltészet volt rá hatással. A népben látta legéberebb őrzőjét «az igazi, gyökeres, organicus költészet iránti ösztön»-nek. A mint Petőfi belevitte dalköltészetébe a népdal jellemző tartalmi és formai sajátosságait, ugyanezt tette Arany az elbeszélő költészet terén. Áthatott egy tulajdonképpen aristokratikussá fejlődött irodalmi hagyományt a maga népiességével, belevitte a népmese jellemző sajátosságait: felfogásának naivitását, szer-

kezetének világos tagolását, bonyolultának egyszerűségét, előadásának közvetlenségét és frissességét s ezáltal új éle-
tet öntött ennek az elerőtlenedett műfajnak hagyományos
formáiba. Balladáiban is a magyar népköltés útmutatásán
indul, majd a skót népballadák hatása alá kerül. Ez a ha-
tás balladáinak különösen három jellemző sajátosságában
mutatható ki: tárgyainak tragikus voltában, előadásának
hézagosságában s párbeszédes formájában.

Olvasta az összes nagy epikusokat, de természetesen
inkább csak az ő irányának megfelelőek voltak rá szembe-
tűnőbb hatással. A vergilistákat csak parodizálta *Az elve-
szett alkotmányban*, ellenben a Biblia, Homeros, a Nibe-
lung-ének s Ariosto, kikben a népképzlet üdeségét érezte,
jelentékeny s könnyen kimutatható hatással voltak köl-
tészetére.

A Biblia hatása kora gyermekségétől elkíserte egészen
élete végéig. Ezt a hatást részletesen, egy terjedelmes,
nagy szorgalommal készült, de csak erős kritikával hasz-
nálható könyvben egybeállította Pollák Miksa (*Arany
János és a Biblia*, 1904). Ő mondja: «Arany erkölcsi fel-
fogásában, érzésében, gondolkodásában, költői igazságszol-
gáltatásában, szóval egész lelkében, emberi és költői lényé-
ben tükröződik a *Biblia*.» Különösen a zsoltárok és az epi-
kus jellegű bibliai könyvek voltak rá nagy hatással s ez a
hatás főként nyelvében és előadásának nyugodt, széles
medrű folyásában nyilatkozik.

Hatással volt rá Homeros őszintesége és művészi
egyszerűsége, tehát az a két tulajdonsága, mely a magyar
népköltészet termékeiben is leginkább hatott rá. Homeros
hatására vall *Toldiban* a lelki élet rajzának s a bonyoda-
lomnak egyszerűsége, előadásának nyugodtsága s tiszta,
naiv objectivitása, sententiosus hangja, cselekvényének
beszélgetések sodrán haladása, képeinek plasticitása s min-
denekeleőtt a fiatal, naiv szív magabízó kedvének az az édes
derűje, mely különösen az *Iliást* hatja át. Homeros ha-
tására vall a lelki állapotoknak testi kísérő jelenségeikkel
való rajza, sokszor csak ezekben éreztetése, a testnek és
léleknek az az összhangja, mely ilyen teljességében csak a

természet fiára, a feltétlenül őszinte lélekre jellemző. Ez a hatás igen jelentékeny még a *Buda halálában* is. A hún-trilógiának különösen az ötvenes évekből való töredékei meggyőző bizonyosságát szolgáltatják, hogy mennyire Homeros világában élt még ekkor Arany. Az első dolgozatban Detre még a görög fátum gondolatából szövögeti reményei szálát; a második dolgozat töredékes első része azzal végződik, a mivel az *Iliás* kezdődik: Buda álmodt lát. Álma őt és öcscsét Hunor és Magyar képében jeleníti meg előtte s az a vége, hogy heves szóváltásba kapnak Dúló király szebbik lánya, Tavaz miatt, kit Etele el akar ragadni Budától, mint Agamemnon Briseist Achilleustól.

A *Nibelung-ének* hatása *Csaba királyfi* második dolgozatán s *Buda halálában* érezhető. Erre a hatásra vall különösen a szerkezet erős drámaisága, szigorú egysége, szinte vaskövetkezetessége, — az a tragikus végzetesség, melylyel szabad akaratukból cselekvő hőseinek tettei egymásra hatásukban föltartóztathatlanul idézik föl csekély kezdetből a véres események hosszú sorát, a szörnyű közös szenvedést, az egyetemes romlást. Erre a hatásra utal az események lélektani elmélyítése, előadásának némely sajátsága, főként a katastrophát sejtető közbevetett sorai s vissza-visszatérő fölkiáltásai, s több motivuma, melyek közül legjelentékenyebb a két királyné civódása.

Ariosto hatása különösen *Toldi szerelmén* vehető észre, első sorban szerkezeti szabadságában s a lovagvilág színes, gazdag rajzában, aztán egypár motivumában is, a milyen Miklós viselkedése az álarcz után s Anikó szerepeltetése *Ariosto* bajnoki lelkü, leventéiket kereső viragoinak mintájára, de nem fosztva meg annyira a nőiesség bájától.

Igen jelentékeny és föltűnő az a hatás is, melyet Byron gyakorolt Aranyra, különösen *Katalinban*, *Éduában* és *Bolond Istókban*. Föltűnő, mert hisz lelkük alkotása szerint valósággal a legélesebb ellentéteket mutatják, s Byron epikája valóságos destructióját tünteti föl annak a művészi követelménynek, a melyet Arany olyan nagyra becsült, s a melyben ő olyan nagy volt: a szerkezet erősségének. *Bolond Istók* terve Aranynak elkeseredett, pessimista korában fogant

meg, a mikor keserű humora torzvonásokban látta a világ képét. Lelke még ebben az elkeseredett hangulatában is sokat megőrzött ugyan eszményi tartalmából, de mégis lelki állapothoz illőnek érezte Byron hangját és elbeszélőmódját, mely tért engedett subjectiv nyilatkozásának is. Erre a hatásra vall hangjának most mélabús, majd dévaj, most érzelmes, majd önmagát és a világot egyformán ironizáló csapongása, előadásának most pathetikus emelkedettsége, majd okoskodó prózaisága és merész realismusa, — Byron blazirtsága és cynismusa nélkül, de egyúttal képzelete csapongása nélkül is. Formájában is Byron stanzáját veszi mintájául, követi abban is, hogy subjectivitásával folyton meg-megtöri elbeszélésének menetét; de míg Byronnak a mese teljesen lényegtelen, addig az erős formaérzékű Arany ezt sem hanyagolja el s kitéréseit rövidebbekre fogja. Találkoznak ezeken a mozzanatokon kívül még egypár gondolatban is.

Ha nem is ennyire szembeszökő, de mégis jelentékeny hatást tulajdoníthatunk költészete egyik vagy másik eleme tekintetében más világirodalmi nagyságoknak is. Vergiliust, kivel sokat foglalkozott s fordított is belőle, a compositio, a bölcs kiszámítással szerkesztés legjobb iskolájának tartja, kitől költőink, sajnos, épen ezt nem tanulták el, a mi pedig legméltóbb volt benne az eltanulásra. Firduszinak is szerkesztőképességét, «nibelungi compositióját» csodálta, azt a művészi erejét, melylyel rendkívül szétágazó cselekvényét a testvérgyilkosságért való bűnhődés révén egységbe tudja fogni. Kétségtelen, hogy a hún-trilogiának tragikai alapgondolatát: azt, hogy a hún nemzet fejedelmének testvérgyilkossága miatt lakol, Firdusztól nyerte Arany. Erre némileg maga is utal: «A hún regékből egy magyar Sahnamét kell dolgoznom.» A lovagvilág első, színes képei *Tassoból* kerültek lelkébe, míg a másik nagy olaszhoz, *Dantehez*, kinek igaz megértéséről egy szép költői bizonyosságot is hagyott ránk, világfelfogásának egy pár finom szála fűzi. Az *utolsó magyar* elegikus alaphangjával s tendenciájával a «húnyó dicsőség lantosa»-nak, Ossziánnak hatására utal. Ballada-költészetében is kimutatható e műfaj világirodalmi

jelentőségű minden művelőjének ismerete s kisebb-nagyobb hatása, Bürgertől (*Bor vitéz*) egészen Tennysonig (*A kép-mutogató*).

Még egyetemesebb az a hatás, melyet a magyar epikusok sora gyakorolt Aranyra. Ebben a sorban ott látjuk a magyar irodalomnak minden számottevő elbeszélő költőjét. Epikájában ott van Tinódi és Ilosvai hatása tárgyokban és nyelvben, ott van Zrínyié, kivel tehetségének egypár fontos vonásában is mutat megegyezést. Mindkettejük művészi adománya a szerkesztésen és jellemrajzon sarkallik. Leleményükre keveset bíznak, nagyon sokat átvesznek másoktól, úgy hogy alkotásuk felületes szemlélő előtt sokszor valószínűsággal mozaik-munkának tetszik; de meg tudják érezni az átvettekben a fontosat, a jellemzőt s organikusan be tudják illeszteni töredékes adataikat egységes, gondos, biztos compositiójukba. Mindegyikben megvan a nagy elmélyedés tárgyába s a jellemzés realitása. Ezzel, hogy így a valóságból lesik el jellemeiket, kapcsolatos, hogy mindegyiknek megvan a maga nagyon határozott szempontja, melyből a világot környezetén át látja. Zrínyinél lelke szerint mindenki katona, Aranynál lelki alkata szerint mindenki kisebb-nagyobb mértékben eszményített magyar paraszt. Gyöngyösi egyik kedves ifjúkori olvasmánya volt Aranynak. Hatása egyként meglátszik nyelvén és alexandrinusain, inversióiban, sorainak fordulatosságán, mondat szerkezetének és rhythmusának egybevágásán. A magyarosak, főként Gvadányi, kik szintén kedves emlékei voltak ifjúkori olvasottságának, megtanították arra, hogy fegyvercsörgés, machinák recsegése és dagályos szóáradatok nélkül is lehet elbeszélni. Egypár tréfás kifejezésen kívül talán Toldinak Budára utaztatása is Gvadányira utal, kivel főként a részletrajznak nagy elképzeltető és elhithető erővel való fölhasználása tekintetében mutat tehetsége szembetűnő rokonságot. Különösen az öreg Bencze rajzának kedves apróságai juttatják eszünkbe gyakran Gvadányinak azt a gondját, melyet a részletekre fordít. Csokonai egyik ideálja volt a verselni kezdő sápadt szalontai diáknak. Költészetének első szárnypróbálgatásaival kétségtelenül Csokonai nyomán indult s hatását igen élénken mutatja még

Az *elveszett alkotmány* elbeszélőmódja s egypár motívuma is. De kimutatható ez a hatás még *A nagyidai czigányok* stílusában s komikai erének sokszor zabolátlan és szabad-szájú, de mindig genialis áradásában is. Vörösmarty hatása is ott van költészetében, különösen nyelvében, mely sokat merített Vörösmarty kincsesbányájából is, azután egypár motívumában s egypár sajátos hangulati színezetében, különösen *Toldi estéjében* s *Buda halálának* bekezdésében. Petőfi hatása mindezeknél is határozottabb és szembe-tűnőbb, különösen a *Toldiban*. Ez a hatás egyaránt érvényesült elbeszélése módjában, nyelvében, műve conceptiójában és motívumaiban. De egész pályájára is jelentőssé vált ez a hatás, a mennyiben megerősítette népies irányában s a szelid, merengő Arany költészetébe bizonyos határozottságot és élénkséget juttatott. Ezekről az erősebb vonások-ról éneklí a halhatatlan barátja elvesztésében megnyugodni nem tudó, szellem-alakjával beszélgető költő: «Döbbenve ismerek fel rajzomon — Egy-egy vonást, mit szellem-ujja von».

Így olvasztja szellemébe a fejlődés addigi eredményeit. De utat és irányt mutat a fejlődés további folyamatának is. Ebbe a gazdag hagyományba új elemeket visz be, melyek részint egyéniségéből valók (ezekről már volt szó), részint tanultságából, tehát ismét hagyományként szerepeltek rá nézve. A nyugodt, terjengős, sokszor egészen szétfolyó epikai compositio helyére, különösen Shakspere-tanulmányainak hatása alatt, beviszi a drámának tömör, zárt szerkezetét; cselekvényét pályája második felében egészen drámai módon építi föl. Drámaivá teszi cselekvényét azzal is, hogy a tetteikben végzetüktől irányított epikus hősök helyett olyanokat szerepeltet, kik saját kezükkel szövik sorsukat; helyet ad lelkükben a tetteikért való egyéni felelősség érzésének is. Cselekvényének ezzel a drámaiságával tartozik össze, hogy motiválása egyre szigorúbbá és részletezőbbé lesz. Egyre nagyobb kedvvel és tanultsággal mélyed az események rugóinak, a lelki mozgalmak indítékainak megfigyelésébe. Különösen Balzac és Kemény hatására mind nagyobb mértékben elemzővé lesz lelki rajza. Míg elődjei az emberi

szívnek nagy, általános érzéseit a maguk egységes voltában szólaltatták meg, addig ő ezeket az érzéseket alkotó elemekre bontja, azt a szövedéket, melyet egy-egy általános érzés alkot, fonalaira szedi szét. Ebből következik, hogy míg a régibb epikus hősök, mint általános érzések megtestesítői, nagyon conventionalisak voltak lényükben is, tetteikben is, addig Arany az életben megfigyelt részletvonásokkal és jelenségekkel igen egyénivé tudja tenni hőseit is, egyénekre jellemzőkké cselekvényeit is. S ezt olyan művészi módon teszi, hogy ezáltal mégsem szakad el hagyományaitól, mert hisz tulajdonképen ő is mindig egységes, nagy érzelmekből, még pedig fajilag jellemző sajátságokból indul ki s ezeket bontja azokra az elemekre, melyek már egyénileg is jellemzők. Minthogy rendkívül fejlett érzéke van a jellemzetes iránt, nem elégszik meg csak az egyén rajzával, hanem az egyénben mindig rajzolja a kort is, még pedig ezt már nem aprólékosan, hanem nagy, kiválóan jellemző vonásaiban.

Az újító szellemnek ennyi nyilatkozása mellett a hagyományhoz ragaszkodó gondnak, a nagy epikusokkal való közösség érzésének is igen sok finom, sokszor szinte jelentéktelennek látszó, de mindig öntudatos nyilvánulását látjuk nála. Elég e tekintetben utalnunk Etele megfiatalítására a krónikákkal szemben, hogy ezáltal a híres ifjú epikus hősök: Rusztem, Achilleus, Sigfrid sorába vezesse be; a Jodovna-részletre, mely a Circe-motivum utolsó kihangzása a világirodalomban s Etele bevonulására Buda táborába, mely szintén általános epikai motivum, rendkívüli drámai erejű jelenetté alakítva át. S hogy milyen művészi harmoniába tudja olvasztani szemléleteit s olvasmányainak reminiscenciáit, arra nézve is eléggé fölvilágosít egy példa. Mikor Toldi Miklósról ezt mondja: «Mint komor bikáé, olyan a járása, mint a barna éjfél, szeme pillantása» — ebben a képben két időben és térben rendkívül messzeeső tényező foglalkoztatja képzeletét. Az egyik sort egy, elcsapátása miatt búskomorra lett szegény szalontai esküdt szemlélete sugallta, kit a nép «komor biká»-nak nevezett, a másik sor a költő-fejedelem *νοχτὶ ἐοικώς*-ának visszhangja.

Aranynak folytonos önművelésével, nagy tanultságával kapcsolatos, hogy költészete folytonos fejlődést és gazdagodást mutat stylusban, felfogásban és műfajokban egyaránt. Egyik legbámulatosabb sajátsága költészetének, hogy soha sem vált modorossá, még abban a műformában, a balladában sem, melyben minden elődje megállapodott egy-egy többé-kevésbé önmagától kiképzett formában. Micsoda fejlődést látunk Kisfaludy Károly, Vörösmarty vagy Garay balladáiban s ezzel szemben a hangnak, a felfogásnak, az előadásnak milyen nagy változatosságát mutatja Arany balladaköltészete!? Ez a folytonos haladás, a modorosság-nak ez a teljes hiánya lángeszén kívül első sorban kétségtelenül nagy lelkiismeretességének, művészete megbecsülésének eredménye.

Fejlődést látunk epikai stylusában. E tekintetben három fokot különböztethetünk meg költészetében. A *Toldiban*, egészen a nép fogalom- és képzet-körében maradván, a tiszta népmesei stylusból indul ki s fejlődése második fokán ez válik nála mindinkább öntudatossá, ebbe visz be mind több művészi elemet, míg végül fejlődése harmadik fokán, különösen *Buda halálában*, rendkívül tömörre, drámaivá és fordulatossá válik. Fejlődése tehát a cselekvénynek drámaivá tétele felé halad s ezzel már mindjárt *Murány ostromában* próbálkozik («a cselekvényt mindenütt drámaivá akartam tenni, érzelmeket, indulatokat apró részletekre festeni»). A szerkezetnek ezzel a drámaiságával járt aztán a helyzeteknek mind kevesebb szóval érzékeltetése s a mind kevésbé részletezett vonásokkal elért plasticitás, de egyúttal a motíválásnak mind gondosabbá és aprólékosabbá válása. Nagy stylbeli fejlődést mutat ballada-költészete is, mely az alföldi balladának igen egyszerű, terjengős előadásából kiindulva az előadásnak rendkívül tömör, sokszor szinte virtuóz formáig jut el.

Fejlődést látunk felfogásának elmélyülése tekintetében is. Ebből a szempontból komikai epos-költészete a legvilágosabb példa. Ez a komikai költészet tulajdonképen a debreczeni diák-poësis csúfondároskodó epikájából indul ki. Ennek a hatása alatt állónak mutatja még Aranyt a *ványai*

juhbehajtás. Az *elveszett alkotmány* már tüntet föl bizonyos haladást. Torzképei mögött már rejtőzik egy eszme, mely szélesebb érdekű, a költő kaczagását itt-ott már a fájdalom hangja váltja föl. Ezt a műformát tölti meg élettelle s emeli népies felfogással és stylusban a művészet magaslatára *A nagyidai cigányokban*, ebben az épen oly sajátos varázsú, mint nagy művészi értékű költeményében, mely már a legnemesebb fájdalom önvádló keserűségéből fakad. Sőt fölemelkedik a komikai költészet legmagasabb fokára is, melyen már saját gyarlóságait látja: a humoros költeményig, *Bolond Istókjában*, melynek finom öniróniája meleg érzelmességgel még egyszer megszólal az *Őszikékben*.

Fejlődést, folytonos gazdagodást látunk nála műformákban s ezzel együtt a hang változatossága tekintetében is. Az elbeszélő költészetnek alig van műfaja, melyben halhatatlant ne alkotott volna, sőt csak az epos terén is a műformáknak igen nagy gazdagságát tünteti fel költészete. Ott látjuk abban az értékes sorozatban, melyet Arany epikai alkotásai kitesznek, a hősi, romantikus, satyrikus, komikus és humoros eposnak örökbecsű termékeit s egy gyönyörű kísérletet a naiv epos rekonstruálására.

Ez a nagy és jellemzően epikus adománya s széleskörű tanultsága avatta képessé Aranyt arra, hogy ismét korszerűvé tudta tenni az epost. Tehetsége és tanultsága egyaránt fontos tényezője költészete azon sajátosságának, mely legnagyobb jelentőségű volt az eposnak ebben az új életre keltésében: ujságának, eredetiségének, — annak, a mivel többet hagyott ránk örökségül, mint a mennyit nyert előzőitől.

Arany élettelle töltötte meg, áthatotta eredetiségével a conventionálissá váltsága miatt lehanyatlott epost. Nemzetivé tette formában és tartalomban egyaránt. A pompázó hexameter helyett a szerényebb, de közvetlenebbül szóló alexandrinust választotta. A hexameteres eposoknak színtelen, epikus ködbe vesző alakjai helyett olyan hőst léptetett föl, ki nagy vonásaiban a magyar lélek legjellemzőbb tulajdonságainak halhatatlan képviselője, pályájában pedig kétségtelen vonatkozást mutat a nemzet sorsára, de egyénileg

is rendkívül sok finom vonással van rajzolva. A küzködőkre fenséges nyugalommal néző hegyek, a vértől áradt folyók, a sátraktól és harcosoktól tarka mezők helyett beviszi cselekvényének milieujéül az alföldet, végtelen pusztaságával, nádasaival, délibábjával s a magyar falusi életet, egy régi magyar udvarház képével — tehát a magyarságra legjellemzőbb környezetet. Ugyanezt látjuk *Buda halálában* is, hol a korabeli magyar alföldi falusi életet viszi át Etele korába s ez által igen nagy realitást tud adni annak, a mit elmond s igen sok intimitást tud belevinni cselekvényébe. Többi nagyobb költeményében is mennyi kedves szállal fűzi hozzá cselekvényét az alföldhöz és ennek életéhez! De mindig tud bizonyos történeti szint is adni azoknak az alföldi tájképeknek, melyeket fest. Fényes lovagsapatokat vezet végig rajta, hatalmas fejedelmek követei járják úttalan útait, a népvándorlás korának legrettegettebb katonái sátoroznak térein.

A csaták özöne helyett, mely a hexameteres epikában előttünk kavargott, ő kalandokat mond el, melyek itt-ott valósággal népmesei hősök kalandjainak nem is nagy mértékű realizálásául tetszenek. Szinte kerülését látjuk költészetében a csaták borzalmainak. Még ott is, hol elkerülhetlennek tetszik vérengzést rajzolnia, mindig bizonyos idyllikus derűt fest alá a sötét képnek. A *Toldi szerelmének* bosszuló hadjárata az idyllikus képek hosszú sora közt folyik le. A hún-trilógia sem csupán a vérengző, világot rettegtető Etelét mutatta volna be. Aranynak másfajta harcok iránt volt fogékonysága: olyanok iránt, melyek a lélek belsejében folynak le, melyeknek annyi szerencsétlen sebesültjét és halottját rajzolta s melyeknek borzalmait nagyon intensiven átérezte, de még ezeket is nagy gyöngedséggel és művészi mértéktartással festette. A mint szelid és szomorú lelke az életben is került minden disharmonikus dolgot, képzeletében sem tudott soha kegyetlen, iszonyatban gyönyörködő lenni. Költészetében mindig a kibékítő megoldást kereste s ha ezt nem sikerült megtalálnia: saját érzelmi átélésének, mély részvételének olyan nagy fokával hatotta át történetét, hogy meghatottságunk

mindig uralkodni tud a döbbeneten. A *Toldi szerelmében* egy rendkívül tragikus válságot nagy művészettel úgy old meg, hogy az igazságszolgáltatásnak legteljesebb mértéke mellett is hősét a következmények nem semmisítik meg. Balladáinak egynémelyikében is szintén igen erős lelki válságokat fest, de úgy, hogy csak mély részvétet kelt. Mennyyel szertelenebb, kegyetlenebb tudott lenni képzeletében Vörösmarty, ki az életben szintén nagyon szelid, csendes ember volt.

Az kétségtelen, hogy Aranynak erős érzéke volt a tragikus iránt — ezért szerette annyira Shaksperet és Katonát — de leginkább csak az egyén lelkében és sorsában nyilatkozó tragikai mozzanatok érdekelték, ellenben arra már kevésbbé törekedett s lelkének alkotása szerint talán kevésbbé is volt képes, hogy kiérezze és át tudja élni a tragikusnak azt a véres fenségű faját, mikor nagy embertömegek zuhannak a kérlelhetlen sors szeke-rének kereke alá. A hatalmas hún birodalom hamaros összeroppanása egyike a világtörténelem legtragikusabb mozzanatainak; de Arany képzeletét nem izgatta annyira, hogy töredékeiben foglalkozott volna vele, sőt a tervvázlatból is úgy tetszik, hogy ebből kevesebbet éreztetett volna költeménye; a Krimhild-ütközethez mindjárt hozzáfűzte volna a Hadak útján viaskodó hősök képe által a mesei mozzanatot is.

Ez a vértől való borzalma még olyankor is nyilatkozik, mikor nem tömegeknek, hanem csak egyeseknek vesztéről van szó. Mennyire indokolja a cseh és olasz bajvívónak halálra érdemes voltát, milyen nemes, pathetikus szavakkal szólaltatja meg Laczfi Apor Istvánt irgalomért az álnok Durazzo herczeg érdekében!

A hexameteres epikának sok modorossága között leglelketlenebb talán machinája volt, csodássága, melyben senki sem hitt, élettelen isteneinek folytonos, de többnyire indokolatlan, csak decoratív szereplésük a cselekvényben. Arany ezzel szemben elkerülte az isteneknek közvetlen, machinaként való szerepeltetését is, a művészietlen allegorizálást is. Mindjárt a *Toldiban* a csodálatosnak olyan

fajtáját szerepelteti, melyben mindnyájan hiszünk, melynek áldásait mindannyian érezzük, melylyel a legszorosabban egybe van fűzve sorsunk: a természetet, a jóságosat, mely védi fiait s üldözi a gonoszt. Toldit ez rejtegeti s ez szabaddítja meg üldözőitől. Lépten-nyomon ott van a hős védelmére; de a Gondviselésnek ez a pantheistikus, mindenütt jelenvaló s a cselekvénynek minden mozzanatába beavatkozó szerepe mennyivel igazabb és költőibb a hexameteres eposzok machinájánál! *Buda halálában* is annyira határozott, erős törekvést látunk a csodás realizálására, hogy istenei szereplését sokszor valósággal csak a lélek bűnre készítő vagy büntől tiltó szavának érezzük. E szempontból legfontosabb részlete Hadúr megjelenése Etele előtt, mely tulajdonképen félcsodás, olyan nagy művészettel van alkotva, hogy tekinthetjük álomnak is, valóságnak is — «álomlátás, mely tisztább az álomnál.»

Rendkívül modorossá vált a hexameteres epikának előadásmódja is. Homeros egyszerű bája helyett Vergilius retorikája és mesterkéltége uralkodott rajta, Vergilius nagy művészi kiválóságai nélkül. Legnagyobb fogyatkozása ennek az előadásmódnak bizonyos keresett ünnepélyeskedés volt, mely a költőt elválasztotta közönségétől. E mellett nagyon sok conventionális elem tapadt ehhez az előadásmódhoz, melyek mind csak «a nemes epikus unalom» növelésére szolgáltak. Arany visszatért Homeroshoz, az előadásnak rendkívül friss, közvetlen módján szólott olvasóihoz s még stylbeli fejlődésének legmagasabb fokán is igen sokat megőrzött ebből a közvetlenségéből és intimitásából. Mennyire fölüdítő és kedves hatással lehetett a közönségre a classikai eposok mesterkéltége s a francia romantikusok útján járó elbeszélők szertelenségei után az az egyszerű, meleg, tiszta költészet, mely a *Toldiban* szólt hozzá!

Költészetének nagy művészi értéke és eredetisége mellett még egy körülmény munkált közre abban, hogy képes volt ismét korszerűvé tenni az epost: az, hogy meg tudta találni a kapcsolatot korának lelkével. E tekintetben két korszakos jelentőségű munkája: *Toldi* és *Buda halála*.

Arany bölcs lelke mind a kettőben szólani tudott kora magyarságának lelkéhez. *Toldi* a reform-kor végén, a nagy nemzeti küzdelem leglázasabb napjaiban született. Mindenki érezte, hogy a nemzetnek ki kell küzdenie magát elnyomott helyzetéből, érezte azonban azt is, hogy ez a küzdelem hatalmasabb ellenféllel szembe hívja harcra a nemzetet. De a kétségen mind jobban győzedelmeskedett a nemzet igazába vetett hit s ennek az egyre erősödő hitnek táplálására lehetett volna-e hatékonyabb példa a hatalmas bátyjától elnyomott, de igazával, derékségével diadalmaskodó Toldinál? Kinek a szíve maradhatott közönyös az előtt a bátorító hit előtt, melyet e derék fiú győzelmében a nemzet sorsára vonatkozólag a költő a lelkekbe akart oltani? Költeménye «lelkesítő könyv» volt s ilyennek érezték nemcsak ebben a küzdelem lázától égő korban, hanem az elnyomatás gyászos éveiben is. Vadnay Károly írja egyik levelében, hogy a közt a kevés tényező közt, melyek az önkényuralom magyarjának lelkében a veszendő reménységet erősítették, egyik legáldottabb hatású épen a *Toldi* volt. Annak a forrongó tengernek, melyet a magyar közélet *Toldi* fogadásának idején mutat, legerősebb áramlata a demokratikus reform felé törekvés volt s ebben az irányban is lehetett e meggyőzőbb, rábeszélőbb érv, mint Toldi megnemesedése?

A hún-trilógia terve nemzeti életünk mély gyászában fogant s hitet ébresztve, reményt élesztve kívánt szólani a lemondó, lesújtott nemzethez. 1851-ben kezdett első dolgozata Csabát akarta középpontul tekinteni, a hatalmas földi ellenségtől elnyomott magyarság bátorítására a *Hadak útjának* őrző és megszabadító védőire akart mutatni. A töredékül maradt *Utolsó magyarban* egy virágzó nemzetnek karddal kezében, hazája függetlenségeért vívott harcban történt pusztulását rajzolja s ennek a pusztulásnak fölemelő erkölcsi nagyságában, a haza függetlenségéhez utolsó csepp vérig való ragaszkodásnak képében találja meg a vigasztaló mozzanatot a nagy nemzeti katastropha után. Balladáiban is, melyek e szomorú korszakhoz fűződnek, hazafiúi fájdalommal és hite a fölemelő példáknak egész sorában hirdeti

a zsarnoki uralomnak célra nem vezető dühöngését, a nagy eszmék halhatatlanságát s a jók és nemesek örök életét emlékekben.

De nemcsak korának lelkéhez akart és tudott szólni Arany ezekben a műveiben, hanem mély intuitióval ki tudta bennük fejezni azt is, a mi örök vonása történetünknek s a minék fájdalma nemzetileg legjellemzőbb érzésünk: történelmi helyzetünket egy erősebb társsal szemben, mely leköti erőnket s meddő küzdelmeken hullatja vérünket. Kétségtelen, hogy abban a fölfogásban, melylyel Arany Toldinak bátyjához való viszonyát rajzolja, ennek az érzésnek fontos része volt, a népmesék példáján s a saját sorsára való emlékezésen kívül szeme előtt lebegett a nemzet helyzete is. A hún-trilógia szintén éreztette volna történetünknek ezt az áldatlan mozzanatát. *Buda halálában* már előreveti sötét árnyékát a germán intrika, mely romokba dönti Etele birodalmát s századokon át pusztítja, emészti majd a magyarság erejét. Nagy költői erővel érzékiti meg különösen Buda és Etele viszálkodásában a magyar történeti életnek egy másik szomorú és szintén egyetemesen jellemző mozzanatát is: a testvérvizsályt, a széthúzást.

De nemcsak történeti életünk legjellemzőbb mozzanatainak művészi tolmácsolása által tudta epikáját minden idők magyarságának lelkéhez fűzni, hanem a magyar föld, magyar népélet s a magyar lélek halhatatlan rajza által is. A magyar érzés és gondolkodás legegyetemesebben jellemző vonásainak bámulatosan teljes szövedékét őrzi költészete a késő korok számára is. Ő igazán érezte e «föld szívének dobogását». E mellett őrzi költészete fajunknak egy olyan korszakbeli belső és külső képét, mikor heroikus erőfeszítéssel hozzálát a múlt mulasztásainak pótlásához s nagy kulturális föllendülése átalakítja külső és belső valóját egyaránt. Annak a magyarnak hűséges és gazdag képét is ránk hagyta, a kit a terjedő cultura mindinkább kiforgat jellemző eredetiségéből s lakhelyének azt a rajzát, melyet a technika vívmányainak hódító behatolása teljesen megfoszt jellemzetességétől. Oly nagy átalakuláson történetünk

egész folyamán nem ment át a magyar föld és lélek, mint Arany korában s ennek az átalakulásra induló fajnak és földnek jellemző sajátságait őrzi a genie művészi magaslatára emelten s a leggyökeresebb és leggazdagabb magyar nyelven Arany költészete.

De az általános, örök emberinek rendkívül sok megható, gyöngéd és nemes nyilatkozása révén is hozzá tudta fűzni erős és kedves szálakkal költészetét minden idők nemzedékének lelkéhez. Gyulai Pál gyönyörű szavakkal festi emlékbeszédében azt az érzelmi hatást, melyet Toldi pályája ránk gyakorol, azt az együttérzést, melyet sorsa bennünk kelt. Az ifjú Toldi feltörekvő vágyai, lelkének megnyílása a nemes ábrándok, büszke remények előtt, érvényesüléseért vívott nehéz harcza, célhoz jutásának öröme; a férfi Toldi vívódásai az érzelmek ostromai között, botlása, bűnbánata és megtisztulása; az agg Toldi búcsúzkodása a világtól, melyből kikopott: mindenkor találnak rokonérzést szívünk egy-egy rejtett zugában, mely a legmélyebb érzelmi kapcsolattal fűz hozzá bennünket. Rajta kívül is a vonzó és megindító alakoknak milyen hosszú sorában s milyen szívet megkapó igazsággal példázza emberi életünk álmait, vágyait, vívódásait, emberi sorsunk föl-emelő és megdöbbentő fordulatait és érzelmeit!

Ehhez a gyönyörű költői világhoz mikor élete őszén hosszú hallgatás után ismét visszatér Arany: szerény lelke költői terveinek megvalósítását csak azért kéri muzsájától, hogy ne haljon úgy meg, «mint a koldus, a ki semmit sem hagyott». Sorsa, mely csak szíve szerény ábrándjainak valóra váltását tagadta meg tőle, meghallgatta kérését. Mint fejedelem lépte át a halhatatlanság küszöbét, ki egész birodalmat hagyott örökül, egy csodálatosan gazdag világot, melynek kincseit egy ritka költői adomány ihletével, egy nagy szív nemes hevüléseivel és egy fényes elme fáradhatatlan éberségével hordotta össze.

KÉKI LAJOS.

VARÁZS ALATT.

Második közlemény.*

III.

Zia Andreanna Verre fonogatva állott az ajtó előtt, a kis sziklás emelkedésen. Már erősen megöregedett, de egyiptomi metszésű, rokonszerves arcza még most is szép volt. A napokban várta, hogy a fia hazatérjen; azt írta a fiú, hogy a husvéti szünidőt valamivel hamarább fogja megkezdeni, hogy egy egész hónapot tölthessen nála; de ő tudta, Andrea csak azért jön, hogy visszatartsa attól, hogy elszegődjék a stazzo-ba s talán, anyagi szükségek miatt, már soha többé nem fog visszamenni.

Ó! ismerte jól az ő büszke jellemét, a ki az ő szemében még mindig csak gyermek volt. Még akkor is, ha Larentu Verre feleségül venné — a mi pedig kétséges, a mig zia Coanna él — Andrea sohasem fogadna el tőle segítséget.

Közben kicsinosította a házikót, sárga és fekete csíkos gyapjútakarót tett Andrea ágyára; megsúrolta a padkát a tűzhely mellett, a mely alatt és a mely fölött a konyhaedények állottak; végül fehér kenyeret sütött, meg tojást, czukrot, kávé vásárolt.

A fiú szerény volt ugyan, nem dohányzott, de nagyon szerette a kávé. Így jóformán Andreana Verre minden megtakarított pénzecskéjének lába kelt. Most a fia megérkezését várta, de szomorú aggódással: ösztönszerűleg megérezte, hogy a fia boldogtalan és hogy a kicsinosított házikó,

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1911. évi 409. számában.

a forró kávé, a jól megvetett ág nem lesz elegendő fölvidítésára.

Andrea csakugyan megérkezett, megitta a kávét, látta a sárga takarót az ágyon, de nem derült föl.

Anyja nyugtalan tekintettel követte; szinte idegennek tűnt föl előtte, olyan sápadt, olyan sovány volt, olyan rossz volt a ruhája és szomorúságot, fájdalmas megalázkodást érzett: megalázkodást, a mit pedig sohasem érzett eddig, a mikor jó ruhában és jó arczszínnel tért haza.

— Nos — kérdezte a fiú, mihelyt elhelyezte czókmókját — mi ujságot mondhatsz?

— Mit akarsz hallani, fiam? Minden a régi-ben van.

— Nem volt itt azóta «az az ember»?

— Nem, de gyakran elmegy itt az úton és ilyenkor mindég fölnéz ide.

— Miért néz ide?

Andreana elpirult kissé, mert zio Larentu valóban úgy járkált föl és alá a háza előtt és úgy nézdegélt föl, mint valami tizenöt esztendő szerelmes ifjú.

— Mit mondjak erre? Minthogy ő tudja már, hogy töled függ, szolgálatba állok-e nála vagy sem, talán azért néz föl, hogy megjöttél-e már.

— Olyan vakmerő az az ember? — tört ki Andrea és a szeme villogott, de türtőztette magát és így szólt: — Hát jó, de mondd el elejétől végig, miket beszélt a multkor, mikor itt volt.

— Hát ott ült, a hol te most; én pedig itt — felelte zia Andreana és elmondta újra mindazt, a mit már megírt levelében, egy szóval sem többet, egy szóval sem kevesebbet.

Mialatt beszélt, Andrea a nyitott ajtón át a távolba nézett és mintha nem is figyelt volna. Különös, zavaros képek vonultak el szomorú szeme előtt: a nyitott ajtón át a vadkörtefa egyik ágát látta, a melyen az első rügyek zöldeltek; ott messzebb üde, zöld fensík hajlása volt látható, a melyen sápadt nárcisok virágoztak; és messze, messze a háttérben az ezüstös ég vonala.

Valami végtelen édesség volt a fensíknak ebben a hajlásában, abban a virágos ágban, a mely a világos ég hátteréből kiemelkedett; Andrea elnézte és mikor az anyja elhallgatott, megszólalt:

— Virágzik a szilvafa is a szomszéd kertben?

— Nem... nem tudom, nem gondoltam vele, — felelte az asszony néma csodálkozással.

Andrea fölálott, hogy megnézzé, virágzik-e már a szilvafa.

A fa a fal mellett nőtt, a sziklás emelkedés jobb oldalán; a galyakat fehér és zöldes rügyek borították, a melyek közül egyikből-másikból már apró bimbócskák pattantak ki. Andrea hosszasan elnézte a szilvafát, aztán a zöld fensík felé fordult. A rekettyés már szintén nyiladozni kezdett és a rét egy-egy része olyan fehér volt a virágzó margheritáktól, mintha hó borította volna; madárrajok röpdöstek az enyhe és csöndes levegőben.

Sok, sok esztendő óta nem látta már Andrea ezt a fensíkot tavasszal. Hány éve már? Sok, sok éve! És talán ez az utolsó tavasz, a melyen benne gyönyörködik.

Ez a gondolat megrohanta és érezte, hogy mint tűnik el az örömmek az a gyöngéd érzése, a mely a zöld rétek és a virágos fák látásánál ébredt fel benne.

Úgy rémlett előtte, mintha valami belső hang, mély és rejtelmes, mint a mennydörgés, visszahívna tragikus sorának pillanatnyi elfelejtéséből.

A rögeszme, a melyet pillanatnyilag elfelejtett, újra reátámadt.

Visszatért a házikó elé, a vadkörtefa mellé és eszébe jutott az a rég elmúlt nap, a mikor anyja a stazzo-ba vezette és megint átérezte azt az ösztönszerű gyűlöletet, a melyet már akkor is érzett a vén cseléd iránt. Nyersen szólt anyjához:

— Nem fogsz arra a tanyára menni, ha éhen kell is halnunk. Majd megfelelek én annak a nyomorultnak.

— Andrea! — könyörgött az asszony és a fiú mellé lépett. — Gondold meg...

A fiú megértette és elfutotta a méreg.

— Nem! — kiáltotta és megrázta a fejét — ha meg akarod tartani a fiadat, ne gondoldj arra, hogy feleségül mégy ahhoz az emberhez! Szégyelném magam, ha a nevét kellene viselnem. Szégyenlem, hogy a fia vagyok és sohasem engedném meg, hogy te...

— De hiszen — mondta Andreana kissé kesernyésen — a míg zia Coanna él, úgy sem kell attól félned...

Andrea most mintha lecsillapodott volna ettől a gondolattól.

— Milyen állat vagyok én! — gondolta magában. — És ugyan hogyan fog így sikerülni kibékülnöm vele, hogy bejáratos lehessenek a stazzo-ba?

Később Andrea signor Tedderől kezdett kérdezősködni.

— Boldog, mint a hal a vízben — mondta zia Andreana. — A gyerekük bámulatosan fejlődik és a tanító egészen bolondja a gyerekeknek. Ó, ő igazán szerencsés, boldog ember. Tudod, hogy a felesége volt a leggazdagabb lány a faluban: most olyan házat építettek maguknak, mint valami templom. Hanem eredj magad, még ma, keresd föl és meglátod...

Andrea elmosolyodott arra a gondolatra, hogy milyen bámulattal és alázatossággal nézett föl egykor a tanítójára.

Andreana még be sem fejezte a szavait, mikor megjelent signor Tedde, gyönyörű fölöltőben és hófehér nyakkendővel, a melyben kis arany nyakkendőtű ragyogott. Átölelte a diákot, megcsókolta mindkét arcát és Andrea, felsőbbségének érzésében, egy szemernyi irigységet is vett észre. De csak egy szemernyit és azt is hamarosan elfojtotta. Együtt távoztak és sok mindenféléről beszélgettek. Andrea skeptikusnak és ironikusnak mutatkozott.

— Mit akar? — kérdezte ismét. — A nagyvárosban élve az ember elveszíti minden költői érzését, vagy legalább is a kis falvak, különösen pedig a campagnák csön-des életének nagy sentimentalismusát. Elveszti a gögösséget is, azt a gögösséget, a mely egyszerűen haszontalan romanticismus. Az ember vagy nagyravágyó, vagy közömbös.

Tedde kissé csodálkozva nézte a fiút és nem is beszél

többé, némán haladtak egymás mellett, de a tanító végtelen szálnalmat érzett a sápadt, lesóványodott fiú iránt és szemrehányásokkal illette magát, hogy ő is hozzájárult ahhoz, hogy a fiú most nem találja helyét sehol sem. Azt gondolta magában:

— Jó, dolgos munkássá válhatott volna és e helyett közepszerű és terméketlen gondolkozót faragtunk belőle, egy skeptikust, sőt talán anarchistát!

Hogy valamiképen jóvá tegye ezt a ballépését, signor Tedde meghívta vacsorára régi tanítványát.

Andrea eleinte méltatlankodva nem fogadta el a meghívást, de később meggondolta a dolgot.

— Még azt fogja hinni, hogy szégyenlek hozzájuk menni, mert kopott a ruhám és a cipőm — és elfogadta a meghívást.

Bealkonyodott; az este enyhe, kissé párás volt. Andrea, mikor ismét elmentek házikójuk előtt, odafordult és nosolyogva mondta:

— Volt idő, a mikor szégyeltem, hogy itt lakunk; tudja, azt akartam, hogy az anyám ne fogadja önt a konyhában! 'Ó, hogy' földühödtem ilyenkor! Most már nem szégyelem magam semmiért sem.

A másik nem tudott mit válaszolni.

— És ön most az új házban lakik, nemde?

— Igen. Tulajdonképen bérbe akartam adni az újat, de a régi házban már nem lehetett lakni.

— Igen — mondta Andrea, saját gondolatát követve — én eladtam mindenemet, a mim volt, a ruháimat, könyveimet, még a mandolinomat is. Ha «az az ember» továbbra is megmarad csökönyösen a rögeszméjénél, többé vissza sem utazhatom.

— Reméljük, hogy megváltoztatja az elhatározását: egyébként az anyád megírta neked... megmondta neked, hogy...

— Ó, arra nem is gondolok!

— Pedig gondolnod kellene. Ez rendjén való és természetes. Csak az a vén boszorkány ne volna ott! De reméljük, elpatkol hamarosan.

Andrea találva érezte magát, megdöbbszent ezekről a szavaktól.

— Talán beteg? — kérdezte komoran.

— Nem, de már egészen elgyengült; már csak a gonoszsága tartja benne a lelket!

— Ha előbb meghalna! — gondolta magában Andrea örömmel. Kétszeresen gyűlölte ezt a vén asszonyt; a miatt, mert őt tartotta minden baja okozójának és a miatt a nyomasztó érzés miatt, a mely lelkét, emlékeiben, fogva tartotta.

Most kissé csöndesen sétálgattak a falu főutcáján.

Mindkét oldalról szerény házacsókák, sövények, kerítések, virágzásnak indult fák állottak. Az utca néptelen volt; a házak, a sövények, a fák páráztak az ezüstös, fátyolos estén.

Gondolatok hosszú sora váltakozott villámgyorsan Andrea agyában: végül ellenállhatlan kényszert érzett arra, hogy bármiként is, de beszéljen arról, a mi most gondolataiban foglalkoztatja. Kérdezéssel kezdte.

— Van valami könyve, a melyet kölcsön adhatna? Emlékszem, ön mindig vásárolt néhány ujonnan megjelent könyvet, és most...

— És most hogy gazdag vagyok — mondta a másik nevetve — most nem vásárolok többé könyvet! De ha akarod, van mégis valami új könyvem, *Tolsztoj gondolatai*.

— Olvastam már Tolsztojnak körülbelül minden könyvét — mondta Andrea — és ezek a «gondolatai» elfogultak. Nem szeretem Tolsztojnak minden gondolatát; különösen némelyek sokkal meggyőzőbbek lettek volna, ha fiatal korában közli azokat. Egy aggastyán, a ki meg akarná tiltani a fiatalságnak mindazt, a mit ő fiatal korában elkövetett, — ezt nem szeretem.

— Ez igaz, de ha ő maga nem próbálta volna ki bizonyos szenvedélyek veszedelmes hatását, nem is írhatta volna meg azokat.

— Ez is igaz — felelte Andrea, visszasülyedve saját gondolataiba. — Mostanában olvastam Dosztojevszkij *Bűn és*

bűnhődését; rettenetes egy könyv. Az írójának okvetlenül el kellett követnie mindazt, a mit leírt; máskülönben elképzelhetetlen volna a suggestiónak ilyen nagy ereje. Szerepel benne egy asszony — mondta pár pillanat múlva meghalkítván a hangját — az a meggyilkolt vén fősvény asszony, a ki az én szememben roppantul hasonlít zia Coannához.

Alig hogy kimondta ezeket a szavakat, máris megbánta; úgy találta, hogy evvel valamit elárult a titkából.

— Nem tudom, én nem olvastam — mondta Tedde.

— Annál jobb! — gondolta Andrea.

A beszélgetés másra terelődött s így érték a tanító házához, egy vadonatuji házhoz, a mely egyemeletes volt, kékre festve, ajtói és ablakfái sárgák. A ház két virágzó mandulafa között állott és olyan volt, mint valami tündéri házikó, a tavaszodó réttől övezve.

Beléptek. Andrea már ismerte Tedde feleségét, a tizenhétosztendős, törekeny és szép, vöröseshajú, gödröcskés állú teremtest.

— Maria Maddalena — mondta a férj, — itt hozom a mi tanárunkat: mutasd meg csak neki a kicsikét.

Az asszony behozta a kövér, rózsás kis gyereket, a ki lekötözött karral, lábtól nyakig pólyába volt göngyölve és szájacskájának szögletében tejes nyál volt látható.

Andrea igazán nem volt kíváncsi a gyerekre, még csak nem is gondolt rá: de azért hosszasan elnézte, aztán az anyjára nézett és úgy találta, hogy hasonlít Simone da Pesaro «Madonna della Sacra Famiglia»-jához.

— Egészséges, hatalmas, — mondta az apa, felemelvén a gyerek fejkötőcskéjét — nézd csak, mennyi haja van: még sohasem láttam ilyen csöppségen ennyi haját.

— Irta anyám, — mondta Andrea, egy ujjal megérintvén a gyerek haját.

— Nos tehát, Maria Maddalena, ez a tanár úr itt marad nálunk vacsorára. Mit adhatsz ennünk?

— A mi van — felelte az asszony kissé bátortalanul. Bizony, itt másként van, mint a városban.

— A városban éheznek az emberek! — felelte Andrea keserűen nevetve.

Signor Teddet megdöbbsentették ezek a szavak; összenézett hirtelen a feleségével, aztán, hogy másra terelje a beszédet és hogy elszórakoztassa, így szólt a fiúhoz:

— Megmutassam a házunkat?

A némi fényüzéssel berendezett szobák még mész- és épületfa szagúak voltak; az ágyak ragyogó, sárga- és kéksávós keleti szőnyeggel voltak letakarva.

De Andrea, a helyett, hogy felderült volna, még komorabb, szomorúbb lett.

A mikor visszatértek az ebédlőbe, signor Tedde letette a lámpát és így szólt:

— Keressük hát most a legalkalmasabb módját annak, hogy mint békülhetnél ki zio Verrével. Azt hiszem, a dolog könnyen fog menni. Alapjában véve az az ember nem rossz ember, csak gyenge; sohasem tud határozni valamiben, a nélkül, hogy ne más valaki birná rá erre, vagy arra.

Andrea különös figyelemmel nézett egy világos fából faragott pohárszékre és nem válaszolt.

Tedde folytatta:

— Most zio Verre a bornak és a pálinkának adta a fejét. Azelőtt is sokat ivott, de most, a felesége halála óta, folyvást részeg. Keresnünk kellene tehát egy pillanatot, mikor józan; de én azt hiszem, elég, hogy csak meglásson téged és már is meghatod.

— Soha! Látni sem akarom!

— Mi? Azt akarod tehát, hogy ő hajoljon meg előtted? Eredj, Andrea, ne légy gyermek; és aztán, mit is mondtál az imént? hogy a nagy városokban az ember elveszti a gőgösségét és igyekszik a saját javát előmozdítani, a hol lehet? Mondtad vagy sem?

— Jó, mondtam. És aztán?

— És aztán, aztán! Ha hallgatsz a tanácsomra, nem fogod ölbe tett kézzel nézni, hogy elszálljon fejed fölött a szerencse. Keressük hát, melyik a legjobb mód arra, hogy találkozhasál zio Verrevel.

— Hát keressük — mondta most Andrea megadással.

— A mint már mondtam, estefelé mindég részeg és ilyenkor nincs eszénél s nem lehet vele beszélni.

Egyébként hallottam arról is, hogy zia Coanna, a mikor rájön az órája, kulccsal be is zárja a szobába, mert ilyenkor nagyon különös dolgokról szokott beszélni. Bizonyosan te is tudsz már arról a buta szóbeszédről, a mely már évek óta szájról-szájra jár a faluban.

— Mi az?

— Hát, az a dolog azzal a vállalkozóval.

— Nem hallottam róla, igazán.

— Mi? Nem tudsz semmit? Hogyan lehetséges ez? — kiáltott fel Tedde csodálkozva.

— Becsületszavamra mondom, semmit sem tudok! — felelte Andrea.

— Nos, hát ez is egyike az ő rendes hülyeségeinek, tudod. Beszélük, hogy a mikor az állami országutat csinálták, a vállalkozó egyszer zio Verrével utazott együtt, a ki akkor még szegény volt. A vállalkozót, a kinek, úgy mondják, harminczezer lira volt a zsebében, meggyilkolva találták. Nos, most azt suttojják, hogy zio Verre, a mikor részeg, nem beszél egyébről, mint erről és lóra akar ülni, hogy odalovagoljon, arra a helyre, a hol a vállalkozót meggyilkolva találták. Azt suttojják: ez a lelkiismeret furdalása! Badarság! Én sokkal inkább azt tartom, hogy az alkoholismus hatása ez, ha egyáltalán igaz, hogy zio Verre így beszél. A falusi pletykák és szóbeszédek suggerálják reá ezt és mikor részeg, azt hiszi magáról, hogy ő a gyilkos. Úgy emlékszem, olvastam is már arról valahol, hogy idült alkoholistákkal már estek meg efféle tünetek.

— Azt hiszem, én is olvastam már effélét — mondta Andrea. És olyan hevesen kezdte védelmezni «azt az embert», kikelvén a kis falu pletykái ellen, hogy belésápadt és a hangja rekedtté vált.

Tedde mereven, nyugtalanul nézte. Úgy rémlett neki, hogy volt tanítványának agyában a téboly rettentő rémének csirája kezd kibontakozni.

Hazatérve, Andrea azonnal lefeküdt s rögtön mély álomba merült. Halálosan fáradt volt.

De éjfél tájban felriadt, mint valami lidércnyomástól, mint valami aggasztó tehertől, a mely szívére nehezedik.

Az első, a mi eszébe jutott, Tedde szavai voltak, amelyeket Larentu Verre-ről mondott.

«Tulajdonképen ez az ember nem rossz ember, egyszerűen gyenge és mások nélkül nem tudja magát elhatározni sem erre, sem arra.»

— Én is ilyen vagyok — gondolta Andrea. — Méltó fia vagyok «annak az embernek.»

Aztán eszébe jutott az a história a vállalkozóról s hirtelen gyors és ijesztő fényesség gyúlt ki agyában, mint a villámlás fénye és ez megrázkódtatta a lelkét.

— Egy gyilkosnak a fia vagyok — gondolta. — És valami homályos ösztön eredménye volt az az utálat, a mit ez iránt az ember iránt éreztem mindég. Tehát az atavismus az, a mely arra a tette kényszerít! El fogom követni a bűnömet, mert ez a sorsom!

Visszaemlékezett a mai nap eseményeire és benyomásaira: megérkezésére, keserű, vad szomorúságára, a hirtelen, pillanatnyi magafeledkezésére a tavaszi tájék látásánál, az irigység és a fájdalom feltörő érzéseinek küzdelmére a tanító házában, a borzadásra és a haragra, a melyet a vállalkozó történetének hallásánál érzett. — Úgy rémlik, hogy nem hittem el — gondolta magában, — de ámitottam magam.

— Hazudtam, a mikor «azt az embert» védtem, vagy legalább is csak saját magamat védelmeztem. Tehát már hazudni, alakoskodni és félni is tudok! Mitévő legyek most? Bűnös vagyok-e, vagy művész vagyok?

Hajnal felé elaludt végre, de a nélkül, hogy választ tudott volna adni erre a kérdésre.

GRAZIA DELEDDA után, olaszból

BALLA IGNÁCZ.

HAZULRÓL.

A boldogságot ne keresd kint,
Mert nem találod meg soha.
Szép küzdeni száz munkatéren,
Mig hull reánk jutalomképen
A gazdagság aranypora.

Szép a dicsőség hegytetőjén
Tépdesni a virágokat,
— Sokan ezt tartják legszebbb helynek,
Paradicsomnak, földi mennynek,
Mely igaz boldogságot ad!

Pedig szerencse, hír, dicsőség :
Tövissel rakott rózsafák.
A rózsák csalfán leperegnek
S a szegény fának nem marad meg,
Csak a töviskes száraz ág!

Az a boldogság e világon,
Mit szerető szívünk dobog.
S csak annyi az én mennyém itt lenn,
A mennyit bekerít szeliden
A ti ölelő karotok!

SZABOLCSKA MIHÁLY.

S Z E M L E.

A tanár munkája.

(A budapesti tanári kör meghívására tanárok és a nagy közönség előtt tartott előadás.)

Kétféle tanári munka van, a mint kétféle iskola van, a régi és az új, talán jobb volna azt mondani: a múlt és a jövő iskolája, mert a jelené átmeneti; már látjuk a jövő iskoláját, de még nem tudjuk egészen megvalósítani. A múlt iskolája röviden kifejezve az oktató, a jövőé a nevelő iskola. A tanári munka is megfelelően kétféle: oktató és nevelő. De hadd mondjam meg, mit értek e közismert és túlon túl elkoptatott kifejezések alatt.

Minden emberi intézmény valamely szükséglet kielégítése céljából jó létre, de nem mindegyik fejlődik e szükséglet kielégítése irányában. Az iskola bizonyára a jövő nemzedék nevelése érdekében jött létre, a cél meg volt adva, a szükséglet érzete elég élénk volt, de hogy mikép teljesítette az intézmény a maga feladatát, már nem függött a pusztá szándéktól és akarttól, abba beleszólása volt sok mindenféle körülménynek, a többi közt a célhoz vezető utak fölismerésének, a rendelkezésre álló eszközöknek, az emberi gyarlóságnak, kényelemnek, hanyagságnak, előítéletnek, hatalmi törekvésnek és minek nem? Gondoljunk az orvosi tudományra, a mely egyben-másban rokon a neveléssel. Itt is a szükséglet meg volt adva és ez a szükséglet még sokkal égetőbb, hatalmasabb volt, mint amaz, itt is a cél tudva volt, de azért a kuruzslás még ma is sokszor tért hódítva vetélkedik a tudománynyal. Nincsenek a nevelés terén is kuruzslók? Sőt! Nem tudom, melyik téren van több. A nevelés kuruzslói sokkal bátrabbak, nem kell bujkálniok, egészen biztosnak érzik magukat. Az orvosi kuruzslás sokszor nyomban pórul jár, ha t. i. a beteg belehal a gyógyításba; a nevelési kuruzslásnak nincsenek ily gyorsan fölismerhető következményei.

Hol van már akkor a kuruzsló, ha szerencsétlen objectuma megromlik! Az orvosi kuruzslást a törvény tiltja és üldözi, míg a nevelési kuruzslás szabadon és sokszor jóhiszeműen folyik, senki sem bántja, nem is bánthatja, néha még állami licentiában és támogatásban is részesül.

Nem akarom ezt a csábító összehasonlítást folytatni, mert nem ebben az irányban fekszik fejtegetéseim célpontja. Az iskola történetéből sem akarom tanulságaimat levonni, bár bő anyagot találnék erre a célra. Csak a dolog természetéből merítek egy megfigyelést. Az iskolának átadjuk a gyermeket, hogy nevelje, de az iskola kezdettől fogva azt a hajlandóságot mutatja, hogy csak oktassa. Ennek sok oka van. Az egyik az, hogy a mikor a gyermek még semmit sem tud, mindenekelőtt bizonyos készségeket kell fejleszteni benne; ez szükségkép oktatás útján történik. Az iskola munkája azután, mintegy a tétlenség törvényénél fogva, meg akar maradni ebben az irányban. Egy másik ok az, hogy az iskola minden időben a kézzel fogható, bizonyos tekintetben befejezhető eredményekre törekszik; ilyen eredmény pedig inkább a tanítás útján átadható tudás, mint a természeténél fogva végzetlen nevelő munka. A gyermek megtanult valamit, a mit ezelőtt nem tudott, — ez csak eredmény? Az iskola továbbá, mint emberi intézmény, a legkisebb ellentállás útján szeret haladni. Tanítani könnyebb, mint nevelni. De nem folytatom tovább ezt az oknyomozást. Az eredményt amúgy is látjuk, kifejlődött az iskolának, mint pusztán, vagy főleg oktató intézetnek a típusa és ezzel az iskola lejtőre jutott, melyen ezután csak lefelé csúszhatott. Mert nem az volt a legnagyobb baj, hogy az iskola főleg csak tanított; nagyobb baj, hogy tanítani is rosszul tanított. A tanítást is mechanizálta és ezzel a tanítás is inkább látszatos, mint igazi tanítás lett. Ezt a mechanizálást nagyban elősegítette, hogy a tanítás magasabb fokain a tanítás spanyolfal mögött folyhatott, t. i. a latin és görög tanítás spanyolfala mögött. A classikus nyelvek tanítása mintegy elzárta az iskolát a nagy közönség, a szülők ellenőrzése elől. A gyermek olyat tanul, mit a szülők nagy része vagy sohasem tudott, vagy rég elfelejtett; ezek azután áhítattal nézhették latinul tudó, illetőleg valahogyan tudó gyermeküket. Sőt maguk a tanulók is bizonyos respectust éreztek saját maguk előtt. Elterjedt műveltek és nem-műveltek közt a classikus nyelvek babonája, a mely nem csekély mértékben támogatta az egész rendszert. A beavatottaknak külön nyelvük, külön eszük járása, külön formuláik voltak és

vannak, a melyek előtt mint varázsszók előtt megnyíltak a föl-féle vezető utak kapui.

Nem a classikus nyelvek ellen akarok ezzel érvelni, az egész kérdést kirekesztem ebből a gondolatmenetemből. Ismerem és megbecsülöm a classikus tanulmányok értékét, melyeken magam is nevelkedtem és tudom, hogy a multban nagy hatásuk volt a cultura megőrzésére és gyarapítására. Azt sem tagadom, hogy nagy nevelő hatása is volt az ifjúságra, ámbár ki merem mondani, hogy gyakran az iskolai eljárás ellenére, saját nagy belső súlyánál fogva. De ragaszkodom ahhoz, hogy a classikus tanítás nevezetes módon elősegítette, a mit az iskolai élet mechanizálásának neveztem. Nagyon lábra kapott a gépiesség, a megtanulás, a bemagolás az iskolában. Hihetetlen vaksággal törtettek előre ezen az úton. Valami magikus erőt tulajdonítottak annak a mechanikus készségnek, melylyel a tanuló verseket, szabályokat, grammatikai összeállításokat sorban, gyorsan, fennakadás nélkül el tudott mondani. Nem szórul-szóra, hanem betűről betűre — ez lett vezérlő elve ennek a tanításnak

Sok idevágó emlékem van saját tanulói életemből. Némelykor nevetek rajtuk, némelykor nagy düh fogna el, ha tudnám, kire dühösködjem. Tanáraimra? Akadt köztük elég lelkiismeretlen, de a jók sem voltak jók; áldozatai voltak a rendszernek, a megszokásnak, a kuruzslásnak, a melyek félelmetes hatalmak. Az elemi iskolában emlékszem arra a tanítóra, ki a helyesírást tanította. Minden helyesírási hiba egy pofont jelentett, mely előtt azonban az illető tanító a pecsétgyűrűjét megfordította a hatás fokozása végett. Azóta haragszom a nagy helyesírási bálványra. A gymnasiumban görög tanárom — nyugodjék békében, valóban derék ember volt. de fájdalom, csak derék — akrobatát nevelt belőlem a görög ige-ragozás trapezmutatványainak művészetében. Össze vissza kérdezte a chaost megszégyenítő rendetlenségben a módokat, igeidőket, személyt, számot stb., a mire nyomban, meggondolás nélkül felelni kellett. Öt hiba secunda volt. A latinból száz számra tanultuk a verseket könyv nélkül; a hibákat külön jegyző jegyezte. A tanulói versenyek bájos rendszerére talán olvasóim közt is emlékeznek még némelyek. Az óra kezdetén jelentkezhett, a ki valakit párbajra hítt. A tanár azután mindkettőt feleltette. Minden tanulónak megvolt a maga száma, mely szerint ült. Ha az ötödik jobban tudta a leczkét, mint az első, ő ült az elsőnek helyére, ez pedig az övére. Voltak tanáraim, a kik egyáltalán nem tanítottak semmit; én balga fővel nem sejtettem akkor,

hogy ezek voltak a jobb tanárok. Milyen áldott az emberi természet, mely mindezeket ki tudja heverni, a nélkül, hogy nagyobb kárt szenvedne! Az eredmény mégis az, hogy az iskola sötét helylyé válik mindazokra nézve, a kik ehhez a rendszerhez nem tudnak alkalmazkodni, hogy a tanulók csak igen energikus kényszerítő eszközök segítségével szoríthatók tanulásra. A tanári munka mégis aránylag igen könnyű lett ebben az iskolában és voltak még külön könnyítések is. Így pl. az én iskolámban némely tanár a jobb tanulókat bizta meg a többiek kihallgatásával (mert hogy a tanuló szórul-szóra tudja a leczkét, ahhoz igazán nem kell tanári diploma, tanári bölcsesség és tanári munka, elvégzi azt bármely tanuló), a kik azután hiven referáltak a tanárnak, gondosan takargatva a jó barátoknak adott kedvezményeket. Néha mégis akadt bosszúság, mert hiszen az emberi természet csak bizonyos fokig hajlítható, a melyen túl nagy ellentállások is előfordultak, de hát bosszúság se legyen? Az a rendszer szülte a «schulmajszter» sötét, rettegett és gúny tárgyává tett alakját, a ki maga is érezte gyűlölt voltát és nem tudván segíteni magán, még inkább megrögzött ferdeségeiben. Persze akadt puha szívű, gyöngé, jó ember is, a kin azután a fiúk megbosszulták, a mit a despotáktól szenvedniök kellett. Még furcsább alakok is akadtak, azután egyenesen gonoszak, de ezek mégis kivételek voltak; hagyom őket nyugodni, hogy még az emléküik is elveszssen. Ilyenek mindenütt akadnak, a tanári oklevél nem teheti mássá az embereket, mint a milyenek. A régi iskola rossz hírét még növelte, hogy a bajok emléke általában szivósabb, mint a jó dolgoké; egy rossz tanár emléke elsötétíti tiz jónak az emlékét. A tanár, a notes, a secunda még férfikorunkban is megzavarja néha álmainkat. Jó, hogy az ifjúság inkább magára emlékszik, mint tanáraitra; hogy a legtöbb esetleg képtelen az iskola nevelő és tanító munkáját igazságosan megítélni, még később is; így sok nem tartja nagyon komolyaknak iskolai élményeit, veleszületett nagy háladatlan-ságánál fogva pedig a jó tanár emlékét se tartja kellő tiszteletben.

Nagyot vétenék az igazság ellen, ha el nem ismerném, hogy a régi iskolának is voltak kitűnő tanárai, a született tanárok, erős egyéni voltuknál fogva az egyéni hatás nagy mesterei, kiváló nevelők, a kikre áhítattal emlékszünk. Én nekem egy ily tanárom volt, a kinek többet köszönök, mint szóval megmondhatom, valószínűleg életem irányát, tartalmának nevezetes részét.

Egy tanári fogására emlékszem, mely a laikus olvasónak talán kicsinyesnek, artificiosusnak fog tetszeni, de a tanulói lélek nagy intuitív ismeretéről tanuskodik. A hatodik osztályban történt, melyben akkor a lélektant tanították. Az a tanár tanította. Az iskolában nagyon meglazult volt a fegyelem, iszonyúan zajongtunk az órák előtt és a zaj a tanárnak az osztályba lépése után sem szűnt meg azonnal. Egyszer valóban úgy volt, hogy nagyon lármáztunk és a tanár a katedráról néhány másodpercig hallgatta a zajt; nem szól semmit, csak kiveszi a notesét és lapoz benne, mintha keresné, kit szólítson felelésre. Ezt a gestust észreveszszük, a zaj megszűnik. Néma csönd. A tanár figyelmesen lapoz a notesben. Süket csönd. A tanár szeme állhatatosan a könyvébe írt névsort bújja. Félelmetes csönd. Végre a tanár lelép a katedráról, odamegy az ablakhoz, kinéz az utcára, visszatér a katedrára, körülnéz, kissé gúnyosan mosolyog, zsebre-vágja a notest és csak annyit mond: szégyeljük magukat. Azután, mintha semmi sem történt volna, megkezdí a tanítást. Soha többé nem zajongtunk. Tanítása gyönyörű volt; ez a tanár tanított meg bennünket gondolkodni, ez tárta föl előttünk az irodalom világát, nem az irodalmak tanárai, a kiknek egyikétől se tudtuk meg, hogy vannak irodalmak, nemcsak — olvasókönyvi darabok. Áldom emlékéet annak a férfiúnak, ki tudományos életünkben is szerepet vitt, kinek aláírása ott van tanári diplomámon, de a ki mint embernevelő volt rám döntő hatással. Pályám és szakmám megválasztásánál ő lebegett szemem előtt.

A régi iskola megmerevedett hagyományainak kiirtása, az új iskola, a jövő iskolája rendjének megállapítása a jelen pædagogiai küzdelmének lelke. E küzdelmek sokféle alakban jelennek meg, az új iskola hívei is különböző táborokban harcolnak, de a fő czél egy. A modern tanár a gyermek egész egyéniségét látja, egész egyéniségére akar hatni, egyéniségét akarja formálni, illetőleg ennek formálódó folyamatát megindítani és irányítani. Tudja, hogy ennek tömérdek akadályá van, belső és külső; első sorban maga az élet, a mely a gyermeket csak rövid időre bizza ránk, az idő legnagyobb részére magának tartja meg, a maga módja szerint neveli és ez a mód nem mindig a legjobb. Azt is tudja, hogy az eszköz, melylyel az iskola rendelkezik, mégis csak a tanítás, ép azért a tanítás módszereinek kiformalására törekszik, a tanítás egész szellemét akarja megújítani. Az új szellem hadat izen a tanítás mechanizálásának. A tanulót gondolkodásra kell tanítani. Azt kell elérnünk, hogy a tanuló szelleme dolgozzék, hogy

a tanulót érdekelje az igazság és akarja maga keresni. Egy szóval: a modern iskola a tanuló öntevékenységeinek iskolája. A program főpontja az öntevékenység, melyből minden következik, melyen minden alapszik.

Nem mi találtuk ki ezt a programmpontot, kitalálta a legnagyobb tanító, a ki eddig a világon élt, mindnyájunk mestere, ki a maga példájával előttünk jár és tanításával mérhetetlen hatással volt az emberi gondolkodás fejlődésére. Nem taníthatott kényelemben, nem volt iskolája, ő maga kereste föl az embereket, hogy taníthassa az utcákon és tereken az ifjakat és az öregeket, kiket elvarázsoolt, mert új lelket öntött beléjük és kik hévvel ragaszkodtak hozzá, mert boldogította őket hatásával. Soha tanítónak nem volt akkora hatása emberekre, mert soha annyira tanító tanító nem élt a földön. De az igazi tanító félelmetes is; az önzők, a korlátoltak, a hatalom birtokosai irtóznak tőle, nem értik erejét, melyet tapasztalniok kell, üldözik, kezét emelnek rá. A miénket is vád alá helyezték, elítélték és méregpohárra szánták. Így halt meg első nagy tanítója az embereknek, az emberi ember, Sokrates, a tanítói hivatás nagy vértanúja. A tanítás igaz módszerét, egyetlen módszerét az ő nevéől neveztük el, mert nem igaz, hogy több módszer van, ezek közt egy a sokratesi; ez az egyetlen, a többi csak segédmódszer, anyaggyűjtés, előzmény. Hogyan járt el Sokrates? Rendesen úgy tünetik föl tanítását, hogy kérdéseket intézett az emberekhez, kérdéseket, melyek saját foglalkozásukra, mesterségükre vonatkoztak, és erős dialektikájával bebizonyította nekik, hogy nem értik, a mit maguk művelnek, noha azt hiszik, hogy értik. Tudatlanságuk tudatát keltette föl bennük és ezt addig folytatta, míg teljesen megzavarta őket, de ezzel egyszersmind a tudás égő vágyát is fölébresztette lelkükben. Akkor azután azt a lökést adta meg gondolkodásuknak, mely ezt a helyes útra terelte, úgy hogy nem készen kapták tőle az igazságot, hanem maguk alkották meg maguknak. Valóban így járt el és így járnak el a jó tanárok a föld minden részében. Csakhogy ez nem minden. Ehhez több is kell. A tanítónak ismernie kell az igazságot, melynek megvívására vezérli növendégeit, nemcsak ismernie, hanem szeretnie is. Csak az igazságért égő lélek gyújthatja lángra a fázékony lelkeket. Csak ő nem retten vissza attól a hosszú, türelmét megfeszítő úttól, melynek tervrajzát előre el kell készítenie. Ez az igazi tervszerű tanítás. De szeretnie kell az embereket is, tanítványait, hogy az igazságban részesítse őket. Vannak zárkózott lelkek, a kik lel-

kükbén templomot építettek az igazságnak, de közvetlenül nem bocsátanak be oda senkit. Nem perlek ezért velük, de nem ezek a nagy tanítók. Igazságszeretet és emberszeretet egyesülése teszi a tanítót. Mindez meg volt Sokratesben és még valami: a tanítói adomány. Ez egészen sajátos. Nem elég tudni az igazságot és járatosnak lenni annak kifejtésében; ez a részlet-munkához kell, azt meg lehet tanulni. Az adomány más. Két emberre kell oszlonunk, bele kell éreznünk magunkat a tanítvány lelkébe, hogy közvetlenül, intuitív módon tudjuk, mire van szüksége, és azután a magunk lelkéből kell merítenünk, hogy megadhassuk neki, a mire rászorult. Majdnem olyanok vagyunk, mint a színész, másnak a lelkébe bújunk, azután magunkra eszmélünk, villámgyors váltakozásban. A gyermek nyelvén beszélünk, az ő lelkéből; de a magunk belátásával vezetjük. E nélkül nincs igazi tanító, nevelő tanító. Egygyé forrunk a tanulóval és mégis külön maradunk. A színész elveszítheti magát egészen, a tanítónak mindig résen kell állania, hogy minden pillanatban kettőre oszljon és mégis egy maradjon. Ezt a fejtegetésemet ki lehet csúfolni, de a csúfoló csak maga ellen bizonyít, nem ismeri a tanító igazi munkáját. Embereket nevelni, formálni, rájuk állandóan igazi hatással lenni csak így lehet. Ez volt Sokrates igazi nagy ereje, ezt nem tudják és nem értik, kik a dolgot csak kívülről nézik.

Mily gyönyörű munka ez, majdnem teremtő, majdnem művészi, mindenesetre rokon vele, de mily fárasztó! Ezt a munkát tessék összehasonlítani a másikkal, melyről fent szólottam, a mechanizálóval, melyet majdnem gép-emberekkel lehetne végeztetni. Ez a munka teljes odaadást és koncentraciót követel mindkét részről, a tanítótól és tanítványtól egyaránt. Ilyen óra után mindkét fél fáradt, édesen fáradt, léleknyugalommal fáradt, de fáradt. A régi iskolában a tanár az egyik osztályból kifordult és nyomban benyitott a másikba, ez volt a rend. Semmi el nem vészett a drága csöppekből. Ha a tanügyi főhatóság rá nem parancsolná az óraközi szüneteket az iskolára, most is úgy volna. Mily büszkék a rendesek, a kik soha el nem fáradnak, el nem fáradhatnak! De mi, a kik előtt Sokrates mint ideal lebeg, ha csak távolról hasonlítunk is hozzá, mi dolgozunk az osztályban és dolgoztatjuk a gyermekeket. Nekünk pihennünk kell és nekik is. Van-e munka, melyet ezzel össze lehet hasonlítani? Ha írok, az ehhez képest alig valami. Megállhatok, pihenhetek, föl alá járhatok, tehetek, a mit akarok. S mily felelősség nyomja a vállamat. Lelkekért vagyok felelős. Elérem-e célomat? Hogyan

járjak el? Mindig javítom eljárásomat. Lépést kell tartanom a tudományjal is. Csak nem taníthatok elavult ismereteket. Szégyelleni kellene magamat az ifjabb kartársak előtt, a kik az újabb vívmányokat természetesen ismerik. Igaz, hogy munkásságunkból páratlan gyönyörűségünk is fakad. Ha sikert érünk, büszkék vagyunk, mint a művészek, tán büszkébbek, mert élőt formáltunk, átformáltunk, lelkünk szerint. És a fiatalok megfiatalítják lelkünket. Testünk elkophatik, de a lélek fiatal marad benne. Nem szoktak-e mosolyogni a tanító emberek naivságán, friss lelkesedésén, gyermekded lelkén? Az öregek, az illuziónélküliek, a bölcssek, a fáradtak, a megmerevedettek? Nem irigylem őket, nem cserélnék velük. Ezt a naivságot nem gúnynyal, hanem hálás megindultsággal kell tekinteni.

El kell ismerni, az állam mindent megtesz, hogy a tanárokat jövő hivatásukra derekasan előkészítse. Sokat követel tőlük, de módot is ad nekik, hogy megfelelhessenek. Azelőtt három év volt a tanári studium, ma négy, sőt, hozzászámítva a gyakorlati évet, öt. Minő más az egyetemi studium ma, laboratoriumaival, seminariumaival, gyakorlataival! A ki akar ma tanulni, módjában áll. Vizsgálati akadály is annyi van, hogy sok is, a második, a negyedik, az ötödik év végén. Semmiképen sem könnyű pálya ez. De az állam valóban sokat tesz a tanulókért. Az Eötvös-collegium a maga nagy organisatiójával oly székhelye a komoly studiumnak, mely az egész világon ritkítja párját. A külföldi ösztöndíjak és kiküldések nagy száma is fontos tényező. Nem mondom, hogy ezen a téren már nincsen tenni való, ily szervezetek sohasem készek, de a mienk él és fejlődik.

Annál csodálatosabb, hogy mihelyt a diplomás tanár ki van nevezve, az állam leveszi kezét róla, nem törődik többé vele. Ki van nevezve, menjen az osztályba és tanítson. Először jönnek a sanyarú, helyettesi évek, rendesen három év, néha több is, csekély fizetéssel, ugyanazzal, mint az én időmben. E fizetés nem-emelésének az ürügye az, hogy a helyettesi állapot úgy sem tart soká. De lehet-e 66 frt 66 kr. havi fizetéssel akár a legkisebb városban, akár csak rövid időre is tisztességesen megélni? Igaz, hogy néhány évről van szó, de a helyettesek ezt úgy ejtik: néhány egész esztendő! A helyettesi évek után se jó a paradicsom, hanem a IX. fizetési osztály, ismét néhány év, azaz néhány egész év! A társadalmi és egyéb kötelezettségek pedig épenséggel nem csekélyek. A jobbak az egyetemi évek alatt nagy nekilendüléssel fölfelé emelkednek; az alkalmazás után a görbé-

nek lefelé ereszkedő ága következik. Erős legyen az az ideal, melyen csorba nem esik. A tudomány és a nevelés mind hátrább szorul. Zsufolt osztályok, melyekben nevelni, de még igazán tanítani se lehet. De ez nem is fontos, fő, hogy az osztályozó füzetben pontosan be legyen jegyezve, hányszor felelt a tanuló. Egyszer négyesre felelt a fiú, egyszer kettesre. Átlag hármás. De hátha egyszer $3\frac{1}{4}$ -re, egyszer $\frac{2}{3}$ -ra és egyszer $1\frac{1}{2}$ -re felelt? Micsoda arithmetikai művelet kell ilyenkor az osztályzat megállapításához!

Mindez nem oly fontos, mint az administratiónak évtizedes, megrögzött szokásai. Egész közéletünk nyomoruságait föl kellene itt tárnom. Mi egy tanári állás? Semmi. Mi egy tanár? Senki. A protectiónak a tanári falat meg se kottyán. Egész fiatal tanárokat kineveznek igazgatókká. S ezek legyenek igazi vezetői a testületnek?

Ez a rendszer nagy pusztításokat vitt véghez a tanári közszellemben. A tanár megtanulta, hogy a protectió, a közéleti szereplés és minden fontosabb, mint az igazi tanári érdem. Tanári érdemek alig vannak. Hogyan szerezzon róluk tudomást a felső hatóság? Nem akarok erről egy szóval se többet mondani. De azt megmondom: ily fontos, nagy testülettel nem szabad így bánni. Minden egyes igazságtalanság, melyet elkövetnek rajta, pusztító méregként hat. Nézzük azt a két nagy testületet, mely jól van szervezve, a papságot és a katonaságot, hogyan bánnak ezekkel! Ott is akadnak bajok, de egészben mégis mindenki tudja, hogy érdem útján főlebb emelkedhetik. Kérem, ha egy csapatot az ellenség ellen vezérelnek, jól élelmezik, jó szóval is tartják, hogy jó kedvvel menjen az ellenség ellen. Mi mindennap küzdünk sokkal veszedelmesebb ellenféllel, ki törődik velünk? Testületeket gondosan kell vezetni, hogy a szellem jó legyen. Ezt nálunk nem is sejtik. A kinevezés után a tanár körülbelül tehet, a mit akar, ennek nincsen consequentiája. Az az administratio jó, melynek ezer szeme van és nagy igazságérzete.

Most már érthetni, miért zúdultak föl a tanárok, mikor az történt, hogy anyagi viszonyaik rendezését elodázták, de ennek fejében terheiket emelni akarták. Eddig 18 volt köteles óráik száma, ezentúl, azt mondták, 20 legyen. Csak két óra. Mi ez? Mindig hivatkoznak más állami tisztviselőkre, a kik esetleg 30 órát dolgoznak hetenkint. De az a törvényhozás, mely 18-ban állapította meg a tanárok óraszámát, fölvilágosodott törvényhozás volt. A tanári munka más, mint a tisztviselői. A ki ezt át

nem látja, azzal szóba sem állhatunk. A ki négy órát köteles egymás után tanítani, az vagy óriás, vagy a legnagyobb flegma legyen, hogy azt kibírja. Az előbbi ritka, az utóbbi ritka legyen. A mi az emberi erőt meghaladja, azt nem szabad követelni, ha csak az ügyet nem akarjuk megrontani. Fájdalom, igaz, hogy nem minden tanár úgy tanít, hogy magát fárasztja. De szabad-e a jó tanítást egyáltalán lehetetlenné tenni?

A tanár most 30 év múltán teljes fizetéssel nyugdíjba mehet, illetőleg igen okos fífkával a fizetésnek egy részét lakbérnek nevezik és a lakbért a nyugdíjastól megvonják. Ezt a szolgálati időt föl akarják emelni 35 évre. A többi tisztviselők szolgálati ideje eddig 40 év volt; ezt le akarják szállítani ötten. Miért? Hogy egyformaság legyen a földön. De hiszen a munka nem egyforma! Az mindegy. A fő az egyformaság. És a megtakarítás. Mert így a tanári munka valamivel olcsóbb lesz, a nélkül, hogy a tanár kevesebb fizetést kapna. Ezt nevezik finánciális bölcseségnek, számcsoportosításnak, műveletnek. Igaz, hogy akkor több öreg, fáradt tanár fogja végezni azt a munkát az iskolában, mely oly hamar elkoptatja az embereket, — de baj ez? A rubrikák azért pontosan be lesznek töltve, az igazgatói jelentések meg fognak felelni a törvénynek, csak a tanítás lesz kevésbé értékes. De ki törődik ily imponderabiliákkal? Csak az osztályzó füzet és a tanári notes legyen rendben. .

Mindebben pedig a tanárságot legmélyebben bántotta, a hogyan bántak vele. Semmibe se vették. A 18 óra és 30 év szentesített törvényekben van megállapítva. Ezeket a törvényeket a budgetben, incidentaliter, akarták megváltoztatni. Még annyit sem érdeklünk meg, hogy ezt az ügyet illő komolysággal, indokolással, külön törvénytervezetben a törvényhozás elé terjeszszék. Semmi motivatio nem volt, kivéve az az egy, hogy így olcsóbb. Másképp lehetetlen a statusrendezés. Ha akarunk statusrendezést, fizessük meg mi magunk. Hátha az iskola ez új intézkedéseknek kárukat vallaná? Erről egyetlen egy szót sem szóltak. Ezt azt eshetőséget számba se vették.

Az új közoktatásügyi ministert nagy elismerés illeti, hogy mihelyt tájékozódhatott, nyomban visszavonta a 20 órát, mint az iskolára mégis káros intézkedést. Ezt kereken kimondotta, nagy becsületességgel és okos belátással. A 35 évet nem vont vissza, de itt is a legnagyobb, az erkölcsi sérelmet gyógyította, tudniillik külön törvényhozói intézkedést ígért, a mely alkalommal ezt a kérdést kellő készütséggel és körültekintéssel fog-

ják tárgyalni. De akkor nem félünk! A statisztika meg fogja mondani, milyen a halandóság és a munkából való kidőlés a tanárok közt. A józan közvélemény meg fogja mondani, mily munkát vár és követel a tanároktól. Ép ezért fordulunk a közvéleményhez és kérjük, figyeljen meg bennünket. Az új iskola nem akar spanyolfalak mögött dolgozni, az nyitva áll mindenki előtt, az kéri a szülők figyelmét, ellenőrzését, támogatását. A szülők, a közvélemény figyelme, gondja olyan legyen, mint az erős széláramlat, mely minden miazmát kisöpör az iskolából. A közönség saját magáért dolgozik, ha bennünket segít. Mert az iskola nem a tanárok, nem a ministerium ügye, hanem a társadalomé, mely a saját maga fönntartásáról gondoskodik, ha a tanárokat támogatja.

Alexander Bernát.

Téli tárlatok.

Nem kevesebb, mint öt helyiség van ma Budapesten, a hol ősz kezdetétől nyár elejéig egymást váltják a művészeti kiállítások. A festményeknek — mert a szobrászat csak nagyon kevés helyet foglal el a tárlatokon — szinte számon sem tartható tömege vonul el szemeink előtt. Az ember a nagy tömegben, irányok és divatok, elvek és elvtelenségek bábeli zűrzavarában bajosan igazodhatik el; a kiállító helyiségek vezetőségei közt pedig csak egy, a *Művészház* igazgatósága igyekszik — a legifjabb nemzedék szélső-baljainak bemutatásával — színt vallani, a többi újat és régít, sok rosszat és kevés jót vegyesen mutat be s csak fokozza a közönség zavarát.

Igaz, hogy mindennek oka kevésbbé a művészeti egyesületek vezetőiben, mint magukban a mi művészeti állapotainkban rejlik. Az európai művészetnek csak távoli tartománya vagyunk s a jelszavak nálunk már nem csengenek eredeti tisztaságukban. Elvi harczok helyébe személyes ellenségeskedés vagy pajtáskodás lép. A sikert könnyen osztogatjuk, de az első siker után már alig nyújthatunk valamit s a korai győzelmet korai elernyedés követi. Szépen indult küzdelmek csúnyán ellaposodnak, úgy hogy következetesen végigküzdött háborút alig mutat fel művészetünk fejlődése. Pedig ez az, a mi a XIX. századbeli francia művészet történetét oly nagyszerűvé, olyan — hogy úgy mondjuk — hatalmasan megszerkesztett történetté teszi. Nem annyira világraszóló geniejeiket irigyeljük tőlük — ará-

nyainkhoz mérten mi sem szűkölködünk tehetségek nélkül — inkább azt, hogy náluk folytonos élet van, nálunk csak időleges föleszmélések, nekik művészetük van, nekünk csak művészeink.

A Képzőművészeti Társulat ez idei téli kiállítása is egy lelkesen kezdődött mozgalom érdektelen kimúltának jegyében áll. Három éve alakult meg a Miénk, a Magyar Impressionisták és Naturalisták Köre; ma már nincs és tagjai — egy-két kivétellel — visszatértek a Műcsarnok csendes kebelébe. Az alakulás személyi és nem elvi alapon történt; a legjobb erőket akarták egy kis válogatott csapatba tömöríteni; az átbidalhatatlan művészeti ellentétekben azonban már kezdettől fogva meg volt a bomlás csirája. Az első kiállításnak (1908) a választékosság volt a jogosultsága: később az ellentétes pártok mindegyike erősödni akarván, segédcsoportokat erőszakolt be az egyesületbe, a színvonal veszedelmesen hanyatlott s szinte önmagától állott be a vég.

A műcsarnoki téli tárlat javát a fölsozlott Miénk néhány embere szolgáltatja. Az első teremben Szinyei Merse Pál *Park* című olajfestménye (6. sz.) uralkodik. Hatásos, színpompás kép, jellemző példája Szinyei újabb irányának, mely az ifjúkori művek naiv közvetlenségével szemben tudatosabb és ünnepélyesebb. Nagy sikerében — a Szinyeinek minden művében mutatkozó nagy értékeken kívül — bizonyára része van annak a rendkívüli elismerésnek is, melyet a későn megértett művész a mult év folyamán festményeinek gyűjteményes kiállításával Berlinben és Münchenben aratott.

A Miénk másik vezető művésze, Ferenczy Károly, tíz képpel szerepel a kiállításon. Tetőtől talpig festő, a beau morceau de peinture embere, a szín- és folt-szerkesztések, a delicat ecsetvezetés híve, a ki kevésbé sikerült alkotásaiban sem tagadja meg magát. Ez idei kedves problémája a *Vörös fal* volt, előtte világos alakokkal; kétfélekép is megpróbálta (120. és 124. sz.), de érzésünk szerint egyik esetben sem talált harmonikus megoldást. Annál megoldottabb a *Porcellán-madarak* című csendélete (118. sz.), melynek függönyháttére a tompított zöld szelíd árnyalataival igazi beau morceau de peinture, vagy a *Havasí legelő* (121. sz.), mely erőteljes, mély aranytónusával, széles, biztos előállításával Ferenczy java munkái mellé sorakozik. De színben, festésben, érzésben legfinomabb tán mégis a *Virág korszóban* (122. sz.), mely jellemző példa arra, mint tudja Ferenczy látszólag felületen fekvő technikai problémák mögé:

rejtteni költészetét. A Miénk volt tagjai közül föltűnik Kosztolányi Gyula, a ki idei mély és erőteljes színű, igaz és biztos előadású tájképsorozatával (legkiválóbbak a 85., 88., 89. és 91. számúak) minden eddigi alkotása fölé emelkedett. Hasonlóan magas színvonalúak Strobentz Frigyes festményei; köztük legsikerültebb — szerencsés óra szülötte — *A festők* című (328. sz.) kép, mely egy — hogy úgy mondjuk — pleinair-ateliernek parkérszéből, festő-lázból, nőszépségből összeszővődő hangulatát meg tudta fogni könnyű, szinte öntudatlan biztosságu színfoltjaival.

A kiállítás egyébként sem szűkölködik érdekes alkotások nélkül. Kőrösfői Aladár két nagy tempera-festménye, *Sólyomvadászat Mátyás király korából* (26. sz.) és *Medvevadászat Rákóczi korából* (25. sz.) egyszerűsítésével és egyes sikerült részleteivel hat; Edvi-Illés Aladárnak főleg *A kökert* című olajfestménye (46. sz.) kap meg a borús hangulat erejével; Zombory Lajos művei közül a *Komp a Tiszán* (64. sz.) válik ki erőteljes színezésével; a festői pályája elején elhunyt Lechner Ödön művei impressionistikus frissességükkel tűnnek föl; Kunwald Cézár festményeinek, főleg *Férfiarczképének* (161. sz.) szabad, egyszerű, biztos előadásában, Boruth Andor *Gyulai Pált* ábrázoló festményének (165. sz.) nyugodt valóhűségében rejlik fő értéke. Tull Ödönnek vízfestményei közül a *Régi utca* (294. sz.) és a *Nyári délután* (295. sz.) válnak ki mély színeikkel s az aquarelltechnika fölényes kezelésével; Balló Edének *Férfiarczképtanulmány* című olajfestménye (350. sz.) a művészt az előadás teljes biztosságában és szabatoságában mutatja.

Külön helyet foglal el művészetünkben az erdélyi szász festők csoportja. Komoly, magukba mélyedő emberek, kik távol állanak a modern áramlatoktól, kiket tán azzal lehet legjobban jellemezni, hogy nem Goya, Velasquez vagy Greco — e három spanyol mestert imádta egymásután a franczia festők három utolsó nemzedéke — hanem Holbein az eszményképük. Az újabb festők közül tán Leibl és Thoma hatottak rájuk leginkább. Legbiztosabbnak látszik köztük Miess Frigyes, kinek discret, választékos festményei (353., 354. és 363. sz.) a fölfogás és kidolgozás komolyságával hatnak. Coulin Artur művei közül kiválik a *Risorgimento* című (367. sz.), különösen a fej és a nyak szabatos rajzával és mintázásával. Wellmann Róbert *Arczkép* című rajza (534. sz.) hasonló kvalitásokkal emelkedik környezeté fölé.

A szobrászati rész kevésbbé változatos. Nagyobb érdeklődést

csak Strobl Alajos *Az igazság* című fehér és színes márványból meg alabastromból faragott és összerakott nagy szobra (192. sz.) keltett. A gondolat kétségtelenül Max Klinger Beethoven szobrának hatása alatt támadt a művészen. A hasonlatosság azonban ezzel megszűnik; *Az igazság* kedves színes allegoria, melynek decoratív fölfogásától távol áll a töprengő német gondolat-szobrászata. A szobor azonban Strobl pathetikus egyéniségére sem jellemző; az ő túlárado temperamentuma sokkal határozottabban éleződik ki egy-egy portraitjában, pl. a Kurtz Vilmos jellegzetes magyar márvány mellszobrában (173. sz.)

A mint e példák is mutatják, a téli tárlaton határozott irányról, művészi elvszerűségről nincsen szó. A Múcsarnok minden irányt befogadott és színvonal tekintetében sem volt nagyon kényes, úgy hogy az egybetartozót és a jelentékenyt a mindenféle és a jelentéktelen tengeréből kell kihalásznunk. Szinte azt kérjük, mi lehetett az, a mit még ez az elnéző jury is visszautasított? A feleletet megkaptuk a Művészház *Téli kiállításában*, melyet egymásközt Salon des refusés-nek vagy Ellenszalonnak neveztek a kiállítók, de a mely a nyilvánosság előtt a fönt jelzett szemérmes cím alatt szerepelt. A visszautasítottak bizonyára érezték gyengeségüket, mert alaposan kiegészítették magukat vissza nem utasítottakkal, kiknek művei a kiállítás jelentékeny részét tették. E tárlat azonban így sem bizonyított a Múcsarnok ellen, mert sem jobb, sem rosszabb nem volt annál; itt is volt néhány jó kép és itt is a rossz volt a túlnyomó. B. Hatvany Ferencz két (nem refusé) festménye kivált szomszédjai közül: sonorus harmoniájú *Arczképe* (95. sz.) és választékos színpompájú *Virágai* (93. sz.). Mellette Ziffer Sándor tűnt fel Cézanne értelmében felfogott erőteljes színhatású, de nyers képeivel.

Az agilis Művészház az Ellenszalonn után csakhamar Negyedik Csoportos Kiállítását rendezte, melyben néhány ifjabb művészünk munkáit mutatta be kisebb zárt collectiókban. Páldy Zoltán affectált, japános, de nem érzés nélkül való dolgai hatottak a legrokonszenvesebben, bár úgy ő, mint társai, még csak tapogatóznak s műveik csak atelier-kísérleteknek tekinthetők.

Kisebb-nagyobb gyűjteményes kiállítások egyébütt is szép számmal voltak láthatók a múlt három hónap folyamán. Így a Múcsarnok Tölgyessy Arthur, a Nemzeti Szalon Glatz Oszkár műveiből mutatott be egy-egy nagy sorozatot. E művészeket a tárlatokról mindenki jól ismeri; a gyűjteményes bemutatás sem

szolgált meglepetéssel s nem tárt fel bennük új, eddig ismeretlen vonásokat. Tölgyessy motivumai így nagy tömegben kissé egyhangúan hatottak; Glatz friss, néha kemény realismusa tán több új barátot szerzett volna művészetének, ha kiállításán egy nagyobb arcképrajz-sorozat és nagybányai első idejének egy-két fő festménye is szerepelt volna. A Művészháztól különvált Művészotthon a tragikus véget ért Andorkó Gyula (1883—1909) hagyatékát mutatta be: száznál több olajfestményt és rendkívül sok rajzot és tanulmányt. A 26 éves korában elhalt festőművész oeuvreje rendkívüli szorgalomról és művészi fogékonyságról tanuskodik; szinte szédítő látvány, mint tanulja el pár év alatt a rimaszombati naturalista Herterich, majd Zügel, végül Trübner technikáját, mint hatnak rá ezután Párisban a francia impressionisták s mint érkezik el végül Cézannehoz és Gauguinhez. Miután mindent eltanult, a mire a modern művészet megtaníthatta, miután ez új nyelven határozott biztossággal tudta már kifejezni mondanivalóját, elérkezett ahhoz a ponthoz, a hol az önállóság, az egyéni látás és az egyéni előadás kezdődik. Ezen a ponton akasztotta meg pályáját a halál.

Még két posthumus kiállítás volt ez időben, mind a kettő a Könyves Kálmán szalonjában; az egyik Paál László (1846—1879) tájképeinek második sorozatos kiállítása, mely ugyan nem egészítette ki a művészről való képünket új vonásokkal, de néhány kitűnő festménynyel gyarapította munkái még mindig le nem zárt lajstromát (legkiválóbb volt köztük az *Erdei út* című (18. sz.), melyet Kleinberger párisi műkereskedő ajándékozott 1908-ban a Szépművészeti Muzeumnak), — a másik Greguss Imre hagyatéki kiállítása, egy szerény, szorgalmas, csendes művésznek szerény és csendes búcsúja a közönségtől.

E három hónapban összetorlódott művészeti tárlatok sora ezzel még távolról sincs kimerítve; még nem említettük a Nemzeti Szalon téli tárlatát, Jávor Pál ügyes és jó színérzékű festményeinek collectiójával, nem szóltunk a Könyves Kálmán kiállításairól, melyek a tanulékony, de még nem egyéni Kiss Rezső, majd Hollós Simon és tanítványai műveit mutatták be, — Hollós *Rákóczi indulója* (1. sz.) minden bevégzetlensége mellett is érdekes és értékes alkotás — nem említettük ugyanott Jean François Raffaelli magas és a skót mesterek alacsony színvonalú collectióját stb. stb.

A termelés e gazdagsága — a mint láttuk, a kiállítások majdnem kizárólag a hazai productiót mutatták be — bármily

kétes is a termékek nagy részének értéke, s bármennyire megtevésszi is a sok silányság a közönség ítéletét, meglepő és öröndetes. A művészeti szükséglet folytonos növekvésére vall s jogosult reményt ébreszt művészetünk jövője iránt. Lehetetlen, hogy a művészeti munka ekkora terjedelme és ilyen folytonossága mellett ne fejlődjék ki az, a mit komoly értelemben vett művészeti életnek nevezünk. A következő nemzedék tán már elmondhatja, hogy nem csak időleges föleszméléseink vannak, hanem folytonos küzdelmes életünk, nemcsak művészeink vannak, hanem van művészetünk.

Meller Simon.

Reinhardt színpadja.

Tíz éve lehet, hogy Reinhardt először fordult meg nálunk a berlini Neues és Kleines Theater társulatával. Az új írók érdekes darabjai s még inkább a kitűnő színészek, nagy hatást tettek. Ez nem csupán Reinhardt érdeme. Bár maga is jeles színész s így bizton erős bírása társulatának, a jó előadást mégis a jó színészek teszik. A színjátszás e módjával pedig előbb próbálkoztak a meiningeniek. Reinhardtnak azonban nagy és maradandó érdeme van, mint rendezőnek. Köztudomású, mily gonddal vannak összeszerkesztve díszletei s mily élethűség van a milieuben is, melylyel színészeinek játékát övezi. Ő is világos példája annak, hogy ha az ember, semmit sem kevesellve, komolyan veszi, a mit művel, maradandó hatásához juthat el. Reinhardt rendezői munkája immár irányt jelez, nevéhez a színjátszás történetében jelentős újítások fűződnek. Németországban könyvet írnak róla (Siegfried Jakobsohn), leleményére nemzeti játékok rendezését akarják rábízni; neve külföldön is ismerős; most Angliába készül, előadásait bemutatni.

Reinhardt nem csupán élethívebbé tette a színpadot s művészibbé a rendezés munkáját, valósággal tanulmánynyá emelve a külső kiállítás gondosságát, hanem új elevenséget ad a megkövült színpadnak, ötletekkel gazdagítja, változatosabbá és tágabbá alakítja, szabadabbá teszi s mégis szorosabban hozzáhajlítja a költeményhez, melynek ábrázolására vállalkozik.

A mint vagy három tucatsznyi előadásból megítélhetni, Reinhardt hatásának nyitja abban áll, hogy ő nem a darabot, alkalmazza színre, hanem színpadját szabja a költői műhöz. Innen előadásainak nagy hatása, másrészt színpadának változatossága,

miben leleménye kifogyhatatlan. A színpad neki nem megcsontosult forma, csak egy dobogó, melylyel kénye-kedve szerint bánik, hogy a darab hatását emelje. Kísérletei közül néhány lassanként tökéletesült kezén, javára válik a színpadnak s méltó arra, hogy mások például vegyék. Az egyes esték ötleteit és fogásait mellőzve, szerencsés irány próbálkozását láthatni nála a régebbi, főként classikus darabok előadásában, melyek másforma színpadra voltak gondolva s melyekhez a mai színpad nem bírt eléggé hozzásimulni. Reinhardt hozzáidomítja színházát a régi darabokhoz, igyekszik megközelíteni Shakespeare színpadját s újabban a görög színpadot is. Próbálkozásai egyben-másban maradandó eredményekre vezettek.

Ha Reinhardt régebbi darabot adat, azzal együtt föléleszti a kortörténeti vonásokat is, egész tágabb környezetét. A *Kammerspiele* színpadán például adják Molière *Kénytelen házasság*-át. A bársony-függöny kissé szétnyílik, kilép a három zenész s a zenekar fölé hevenyészett dobogón, a színpad szélén foglal helyet. A függöny fölemelkedik; a téren nem Molière-korabeli házak állanak, hanem a Molière korára emlékeztető díszletek: coulissák helyett oldalfalakat látni a színpadon, csak a háttér előtt van két sikátor, hol a szereplők ki- s bejárnak; a díszletek nem akarnak háznak látszani, csak régimódi díszleteknek, melyeken erősen látni a festék vonalát; nincs távlat, a házaknak csupán homlokzatuk van; falaik fölött egy síkban folytatódik az ég; az erkélyeken, ablakokban megjelenő emberekhez mérten a házak kissé törpék. Ez szokatlan változatosságot jelent a közönségre néze a megszokott kiállítással szemben, valamicske történeti ismeretet és hangulatot ad s a néző mintegy elő van készítve arra, hogy a costumeokban, avultas és vaskos tréfákban s a ficsurok szépelgő kényeskedésében meglássa a stylust s e révén más szemmel, helyesebb szempontból nézze az egész darabot. Meg kell adni: Reinhardtnál hívebben és érdekesebben adták Sganarellet, mint akár Párisban is. Ilyen módon sok új vonást nyer az előadás s ha a régi darab kevésbé érdekelné a közönséget, a rendezés újdonsága nagyon érdekli.

Hasonló fogással elevenítette föl Reinhardt új esztendőre a múlt század derekának egy rég elfeledt bohózatát: Nestroy *Lumpacivagabundus*-át. Az első, a mi szembe ötlik, hogy a lámpákat félhengerbe hajlított ellenzők takarják, zöld pléhből, rajtuk egy-egy arany lant. Fölhuzzák a függönyt; egy második függönyt látni, Nestroy korának izlésében: közepén koszorú,

abban sötétkéék vizen két hattyú uszkál. A két függöny közt díszletek gyanánt hevenyészett páholyok, tele a mult század derekának divata szerint öltözött színésznőkkel és színészekkel. Tehát nem csak egy régi stylusú előadást látunk, hanem egy keveset a régi közönségből is, mintegy belelátunk egy régi színházba. Ez olcsó fogás, de a közönséget érdekli s előkészít a hangulatra, melyet a darab kíván. A díszletek, öltözetek mind a mult század derekára vallanak; a színpalákra rá mástól rá vannak festve a terembei képek, az asztalos-műhely deszkái, gyalupadja szintén a háttér vásznára festvék. A mennydörgő a régi kalendáriumok időjósának bő tarka ruháját s hosszú kőcz-szakállát viseli, Fortuna s Amorosa arczáról nem hiányzik a szépségtapaszt fekete foltocskája; jár a sülyesztő s a repülőgépt. Az együgyű bohózat a megálmódott számokkal s a lutri-nyereséggel így némi kortörténelmi érdeket nyer a néző szemében. Nyilván e példa nyomán jár most a Nyugat *Karnyóné* előadásával.

Reinhardtnak gondos rendezésre való törekvése régi darabok korhű beállítására vezetett, az eredmény és hatás keresésén át csaknem művelődéstörténelmi színezetű előadásokra.

Az az igyekezet, hogy a színpadot a darabokhoz alkalmazza, fontos eredményre vezette a Shakespeare-darabok rendezésénél. E részben néha túlságba megy, Shakespeare némely víg darabját a népies bohózatokig sülyesztve alá. A *Szent-Iván-éji álom* előadását, — melyet a mi Nemzeti Színházunk hibáival együtt tőle másolt le, — ő rontotta meg azzal, hogy túlságosan kiemelte Zubolyék jeleneteit, s ő tette Puckot csintalan manó helyett cigánykereket hánnyó circusi bohócczrá. Hasonló hibába esett az e télen betanult *Tévedések játéka*-val, melyhez megfelelő színészei sincsenek, mert sem a két Antipholus, sem a Drómiók nem hasonlítanak egymáshoz, a min a néző túlteheti magát, de azon kevésbbé, ha oly ruhákban jelennek meg az egyforma görög palást helyett, a minőben nem igen járhat véletlenségből egyformán két idegen. Azonban nagy érdeme, hogy némely darab rendezésében meg tudja közelíteni Shakespeare színpadját a mienken, s egy ügyesen megszerkesztett színhelyen kihagyás nélkül, természetesen, egymás után tudja pergetni a jeleneteket, melyeket közönségesen szét szokott szakítani a lecsapódó függöny, vagy a melyek egy része rendesen elmarad, hogy a színváltozások miatt ne kelljen a darabot mód nélkül elnyújtani. Ily sikerült *Othello* rendezése. Attól fogva, hogy Othello megérkezett Cyprusra, egész az utolsó jelenetekig Desdemona szobái-

ban, minden egy színen történik Reinhardt színpadján, kihagyás és erőszak nélkül. A II. felvonás 2. színétől a IV. felvonás 2. színéig mindaz, a mi utcán, csarnokban, egy várbeli szobában s a vár előtt játszik, Reinhardtnál egy helyre van összevonva. E hely nyílt csarnok; hátul alacsonyabb, oszlopok tartják; e rész fölött nyílt terasse, mellvéddel; itt kilátni a vár kupoláira s az égre; baloldalt széles lépcső visz a terassera; e lépcsőre szolgál a folyosó, melyről a mór szobái nyílnak. Lent jobbról kijárat oldalvást és hátrafelé. Ez valósággal Shakespeare színpadja: megvan a szabad előtér, hátul az oszlopok köze és fönt az erkély. E színtéren természetesen lehet csoportosítani az eseményeket. Itt folyik a dorbézolás, a hol Cassiót leitatják; fönt a színen kívül az őrhely, hol Rodrigóval összetűznek; a lépcsőn fut le Rodrigo, keresztül vágva a színen; fönt az emeleten jelenik meg a mór. Fönt megy el Othello az urakkal megszemlélni az erődöket, lent beszél Desdemona Cassióval; fönt visszatér Othello s ott kezdi Jago: «Hah! ezt nem szeretem!» Idelent hinti mérgét Jago Othello fülébe, itt ejti el a kendőt Desdemona, ide hozza azt Emilia Jagónak; itt beszélteti Jago Cassiót az oszlopok tövében, a mór az emelvényen hallgatózik. — *Hamlet* nehezebb föladat s Reinhardt itt új fogásokhoz nyúl. Itt a változó jeleneteket nem lehet egy helyre sűríteni; így legalább egyes leleménnyel egyszerűsíti s gyorsítja a változásokat. A színpadot kinyújtja az első széksorok fölé; földjén középen pár lépcsőfok fut át; hátsó fele így emeltebb tér; a háttér előtt újra lépcsők. E hátsó lépcsőkön végig alacsony fal mellvédje húzódik; e mögött jár a szellem. E bástyák elé csak egy vörös függönyt kell leereszteni, beállítani a trónt, s kész a terem, hol a király az udvar előtt Hamlettel beszél. Egy percz multán ismét előttünk a bástya; a szellem int Hamletnek, elmennek balra; egy pillanatnyi sötétség, mialatt a bástyafalat elfordítják oldalvást, s hátulról jönnek a szellem és Hamlet az elhagyatott helyre, hol a szellem megszólal. — A színjáték után anyja hivatja Hamletet. Egy vörös függöny hull a terem díszlete elé, az első lépcsőknél, a színpad közepén; ez a király terme, ott térdel; a háttérben Hamlet anyjához megyen. A vörös függöny hirtelen fölemelkedik: mögötte más terem van készen: a királyné ott várja Hamletet. Fele színpadon egyik díszlet a másik mögött áll, készen a gyors változásra; az ezzel elfoglalt helyet a színpad előre tolt része pótolja. Hamlet olvasni kiül egészen a nézők elé, a hol máskor az első zsölyék állnak. Horatio és a színészek az orchesterből

jönnek föl lépcsőkön. Ez nem szerencsés gondolat, de ez vonja be az előteret a színpad mozgalmába, s úgy látszik, a Deutsches Theater szűk színpadján ez a bejárás nélkülözhetetlen.

Ily úton próbálja elérni Reinhardt a sok színváltozást hosszadalmasság nélkül, elkerülni a kihagyásokat s megőrizni a darab egységét. A legtöbb esetben sikerül is ez, igen egyszerű eszközökkel, melyekhez nem sok költség szükséges, de annál több fejtörés meg lelemény.

Mind ennél merészebb kísérlet volt, midőn Reinhardt a régi görög színpad természetét és hatásait kísérlete meg megközelíteni. Sophokles *Oedipus*át adatta elő, a Schumann-féle circusban. A gondolat, ha merész is, eléggé szerencsés. Egy állandó díszletet állíttatott, a királyi palota homlokzatát, előtte lépcsőzetes emelt térrel. A díszletek a görög drámánál nem változnak. A színpadnak itt csak háttere van, három oldalról szabadon áll a nézők tekintete előtt. A porond a kar és a tömegek helye. Az elrendezés valóban olyanforma, mint a görög színpadoké volt. A játszó színészek eléggé szűk helyhez vannak itt kötve, de oly kevés személynek, a mennyi a classikai görög drámákban előfordul, ez elég, viszont a tömeg annál jobban érvényre juthat a porondon. Théba népe száz-számra özönlik e térre mindenfelől, a közönség bejáróin, s már a külső folyosókról halljuk tompa zúgással közeledni. A kar is e bejárókon lép be, s négyes szőlamban adja elő mondanivalóját. A jós, Tiresias, Kreon, szintén e bejáratokon jönnek elénk s hűs ől távolból riasztják hírükkel Oedipust. Így a színjáték óriás területen folyik, mely nagy tömegeket képes befogadni, s mai színpadon megközelíthetlen hűséggel tükrözi egy város életét. A színpad le van vonva a közönség elé, egészen hozzája ér, s a néző egy mindent-látó szemnek érzi magát, kit Siegfried láthatlanná tevő süvegje takar. E színpad nem csak a darabot eleveníti meg, hanem megközelítőleg a régi előadást is, legalább rendezés dolgában, de álarczok és kothurnus nélkül; Sophokles mintegy a maga színpadján támad föl.

Mind e változatos kísérletek egy elvből folynak: hogy megtörjék a színpad megcsontosult szűk körét s hívebb és gazdagabb eszközévé tegyék a költészetnek. Már maga e törekvés is emeli a színpadot.

Igaz, Reinhardtnak jó serege van. Nem mintha színészei csupa elsőrangú művészek volnának, sőt e tekintetben sok a kívánni való. Mióta három helyen is játszik egy-egy estén s párisi mintára kölcsön is adogat színészeket más színházaknak,

egy előadásra egy-két jó színésze jut, a többi csak a rendező pusztá bábja. De valamennyiökben megvan két erény: a kötelességtudás és mesterségük megbecsülése. Ott nem olvashatni arról, hogy ez s ez a színésznő elfogadott vagy visszautasított valamely szerepet. *Lumpácziusban* a „suszttert“ Reinhardt legjobb színésze, Bassermann játsza, a ki a hét más estéin Hamletet és Othellot adja; a virgoncz szabót Bonn, a ki rendesen szintén tragikus hősöket alakít. Külföldön egyáltalán keveset írnak a lapok a színházakról; bemutatókkal is végeznek egy-két tárczahasábon. Annyit, mint nálunk, a színház személyi ügyeiről csak kis városokban írnak, a hol nincsenek komoly események.

Érdemes volna Reinhardt újításaiból egyet-mást nálunk is megkísérteni; költségbe alig kerül mindez, csak fejtörésbe. S a külső újítások kedvéért talán a Nemzeti Színház rászánná magát egy-két classikus-előadásra is. E téren is például vehetné Reinhardtot. Az ő színháza magánvállalkozás, s két hét alatt mégis öt Shakespearet adtak, egy Molièret és az *Oedipust*. Nálunk kétféle Shakespeare van műsoron, Molièreből nagy-néha egy darab, mikor pedig oly kitűnő ábrázolója volna, mint Gabányi. A mellett adják Hauptmannt, más színházakban Ibsent és Björnsont, s a királyi színház még Benedixet is műsoron tartja, a kivel Csiky Gergely ugyancsak kiállja a versenyt. De nálunk *Bánk bánt* sem adják, s *Az ember tragédiáját* évekig siralmas elhanyagoltsággal állították ki. Rákosi, Dóczi, Herczeg alig jutnak szóhoz. Külföldön a színházak sehol sem szakítottak sem a hazafias szellemű, sem az irodalomtörténeti polczra jutott darabokkal; a Nemzeti Színház ezek elhanyagolásával kockára veti nemzeti és művészeti hivatásának betöltését. Minő program az, mely komoly törekvés helyett lefordíttatja az operette-színházba illő *Kis királyokat* s az együgyű *Papillont*? Nem ilyesmit kellene a külföldtől elsajátítanunk, hanem önérzetet s a magunk irodalmának megbecsülését.

v. g.

ÉRTESÍTŐ.

Nemzetközi jog.

Csarada János: *A tételes nemzetközi jog rendszere*. II. kiadás, Budapest, 1910, 643. oldal.

Nincs jog-ág, mely az idők folyamán annyi változásnak volna kitéve, mint a nemzetközi jog. Ez általános tételt csak erősítik a legutóbbi évtized eseményei, melyek a nemzetközi jog egész rendszerét tetemesen átalakították. És a mi a nemzetközi jogra áll, ugyanaz alkalmazható az azzal foglalkozó tudományra is; ennek egy tíz éve megjelent terméke ma már sok tekintetben meghaladott álláspontot tüntet föl.

Hazánkban a nemzetközi jog irodalma általában nagyon szegény, de különösen az a rendszeres munkákban, míg a nemzetközi jogi monographiák terén a helyzet legújabb időben némileg javult. Ha nem tekintjük Kiss Istvánnak 1876-ban és Apáthy Istvánnak 1884-ben megjelent tankönyveit, melyek már teljesen elavultak, az egész nemzetközi jogot tárgyaló első modern munka irodalmunkban Csaradának 1901-ben megjelent könyve: *A tételes nemzetközi jog rendszere*. A most szóban lévő munka ezen kilencz évvel ezelőtt megjelent műnek második kiadása. Újabb megjelenését teljesen igazolják az 1904-iki hágai magánjogi, az 1906-iki genfi és az 1907-iki hágai konferenciák, a melyek által elfogadott egyezmények a jelenleg érvényben levő nemzetközi jog legbecsesebb forrásai.

Az alapvető tanokban a nemzetközi jog rövid elméletét adja szerző. Itt a legfontosabb kérdés a nemzetközi jog jogi természetete, vagyis az, hogy van-e a nemzetközi jognak sanctiója? Csarada itt az újabb elméletet követi, midőn kimutatja, hogy ha formailag hiányzanak is a nemzetközi jog jogi természetének attributumai (törvényhozás, bíróság, végrehajtó hatalom), lényegileg ezek mégis megvannak a nemzetközi konferenciák, választott bíróságok és az államok fegyveres hatalma alakjában. A kü-

lönbség csak az, hogy ezek működése a nemzetközi jogban nem oly föltétlen, mint más jog-ágaknál, mondjuk a magánjogban. Ezt a gondolatot különben legtalálóbban Niemeyer* fejezi ki, midőn az egész jogterületet egy körhöz hasonlítja, melynek központjában a magánjogok állanak föltétlen sanctióval, utána a kör kerülete felé a közjogok következnek, míg a nemzetközi jog, hol már hatalmi kérdés is bonyolítja a helyzetet, ennek a körnek külső szélein foglal helyet.

A főnehézség itt abban áll: hol van a határ arra nézve, hogy a nemzetközi viszályok mikor bocsáthatók választott bíróság ítélete elé, vagy mikor döntsön a felek között a fegyver? Mert hiába áll fenn azon elv, hogy csak oly esetben van helye fegyvernek, mikor az államnak függetlensége, becsülete vagy legfontosabb létérdekei forognak kockán: akárhányszor megesik, hogy egy szerződés megszegése, vagy csak eltérő magyarázata is komoly bonyodalmakra adhat okot, mert valamelyik szerződő fél legfontosabb érdekeiben látja magát megtámadva.

Hogy csak a napi események közül említsünk egyet, itt van azon elintézetlen kérdés, mely az Egyesült-Államok és más érdekelt hatalmak között a Panama-csatorna miatt keletkezett. Ugyanis alig hogy Panama, magát Columbiától függetlenítve, önálló köztársasággá lett, mindjárt 1903. évi november hó 18-án szerződést kötött az Egyesült-Államokkal, melyben ellenszolgáltatás fejében az Egyesült-Államoknak megengedi, hogy a csatornában egy meghatározott zónán belül kizárólagos rendészeti, igazság- és egészségügyi joghatóságot gyakoroljon, sőt a mint a Hay-Bunau-Varilla-féle szerződés 23. cikke kimondja,** az Egyesült-Államok fegyveres erővel is gondoskodhatnak a csatorna biztonságáról és megadatik nekik azon jog, hogy e célra (à leur propre discrétion) fegyveres szárazföldi és tengeri erőiket használhassák vagy erődítményeket emelhessenek.

Most, hogy az Egyesült-Államok híres ex-elnöke úgy nyilatkozott, miszerint elérkezett az ideje annak, hogy hazája ezen szerződésben biztosított jogokkal éljen: az érdekelt hatalmak, de különösen Anglia sajtója hevesen kikelt Rooseveltnyilatkozata ellen és tagadja az Egyesült-Államoknak azon jogát, hogy tengeri hatalmukat ily módon kiterjesszék, azon indokolással, hogy ez a nemzetközi érdek-közösség elvén üt csorbát és az ügy

* Th. Niemeyer: *Prinzipien des Seekriegsrechtes*, Berlin, 1909.

- ** *Journal des Débats*, 1910 szept. 4., 10. és 15. számai.

rendezését választott bíróság ítéletére akarja bízni, mihe viszont az Egyesült Államok, szerződésbeli jogaikra hivatkozva, nem akarnak beleegyezni. Itt tehát azon nyílt kérdés merül fel, helye van-e választott bíróságnak jelen esetben egyáltalán és ha igen, lehet-e majd az Egyesült-Államokat arra indítani, hogy magukat ezen választott bíróság ítéletének alá vessék?

Szépen van vázolva szerzőnk könyvében a nemzetközi jog története. Szakít azon elvvel, hogy a nemzetközi jog a westphaliai békével kezdődik s a legrégibb időktől napjainkig feltárja az e nemű eseményeket okaikkal és hatásaikkal egyetemben, igyekezve kimutatni azt, hogy az emberi egység nagy eszméje minden időben képes volt áttörni az egyesek és államok particularis érdekeinek korlátait. S ha a jogtudomány többi ága a történetet hívja segítségül, mennyivel indokoltabb ez a nemzetközi jognál, melynek írott törvényei nincsenek és így saját életképességét a történet által kell igazolnia. Ezért olyan igaz Bielfeld mondása, mely szerint a nemzetközi jognak megismeréséhez tudnunk kell a történetet, mert e tudománynak lelke a történet.

A legújabb kor világeseményei közül hadd legyen itt csak az orosz-japán háborúról említés téve, melynek oka Oroszországnak Mandzsuriában, Khína beleegyezésével való olyan terjeszkedése volt, mely Koreát függetlenségében s Japánt létérdekében fenyegette. Csarada teljes tárgyilagossággal vizsgálja a háború motivumait és az azt befejező porthmouthi béke hatását, mely utóbbi nemcsak a két hadviselő állam jogi állapotát, hanem az egész művelt világ hatalmi egyensúlyát lényegesen megváltoztatta. Az ötven évvel ezelőtt alig ismert keleti állam félszázados megfeszített anyagi és szellemi munka után kilép látványos passivitásából és a világ egyik leghatalmasabb népének, fegyverrel kezében mutatja meg, hogy ő modern nagyhatalom és szót kér nemcsak a távol kelet, hanem az egész világ ügyeinek intézésében. Hogy mennyire megadatott neki e szó, legjobban bizonyítják az újabb nemzetközi conferenciák jegyzőkönyvei. A nemzetek nagy concertjébe egy hatalmas új jogalany lépett be a maga belső nyomatékánál fogva.

A mi a nemzetközi jog tételes részét illeti, ennek tárgyalásánál általában kétféle rendszert szoktak követni. Az egyik az angol-amerikai íróké, s ez abban áll, hogy két főállapotban vizsgálják a nemzetközi jogi viszonyokat, t. i. a béke és háború állapotában; e szerint az említett íróknál a nemzetközi jog a béke és háború jogára oszlik fel, egyik a nemzetközi jog-

nak mintegy statistikáját, másik pedig dynamikáját tevéen. Ezzel szemben a continentalis írók a nemzetközi jog egészét egybefoglalják s csak külön fejezetben emlékeznek meg a hadi jogról, a minek természetes következménye, hogy a hadi jog és semlegesség tana aránylag kisebb terjedelemre szorul. Szerzőnk is a continentalis rendszernek ad előnyt munkájában.

Az örökös változásnak elve sehol sem nyilvánul oly szembe-tűnően, mint a gyakorlati politikában. És mivel a nemzetközi jog az államok időnkénti jogi és hatalmi viszonyait tárgyalja, szükségképen ki kell terjeszkednie azon változásokra is, melyek az említett viszonyokban idők folytán előállnak. Ujabban tetemesen megváltozott a helyzete Bulgáriának és a svéd-norvég államkapcsolatnak.

Bulgária a berlini szerződés folytán egyszerű tartományból önhatóságú, de még adózó fejedelemséggé alakul át s érdekes tovább kísérni további fejlődését, mint egyesül néhány év múlva Keletruméliával és mint lesz a közel Keletnek ezen igyekvő munkásnépe politikailag egységes független királysággá, újabb adatot szolgáltatva azon tapasztalati igazság bizonyítására, hogy Keleten az államok a félsouverainitás állapotából rendszerint teljes souverainitásig küzdik fel magukat.

A svéd-norvég unio felbomlásánál pedig példát látunk arra, hogyan képes a norvég nép, minden külső erőszak alkalmazása nélkül önálló államiságának teljes tudatával és erélyével megszüntetni egy reá nézve elönytelen és terhes állapotot, hogy olyan helyet foglaljon el Európa államai között, a melyet magas kultúrája és anyagi jóléte folytán megérdemel.

Helyeselhető, hogy Bosznia-Hercegovina annexióját csak megemlíti, de tüzetesen nem fejti ki a szerző. Az idevonatkozó irodalomnak határozottan polemikus jellege van; vagy támadják monarchiánk ténykedését, mint Vesnitch, vagy védik, mint Lammasch, de a tárgyilagosság még csaknem lehetetlen. Az annectált tartományok helyzetének megítélésénél szerzőnk Magyarország kétségtelen történelmi jogaira hivatkozik, a melyeknek belső magyar közjogi jelentősége mellett nemzetközi érvényét kívánatos lett volna érinteni.

Nem akarok e helyen kitérni azon számos fontos magán- és perjogi egyezményre, melyek a munkában kimerítő méltánylást találnak s csak a nemzetközi közigazgatás egyik leg-égetőbb kérdését érintem, a leánykereskedelmet.

A «*traite des blanches*» kérdésében úttörő államoknak

Németország, Belgium és Hollandia tekinthetők, melyek egymás között már régebben kötöttek ilyenmű szerződéseket. Legújabbán az ügy az 1904-iki párisi egyezmény által nemzetközi szabályozást nyert, melyhez monarchiánk is csatlakozott. Az abban követett humanus intézkedéseket hazai törvényhozásunk is elfogadta a büntető novella megalkotásakor.*

Legtöbb új jogszabály van feldolgozva a hadi jogról szóló részben, mivel a második hágai conferentia a szárazföldi hadi jogot is módosította, az alaki tengerjogot pedig egészen újonnan codificálta. Ilyen újítás, hogy a háborút hadüzenetnek vagy ultimatumnak kell megelőzni, mely szabály hiánya sok visszaélésre vezetett a múltban. A sebesültek és betegek tárgyalásánál már a második genfi egyezmény határozmányai vannak feldolgozva melyek még inkább kiterjesztik a nem combattáns elemek védelmét. A tengeri háborúnál különösen érdekesek a tengeralatti aknák pusztításait korlátozni akaró intézkedések. A semlegesség tana ugyancsak az új jogszabályok alapján részesül kellő kifejtésben.

Ennek ellenére a hadi jogról szóló rész nem teljes; nincs említés téve a *londoni tengerjogi conferentiáról*, mely 1908. évi december hó 4-től 1909. évi február hó 26-ig ülésezett s mely egy 71 cikkből álló tengerjogi nyilatkozatot eredményezett. A második hágai conferentia ugyanis csak az alaki tengerjogot codificálta, mert a zsákmányügyi bíráskodás tekintetében a szokásjogot, ilyennek nemlétében pedig a méltányosságot rendelte alkalmazni. Ezen intézkedés bizonytalanságot szült s ezt a bizonytalanságot szüntette meg a londoni tengerjogi nyilatkozat, midőn az anyagi tengerjog legfontosabb kérdéseit (tengerzár, dugárú, kíséret stb.) szabályozta. Ez valószínűleg azért nincs felvéve a munkában, mivel az akkor már, midőn a conferentia eredménye nyilvánosságra került, sajtó alatt lehetett.

Mindent összefoglalva, Csarada munkája többszörös értékű. A jogtanuló ifjúság e könyvben jó tankönyvet, a nemzetközi jog iránt érdeklődő közönség megbízható és tájékoztató olvasmányt nyer; mind a kettő csak hálás lehet a szerzőnek, hogy a nemzetközi jog magyar irodalmát ily nagyszabású és becses munkával gazdagította.

Papp-Szász Tamás.

* 1908 : XXXVI. t.-cz. 46. §.

Grillparzer munkáinak új kiadása.

Grillparzers Werke. Im Auftrage der Reichshaupt- und Residenzstadt Wien. Herausg. von August Sauer. Wien, 1909. I. köt. CXI. és 481. l.

A legnagyobb osztrák-német költő 1872 január 21-én halt meg és már azon év november 14-én készen volt Grillparzer összes munkáinak első, tízkötetes kiadása, melyet Laube Henrik és Weilen József rendeztek sajtó alá. Könnyen érthető, hogy ez a kiadás a legszerényebb tudományos igényeknek sem felelhetett meg: nem volt teljes, szövege megbízhatatlan és sokszor helytelen volt, magyarázatul csak kevés és lényegtelen függelékeket nyújtott. A további négy kiadás folyton javult és bővült ugyan, főleg miután a negyedik kiadáson kezdve Sauer Ágost prágai egyetemi tanár vette át a szerkesztést, de tudományos szempontból még az írói tulajdon elévüléséig (1902-ig) megjelent ötödik kiadás is elég hiányos volt, noha ez már sok értékes kézirati anyagot nyújtott. De a közönséget meghódította ez a kifogásolható kiadás is: harmincz év lefolyása alatt több mint másfél millió kötet kelt el belőle, ez imponáló összegbe bele nem számítva természetesen a költő egyes munkáinak önálló kiadásait, melyekből szintén sok ezer kötet került forgalomba.

Midőn Grillparzer munkái 1902-ben a nemzet köztulajdonába mentek át, Bécs városa elhatározta, hogy egyik legnagyobb fiának összes műveiből a tudomány minden igényeinek megfelelő monumentális kiadást szerkesztet s ebből a kiadásból fekszik előttem az első kötet, mely minden jogos várakozásnak minden tekintetben megfelel. A szöveg a költő kéziratai alapján van megállapítva, az eltérő olvasások pontosan közölve, kitűnő bevezetések tájékoztatnak az egyes művek keletkezéséről és forrásairól, nagyszámú jegyzetek tárgyalják az egyes művek tárgyi elemeit és nyelvi sajátosságait. Egy általános bevezetés szól az eddigi kiadásokról és a rendelkezésre álló egyéb anyagról, mely a költőnek rengeteg kézirati hagyatékából áll.

Az I. kötet tartalmazza Grillparzer első két színművét (*Az ósanya* és *Sappho*), az első darabot két szövegben: a költőnek első fogalmazványát, melyet 1816-ban előadásra benyújtott, és a végleges szöveget, melyben ez a genális ifjúkori alkotás világhírűvé lett. A két szöveg összehasonlításából, melyet most mindenki maga is kényelmesen elvégezhet, könnyen meggyőződhetni arról, hogy az ósanya, mit Grillparzer maga is saját

védelmére ismételve állított, csak a nagyérdemű Schreyvogel József tanácsára lett a darabban cselekvő tragikus személylyé, a mi a tragédiát tényleg végzetdrámává tette.

Az *Ösanyjá*hoz írt bevezetésben Sauer végleg tisztázza a darab forrásainak bonyodalmas kérdését, nemcsak a kutatásnak eddigi eredményeit foglalva össze, hanem a maga részéről is újból tetemesen gazdagítva ismereteinket. A költő maga mondja. persze homályos emlékezetből, kitűnő „Önéletrajzában“, hogy két forrást használt: egy Jules (?) Mandrin nevű híres francia rabló történetét és egy népmesét (?), melyben egy családnak kísértetképen szereplő özanyja annyira hasonlít egy késő leány-unokájához, hogy ismételve fölcserélik őket egymással, a mi borzasztó bonyodalmakra vezet. Ma tudjuk, hogy Louis (nem Jules) Mandrin (kivégezve 1755) története német fordításban épen 1816-ban jelent meg harmadik kiadásban; a másik forrás pedig nem népmese, hanem egy német rémregény: *Die blutige Gestalt mit Dolch und Lampe oder die Beschwörung im Schlosse Stern bei Prag* (1799 és igen sokszor), mely maga ismét átdolgozása Matthew Gregory Lewis angol regényének: *Ambrosio or the Monk* (1795), mely német népmesék és rémtörténetek fölhasználásával készült s ismételve megjelent német fordításban. Grillparzer e forrásokból csak a cselekvénynek néhány mozzanatát merítette, melyeket azután teljes önállósággal használt föl. Hatással voltak reá még Hoffmann Amadé kiváló regénye: *Die Eliziere des Teufels* (1815—16) és Calderon két színműve (*A kereszt imádása és Három megtorlás egyben*), melyek főleg nyelvére, stíljére és verselésére hatottak.

A második darabnál (*Sappho*, 1817) az ókori hagyományon kívül voltakép nem igen szólhatni forrásokról, de kétségtelen, hogy egyes munkák hatással voltak a műre. Első sorban az Ausztriában rendkívül népszerű Wielandnak három elbeszélő műve (*Agathon*, *Aristipp* és *Menander és Glycerion*), azután Staëlné regénye *Corinne ou L'Italie* (1807): mind e művekben az érett, tapasztalt, szenvedélyes szerelemre vágyó nővel (*Sappho*) szembekerül vetélytárs gyanánt a feslő, ártatlan, tapasztalatlan gyermekleány (*Melitta*), a ki fiatalságának üde bájával diadal-maskodik okosabb, műveltebb, tartalmasabb vetélytársa fölött. Staëlné regénye azonfelül feltünteti a költő eszményi hivatásának ellentétjét s összeütközését a való élet követelményeivel. De kölcsönzésről sem a regénynyel. sem Wieland elbeszélő műveivel szemben szó sem lehet, még kevésbbé Kleist Ferencz gyarló

Sappho-tragédiájával (1793) szemben, a mit évekkel ezelőtt Schwering Gyula (*Grillparzers hellenische Trauerspiele*, 1891) a fölfedezőnek túlzó lelkességével hangoztatott. Sauer csak néhány szóval utasítja vissza ezt az alaptalan ötletet; én e *Szemlében* (72. köt. 1892, 151—155. l.) Schwering könyvének bírálatában nyomban erélyesen tiltakoztam azon fölfogás ellen, hogy Grillparzer bármit is köszönhetne Kleist művének, ha ugyan ismerte.

A kötet végén olvasható nagyszámú jegyzetek főleg Grillparzer költői nyelvének és stíljének elemeire és fejlődésére vonatkoznak s bámulatos olvasottságnak és körültekintésnek bizonyítékai. Az egész kiadás osztatlan, igaz elismerésre méltó és bátran szolgálhat ezentul mintául bármely modern költőnek tudományos kritikai kiadásainál. A Magyar Tudományos Akadémia most foglalkozik Arany János összes munkái első teljes, kritikai kiadásának tervével, melylyel a nagy költő születésének százados évfordulóját (1917) készül megünnepelni. Nem kívánhatni jobbat, mint hogy ez a tervezett kiadás méltó párja legyen a bécsi Grillparzer-kiadásnak, melyet az Arany-kiadás szerkesztője bátran mintául vehet.

h. g.

Egy kötet tanulmány.

Lukács György: *A lélek és a formák. Kísérletek*. Budapest, 1910. Franklin-Társulat, 210 lap.

Lukács György egy eléggé figyelemreméltó, de nehézkes és mindvégig idegen tárgyú kötetten lép a magyar essay-írók sorába és pedig oly félreismerhetlenül egyéni módon, hogy — minden fogyatékosága ellenére — már csak ebből a szempontból is figyelmet ébreszt.

A ki csak írt vagy beszélt róla, mind nehezen érthető voltát, sőt némelyik határozott érthetlenségét hangoztatta. Pedig meg lehet érteni, csakhogy «malgré lui». Csak az érti meg, a ki eltökélte magát, hogy törik-szakad. de meg fogja érteni.

Első, de nem legfontosabb oka e nehezen érthetőségnek maga e kísérletek lényege, mely a szakadatlan elvontságok mystikus világában mozog. Fölfogása szerint ugyanis, míg a költészet a concretumok, a kézzel fogható, egyedi jelentkezősű reáliák, az érzékelhető életjelenségek iránt érdeklődik s azoknál meg is állapodik: a kritika csak formát, csak képet lát e jelenségekben s a belőlük merített forma-élményen keresztül iparkodik eljutni azok igazi értelméhez, a fogalmi világhoz, az élet legáltalánosabb

nagy kérdéseihez. A művészi formákon keresztül s azok útbaigazítása szerint intéz kérdéseket a megfoghatatlan, elvont, de mégis létező Élethez, az élethez, bár nem reméli, hogy kérdéseire kielégítő választ kaphasson valaha. Ezért nevezi magát szerényen csak *kísérletnek*. A kritika ily értelemben vett legtipikusabb képviselőit Platonban, a középkori mystikusokban s Montaigne-ban látja Lukács. Platon nemcsak igazi őse, hanem legszerencsésebb képviselője is a kritikának. Szerencsés, mert szeme előtt élt Sokrates, a ki valóságos megtestesülése annak, a mit Lukács a kritika tárgyául tűzött ki: a fogalmakban való, a fogalmakon átszüremlő életnek. Sokrates, ez a kritikai quintessentia, közvetlen élmény volt Platon számára. De tipikus jelentőségű a platoni kritika a «kísérlet» választalanul kérdezőgő jellegére nézve is: föl van vetve benne egy-egy kérdés «és elmélyítve addig, a míg a kérdések kérdése lesz belőle és akkor nyíltan marad».

Ez azonban csak ősi s ritkább válfaja a kritikának. A kritikusok ugyanis rendszeren nem közvetlen a létező világból elvont formákhoz fordulnak kérdéseikkel, hanem a művészi (irodalmi) földolgozásban már kiválasztott, kész formákhoz. (Ezt teszi Lukács is.) A kritikának ez a fajtája, bár csak másodlagos jellegű az előbbihez képest, lényege szerint azzal mégis teljesen egyenmő. Minthogy pedig az e fajta kritika műalkotások közvetítésével megy végbe, kényszerűleg beleesik a hasznossági szempont látkörébe is, mert alkalmat ad arra, hogy szobrok, képek, könyvek magyarázatául foghassák fel. Ez az oktató, hasznossági szempont azonban a kritikus szemében csak egy elkerülhetetlen esetleg, melynek némi tudatos ironiával adja meg magát: jól tudja, hogy «az élet végső kérdéseiről beszél» s mégis úgy tűnik fel, mintha csak könyvekről, képekről értekeznek.

Egyszerűbb mondatokban szólva: a műalkotás nem tárgya, csak ürügye a kritikának, nem célpontja a vizsgálatnak, csak túlvilági igazságok leszűrő eszköze. Valóban, az ilyen értelmű kritika «intellectualis költemény», vagy még inkább metaphysikai kirándulás műalkotások kapcsán. Miért kelljen mégis kritikának nevezni? nem tudom. De ám nevezze művét kiki annak, a minek akarja! «Hisz a név úgysem teszi meg!» Bizonyos azonban, hogy gyakran csak az elnevezéssel való visszaélés szerzi meg egy korábbi fölfogáshoz képest a haladás látszatát, s okoz viszont a név korábbi jelentéséhez ragaszkodó conservativek körében csökönyös tiltakozást. Ha Lukács György kritikának nevezi azt, a miben én csak a metaphysikának egy speciális

alkalmazását látom: ezzel még nem gátol abban, hogy szépnek, érdekesnek, nemes forrásból fakadónak lássam, a mit e bitorolt elnevezés alatt mond.

Ez az elmélet, melyet a bevezető *Levélből* hámozhatni ki, kíváncsivá tesz rá, hogyan fog Lukács kérdéseket intézni az élethez Kassner, Theodor Storm, Novalis, Beer-Hoffmann, Kierkegaard, Stefan George és Laurence Sterne formáin keresztül, kikről ugyanis kísérletei szólnak. Különösen az elsőtől várnak sokat, mert Kassner maga is «kritikus», «essayista», «platonikus». Lukácsnak, ha elméletéhez ragaszkodunk, az lehetne Kassner, a mi Sokrates volt Platonnak. Mit lát hát a platonikus Lukács a platonikus Kassner formáin túl, vagy azokon «keresztül»? Azt tapasztalom, hogy mindjárt ez első s épen az ő szempontjából legjellegzetesebb kísérletben csődöt mondott az elmélet. Mert bizony csak a régi módi kritikai technika ez: ismer-teti (a maga gomolygásos, homályos modorában) Kassner kritikai eljárását. s bírálja is, a midőn némi lyrai hevülettel már mintegy magáénak vallja. Meg kell adni, hogy vallhatja is, mert az ő imént vázolt elméletétől lényegileg semmiben sem különbözik: ez az essay Kassner nevéhez fűzve mondja el körülbelül ugyanazt a gondolat-tökrét, mit a *Levélből* a maga nevében vallott (különbség költő s kritikus közt; élet és művészet viszonya; a költői világ kész, megnyugtató realitásával szemben a platonikus örök kielégítetlensége, választalan nagy kérdései, árnyékvilága, subjectiv benyomulása a másoktól alkotott műformákba stb.).

Azt látom, hogy a többi kísérlet sem fedi az előre bocsátott elméletet. Látszik, hogy nem a maga műveiből vonta el a szabályt, hanem (a mire nagy hajlandósága van, a mire olvasmányainak rokon jellege is ösztönözte) speculativ okoskodással állapította meg a kísérlet műfaji ideálját. Tény az, hogy kritikai eljárása sokkal egyszerűbb, mint elmélete. Átéli s minthogy csak olyanokról ír, kiket megszeretett, vallja is, meggyőződéssel hirdeti írója gondolat-tömbjét: ez az egyik. A másik pedig az, hogy elmélkedik a kifejezésről, stylusról, műfajról: vagyis æsthetizál. Tartalom és forma: régi jó két műszó. S alapján véve Lukácsot is ez a kettő érdekli.

Első dolga, mondom, az, hogy átéli írója gondolkozását. De, s ez a fontos és értékes: tovább is fűzi, kapcsolatba hozza a magáéval. Megismeri a polgári életet Th. Storm szemléletében: de legott új elemmel, új kérdéssel bővíti; a polgári életfölfogás-

sal, mely mindent csak a kötelességszerűleg végzett munkával való kapcsolatban értékel — hogy' fér össze a l'art pour l'art, a pusztá művészet elve (melyet Storm is vall és megvalósít)? Úgy (feleli), hogy a művészetet is kötelességszerűleg, «mesteremberi becsületességgel», a tökéletes munkára való törekvéssel űzi. Így a többieknek is: Novalis a romantikus életprobléma megvilágítására nyújt alkalmat; Beer-Hoffmann novellái alapján a halálnak, hogy úgy mondjam, életbevágó nagy szerepéről bölcselkedik s Kierkegaard szerelmi története egy életre szóló, kegyes nagy hazugság lélektani indokolására készíti. Mindezekben örömmel üdvözlünk egy komoly gondolkozót. De olykor mintha kelletlenül éreznők az elmélet nyügét, az elméletét, mely rendkívülit akart, s pironkodva fogadja a tényleges, hétköznapi eredményt. Egy helyen maga Lukács is elárulja önmagát, mikor így ír: «Novalis élete és költészete — nem tehetek róla, itt nincs más igazság, mint ez a banalitás elválaszthatatlanul egy». Ugy-e, hogy' fél a banalitástól? Restelli, hogy ily mindennapi eredményhez jut el egy olyannyira nem közönséges elmélettel. Hagyja az elméletet s gondolkozzék szabadon.

Másik dolga: æsthetikai tanulságok megállapítása. Különösen a műfaji különbségek érdeklik. Széles látkörre valló megjegyzéseket ad a novella fejlődéséről, a novella és regény viszonyairól (Storm), ismét a novella s a tragédia műfaji sajátosságairól (Beer-Hofmann). Eléggé mélyre ható pillantással állapítja meg a legújabb lyrai fejlődés irányát, a régítől való különbségeit s élénk világot vet e változás socialis indítékaira is (Stefan George). Kár azonban, hogy Kierkegaardról szólva elmulasztotta kellő magyarázatát adni egy æsthetika-physiologiai alapfogalomnak, melyvel essay-jében valóságot tojástanírozatot járát s melynek igazi jelentése felől a mi közönségünk még meglehetősen tájékozatlan: az úgynevezett gestusnak.

De ha, mint a mondottakból láthatni, elméletét nem valósította is meg, annak hatása folyton érezhető, ha másban nem, legalább is valami testetlen, anyagtalan, szinte speculativ gondolkozásmódra való törekvésben. S ez az, a mi nehezíti megértését. Concretumból indul ki ugyan a speculatio is, de ha nem száll vissza hozzá idonkint, hogy fölfriessüljön általa, akkor nemcsak hogy folyvást távolodik kiindulási pontjától, hanem, mint az elszálló füst, egyre megfoghatatlanabbá foszladozik. Különösen a Beer-Hofmannról írt kísérlet azon helyére czélzok, a hol a szükségszerűvé tett véletlen s a véletlennek szükségszerűsége

kényes fogalmaival bűvészkedik. Ezzel ellentétben, mihelyt concret élményről van szó, legott élénkebb az egész kísérlet (Kierkegaard).

Mindebbe azonban, mint Lukács gondolkozására egyénileg jellemző sajátságba, bele kell törődnünk. Arra azonban, a mit most fogok jelezni s a mi érthetetlenségének tulajdonképeni okozója, nem lehet mentsége.

Egyáltalán nincs érzéke az iránt, hogy egy gondolatsornak másokkal való közlése milyen követelményekkel jár. A thema szabatos, egyszeri kitűzése helyett vagy tízféle változatban veti föl a kérdést; egy-egy sikerültebb szabatos megjelölést magyarázgatással hígít föl; homályos tételt egy tisztázatlan célzatú példával még homályosabbá tesz; kiélez valami különbséget, a mit később jelentéktelennek mond; megindít egy kiágazó gondolatsort, de sem a főgondolathoz való kapcsolatát nem világítja meg kellőképen, sem közvetlen eredményeivel nem számol; tételeket állít föl, melyeket ő más alkalommal megállapított ugyan, de a melyek átlátására az olvasót sehogy sem készítette elő. Mit szóljunk például ahhoz, mikor, minden logikus előkészítés nélkül, egyszerre csak ilyen kijelentésre bukkanunk: «Minden írás egy sorsviszony symbolumában fejezi ki a világot; a sorsproblema meghatározza mindig a formaproblémát... a költészetben a sors a formát adó, a sors képében jelenik meg a forma; a kritikus írásában a forma a sors, a forma a sorsot teremtő principium» stb. Mi az a sorsviszony? Hogy' ad formát a sors? Hogy' teremt sorsot a forma? Ő tudhatja, de olvasója tanácstalanul töpreng rajta. Mindez stilistikai fogyatkozás is, s részben abból ered, hogy a gondolat nem rendezkedik el, nem tisztul meg, nem higgad le előzetesen a közlés céljaira.

Ráadásul pedig ez a legpongylóbb s legmagyartalanabb írásmű, mely mostanában kezembe került. (Magyartalanság szempontjából csak Szomory Dezső vetekedhetik vele.) Használ ilyen meghatározásokat, mint: ugyanezekből, innen, itt, ide. De az olvasó alig állapíthatja meg határozottan, hogy mikből? honnan? hol? hová? Valaminek a jelenlétét csak «nagyjából» szokta megmondani, vagy «majdnem» megjelölni. Nem volna szabad ennyire félvállról venni az olvasót s olyan se ide, se oda meghatározásokkal szűrni ki a szemét. Mennél mélyebb, mennél megfoghatatlanabb a gondolat, annál inkább tudnia kell meríteni önmélységéből annyi ihletet, hogy cserbe ne hagyja a kifejezést sem a kényesebb elhatárolás finomságaiban, sem pedig, a hová a fogalmi beszéd el nem ér, a titkokat sejtő lélek megnyilatkozásában.

Az és kötőszót két kézzel szórja, mintha a nélkül nem is lehetne mondatot kezdeni. Pedig nagyon sokszor ez az és vezeti félre a magyar olvasót: «Möricke pap volt és később tanárkodott, Storm bíró és Keller igazi patriciusi büszke önérzettel titulálta magát Staatsschreibernek» (a helyett hogy Keller pedig...). A pongyolaságnak, mely szinte a lepcsességig megy, elriasztó csúf példája a könyv legeleje: alig egy lapon 9-szer fordul elő az írás szó különféle variációban (v. ö. a 128. 9. lapon a gestus szó szaporaságát).

Magyarságára nézve mindjárt a könyv dedicatiója leleplezőként hat: «Azok kezébe, a kiktől kaptam őket» (*öket* szücségtelen). Még néhány példa: «magányos gondolkodók könyvben könyv után tépték szét azt a... reményt». «Anethikusan cselekedni eleve lehetetlen a számukra», «a nélkül, hogy mindez intentionálva lett volna». «Láttuk, technikailag hogyan megformáltak a George versei». «Túlságosan keményen meghúzza... profiljuknak egymástól elváló voltát». Még bosszantóbb, mikor Lukács, a ki nem tud jól magyarul, «a kénytelenségből erényt csinálván» reformálja a magyar nyelvet: «a soha ismétlődések» «egy bizonyos percznek soha visszatérő színeiben» — «mély lelki egymáshoz jutni nem tudás» holott az ilyen ujítást csak a magyartalan mondatszerkesztés teheti szükségessé.

Lukács lehet művelt s idővel tartalmas író, de magyarul nem tudó, gyarló stilisztá.

— m. —

Tolsztoj levelei.

Leo Tolstoi: *Briefe*. 1848-1910. Gesammelt und herausgegeben von P. A. Sergejenko. I. Ladyschnikow, Verlag, Berlin, 1911. Ára 7 M. 50.

A mult esztendő karácsonyi piacznán érdekes könyv jelent meg Berlinben Ladyschnikow orosz könyvkiadónál, kinek révén az orosz írók szellemi tulajdonai a német nemzetközi szerződések védelmét élvezhetik. A könyv Tolsztoj 515 levelének gyűjteménye. Czímlapján Sergejenko neve áll, a ki Tolsztojról már régebben írt egy meglehetősen pongyola füzetet: *Wie Leo Tolstoj lebt und arbeitet* czímen, apróságokat közölve a nagy ember mindennapi életéből. Mostani munkája is kevésbé gondos. Az előszó alatt Adolf Hess neve áll, a ki azt állítja, hogy e leveleket Sergejenko gyűjtötte össze számos év alatt s ő látta el jegyzetekkel a lapok alján; a gyűjteményt Tolsztoj is átnézte s ezzel

hitelesítette. Oroszországban e leveleknek alig fele láthat napvilágot. A német fordítás Hesstől és másoktól ered.

A hevenyészett kötet inkább a kiadó élelmességének, mint az irodalom és Tolsztoj megbecsülésének tanujele. Hogy a kiadó csak Tolsztoj leveleit közli, nem nagy baj, mert többnyire ezekből is eléggé megérteni, mire vonatkozik válasza. Nagyobb hiba, hogy a lapszéli jegyzet igen kevés s a mi van, alig nyújt valamicske fölvilágosítást; még oly egyénről sem tájékoztatnak, a kihez szóló 29 levél van lenyomtatva. Az index hiánya is ropant megnehezíti e bő anyag használatát, melyben pedig sok érdekest találni. Még nagyobb baj, hogy sok olyan érdekes levél hiányzik e gyűjteményből, a melyek töredékei Tolsztoj életrajzfróinál már ismeretesek. Hiányzanak Turgenyevhez és Dosztojevszkijhez írt levelei s ezeké ő hozzá, melyekből többek közt Mereskovszkij is sokat idéz. Pedig nem mondhatni, hogy Sergejenko csupa kiadatlan leveleket kíván közölni, mert sokat kiad, melyeket hírlapok is egészökben közöltek.

Életrajzi vonatkozások dolgában nem sok újat nyújtanak e levelek. Apró-cseprő adatot azonban bőven találni, kivált kaukzusi s általában fiatalkori életéről. Egyik leveléből kitetszik, hogy 1855-ben katonai folyóiratot akart alapítani, később inkább olyasmiről ír, kitől és hogyan tanul héberül; említi Henry George ot, a kitől közgazdasági elveit kölcsönözte. Fontosabb s inkább életébe vágó hangulatainak nyílt feltárása, kivált szeretett bátyja halálának leírása két levélben (57. és 59.). Érdekes, a mint Tolsztoj már 1862-ben panaszkodik (67. levél), hogy házkutatást tartottak nála, feltörték íróasztalát, turkáltak levelei közt. «Merő képtelenség — írja 1872 augusztusában (113. levél) nagynénjének, a ki udvarhölgy volt s nem egy veszedelmet elhárított öcsce fejé fölül — Oroszországban élni, örökös rettegésben, hogy minden kölyök, a kinek arczom nem tetszik, a vádlottak padjára vagy akár börtönbe juttathat . . . Ha a börtönben, a melyet aligha kerülhetek ki, elkeseredésemben s unalmamban meg nem örülök (bizonyos vagyok benne, mennyire gyűlölnek), akkor el vagyok tökélve, kiköltözöm Angliába, örökre vagy legalább is arra az időre, míg nálunk a szabadság és emberi méltóság biztosítva nincs.»

A censura is sokat keseríti. Első elbeszéléseiről azt írja bátyjának 1853-ban (22. lev.): «A *Gyermekkort* a censura megcsonkította, a *Rajtaütést* egészen tönkre tette. A mi bennök jó volt, ki van törölve vagy kiforgatva». Nem csoda, ha ily körülmények közt írói munkássága, sőt életkedve is sokszor elernyed,

a minek bőven találni nyomát leveleiben. «Samarából hazatérve (felséges utazás volt) — írja 1876 őszén (150. levél) — már majdnem két hónapja, azt hittem, mindjárt munkához látok s befejezem a regényt, mely már gyötör s új munkába fogok; és e helyett semmit sem csináltam. Szellemem szunnyad s nem akar fölébredni. Rosszul vagyok, hangulatom nyomott, kétkedem erőmben. Nem tudom, mire rendelt a végzet, de végigélni ezt az életet, egy szikrányi becsülése nélkül, a mit csak valami biztos munka adhat meg. — egyszerűen kín. Még a gondolkodáshoz sincs erőm. Vagy nagyon betegnek kell lennem, vagy csak álomban élek, egy jó dolgos időszak előtt». 1877 tavaszán viszont azt írja barátjának, Fetnek, a neves lyrikusnak: «Március és április az én igazi munkás hónapjaim; még folyvást lenyűgöz az a rögeszme, hogy a mit írok, roppantul fontos. Pedig tudom, hogy egy hónap múlva szégyenlem magam e gondolatért». 1879 tavaszán ismét így ír (171/b): «Gyűlölök mindent, a mit eddig írtam . . . mindent át kellene javítani; mindent átnézni és eldobni s azt mondani: hibáztam, nem teszem többé; valami újat írni, a mi nem lesz ilyen zűrzavaros... Ne dicsérje, kérem, regényemet. Pascal szerzett magának egy szeges övet, a melynek mindig nekifeszült, valahányszor úgy érezte, hogy dicséret örömet szerez neki. Nekem is gondoskodnom kellene ily övről. Legyen hozzám oly őszinte barátsággal, ne írjon regényemről egy szót sem, vagy csak azt, a mit abban rossznak talál. Ha igaz volna, a mit magam gyanítok, hogy tehetségem hanyatlott, igen kérem, írja meg azt is. Az írók helyzete nálunk utálatos és erkölcstelen. Az írónak megvannak a maga magasztalói, a kikkel körülvéshi magát; ezek miatt sohasem jut tudatára jelentőségének, sem hanyatlása kezdetének». 1890-ben (279. levél) már egyenest az a meggyőződése: «Rajta kell lennünk, hogy felhagyjunk a hírnév után való törekvéssel; úgy kell ezt venni, mintha a halál küszöbén állnánk.» Itt már tanai alapjáról tekint az írói munkásságot.

Az életrajzi vonásokon felül még két irányban érdekesek e levelek. Először, mert sok megjegyzést találni bennök Tolsztoj olvasmányairól, orosz írókról és saját szépirodalmi munkáiról. A második irány, mely felé e levelek szétszórt eszméi jegeczülnek, tanainak kialakulása. Ezek kivált a kötet második felében uralkodnak; az irodalmi megjegyzések jobbára csak a 80-as évekig találnak helyet leveleiben.

A classikusok közül Sokrates és Herodotos nevét említi

többször. Különösen philosophusokat olvas. 1869-ben azt írja Fetnek (86. levél): «Tudja-e, mit jelent rám nézve ez a nyár? Szakadatlan lelkesülést Schopenhauerért s szellemi gyönyörűségek oly hosszú láncolatát, minőt még sohasem élveztem. Minden munkáját elolvastam s olvasom még mindig. (Kantot is olvastam.) Bizonyára egyetlen diák sem tanult annyit és annyi újat egyetemi évei alatt, mint én ezen a nyáron. Nem tudom, nem fog-e még változni véleményem, de most szilárd meggyőződése, hogy Schopenhauer a legnagyobb lángész. ... Bele is fogtam fordításába. Talán ön is akarna belőle fordítani? Akkor együtt adhatnánk ki a kettőnkét.» Pascalt is nagyon szereti. 1877-ben azt írja Fetnek (157. levél): «Olvasta ön Pascal *Gondolatait*? Úgy értem, hogy közelebbről, világos fejjel. Ha Isten segítségével legközelebb meglátogat, sok mindenféléről beszéljünk s akkor odaadom önnek ezt a könyvet.» Renant azonban gyűlöli. 1878 áprilisában azt írja (164. levél): «Ma böjtöltem, az evangeliumot olvastam s Renan könyvét Jézus életéről ... Ha Renannak saját gondolatai vannak, azok a következők: először: hogy *l'évolution et le progrès* Krisztus előtt ismeretlen, pedig Renan ezt akarja megjavítani s e szempontból bírálja Krisztust (314., 5., 6. lap.). S ez, legalább rám nézve, rettenetes. Szerintem a haladás az idő logaritmusa, azaz semmi, megállapítása azon ténynek, hogy időben élünk; de ez egyszerre a legmagasabb bíróvá válik. E nézet könnyelműsége és lelkiismeretlensége bámulatos. A keresztyén igazság, vagyis az abszolút jónak legmagasabb kifejezése, magának a létnek kifejezése s fölötte áll időnek és formának s. i. t. A Renanok azonban összekeverik annak abszolút kifejezését a maguk történelmi felfogásával, időleges obiectiválásra vezetik vissza s úgy itélik meg. Ha a keresztyén vallás mély és fönséges, csak azért az, mert subiective abszolút. Obiectiv megtestesülését tekintve azonban, egy sorban áll Napoleon halálával stb. Renannak egy másik gondolata ilyen forma: Ha a keresztyén vallás Krisztus tanítása, akkor élt valaha egy ember, a ki kétségkívül izzadt, stb. A keresztyénségből a közönséges, anyagi és emberi részletek ugyanazon okból tűntek el, mint minden ily részlet a néhai való zsidók életéből, ugyanazon okból, melynél fogva minden eltűnik, a mi nem örökkévaló, mint a kimosott homok, a melyből, a természet törvénye szerint, az aranyat nyerik. Azt lehetne hinni: az embernek nincs más dolga, mint hogy ezt az aranyat megszerezze. De nem. Renan azt mondja: a hol arany van, ott homok is volt s azon

fárad, hogy megállapítsa, milyen volt a homok. S mindezt rettentő komoly arczczal cselekszi. S a legnevettségesebb a dologban, ha nem volna oly elszomorító, az, hogy homokot nem is találni, csak állítani lehet, hogy volt ottan homok. Mindent átolvastam, soká vizsgáltam s azt kérdeztem magamtól: mi újat tanultam hát e történelmi részletekből?... Azt ajánlom, egészítsük ki Renant annak vizsgálatával, mint végződtek azon időben a természeti szükségletek. Minden csak haladás, csak evolúció. Talán szükséges a milieut és a fejlődést tanulmányozni, ha egy növényt vagy az embert, mint politikai lényt, akarjuk megismerni. De a szép, igaz és jó megértéséhez nem szükséges a milieu tanulmányozása, ennek semmi köze sem lehet ezen fogalmakhoz. Ott egyenes síkságon járunk, emitt pedig egészen más irányban — vagy fölfelé vagy alá». A *L'avenir de la science*ot is olvasta Tolsztoj, s abban több jót talált (282. levél).

A mi Tolsztojt Pascalhoz vonzza, lelkének hajlama, az idegenítette így el Renantól. Különben a költői és szenvedélyes gondolkozókat szerette, Rousseaut is, kinek *Emiljét* a legfontosabb nevelési művek egyikének tartja.

Az orosz írók közül Herzent említi (237. levél). «Mily csodálatos író! Az orosz élet az utolsó húsz esztendő alatt nem lett volna ilyen, ha ez az író rejtve marad az ifjúság előtt.»

Többször ír Turgenyevről, a kivel szemben, mint ismeretes, rövid barátsága hosszú gyűlölséggé változott (29. és 63. levél). A művészt sem becsülte Turgenyevben kellőképpen. «Elolvastam az *Előestét* — írja Fetnek 1860-ban (51. levél.). — Azt hiszem, egészen fölösleges elbeszéléseket írni, kivált ha oly emberek olvassák, a kik a nélkül is szomorúak és nem tudják, mit kezdjenek az élettel. Különben ez az elbeszélés sokkal jobb a *Nemesi fészeknél*; egy pár ellenszenves alak, mint a művész és az apa, kitűnően van meglátva. A többiek azonban nemcsak nem eléggé tipikusak, hanem gondolataikban s életfelfogásukban sincs semmi jellemző, sőt egészen trivialisak. Különben ez Turgenyevnek rendes hibája. A leány alakja mód fölött gyöngye: «Ah, mint szeretlek . . . szempillái hosszúak voltak. Általában mindig csudálkozom azon, hogy Turgenyev az ő okossága s finom költői érzéke mellett nem tudja magát távol tartani a banális írásmodortól. Különösen sok a trivialis visszajeszto leírásaiban, melyek Gogolyra emlékeztetnek. Itt semmi emberség, semmi részvét nem érezhető az alakokkal; a szerző csak ostromozza az emberi gyöngéket, a nélkül, hogy részvéttel volna

irántuk. Ez beteges ellentétben áll a liberalismus hangjával és szellemével. Ilyesmi csak az ősidőkben vagy Gogoly korában tetszhetett. De hozzá kell tenni, hogy Gogolynál, ha egyes jelentéktelen alakokon nem szánakozunk is, legalább kedvünk volna őket istenesen lehordani, vagy annyira nevetnünk kell rajtuk, hogy belebetegszünk, de nem a Turgenyev módján, a ki mélabúban és dispepsiában szenved. De azt meg kell adni: senki sem tudna ma ily elbeszélést írni, habár ennek nem lesz is sikere». — Hét évvel később a *Füstről* ír, ugyancsak Fetnek (84. levél). «Nézetem a *Füstről* a következő: Minden költemény ereje a szeretetben áll; ez erő irányát azonban a jellem szabja meg; a szeretet hatalma nélkül nincs költészet; a rossz útra tért erő, kellemetlen, gyöngé jellemű költő visszatetsző. A *Füstben* azonban alig van valamicske szeretet bármi iránt is s alig van költészet, inkább szinte némi pártulfogása a könnyelmű és kaczer házasságtörésnek s azért a költészet ez elbeszélésben visszatetsző. Tartózkodom e véleményem kimondásától, mert a szerzőt személye szerint nem szeretem s nem tudom tárgyilagosan bírálni». Dosztojevszkijt hasonlóképen keményen ítéli meg, midőn túlbecsüléséről beszél (201. levél.) «Túlbecsülése egészen chablon-szerű, akár csak az a körülmény, hogy szentnek vagy próféta-nak tartják őt, a ki még a legádázabb küzdelemben halt meg a jó és rossz között. Bizonyára van benne valami érdekes és megindító, de mégis bajos valakit, a ki csupa küzdés és vívódás, mintaképül állítani az utókor elé.» Ugyane levelében (1883) azt írja, hogy megszerette Turgenyevet, «csak mert nincsenek szeszélyei és bogarai s nyugodtan rábízhatja magát az ember, míg vannak csodálatosan futó paripák, melyekkel mégsem juthatni messzire . . . Turgenyev túl fogja élni Dosztojevszkijt, nem mintha nagyobb művész volna, csak mert nincsenek szeszélyei».

E szigorú ítéletek dolgában megvan Tolsztojnak az a mentése, hogy magával sem bánt enyhébben. «Akárhogy csűrömcavarom a dolgot, — írja 1858-ban (49. levél), úgy találom, a bölcsesség tetőpontja az, hogy örvendjek a mások költészetének, a magaméval pedig, elrettentő formája miatt, ne álljak az emberek elé, hanem élvezzem magamban, mint a mindennapi kenyeret. Közben néha egyszerre megragad a vágy, hogy nagy emberré legyek s akkor mérgeledöm, hogy még eddig nem lettem azzá. Ilyenkor siettemben korábban kelek, . . . hogy hamarabb hozzáláthassak.» Érdemeit is világosan látja. A második Sebastopoli-kép küldésekor azt írja Nekraszovnak (1855. 30.

levél): «Sivár orthographiája ellenére is, melyet legyen szíves corrigáltatni, ha a czikk a censura törlései nélkül jelenhetnék meg, a mire az író minden erejéből törekszik, azt talán megengedi ön, hogy ilyenforma katonai czikk nálunk sajnos — igen kevés jelent meg nyomtatásban, vagy egy sem». Soká és lelkiismeretesen, ezer aggodalom közt dolgozik egy-egy művén, de közbe sokszor nagy szünetek esnek, mikor a falusi iskola s egyéb eszméi foglalják el. 1863-ban azt írja Fetnek (71. levél): «Annnyira távol élek az irodalomtól s művészettől, hogy ha egy olyan levelet kapok, mint az öné, első érzésem a csodálkozás. Ki is írta voltaképen *A kozákokat* és *Polikuskát*? S mi értelme van az ilyesmi fölött való szemlélődésnek? A papir türelmes; a szerkesztő mindent kinyomtat és megfizet. De ez csak az első percz hatása. Ha az ember behatol a szavak értelmébe s egy kicsit elgondolkozik, agyának egyik szögletében ócska holmik közt ráakad valami határozatlanra, a minek a neve: művészet. *Polikuska* egy ember fecsegése egy önkényes thema körül, mindenesetre oly emberé, a ki tud írni, de *A kozákok*, ha rossz is, «telivér» munka». Sokat gondolkozik az orosz nyelvről. «Előttem a mi mai orosz nyelvünk és fordulatai nagyon visszatetszők s önkénytelenül folyvást egy más nyelvről álmodom, arról, a mely a nép nyelve lett». Máshol egy népies folyóirat kiadónőjének azt mondja (123. levél): «Nem tanításképen mondom s nem akarok paradoxont felállítani, de tapasztalatból tudom, hogy a ki teljesen világos és egyszerű nyelven ír, soha sem írhat semmi rosszat. Ilyen nyelven minden ostobaság olyan visszariasztón hat, hogy az ember kénytelen félrevetni. Minden nyakatekertség rögtön oly nevetségesnek látszik, ha értelmetlen phrasisok nélkül jelenik meg s minden tudákos vagy népszerűn tudományos, de komolyan nem vehető és téves (a minő cikkekkel népszerű folyóirataink tömvék), a szólamoktól megfosztva és érthető nyelven kifejezve, oly ostobának és nyomorúságosnak tetszik, hogy félredobásra kínálkozik».

Két nagy munkájáról is ejt pár szót Tolsztoj. 1865 januárjában, a *Háboru és béke* megjelenésének küszöbén, azt írja Fetnek: «Kérem, írja meg könyvemről nézetét kimerítően. A maga nézetét s még egy férfiét, a kit mind kevésbbé szeretek, a mint magam növök: Turgenyevét, a melyre mégis sokat tartok. A mi munkám régebben megjelent, csak styl gyakorlatnak tekintem; a mi most van megjelenőben, jobban tetszik, de még mindig gyöngye, mint a kezdet rendesen. Hogy' lesz ezután —

oh jaj! Irja meg, mit szólnak hozzá különböző körökben s főképpen, mint hat a tömegre. Alkalmasint észre sem veszik. Ez készen talál s nem is bánom. Csak ne szidják, mert az lehangol». Később azt írja egyik jó ismerőiséhez (130. levél): «Igaza van, a *Háboru és béke* folyvást nő szememben. Nagyon különösen, de mégis jól esik, ha valaki egy-egy jelenetére emlékeztet, . . . hanem sajátságos módon csak egyes jelenetekre emlékszem az egészről. a többit elfelejtettem».

1874 ben *Karenin Annáról* ír *Fetnek* (130. levél): «Ön dicséri regényemet, ez igen jól esik. Úgy hallom, mások is dicsérik; de aligha volt még író a világon a siker iránt annyira közönyös, mint én vagyok». Strachownak pedig azt írja (141. levél): «Ha rövidlátó bírálók azt képzelik, hogy csak azt írtam meg, a mit éppen tetszett, — például azt, hogyan ebédel Oblonskij s milyenek Karenin asszony vállai — akkor tévednek. Mindenben vagy legalább majdnem mindenben, a mit írtam, az vezet, hogy összeszedjem gondolataimat, a melyek összetartoznak. de minden egyes gondolat, a mely önálló kifejezésre jut, elveszti értelmét és ellapul, ha magában, a többi közül kiszakítva nézik. De magát a kapcsolatot, úgy hiszem, nem egy gondolat teszi, hanem egészen más; lehetetlen ennek alapját szavakban kifejezni, csak közvetve lehetséges, — a szereplők szavaiban, jelenetek és helyzetek által. Egyik legerősebb bizonyítéka ennek szememben Wronskij öngyilkosságának rajza . . . Az a fejezet, hogyan fogja fel szerepét Wronskij a férjjel való találkozás után, már rég készen állt. Már a correcturához láttam, mikor Wronskij egészen váratlanul, de egyszersmind kikerülhetlenül pisztoly után nyult. S most kiderül, hogy ez a további fejlődéshez organikusan szükséges volt».

Tanainak csirái is feltűnedeznek leveleiben, fiatal kora óta, főkép a mély vallásosság s az önelemzés szenvedélyében. 1851-ben a Kaukázusban azt írja naplójába (10. sz. levél): «Elimádkoztam rendes imádságaimat . . . Ha az imát könnyörgésnek vagy háladásnak vesszük, akkor nem imádkoztam. A mi után epedtem, az valami magasztos, jó volt, a mit szóval föl nem érek, ámbár egészen tisztán éreztem, mi után sovárgok. Össze akartam olvadni a mindent magában foglaló lényvel és könnyörgtem, hogy bocsássa meg vétkeimet. De mégsem, nem könnyörgtem, mert éreztem, ha ezt a pillanatot megadta, azzal már megbocsátott. Fohászkodtam s egyben éreztem, hogy nincs mit kérnem, hogy nem is tudok könnyörögni és nem értek hozzá. De köszönetem

nem szavakból állt, csak gondolatból. Egy érzésben olvadt össze bennem minden: könyörgésem és hálám. A félelem egészen eltűnt; semmi határozott érzést nem tudtam volna megkülönböztetni, se szeretetet, se hitet, se reményt, — de nem, tegnapi érzésem Istennek szeretete volt, a mi minden jót magába foglal s kizár minden rosszat. Mily rettentő volt életünk apróságaira és bűneire gondolnom! Nem értem, hogy' csábíthatott egykor efféle. Mint könyörögtem tiszta szívemből Istenhez, hogy fogadjon ölébe! Ment voltam minden testiségtől — egészen — s mégis, megint hatalmába estem a testi életnek, egy óra sem telt belé, újra hallgattam a bűn, a hiúság szavára; tudtam, honnan jönnek e hangok, hogy megsemmisítették boldogságomat, küzdöttem ellenök és elbuktam. Elaludtam s hírről és asszonyokkal álmodtam s egyéb ilyesről; de nem az én hibám, nem lehetett máskép. Örök boldogság e földön lehetetlen és a szenvedés szükséges. Hogy miért? Azt nem tudom. S hogyan mondhatom: nem tudom? Hogyan lehet azt hinnem, hogy a gondviselés útjai kifürkészhetők? Hiszen ez az értelem forrása s az értelem azt akarná megismerni, a mi . . . Az értelem örvények szélén bukdácsol, az érzelem pedig fél illetni. Én hálát érzek e boldog pillanatokért, melyek megismertették velem semmiségemet és nagyságomat. Imádkozni szeretnék, de nem tudok, megismerésre vágyom s nincs hozzá bátorságom. Istenem, kezeidbe ajánlom lelkemet!» Ifjúkori leveleiben ritka ez a hang, a nyolczvanas években azonban ez válik uralkodóvá. Sokat ír készülő röpiratairól, biblia-fordításáról, a magánvagyon eltörlésére vonatkozó hite- és terveiről, az iszákosság ellen irányuló tevékenységről. «Ha nem a hírnév kedvéért, hanem Istenért dolgozunk, minden munka egyforma értékű . . . Fő, hogy az ember odaadja, a mije van!» (230. levél.) Tanaiban nem kevés ellenmondásra akadni, de a jó érzés, nemes törekvés közös vonása minden sorának. Maga is beszél 'meghaladott álláspontokról', a mi természetes. Gondolkodásának, mely élete phasisaival szoros kapcsolatban fejlődött s mindig magából indult ki, mintegy a maga életét véve általános például, — érdekes összefoglalása van itt közölve naplójából (268. sz. levél). «Az ember három phasist él át; én most vagyok a harmadikban. Az elsőben az ember csak hajlamainak és szenvedélyeinek él: evés, ivás. élvezetek, vadászat, asszonyok, becsvágy, büszkeség, ezek töltik ki életét. Így volt ez nálam is, harminczadik évemig . . . Aztán kezdődött az érdeklődés az ember jóvoltáért, minden emberéért, az egész

emberiségéért, ez egészen bizonyosan az iskolára vonatkozó tervekkel vette kezdetét, habár az ilyen élet utáni törekvés már előbb is fölébredt bennem; ez érdeklődést eleinte háttérbe szorította a családi élet, de utóbb rettentő erővel támadt föl, egy időben az egyéni élet semmiségének fölismerésével. Ez a törekvés oly erős volt s annyira kitöltötte egész életemet, mint előbb az egyéni boldogságra való törekvés. Most iparkodásom lanyhultát veszem észre: nem tölti be életemet, nem ragad magával, elébb latra kell vetnem, vajon ez a tevékenység — mely az emberek anyagi gyámolítására, az iszákosság elleni küzdelemre, az egyház és kormányzat babonái ellen irányul — valóban jó-e. Érzem, hogy egy új életterv nő bennem, nem nő, hanem jegeczül, kibontakozik, az új terv, mely a réginek helyébe lép s mely ép úgy magában foglalja az emberek javáért való küzdelmet, mint a hogy benne rejtett az egyéni élet után való törekvésben. Ez az új terv Isten szolgálata, akaratának teljesítése ez életben, mely rám bízott. Nem az *én* tökéletesülése, nem. Ez előbb volt s önszeretettel járt. A mostani egészen más: isteni, nem testi tisztaság után való törekvés. A testi tisztátalanság utálatos, de ezt a törekvést nem zavarja; ezt kivált hazugságok zavarják, az emberekkel s önmagunkkal szemben. A törekvés ez után az élet után, a hozzá való előkészület már elfoglalja az előbbinek helyét, úgy kél elő, mint valami tojásból s teljesen ki-elégít; . . . miközben ez életre készülök, biztosabban elérem a czélt, az emberiség javát, mintha ezt tűzném czélul. A mint most Isten után, az isteni rész tisztaságára törekszem magamban, azon élet után, melynek kedvéért itt a tisztaság megvalósul. — biztosabban elérem a köz javát és a magamét, bizonyos fokig kényelmesen, kétség nélkül és vidáman. — Isten segéljen ebben.»

E sorok őszintén és világosan tárják elénk Tolsztoj benső életének s fejlődésének szakait.

v. g.

Helyreigazítás.

Wlassics Gyulának gr. Andrássy Gyuláról szóló tanulmányában a múlt évi deczemberi (408-ik) szám 336. lapján az utolsó sorban bosszantó sajtóhiba maradt meg. Az van mondva, hogy «a dualismust Magyarországon a magyarságra, Németországon a németiségre kell építeni.» Világos, hogy itt *Austriában* olvasandó. A kéziratban helyesen van; a hibát a másoló vagy szedő követte el.

II. RÁKÓCZI FERENCZ BUKÁSÁRÓL.*

A kuruczok között harczuk kezdetétől fogva találkoztak olyanok, a kik Rákóczinál olcsóbbak voltak és a tőle követelt biztosítékok nélkül is készek voltak meghódolni. Rákóczi erre a tényre a francia királylyal szemben többször hivatkozik is. A lutheránusok körében, mint ezt az ezen felekezethez tartozó Okolicsányi Bécsben kifejti, már a harczok első éveiben erősen hódít az az irány, hogy a vallásbeli sérelmek megszűnte esetében a fegyvert le kell tenni. Az ónodi országgyűlés véres jelenetét is a követek egy részének lanyha hangulata okozza.

Rákóczi mindig félt attól, hogy a nemzet «megunja» a harczokat, hogy nem lesz «állhatatos» s hogy módot fog adni arra, hogy «az egyenetlenséget, a melylyel eddig is mindenkor hazánkon győzelmet vett ellenségünk, körünkben hintsék és béhozzák.»

* Felolvasta szerző rendes-tagsági székfoglaló gyanánt a M. T. Akadémiának febr. 6-án tartott ülésén.

E tanulmányt szerzője a *Budapesti Szemlének* engedte át közzéttételre, a márcziusi számra, a napilapoknak csupán rövid kivonatok vagy részletek közlését engedve meg. Ennek ellenére a czikk mindjárt felolvastatása után egészében megjelent a *Pester Lloyd* febr. 7. és 8-iki számaiban, a szerzőnek tudta és beleegyezése, s a *Budapesti Szemle* szerkesztőjének engedélye nélkül, ki a folytatás ellen tiltakozott is. E közleményeknek egy, a *Bp. Szemle* nyomdájából illetéktelen úton kikerült, még corrigálatlan levonat szolgált alapul, melynek sajtóhibáit a német fordítás megtartja, javításait, apró toldásait ellenben mellözi, megszámozatlan hasábjait pedig összecseréli, egy egész hasábot a tárgyalás derekáról a befejezés után tesz, megrontva az egész tanulmányt. E folyóirat szerkesztője nem akarja a szerző nevét szerkesztői hercze-hurczába belevonni, azért most beéri e tények elmondásával s azzal, hogy tiltakozzék ez eljárás ellen, mely sérti és kijátsza az író rendelkezési és tulajdonjogát s a folyóiratét is.

S a mitől a fejedelem tartott, az be is következett.

A nemzeti ügy hanyatlásával egyenes arányban apad a magyarok önbizalma és harci bátorságuk s növekszik az egyenletlenség. Az 1708-diki esztendő végén Rákóczi azt írja az egybegyűlt rendekről, hogy a békesség «óhajtságában annyira kiadják magukat, hogy minden difficultás nélkül széltiliben beszélnek desperatióból esett kívánságukat», s ezért arra kéri Károlyi Sándort, hogy a tiszántúli hadakat azzal az utasítással küldje el a gyűlésre, hogy jó feltételek nélkül békülni nem szabad.

S Bercsényi azt írja, hogy ha volna «csak egy hurivári, mingyárt feleszméljük magunkat» s «elfelejti mégis ez az magyar kínját, mint az szülő asszony, mihelyt egy kis reménysége» van.

De a trencsényi csata óta (1708) rohamosan hanyatlak Rákóczi szerencséje és nincs többé «hurivári», nincs többé «reménysége» a kurucznak. Ezért fogy a bátorsága. Hisz' igaza volt Bercsényinek, midőn azt mondja, hogy nem törvény, nem rend, nem erény, hanem siker és remény uralkodnak a népek lelkén s igaza volt Rákóczinak, a ki azt jósolja, hogy, «ha jó lesz dolgunk, szent lesz a confederatio, ha rosszul, lengyel hit lesz belőle.» Rendesen így szokott ez lenni. A reménytelenség olyan nagy, hogy, mint Bercsényi panaszkodik, «már az ördögre is hallgatnának, ha könnyebbséget ígérne.»

A kuruczok többé nem akarnak verekedni. Mind általánosabbá válik köztük a béke vágya. Napról-napra szaporodik azok száma, a kik a király kegyelmét kérik és a kik a zászlót, a melyre felesküdték, elhagyják. Számos őszinte kurucz a táborból elmarad és ki elbujdosik, ki megadja magát a győzelmes császáriaknak. Mind kevesebben tartanak ki Rákóczi zászlói mellett és egyre összezsugorodik az a földterület, a melyen hadai még uralkodnak és a melyből élnek.

S a kik együtt maradnak, azok is kerülnek a harcot és nem akarják életüket vesztett ügyért kockáztatni.

Rákóczi látja ügyének ezen rohamos hanyatlását és bizonyosnak tartja, hogy bekövetkezik, a mitől már koráb-

ban is félt s hogy az ellenállás lángja «elalszik mint gyertya.»

Ily helyzetükben a kuruczokat az egyszerű fegyverletételtől és hadaiknak minden eredmény nélkül való végleges fölосzlásától csak két körülmény mentette meg.

Az egyik az volt, hogy a császár olyan magyart állított hadai élére, mint a minő Pálffy János volt; a másik, hogy Rákóczi a békealkut Károlyi Sándorra bízta.

Rákóczi megszokott objectivitásával azt írja ellenfeléről, a magyar labancz-pártról, hogy már a multban is gyakran «a nemzet egy részét az német hűségében csak azért conserválta», hogy «győzelmekor ne prætendálhasssa az idegen nemzet az egész országnak hűtlenségét és következésképen ne tulajdoníthassa magának ezen hazát, úgy, mint fegyverrel nyert országot.» Rákóczi igazat mondott. A labanczok történelmi hivatása az volt, hogy közvetítsenek a király és a nemzet között a béke föntartása érdekében, ha pedig ez nem sikerül, a békét az alkotmány megmentése mellett hozzák újra létre és a győzelmes udvart tartásák vissza a legvégsőtől.

Pálffy meg is akar felelni ezen kötelességének. Érzi, hogy legyőzhetné a kuruczokat, de tudja, hogy végleges győzelme esetében az alkotmányt nem menthetné meg s ezért mindenkifölött békét akar közvetíteni. Lelkes híve a királynak és kész érte magyar vért ontani, de mégsem tagadja meg magyar voltát s példás türelemmel és kitartással fáradozik a béke megkötésén.

Mint Vaya ősi kastélyában Rákóczinak mondja, Pálffy attól fél, hogy ha a császári hadak a kuruczokat leverik, a magyarokkal úgy bánnak majd el, mint a hogyan a harminczéves háborúban a csehekkel elbántak és ezért lesz egész erejével a béke apostolává. De sok nehézséggel kell megküzdenie.

Bécsben a harczot a legszivesebben alku nélkül fegyverrel szeretnék befejezni. Savoyai Eugen herczeg, a ki a bécsi udvarnál vezérlő szerepet vitt és a kinek barátjai foglalják el a ministeri állásokat, következetesen azon az állásponton van, hogy a magyarok kibékítését nem

alkura, hanem a fegyverekre kell bízni s hogy a lázadás vezetőit az amnestiából ki kell zárni. Mikor Pálffy hírt ad az alkudozások megkezdéséről és arról, hogy rövid fegyverszünetet engedett a kuruczoknak, Eugen meg akarja ezért róni, mert «nem jó a rebellisekkel jól bántani és nekik nagy reményeket adni.» Eugen azoknak, a kik kegyelmet kapnak, csak 10,000 forint értékű birtokot akar meghagyni. «Annyi kárt okoztak az átalkodott forradalmárok, hogy jószágot nem érdemelnek.»

Eugen ezen felfogása ellenére József király Pálffynak ad igazat és a további tárgyalásokkal őt bizza meg. Igaz, hogy ellenőrzőül német tanácsost küld melléje.

Józsefet ezen elhatározására jóindulatán kívül fontos érdekek is indították.

Hosszúra nyult ellenállásunk és minden magyar ragaszkodása ősi szabadságához Bécsben azt a meggyőződést érlelte meg, hogy a magyar jogok helyreállítása nélkül a magyar nemzet kimerültsége ellenére állandó békére számot nem tarthatni. Nehem generális azt mondta a császárnak, hogy adja meg az ország szabadságát, «mert míg egy kenyér és egy tehén találtatik Magyarországon, békesség nem lesz», elijesztő például állítva föl Herbeville és Rabutin seregeit, a melyekhez hasonló ármádiája a császárnak «sem nem volt, sem nem lesz» s a melyek mégis elvesztek.

Úgy tetszik, a külföldnek is az a véleménye, hogy a magyarok a német zsarnokságát sohasem fogják békével eltűrni.

Palmes angol diplomata azt írja miniserének, hogy a bécsi udvar «despota» uralmat akarna meghonosítani, de minden fajta magyar ellenzi ezt s különösen a németektől gyakorolt despotismus gyűlöletes nálunk, mert a németek iránt nagy az ellenszenv (1710 szeptember). Bolimbroke, a nagyeszű angol államferfiu pedig azt írja Palmesnek, hogy a magyarok «annyira a szabadsághoz szoktak, hogy erőszak és elnyomás sohasem fogják őket arra szorítani, hogy csendesek legyenek az osztrák kormány alatt. De elnézéssel könnyen megszerezhetők és igaz privilegiumaik helyreállításával békés alattvalókká tehetők.»

A gyors megegyezést a bécsi udvarra nézve az is kívánatosná teszi, hogy azt a császár szövetségesei, a tengeri hatalmak, újra sürgetik.

Bécsben attól tartanak, hogy kénytelenek lesznek Anglia és Hollandia közvetítését megint elfogadni és ismét eltérni, hogy idegen hatalmak a magyar belügyekbe beleszóljanak.

S ehhez járul az is, hogy a tengeri hatalmakba vetett bizalom ezen időben Bécsben megrendült.

Az aggódó osztrák diplomácia több tünetét látja annak, hogy Angliában nagy fordulat van készülöben és hogy ott a béke pártja kerekedik felül. Marlborough, a háború főszószólója, elveszti döntő befolyását a királynő elhatározásaira, barátai kénytelenek odahagyni állásukat és ellenfelei lesznek ministerekké.

Az elkeseredett Gallas, a londoni osztrák követ, azt írja, hogy Anglia a «canaille» paradicsoma és hogy a királynő annyira gyűlöli Marlborough nejét, a ki azelőtt mindenható barátnője volt, hogy képes volna, ha ezzel őt bántathatná, Angliát is tönkre tenni.

E szerint az sincs kizárva, hogy a kimerült és elszegegyedett Ausztria egymaga lesz kénytelen a harczt folytatni, a mely reá nézve az utolsó időkben még Spanyolországban is, a hol legtöbb eredményt tudott elérni, rosszra fordult. Rákóczi szünetlen munkája Péter czárnál, a lengyel királynál és a porosz királynál szintén veszélyes eshetőségekkel fenyeget. Hát ha sikerül neki Pétert, a ki a béke érdekében közvetíteni akart és a kit visszautasításával és czímezésével az udvar megsértett, a magyarok mellett harcza vinni.

Ezek a tekintetek lehetnek hatással József királyra, a mikor sikerei ellenére kész az amnestiát és mindazt megadni, a mit sikerei előtt és reá nézve sokkal kedvezőtlenebb körülmények között kilátásba helyezett s kész lemondani a kuruczok föltétlen megadásától várt nagy előnyökről.

Másfelől Rákóczi a kuruczok békevágya miatt kénytelen békealkudozásokba bocsátkozni.

Rákóczi ugyanazt a tapasztalatot teszi, a melyre korábban Bethlen Gábor és Thököly jutottak s a mit később

Kossuth Lajos is keservesen érzett, hogy a siker pillanatában a nemzet hamar támaszt messzemenő követeléseket és lelkesedéssel követi azt a vezért, a ki czéljául a legtöbb és a legtetszetősebb eredményt tűzi ki, de nehéz időkben és súlyos veszélyek közben nem tart ki mellette. Újra is bebizonyul, hogy valóban heroikus erőfeszítést a nemzet csak politikai defensívában, csak létének és jogainak védelmében fejt ki és hogy semmi eskü és elv nem bírja arra, hogy nehéz körülmények között új jogok kivívásáért állhatatos harczot folytasson.

Mikor a nemzet Pálffy kinevezéséből és jóindulatú magatartásából azt a reményt meríti, hogy Bécsben a békét végül komolyan akarják, a béke vágya ellenállhatatlan erővel terjed és a kurucok többsége azokról a követelésekről, a melyeket nemrég Rákóczival együtt állapított meg, készségesen letesz.

Ezen hangulat miatt kénytelen Rákóczi békealkudozásokba bocsátkozni.

Nyiltan meg is mondja ezt a királynak, a mikor a béke megkötése végett hozzája fordul. (1711 febr. 3.)

Azt írja neki, hogy mivel a vármegyék nagyobb része már ügyis visszatért «Fölséged hívségére, magam bosszúállást kívánó indulatomnak és megátalkodásomnak tulajdoníthatná, ha az óhajtott szentbékesség... módját elmulasztanám, mind azért, hogy Hazabeliek kiontandó vére megállíttassék, mind pedig, hogy Hazánknak utolsó pusztulása eltávoztassék».

Rákóczi az alkudozással időt is remélt nyerni. Azt hitte, hogy ha békeföltételeit nem fogadják el, mint eddig, ezentúl is módjában lesz a tárgyalásokat megszakítani.

E számítása azonban nem vált be. A tőle taktikából megindított alku komolylyá, sőt reá nézve tragikussá válik, mert a nemzet az eddig követett politikájáért újabb áldozatot hozni nem akar és mert az a férfiú, a kire Rákóczi az alku folytatását bízta, éppen arra való volt, hogy a nemzetnek békevágyát kielégítse.

Úgy tetszik, Károlyi Sándor azok közé tartozik, a kik kezdettől fogva kevesebbel is beérték volna, mint Rákóczi.

Bercsényi már 1705-ben kifogásolja, hogy Károlyi két leveleiben is írja: «Az Istenért béküljünk!» Károlyinak 1706-ban már olyan kevés a reménye, hogy ezt írja feleségének: «Isten után egyébben nem bízom, csak a törökben».

1710-ben Károlyi éles szeme megismeri, hogy a kurucok állapota már teljesen reménytelen. Látja, hogy fegyverrel nem bírnak többé ellentállani, nem bírnak többé kedvező feltételeket kieroszakolni és látja, hogy a külföldbe helyezett remény is illusio volt. Ezért a gondviselés különös kegyének tekinti azt, hogy az ellenség még szóba áll velük és hogy kétoldalú egyezményt köthetni azzal, a ki minden kikötés és feltétel elfogadása nélkül is a helyzet ura lenne.

Károlyi nem idealista és hazája mellett önmagára is gondol. Nem akarja elérhetetlen czélok kedvéért saját vagytonát és otthonát elveszíteni. Nem szenvedélyes pártember. Azt írja magáról, hogy sem nem kurucz, sem nem labancz, hanem igaz magyar. E mellett határozott és erős akaratú, értelmes ember, a ki Rákóczi nézete szerint legjobb generalisává vált, a ki rátermett arra, hogy önálló útra térjen és a ki akaratát érvényesíteni is bírja. A mint Pálffy komoly béke-szándékáról meggyőződik, Károlyi teljes erejével és elszántságával melléje áll és a békét meg akarja kötni. Rákóczi azt hiszi, hogy hatalmában lesz, ha feltételeit visszautasítják, a békealkut megszakítani, de a remény, a melyet az általa megindított tárgyalások felébresztettek, nálánál erősebbnek bizonyul. Károlyi a kuruczság békehajlámában olyan hatalmas szövetségesre talál, hogy, a mint Pálffyval megegyezésre jut, még a szeretett vezérrel is meg bír küzdeni. Rákóczi, a ki a kurucok régi szellemét testesíti meg és a ki előbbeni céljaihoz ragaszkodik, ellentétbe jön azzal, a mit hívei a jelenben akarnak és ezért elbukik. Következetessége izolálja. Saját pártja a változott körülményekhez alkalmazkodik, ő azonban ezt nem véli megtehetni.

Rákóczi nem olyan, mint Károlyi; ő valódi idealista, a kit a sors megtörni nem bír. De azért korántsem vak. Mint világos eszű ember jól látja, hogy a kurucok mindinkább elgyengülnek és hogy bátorságuk egyre fogy. Látja,

hogy a külföldi segítség elérése is problematikus. De valami megmagyarázhatatlan erő, a nemzet igazába vetett meg nem ingatható bizalom, reményeit minden számítás ellenére ébren tartja.

Nem bír azzal a gondolattal kibékülni, hogy annyi szenvedés és szent akarat és olyan igaz ügy, mint az övé, czélt ne érjen. Leveleiben írja, hogy «én mindenkor csak jót remélek, mert Isten irgalmassága ellen való dolog volna elhagyni nemzetünket és meglátja Kegyelmed, a külső országból segít meg». Többször írja, hogy Isten nem hagyja el a benne bízókat és a kik kitartanak, azok elérik céljaikat. Annyira optimista, hogy még a pestis kitörése alkalomával is azt reméli, hogy az fogja a német hadakat megállítani. A magyarok nem az Isten választott népe, de egy kis kitartással azzá lehet és Isten megsegíti őket.

Miként a pestistől nem fél és miként Bercsényinek mondja, hogy ha kötelességét teljesíti, Isten meg fogja oltalmazni, éppen úgy bízik nemzete sorsában és azt hiszi, hogy ha kitart, jóra fog még minden fordulni. Hisz — a biblia szerint — az ígéret földjét csak az nem látta, a ki bizalmát az Isten ígéreteibe elvesztette.

A fejedelem bízik benne, hogy fáradhatatlan munkássága meghozza gyümölcsét és hogy valamelyik külföldi hatalom megsegíti. Ez időben főleg Péter orosz czáriba helyezi reményét. Az ő garantiája mellett akarná a békét megkötni.

Rákóczi abban is hisz, hogy az európai általános béke létrejön és hogy abba a magyarokat is felveszik. A békére való hajlandóság csakugyan már olyan erős volt Franciaországban, Angliában és Hollandiában, hogy nemsokára Rákóczi bukása után ezek a hatalmak egymással békét kötnek.

Rákóczi tehát helyesen ítélte s csak az erő hiányzott a nemzetben ahhoz, hogy a béke tényleges létrejöttét még fegyverben várja meg.

S optimista természetéből eredő önkénytelen bizalmán kívül Rákóczit az is tartóztatja a Pálffyval való megegyezéstől, hogy a királyi szóban éppenséggel nem bízik.

Annyira becsületes ember ő maga, hogy azoknak nem hisz, a kik szavukat megszegették és nem akarja az ország «törvényei megtartásának minden biztosításául az annyszor megszegett királyi szót» elfogadni.

S e tekintetben Pálffy jóakarata sem nyugtatja meg.

Azon nevezetes levelében, a melyet 1711 április 18-án azon híveinek írt, a kik Pálffy feltételeit el akarták fogadni, Rákóczi azt mondja, hogy: «Elgondoljuk, hogy Pálffy úrnak az magyarul szóló sípja elbájolta az Kegyelmetek fülét, de Pálffy úr nem parancsol Bécsnek, neki is német parancsol s nem ő az németnek, sőt maga is németül szolgál a németnek s megvallja végre magyarul, hogy nem tehet róla. Gondolja el Kegyelmed, lehet-e nagyobb plenipotentia Pálffy úrnak, mint Karaffának vala» s Karaffa azon ígéreteit, a melyeket a Thököly-harczok idejében Munkács vára capitulatiojakor tett, mégsem tartották meg.

Rákóczi ezért nem hajlandó lemondani azokról a követelésekről, a melyeknek az volt a céljuk, hogy a nemzet a béke feltételeinek megtartását fegyveres kézzel is biztosíthassa. Ezért ragaszkodik a külhatalmak garantiájához, ezért követeli Erdély önállóságát, ezért tiltja el Károlyit a béke megkötésétől s ezért nem járul hozzá a megkötött békéhez sem.

De hiábavaló volt minden tiltakozása. Károlyi és Pálffy együttes törekvése diadalmaskodott. Ez a két férfiú nehéz és nagy munkát végez. Mindegyikök túlmegy megbízója szándékán. Pálffy saját felelősségére és veszélyére fegyverszünetet enged, Rákóczival találkozik és, úgy tetszik, meszszebb megy, mint Bécsben eleinte akarták, a honnan azt az utasítást kapta, hogy csak egyenként tárgyaljon az elégedetlenekkel és egyenként adjon nekik amnestiát, ő ellenben valamennyi kuruczra kiterjedő békét köt. A haditanácsnak melléje adott tagja, Locher is nehézségeket támaszt és mivel nem bízik a magyarokban, Pálffy arra unszolja, hogy ne adjon nekik annyi időt, hanem indítsa meg ellenük a támadást. Pálffy azt írja róla, hogy «nagynehezen egy kis várakozásra és jobb gondolkozásra hozhatta».

Pálffynek arra is kell vigyáznia, hogy mint mondja, az udvartól táplált «gyanosságot» elkerülje.

Pálffy mégis szerencsésebb Károlynál, mert neki utólag legalább sikerül ura teljes megegyezését elnyernie, holott Károlyi az egyezséget Rákóczi ellen köti meg.

A bécsi udvart József császárnak időközben bekövetkezett halála juttatja nehéz helyzetbe és teszi békülékenynyé.

Mivel Károly, az új király, Spanyolország trónjára is igényt támasztott, kérdésessé válik, akar-e majd Anglia és Hollandia továbbá is küzdeni azért, hogy olyan Habsburg-birodalmat hozzanak létre, a mely még nagyobb volna V. Károly birodalmánál? A tengeri hatalmak a háborút a francziáktól veszélyeztetett európai egyensúly föntartása czéljából indították meg. Akarnak-e majd újabb súlyos áldozatokat hozni, a mikor ezt az egyensúlyt a Habsburgok talán még inkább veszélyeztethetik, mint XIV. Lajos?

Ezen aggodalom hatásánál fogva a bécsi udvar elfogadja Pálffy egyezségét, noha már bizalmatlanná vált iránta és az utolsó pillanatban vissza akarta hívni, nehogy magyar alkudjék, a kiben még akkor sem bíznak meg, ha hűségeért ezer csatában kockáztatta életét.

Így létrejön a szatmári béke, a mely amnestiát biztosít valamennyi kurucznak, a kik záros határidőn belül visszatérnek a hűségre, s a mely azt az ígéretet foglalja magában, hogy a király az összes magyar törvényeket, beleértve a protestánsokat védő törvényeket is, vissza fogja állítani.

Pálffy osztatlan elismerés illeti meg fáradozásáért. Egyesegyedül hazafiúi intenióból vállalt terhes felelősséget. Valóban messze a közepszerűség fölé emelkedik az ő érdeme, mert cselekedeteivel világosan bebizonyította, hogy a haza érdekét a maga érdeke fölé helyezi.

A legtöbb államférfi és katona, a mikor a hazát szolgálja és kötelességét teljesíti, ezzel a maga dicsőségét és hasznát is előmozdítja. Szellemileg kiváló sok férfiú talán csak azért nem veszíti el a köztiszteletet, mert nem volt annak a kemény próbának kitéve, hogy mást kívánjon érdeke és mást meggyőződése. Pálffy sorsa kitette ennek a

próbának és ő fényesen kiállotta azt. A hadvezér érdeke és dicsősége az lett volna, hogy a biztos győzelmet kivívja és a bécsi udvar elismerését és háláját biztosítsa magának. De ő a harczy eredménynek fölébe helyezi a béke áldását és hazája javát. Oly útra tér, a mely könnyen kegyvesztetté is tehetné volna. Ámbár a kuruczoktól elkobzott birtokokból a háború folyamában nagy adományt kapott, mégis azon fáradozik, hogy oly békét kössön, a mely ezen adomány megtartását lehetetlenné teszi. Midőn pedig a békét megkötötték, mint titkárja Pulay írja, a nélkül, hogy ő-felsége erre fölszólította volna, «hogy másoknak is jó példát adjon», e birtokokat mind visszaadta előbbi tulajdonosaiknak és nem kért más kárpótlást, mint azt az összeget, a melyet e birtokokba befektetett.

Károlyi magatartását nem lehet ilyen föltétlen elismerésben részesíteni. Őt politikai meggyőződése mellett egyéni érdekek is vezették. Ámbár hűtlenséget követ el Rákóczi iránt, azt az elhatározását, hogy Rákóczi ellenére is megköti a békét, mégis helyeselni kell. Ezrek életét, és a mi még több, az ország létét mentette meg engedetlenségével és hűtlenségével. Sőt minden bizonynyal Rákóczinak is használni vélt, a mikor lehetővé tette, hogy visszaszerezze birtokait. Hibáztatni kell azonban, hogy Pálffy-nak már a tárgyalások befejezése előtt kijelenti, hogy személyére nézve az amnestiát minden esetben elfogadja. Ezzel kötelezettséget vállal arra, hogy esetleg elválasztja ügyét társaiétól és hogy olyan hűtlenséget követ el, a mely csak önmagának válik javára És csak sajnálni lehet, hogy eljárásáért a királytól valami pénzbeli jutalmat fogad el. Igaz ugyan, hogy ebben a korban ilyen pénzbeli ügyekben az emberek kevésbé voltak kényesek. Így például az orosz követ Bécsben a császár tanácsosai között nagy összegeket osztott ki és panaszkodott azon, hogy Kaunitz minister sürgette a neki ígért összeg átadását, noha nem szolgálta azt meg. Ismert dolog az akkori angol politikai világ corruptiója. Rákóczi követe Poroszországban is ezt tapasztalja és azon panaszkodik, hogy pénz nélkül ott sem érhetni el eredményt. S igaz az is, hogy Károlyi nagy károkat szenvedett vagyó-

nában a harczok közben és hogy nem nagy összeget kapott a királytól, hanem, mint felesége leveleiből kitünik, néha még a béke megkötése után is pénzszükében volt. Mindezen enyhítő körülmények mellett mégis sajnálni való; hogy esküje megszegéséért bármi csekély jutalmat fogadott el.

Rákóczinak a szatmári béke idejében követett eljárását sem bírom mindenben helyeselni. Nézetem szerint a fejedelem hibát követett el, a mikor a béke létrejöttét meg akarta akadályozni, mert nem volt joga a harcz folytatását követelni, a mikor már nem birta a hazát megvédeni, sőt a mikor követőinek jövőjéről sem volt képes gondoskodni.

Rákóczi érezte is ezt és csak mások befolyása, főleg Bercsényinek szenvedélyes természete ragadta magával.

«Sem módom, sem jogom nem volt elrontani azon egyezséget», írja emlékirataiban, «a melyről világosan előre láttam, hogy a hazára veszedelmes leend». «Inkább mások háborították tel», mint mondja, «mert a hibát az ország nyomorúságainak, bajainak és a satnyuló vitézség nyomában járó tunyaságnak róttam föl, nem Károlyi hűtlenségének és csalárdságának.» Rákóczi visszaemlékezett arra, hogy ő maga közölte Károlyival ügyük «reménytelen állását», s ezért hajlandó volt Károlyi «igazolására». De felgerjedt Károlyi «engedetlensége miatt», a melyet azzal tanusított, hogy a maga felelősségére más helyre és napra hívta össze a kuruczokat, mint Rákóczi, s hogy nem azzal bízzák meg hívei, hogy «mint vezér vezéreljen», hanem azzal, hogy a szatmári megállapodásokat végrehajtani segítsen.

Ezen fölböszülve könnyen lehetett neki, mint maga mondja, bebizonyítani, «hogy Károlyi árulást követett el».

Ezen lelkiállapotában változtatja meg magatartását és a míg eddig egyetlen lépéssel sem nehezítette meg a tárgyalásokat és noha már korábban ismerte a szatmári pontokat s akkor ezeket elfogadhatatlanoknak nem nyilvánította, hanem javítani igyekezett rajtuk, most szenvedélytől izzó levélben fordul ellenük és mindent megtesz arra, hogy «a fegyverek gyalázatos letételét» megakadályozza.

- Amikor azt látja, hogy nélküle és ellene is készek a

békét megkötni azok, a kikért ő annyit szenvedett és a kikben annyira megbízott, felforr a vére és ekkor követi el azt, a miről emlékirataiban azt írja, hogy «további cselekedeteimmel elhagytalak tégedet (Istent), inkább hajolván emberi tanácsokra, a helyett, hogy a te békés szellemedhez ragaszkodtam volna».

De ki ítélheti el Rákóczit fölgerjedése miatt, a melyet később ritka nemességgel megbánt és azokkal szemben, a kik vesztébe követték, jóvá is tett, a mikor őket fölmentette esküjük alól és azt mondotta, hogy senkitől sem veszi rossz néven, ha őt elhagyja. S ha hibát követett is el, hibájával hasznót is tett, mert fenyegető magatartásával előmozdította azt, hogy a kuruczok jobb békefeltételeket értek el, mint a minőkkel Pálffy az alkudozásokat megnyitotta. Rákóczi hajthatatlan elvhüisége nélkül nem félt volna többé a bécsi udvar, ha pedig nem tartott volna a magyar fölkelés ismétlésétől, a szatmári békét sem lehetett volna megkötni.

S ha Rákóczinak az utolsó pillanatban tanusított magatartását hibásnak kell is tekintenem, azt csak helyeselni lehet, hogy maga nem ment át a caudiumi igán, a melyet neki szántak, s hogy nem tette le azt a hűségi esküt, a melyet tőle követeltek és a melyben a szabadságharczot «balgatag tanácstól» eredőnek kellett volna mondania. Egész életének legszentebb törekvését kellett volna megtagadnia, legbensőbb meggyőződését kellett volna leküzdenie. Ki nem ad igazat Rákóczinak, a mikor azt írja, hogy a nemzet gyilkosa lenne, ha ő maga, a mozgalom feje, «a magyar nemzet szabadságának oltalmát véteknek, törvényeink megadását, kérését és keresését bolondságnak és consequenter a conföderatiót is pártütésnek» azért nevezné, mert a fegyverek szerencséje cserben hagyta és mert vagyonát csak ezen az áron szerezheti vissza.

S e hazugsággal csak árthatott volna a nemzetnek. Rákóczit az a meggyőződés vezette, hogy a szabadságot leginkább az gyengítené, ha a nemzet önként adna föl védőbástyáit. «Az ország törvényei és szabadságai erőszakkal el nem tiporhatók», írta Rákóczi, «hanem a szövetség fejének

és a senatusnak önkéntes hozzájárulása árthat és a legnagyobb kárára lehet azoknak».

Bercsényi pedig azt írja: «Ne várjuk végét a Károlyi-féle tractatusnak», mert «talán jobb, magukba menjenek, mint magunk adjuk fel az országot gráciára, hogy még reménységünk is elvesszen örökre». «Ne vesszen ügyünk, ha földünk vesz is.»

Igazuk volt. Rákóczit és bujdosó társait azon elv vezette, melyet Deák Ferencz 1861-ben olyan szépen fejezett ki, a midőn azt mondta, hogy «a mit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de a miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges».

A magyar nemzet súlyos veszélyek közben nem egyszer opportunistává vált. A köpönyegforgatás napirenden volt. Bercsényi haragjában erőteljes nyelvezetével «farkacsóváló országról» beszél. Nemzetünk tekintélyének és hitelének meg is értett a sok alkalmazkodás, a változott viszonyok között tanúsított sok ravaszkodás, a melyet gyeageségünk okozott, s a hizelkedés olyan királylyal szemben, a ki ellen harcba szállani is készek voltunk, mihelyt a körülmények ezt lehetőnek mutatják. Ezen kép ellensúlyozására szükségünk volt valódi jellemekre, történelmi nagy nevekre, a kik következetesek, idealisták, nemesek tudtak lenni egészen a martyriumságig.

Rákóczi mint megkegyelmezett, bűnbánó alattvaló nem csak a maga, hanem a nemzet nagyságát is csorbitotta volna. Helyesen védi meg eljárását azzal, hogy «egészen meztelenül úgy szólván s alávetéssel helyeselve mindazt, a mi ott a törvények és szabadságok ellenére történik, jövődre sem lehetne hasznát venni». Milyen boldog gúnymosolylyal fogadták volna Bécsben a megjubászkodott forradalmár megalázkodását. Bűnbánása nem csak egy ember vezeklését jelentette volna, hanem a magyar szabadság szellemének meghódolását az absolutismus előtt.

S Rákóczinak szomorú szerep jutott volna hazájában, melyen általános lehangoltság vett erőt. Az opportunismus

láza közben, a békevágý sivár korszakában Rákóczinak nem volt otthon mit keresnie.

Vagy teljesen tarthatatlan helyzetbe jutott volna és mint a történtekre visszaemlékezni nem akaró nemzetének alkalmatlan és toladó lelkiismerete mindenfelé csak bizalmatlanságot és aggodalmat váltott volna ki, vagy pedig magának is alkalmazkodnia kellett volna azon szellemhez, a mely mindenben az ellenkezőjét teszi annak, a mit előbb jónak tartott és a miért előbb harczolt.

Sokkal jobban tette, hogy nem maradt meg hazájában.

Így hű maradhatott önmagához és elveihez nélkül, hogy a nemzetet új életében feszélyezze.

Lemondva saját óriási vagyonáról és lemondva azon nagy díszről és rangról, a melyekkel ellenfelei megkínálták, az utókornak példát mutatott, neve a magyar szabadság képviselőjévé vált s dicsósége a nemzetnek dísze lett. Nem képzelhetni el magyar földön olyan szabadságmozgalmat, a mely ne meritene lelkesedést és erőt Rákóczi emlékéből s nem képzelhetni el olyan szabadságszerető embert bármely országban, a kinek rokonérzését Magyarország iránt ne fokozná az olyan nemes, önzetlen mátyr-alak, mint a Rákóczié.

Vannak körülmények, a mikor nem csak szebb, hanem a nemzetre nézve hasznosabb is vezető férfainak a reménytelennek tetsző elbukott ügyhöz való ragaszkodásuk, mint az okosnak látszó opportunistikus meghódolás. Különösen jótékony hatású Rákóczinak ritka elvbűsege az olyan országban, a hol elsőrangú emberek is a ravaszság és kétszinűség fegyverével voltak kénytelenek elni, a hol a Martinuzzik, a Bethlen Gáborok, a Teleki Mihályok iskolát alapítottak és a hol mindenkor nagy volt a hajlandóság a bölcsességet az alkalmazkodás ügyességében keresni.

A Rákóczi korszakát az 1712-ben kezdődő országgyűlés fejezi be. Megegyezésük óta Pálffy és Károlyi irányítása mellett a hazafiasabb labanczok és a mérsékeltabb kuruczok viszik a vezérlő szerepet. De nem volt könnyű közös politikájukat, a szatmári békehatározatokat, változatlanul keresztülvinni.

A közjogok tekintetében nincs nehézség, mert a király nem tesz kifogást az eddigi jogállapotok egyszerű megerősítése ellen, a rendeknek pedig eszükbe sem jut, hogy e jogok tényleges biztosítása végett garantiákat szerezzenek, vagy e jogokat kiterjesszék.

Annál több nehézséget okoz az amnestia ügye. Ebben nem az udvar a hibás, hanem, sajnos, néhány labancz úr, a kik a háború idejében szenvedett anyagi kárért a legyőzött kuruczok vagyonából reméltek recompensatiót kapni. Ezek az urak a harc idejében jövedelmeik nagy részét elvesztették és most zokon veszik, hogy ellenségeik vagyonából nemcsak jutalomban nem részesülnek, hanem még kárpótlást sem kapnak. Ezek nem tudnak Pálffy hazafiságának magaslatáig emelkedni és igazságtalanságot látnak abban, hogy nekik, a kik hűek voltak a királyhoz, vissza kell adni a birtokokat azoknak, a kik pártütők voltak.

Esterházy nádor áll ennek a mozgalomnak az élén s Pálffy és Károlyi csak nagy nehezen tudnak vele megbirkózni. S ha a kuruczoknak adott amnestiát sikerül is törvénybe iktatni, annak szellemét megsérti a törvénynek azon rendelkezése, a mely «a gonosz Rákóczi-párt» tagjaitól adott kölcsönökkel szemben előnyöket biztosít azoknak, a kik «ő felsége iránti állandó jobbágyi hűségben megmaradtak».

S az egész országgyűlés a Rákóczi ellen megindult reakció jegyében áll.

Keserves lehetett Károlyira és a régi kuruczokra nézve, hogy ennyire meg kellett változtatniok nézeteiket és hogy mindazt meg kellett tagadniok, a miért tegnap még lelkesedtek és küzdöttek. De ez a renegátok rendes sorsa. A ki hűtlen lesz önmagához, annak mindig számolnia kell azzal, hogy önérzetét és becsületét bántó körülmények közé jut.

S az önmegtagadás és következetlenség első megnyilatkozása újabb önmegtagadást és következetlenséget szokott maga után vonni. Most is így volt. A kik Rákóczit és Bercsényit szerették és követték éveken keresztül, azoknak most azt a törvényt kellett megszavazniok, a mely ezen férfiakat, mint «királyuknak és a hazának nyilvános ellenségeit», mint «árulókat» és «az egész szabadság felforgatóit» «min-

denütt üldözendőknek és elfogatandóknak» nyilvánítja. A kik ezek megalkotásában résztvettek, kénytelenek a Rákóczi idejében hozott valamennyi országos határozatot megsemmisíteni. Károlyi, a ki maga rántott kardot Rakovszky és Okolicsányi ellen, most rehabilitálja őket és elfogadja azt a törvényt, a mely őt magát is megbélyegzi, a midőn azt mondja, hogy ezen férfiakat «az istentelen Rákóczi-párt megölte».

A kik az arany bullának az ellenállást megengedő záradékát nem akarták eltörölni, most «az árulás és a felségsértés» ellen szigorú törvényt hoznak, a mely kimondja, hogy előzetes idézés nélkül le lehet tartóztatni «a szörnyű bűn elkövetőjét», s a mely a királyra bizza a bíróság kiküldését azzal az egyetlen korlátozással, hogy az magyarokból álljon és a magyar törvények szerint járjon el.

A ki a német hadaknak az országból való kitiltását követelte, most megszavazza azt a határozatot, hogy «úgy bennszülöttekből, mint külföldiekből álló rendes katonaságot kell tartani», a nélkül, hogy ezen katonaság szervezését és vezérletét szabályozták s magyar kormányzatát és jellegét biztosították volna.

A ki az országgyűlés hozzájárulása nélkül kivetett adó beszédese ellen harczolt, megszavazza azt a rendelkezést, hogy a fentebb említett zsoldosok fizetésére szükséges «segélyek és adók» az országgyűlés elé tartoznak ugyan, de «ha a véletlen ellenséges betörésnek rendkívüli esete merülne föl, vagy a változó és előre nem látható rögtönös háboru tekintete» az országgyűlés tárgyalásait meg nem engedné, a király a zászlós urakat, a vármegyéket és városokat «a mennyire lehet és minél nagyobb számban az országban» összehívhatta s ez a tanács az adó kivetése dolgában határozhat.

A szatmári békével végképpen letűnő Rákóczi kor élesen megvilágítja a magyar társadalomnak kirívó hibáit és fénylő tulajdonságait, amint a szerencsétlen viszonyok hatásánál fogva kifejlődtek.

Megnyilatkozik az a széjjelhuzás és az a fegyelmezetlenség, a melyet a mostoha körülmények nagyra neveltek s

a mely nemzetünknek a mai napig annyi kárt okozott. A kuruczok vezetői egymás ellen áskálódnak. Bercsényi nem fér meg Károlyival és Bottyánban nem bízik. Az utóbbiról azt írja: «Stultus rossz marha». «Bottyánnak rossz a lába, vak a szeme, tök a feje, lóra nem ülhet». Kétségtelen becsületessége ellenére nem egyszer árulónak tartja. Andrássy Györgyöt «korcsmai generálisnak» csufolja. A legtöbb kuruczvezért leszólja. Forgách nem akar Vayval találkozni, «mert nem jó lesz az dolog, mind a ketten elveszünk». Esterházy Antal, Forgách és Károlyi sem férnek meg egymással. Bercsényi a kuruczok egyik sikertelenségét azzal magyarázza, hogy «Csáki Andrást hívta Pálffyra, Andrási Csákit Haisterre», de egyik sem hallgatott a másikra, mert «egyk azt gondolta: új vagyok, másik azt gondolta: ifjú vagyok», s hogy ezen torzsalkodás közben a kedvező «alkalmatosság elmúlt». S ilyen eset számtalan volt.

A felekezeti szempont is belejátszik a dologba. Bercsényi haraggal jegyzi meg, hogy «keservesen érzi a katolikus status», hogy Rákóczi «udvarának miniszterjei mind akatholikusokból állanak». «Nincs már» kérdezi ő «elég okos pápista», «nincs hiv, nincs vitéz» közöttük? «Eddig is pápista tisztekkel, fegyverrel és észszel volt» ő «őrállója a hazának».

Napirenden van a kölcsönös gyanúsítgatás. Maga Rákóczi szükségesnek tartja annak bizonyítgatását, hogy nem lop. A rágalmazás annyira elharapózik, hogy Rákóczi kisebb bajnak tartja a visszaélés esetleges büntetlenségét, mint az örökös gyanúsítást s azt írja, hogy ha vannak is olyanok, a kik «a maguk privatumára vigyáznak», «ez csekély dologért nem kell a nagyobbban gátlást tenni, kevesebb kára az országnak azokat szenvedni, mintsem izetlenkedő egyenetlenségekre és egymás közt való gyűlölségekre okot adni».

Az aristokratia egy része kivonja magát az áldozatokból és vagy Bécsbe menekszik, vagy, ha kényszerülve kuruczczá lesz is, a szent ügyért semmit sem tesz, úgy hogy Bercsényi azt írja, hogy «igen félek rajta, kifáradunk mi ebből az aristokratiából».

A jobbágyok közül sokan csak azért állnak be Rákóczi

katonáinak, hogy kedvezményeket kapjanak, de nem mozdulnak ki községükből és puskaport nem szagolnak.

Sok emberben feltámad a demagógia irigysége. Rákóczi azt írja: «A véres száju, ezüst pénzt kívánó, németet azonban kerülő szegény legények folyton elégedetlenkednek és azon panaszkodnak, hogy az ilyen-ilyen adta nemes ember fia, ő hizlalja a hasát, én ontom a véremet». «Van elég olyan beszéd, hogy fűtöznek az urak és fázik a rongyos katona». A fejedelmet magát is megkritizálják, pedig ő úgy kíván «tűrni, szenvedni, mint a legmezeitlenebb», s ha néha pompát fejtett ki, ezt nem azért tette, mintha kedve telt volna benne, hanem az ország tekintélyének emeléseért.

Rákóczi szidja a «vakmerő, megátalkodott, minden szabadságot magának követelő, fegyvert nem viselő parasztnak szófogadatatlanságát».

A lutheránusok közül sokan, ámbár az ő jogaikért is folyik a harcz, titokban összejátszanak a császáriakkal és ha megadnák nekik a lelkiismereti szabadságot, feláldoznák az ország szabadságait.

A kurucz világ utolsó éveiben Rákóczi hiveinek zöme ügyes opportunismussal az ellenség táborához csatlakozik és forradalmárból királypárti lesz, s ki eddig Rákóczit szolgálta és dicsőítette, az most proscribálja. A ki a «pro libertate» jelszóra esküdött, a császári had soraiban harczol a szabadság ellen. Egyesek undok árulásra vetemednek és a mint önzésből lettek kuruczokká, a szerencse fordultával kuruczokból labanczokká lesznek, mint a korunkban megint közismertté vált Ocskai brigadéros.

Sokan kivonják magukat a pénzázdozatokból s Rákóczi felháborodással beszél azokról, a kik nem látják be, hogy ők sem boldogulhatnak, ha a haza tönkre megy.

A nemesség az élet-halálharcz közben sem tud a fényűzésről letenni s a hollandi követ gúnyosan jegyzi meg, hogy az ő nemzete nem ilyen fényes öltözetben, hanem koldusruhában mentette meg a szabadságot.

Mindezen árnyak mellett azonban valóban tündöklő érdemei is vannak ezen kornak, olyan érdemei, a melyek messze túlhaladják fogyatkozásait. A megférhetlenség és

fegyelmetlenség nem egyszer a legnemesebb tulajdonságokkal vegyül. Bercsényinek pezsgő vére, éles nyelve és gyanakvóan bíráló esze volt a vezérek közt támadt egyenetlenség egyik főokozója, de e mellett cselekedeteiben pártját ritkító lángoló hazafiság és a sirig tartó törhetetlen hűség nyilatkozik. Ő, a ki szintén nagy vagyon tulajdonosa, elveiért és Rákóczihoz való ragaszkodásból önszántából földönfutóvá lesz. Tudja, hogy még saját pártján is gyűlölik, mert mindig és mindenütt áldozatot kell követelnie, de nem törődik vele, mert kötelességét akarja teljesíteni. Becsületes férfinhoz méltón írja: «Régóta tudom én, hogy minden rossznak reám ragad az oka», de «mivel másoknak velem és nekem nincs kívül (magamat) fedeznem, el kell ezt — már régen tudom — viselnem hazámért. Felségedet, Kegyelmes Uram, azért nem sértegetik, mert még teli nem lett az szájuk velem. Istennek szent neve áldassék érte. Csak legyen jobb dolgunk, mindjárt jobb lesznek én is». Örül a maga népszerűtlenségén, mert vele vezére népszerűségét védte meg.

Ki merne pálczáat törni a felett az arisztokratia felett, a mely Rákóczit, Bercsényit, Pálffy, Károlyit és Széchenyi Pált producálta, s a mely ezen elsőrangú osztályosain kívül sok harczost adott a szabadság ügyének? Ki ne tisztelné a jobbagyok ezreit, a kik elnyomva, jog nélkül, az udvar csábítgatásainak ellentállva, az ország függetlenségeért hőiesen harczolnak? S ki merné kicsinyelni az egész nemzetnek hosszú küzdelmét, kitartását, vérben és pénzben hozott áldozatait? Kevés nemzet szenvedett annyit eszményeiért, mint a magyar. S a magyar ritkán állott ki annyi megpróbáltatást, mint éppen a kurucz korban.

S egyeseknek egoismusát ellensúlyozza másoknak hősi halála és Rákóczi legbensőbb híveinek fönséges hűsége, annyi lelki és anyagi lemondással járó, önkéntesen vállalt hazátlansága és koldusbotja.

Melyik nemzet büszkélkedhetik olyan martyrokkal, a kik haza jöhetnének és itthon jólétben élhetnének, de elvűsügből és ragaszkodó szeretetből a haza és a vezér iránt a száműzöttség keserveire szabad akaratból vállalkoznak.

S ha a társadalom zöme opportunistá, még ez sem ered pusztán egyéni önzésből, hanem része van benne a nemzet igaz érdekei mérlegelésének is. Azok a kuruczok, a kik a győzedelmes hadak előtt meghódolnak, nagy részükben a veszély és a kétségbeesés perceiben hazájukról sem feledkeznek meg. Nem kell elfelejteni, hogy ha vannak is olyanok, a kiket ígéretekkel vásároltak meg, a kik az ország állapotával a legkevesebbet sem törődnek és az egyik szélsőségből a másikba csapnak: a legtöbb kurucz csak azután hagyja el pártját és csak azután dugja hüvelyébe kardját, miután megígérték neki, hogy a megsértett magyar alkotmányt újra vissza fogják állítani. Igazában csak azokról a kívánságokról mondanak le, a melyeket a megromlott kuruczhad úgy sem érhet el és ennek fejében biztosítják az elérhető célokat. Nem lesznek bütlennékké legfőbb kötelességükhöz és legfőbb céljukhoz, ahhoz, hogy a nemzet létét megvédelmezzék.

Joggal fordulunk el utálattal attól, a ki azért hagyja cserben a szent ügyet, a melynek szolgálatába állott, mert megfizetik, vagy mert az ellenségtől jövedelmező állást vár. De igazolt-e a kérlelhetetlen ítélet azzal szemben, a ki belátta, hogy a harcz folytatása hiábavaló, s a ki csak azután tette le a fegyvert, miután biztosítottak hitte hazája legéletbevágóbb érdekét? S szabad-e a gyengének, a sors üldözte páriának életföntartási ösztönét olyan keményen korholni és elítélni, mint a nagyravágyók és haszonlesők számítását? A sokszor túlhajtott opportunismus mentsége a nemzet gyengesége volt.

A súlyos idők, mint mindig és mindenütt, a kurucz időkben is egyesekben csunya egoismust keltettek, de e mellett a szokottnál több és pártját ritkító főnkelt nemeslelkűséget és önfeláldozást is észlelünk. A nemzet zöme a középúton maradt. Minden idealismustól mentes számításal jár el. Hálás elismeréssel kell azonban kiemelnünk, hogy fajáról és hazájáról nem feledkezik meg, s önzése nem csupán egyéni, hanem faja megóvásáért hevülő érzés. Mindig azt az utat keresi, a mely a legkevesebb nehézséggel a legtöbb hasznot hajtja az országnak is, magának is,

még ha ez az út nem is a legegyszerűsebb. Ha kell, megtagadja Rákóczit, ha kell, hizeleg a királynak, a kit csak az imént trónjától akart megfosztani. De sohasem téveszti szem elől az ország fennmaradásának ügyét és kész a nemzet lételéért áldozni és szenvedni. Miképen a török háborúkban, a katolikusok és a reformátusok közötti villongásokban, vagy az abszolutizmus támadásainak idejében: az egyéni egoizmussal és opportunizmussal kevert, de azért erős és tettekre kész faji érzés volt a Rákóczi korszaknak is egyik fő jellemvonása és egyeseknek fenkölt hősiessége és nemes-sége, vagy lelkiismeretlen számítása mellett a tömegnek jellegzetes tulajdonsága.

A kuruczok küzdelme nem is volt hiábavaló. Rákóczi nemcsak nemes alak, a kinek neve hallatára sebesebben dobog a magyar szíve, a kinek dicsősége és lelke tisztasága a magyar név történelmi értékét fokozza, nemcsak a szabadságszeretetnek és a hazafiságnak példaképe, a magyar nemzeti gondolkodás és érzés egyik irányítója, hanem nehéz viszonyok közt megmentőnk is volt. Küzdelmeivel, igaz, hogy óriási szenvedések árán, de mégis megmentette az ősi alkotmányt. Azt a támadást, a melyet nagy győzelmei után Leopold a magyar állam és a magyar nemzet ellen intézett, a kuruczok hősiessége visszaveri.

A visszaszerzett alkotmány új erősségekre és új intézményekre nem tesz ugyan szert, s a kuruczok nem bírnak az 1687-ben a király javára reformált és káros gyakorlattal meggyengített alkotmánynak a visszaállításánál többet elérni. De azért mégsem lehet tagadni, hogy küzdelmeik a magyar szabadságot új értékkel és új erővel gyarapították. A nemzet soha azelőtt még nem áldozott és nem szenvedett annyit szabadságért, mint Rákóczi idejében. S ez az áldozat és ez a szenvedés nem volt eredmény nélkül való, mert minden jog, minden szabadság csak annyit ér és csupán annyi tiszteletben és elismerésben részesül, a mennyit érette valamely nemzet küzdeni mer. Az a félelem, a melyet az éhező és elrongyosodott ruhájú kurucz s az elhagyott és legyőzött Rákóczi kelteni birt; azok a tekintetek, a melyek a hatalmas dynastiát győzelmei ellenére is arra indították,

hogy szakítson a Kollonich-féle politikával és a letört kuruczoknak 1711-ben megadja mindazt, a minél többet 1704-ben és 1705-ben a Bécs kapui előtt pusztító és diadal-maskodó Rákóczinak sem akart megadni; az a vélemény, a melyet Nehem, Palmes és Bolimbrocke kifejez és a mely kétségtelenül megfelelt az akkori közhangulatnak: mindez nagyobb becsű a nemzetre nézve, mint a mit írott jog alakjában elérhetett volna.

A komoly és férfias eltökéltség a nemzet szabadságának megóvására életrevalóvá alakítja a tartalomban szűkülködő és gyengébb alkotmányt is, gyávaság és tulhajtott opportunizmus ellenben a legtökéletesebb alkotmánynyal bíró nemzetet is a szolgaság számára érleli meg.

Rákóczi munkássága egyetlenegy részletecskével sem javította meg a nemzetet védő intézményeket, de olyan példát mutatott, olyan emlékeket ébresztett, a melyek a nemzeti létnek leghatalmasabb védelméül szolgáltak.

És ha Rákóczi nem lehetett is megelégedve küzdelmei eredményével, azt a határozottan magyarelles politikát, a mely kezébe kardot nyomott, mégis legyőzte és a tőle megdöntött rendszer a XVIII. század végéig hazánkban nem bírta újra megvetni a lábát.

A Wesselényi-féle összeesküvésnek csúfos és megszégyenítő lefolyása az Ampringer-féle absolutismust hozta nyakunkra. Rákóczi hősi harcza ellenben, bukása ellenére, hosszú időre elijesztette a bécsi udvart a Kollonich-féle politikától.

A véres válságoknak azon sorozata, a mely a vasvári béke következtében indult meg, Rákóczi korával végződik.

A kuruczok tragédiája hosszú belső békét készít elő. A királyok és a nemzet annyi kárt szenvedtek a meg-megújuló harcok közben, hogy mindegyikük az eddiginél mérsékeltebb szellemű politikát akar folytatni. A XVIII. század nagy részének története a kurucz-kor tanulságainak hatása alatt áll. Csak II. József felejt el a hét évi belső háború iszonyatosságait és tér vissza ahhoz az erőszakos irányhoz, a melynek gyilkos kísérletétől hazáját Rákóczi mentette meg.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA.

SZILÁGYI MIHÁLY ÉLETE.

Második közlemény.*

V.

Az udvari párt vezérei, a mikor Hunyadi Lászlót és Budán tartózkodó hiveit elfogattak, Szilágyi Mihályról bizonyára nem feledkeztek meg. Csakhogy lehetetlen volt őt akár hirtelen az udvarhoz idézni, akár hű csapatai köréből fogságba hurcolni. Ezért aggódva irányozták tekintetüket Nándorfehérvár felé. Előre látták, hogy Szilágyi nem hagyja bosszulatlanul öccse halálát. Aggodalmaikat visszatükrözi a velencei köztársaság magyarországi követének még a kivégzés előtt megírt jelentése. «Félő, — úgymond — hogy az elfogott két gróf anyjának testvére, a nándorfehérvári kapitány, ki veszedelmes ember hírében áll, a törökökkel alkura lép».★★

Csakugyan Szilágyi, a gyászhir vétele után, a fájdalom és gyűlölet indulataitól sarkallva, el volt tökélve, hogy a gonosztett megtorlása és a foglyok kiszabadítása végett fegyvert fog. Temesvárra sietett, hogy a bosszú művében társul nyerje meg nővérét.

Hunyadi Jánosné, a mikor arról értesült, hogy egyik fia hóhér bárdja alatt végezte ifjú életét, a másik pedig börtönben sinlődik, a kettős fájdalomtól zaklatott szívében erős vágyat táplált, hogy a merénylet részesein bosszút álljon és fénylő nevéből a szégyen foltját vérrel mossa le.

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1911. évi 410. számában.

★★ Velence magyarországi követének 1457 márczius 15-iki jelentése.

Azonban a bosszúvágy sugallatát elnémítá az a gondolat, hogy anyai kötelességeinek legelseje: életben maradt fiát megmenteni. Ezért a királynak levelet írt, kijelentvén, hogy Mátyás szabadonbocsátásáért bármilyen magas váltságdíjat megfizetni kész, «még ha mezítlenül kellene is maradnia». Személyesen készült Budára, hogy a király lábaihoz boruljon. Ezen szándék kivitelében megakadályozta őt testvére, a ki azonnal rátette kezét a családi kincstárra, nehogy azt esetleg a váltságdíj céljaira kimerítse az anyai szeretet.

Mielőtt a döntést a fegyverre bizná, fenyegető föllépéssel kísérle meg az udvarra hatni. Megbízó levéllel követet küldött a királyhoz és a környezetében levő urakhoz. Üzenetében fölháborodását fejezte ki a történetek fölött és kijelenté, hogy ha húsz nap alatt a foglyokat nem bocsátják szabadon, ő «turbánt tesz a fejére», és a vétkesek, bárhová meneküljenek, ki nem kerülük a bűnhődést.

A követ ezeket előterjesztvén, elmondotta azt is, hogy ura már útnak is indította követét a szultánhoz. Azonban a fenyegetések éppen úgy, mint az anya esdeklései, hatástalanul hangzottak el. A foglyokat nem bocsátották szabadon.*

Szilágyi, miután egész életét a törökök ellen viselt háborúkban töltötte el, az elkeseredés óráiban sem gondolhatott arra, hogy gyűlöletének föláldozza hazája és a kereszténység érdekeit. Képesnek hitte magát arra, hogy a nemzeti lelkesedés fölébresztésével és a rendelkezésére álló pénzen toborzott zsoldosokkal olyan sereget gyűjt, mely a sikert biztosítja.

Haladék nélkül hozzálátott a munkához. Már április elején, megbizottait pénzzel bőségesen ellátva, elküldötte Lengyelországba, hol zsoldosok mindig könnyen voltak kaphatók, és Magyarország éjszaki részeibe, hol a néhány év óta a várakban megfészkelte cseh-huszita csapatok vezérei alkalmas szövetsegesekül kínálkoztak.

Szentmiklósi Pongrácz, lipói főispán, ki ilyen csapatok fölhasználásával az egész Vág völgy urává lett, Szilágyi

* Ugyanannak április hó 7-iki jelentése.

meghívására személyesen megjelent Temesvártt. Fél esztendővel előbb Czilli gróffal szövetkezett volt, hogy segítségével visszaszerezze Berencs, Óvár, Sztrecsen és Zsolna várakat, melyektől Hunyadi János öt megfosztotta. Most miután ezen várak visszaadására Szilágyi és Hunyadi Jánosné készek voltak, frigyre lépett velök, felajánlván nekik a maga, két fia és három testvére szolgálatait.¹

Nemcsak a zsoldra és zsákmányra nyújtott kilátás, az önzetlen ragaszkodás és nemes felbuzdulás is vezetett sok harczost Szilágyi zászlaja alá. A részvét és kegyelet lángját élesztette az a felfogás, hogy azok ellen, kik hatalmi céljaik érdekében a nemzet leghívebb fiait feláldozzák, a törvényt lábbal tapodják, a királyi tekintélyt lealacsonyítják, harczra kelve, a haza ügyének tesznek szolgálatot. Tizen-négv vármegye: Szabolcs, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Bihar, a két Szolnok, Csanád, Temes, Arad, Krassó, Zaránd, Békés és Csongrád, egészében csatlakozott a nemzeti mozgalomhoz.²

Szilágyi egy időben három sereget indított meg, a melyek tűzzel-vassal pusztítottak a Hunyadiak ellenségeinek birtokain. Egyebek között a szerb fejedelem uradalmaihoz tartozó Becse várát megvívták, az egész őrséget, kapitányával együtt, felkonczolták.³

A király Perényi János tárnokmestert és Giskrát, főkapitányokká nevezvén ki, bizta meg a hadi munkálatok vezetésével, híveit nagy számban szétküldött leveleivel kitartásra és áldozatkészségre serkentette. De csakhamar meggyőződött arról, hogy az ország békéjét fegyver hatal-

¹ A lengyelországi toborzásról ír Dlugoss 1457 április 21-én kelt levelében. (*Monumenta Poloniae*. II/2. 170.) A Magyarországbán megindított toborzásról V. László április 18. és 21-iki rendeleteiben. (Iványi: *Bártfa levéltára*. 150.) A Szentmiklóssival kötött szerződést közli Kaprinai: *Historia Diplomatica*. I. 197.

² Budáról 1457 május 9-ikén Pozsony városnak írják: „Gentes ad Michaellem mirabiliter vadunt.” — A szeptember 8-ikán kötött fegyverszünetről kiállított (alább idézendő) oklevél a 14 megyét így jellemzi: „Comitatus apud dictam condam gubernatricem et Michaellem de Zilagi habiti.”

³ Velencez magyarországi követének április 20-iki jelentése.

mával helyreállítani nem képes. Ezért ő tette meg az első lépést arra, hogy ellenfeleit kiengesztelje. Április végén Palóczi László országbírót Temesvárra küldötte, a hol sikerrel járt el megbízatásában. Május elején Szilágyi Mihály és Hunyadi Jánosné küldöttei megjelentek Budán és megindultak a tárgyalások. Ezeket megzavarta Czilli Ulrik gróf özvegye, ki az udvarhoz ment, hogy a férje megöletésében bűnrészesek kivégeztetését követelje, s az egyezség megkötése ellen tiltakozott. Azok, a kik őt támogatták, a király lelkében a bizalmatlanság magvait hintették el, azt állítván, hogy Szilágyi békülékeny hajlamai mögött ármány lappang.*

V. László május végén Bécsbe utazott, hová Hunyadi Mátyást is magával vitte. Erre a hirre az anya megrettent, mert attól félt, hogy az ország határain kívül a királyt tanácsosai könnyen rá fogják birni fia kivégeztetésére. Ennek következtében, kéréseinek engedve, Szilágyi hozzájárult ahhoz, hogy az udvar részéről követelt, s a Hunyadi házra nagy áldozattal járó föltételeket fogadják el. Így azután létrejött az egyesség.

Hunyady Jánosné kötelezte magát, hogy a kezei között levő húsz királyi várat, melyekhez Nándorfehérvár is tartozott, kiszolgáltatja; maga és fia részére csak az Albert király által adományozott Hunyad, Lippa, Solymos, Diód várakat, az örökségül reájuk szállott és a főrendektől szerzett uradalmakat tartja meg. Mátyás személyére nézve abban történt megállapodás, hogy Bécsből Esztergomba hozzák, a hol a primás felügyelete alatt marad, a várak átadásának végrehajtásáig, a mikor a többi foglyokkal együtt szabadságát visszanyeri.**

Az egyezség megkötéséről Szilágyi Mihály és nővére

* A Pozsony város tanácsához intézett (idézett) május 9-iki levél.

** Velence magyarországi követének június 13-iki jelentése, a milanói levéltárban. Ranzan (nápolyi követ Mátyás udvaránál) feljegyzése történeti munkájában. — A békeföltételeket ismerteti a felsőmagyarországi városokhoz az országbíró által küldött dátum nélküli jelentés. Kaprinai I. 207.

értesítették «hadseregük» kapitányait, a kiket az ellenségeskedés beszüntetésére utasítottak.¹

Ezekben az iratokban Szilágyi mácsói bánnak és temesi főispánnak czímezi magát. Mivel nem tehető föl, hogy önhatalmulag bitorolta ezeket a címeket, azt kell következtetnünk, hogy a zászlós urak sorába fölemeltetése a kibékülés folyamánya, a királyi kegyelem nyilatkozása volt.

Azonban az egyezés nem lépett életbe. A várak átadása nem hajtatott végre. Mátyás Bécsben maradt.

Szilágyi ingatag jelleme hullámain hanyatva, július második felében ismét készülteket tett támadó föllépésre. E végből a Szentmiklósi Pongráczczal három hó előtt kötött szövetséget még szorosabbá fejlesztette. Temesvárt találkozáván, kötelezettségüket, hogy egymást bárki ellen védelmezni fogják, oltár előtt, az Ur testének érintése mellett, ünnepélyes esküvel erősítették meg, melynek szövegébe «Isten minket úgy segéljen» helyett kivételesen kemény kifejezéseket iktattak: «Az ég szentjei úgy segítsenek, az Ur szentséges teste végső óráinkban úgy tápláljon, a leggyalázatosabb halállal úgy múltunk ki, holtunk után Isten színét úgy lássuk meg, testünk temetetlenül úgy maradjon, nemzetségünk úgy enyészsen el!»

Ezen zord szavak a jelenlevő Hunyadi Jánosné ajkairól is elhangzottak.²

Szilágyi főhadiszállását Tokajba helyezte; ide meghívta a Sárosban tanyázó cseh kapitányokat, köztük a félelmes Axamit Péter polocsaí várnagyot, kiket zsoldjába fogadott, a végből, hogy a Kassa, Eperjes és Bártfa városokat oltalmazó királyi hadak ellen használja föl.³

¹ Erre a rendeletre hivatkozik Bakos Pál tokaji kapitány «primicerius exercitus domine Elyzabet... et... Michaelis Zilagy,» 1457 június 20-iki iratában. *Hazai Ökmánytár*. VII. 476. A temesi főispán és mácsói bán címét használja Szilágyi 1457 június 7-ikén Szőregen kiállított birtokügyi okiratban. (Országos levéltár.)

² Az erről július 20-ikán kiállított oklevelet közli Kaprinai, II. 119.

³ Szilágyi Mihálynak 1457 augusztus 19-ikén Tokajban a cseh kapitányokkal kötött szerződése Bártfa város levéltárában. Iványi, 152. Szilágyi Mihálynak augusztus 20-ikán a cseh kapitányokhoz intézett rendelete: *Zichy-Oklevéltár*, IX. 586.

Ezt a tervét is hamar elejtette. Alkudozásba bocsátkozott Perényi és Giskra főkapitányokkal, majd személyesen találkozott velök Kassán, a hol szeptember 8-án, egészen szokatlan föltételek alatt, a következő év szent György napjáig tartó fegyverszünetet kötöttek.

Érvényességét a «kassai kerülethez» tartozó Szepes, Sáros, Abauj, Torna, Zemplén, Ung, Borsod, Gömör és Heves vármegyék, úgyszintén a «körmöczi kerülethez» tartozó Zólyom, Nógrád, Hont és Bars vármegyék területére föltétlenül állapították meg.

A «király pártjához ragaszkodó» Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turóc, Liptó és Árva megyék közönségét, úgyszintén Szentmihályi Pongráczot felhatalmazták, hogy a fegyverszünetbe befoglaltassák magukat.

A kereskedők részére a szabad közlekedést biztosították mindkét párt területén; különösen megnevezték «az özvegy kormányzóéhoz» és Szilágyi Mihályhoz ragaszkodó tizen-négv vármegyét.

Mindazáltal a két főkapitány a fegyverszünet érvényesítését a király hozzájárulásától tette függővé, kötelezván magukat arra, hogy a mennyiben az ki nem eszközöltetik, négy hét alatt Szilágyinál bejelentik. Sőt a két fél fönn-tartotta magának azt a jogot is, hogy a fegyverszünetet bármikor felbonthatják; úgy hogy az a fél, a mely ezzel a joggal él, erről egy hónap alatt a másik félnek jelentést tenni köteles.*

Szilágyi ekkor Erdélybe vonult. Mivel Rozgonyi Osvát, kit a király a Hunyadi-házhoz ragaszkodó magyarok és székelyek leküzdésére küldött, a szászok támogatásában részesült, ezek ellen vezette hadait. Legelőbb Besztercze városát vívta meg és a polgárokon, ellenállásuk miatt, kegyetlen bosszút állott.

E közben V. László, közeli egybekelésére készülván a

* A szeptember 8-án kelt oklevél Bártfa város levéltárában. Ugyanott van Giskrának szeptember 13-án Bártfához intézett levele, melyben a várost a fegyverszünet megkötéséről értesíti. Ugyanott, 153.

francia király-leánynyal, a háboru gondjait el akarta magától hárítani. Titkárát, Hangácsi Albert egri prépostot, Temesvárra küldötte Hunyadi Jánosnéhoz, a ki egyik udvari embere kíséretében őt Szilágyihoz bocsátotta Erdélybe. Ezeket, a mikor Szeben közelébe érkeztek, a város polgárai föltartóztatták, a városba hurczolták, hol Hunyadi Jánosné udvari emberét, szolgálival együtt, kivégezték.

Szilágyi erről értesülván, október elején Szeben ellen fordult, a várost ostrom alá vette és hatalmába ejtette. Ezután a többi szász városok meghódításához fogott. Segesvártt találta őt a gyors futár, a ki V. László királynak november 13-ikán Prágában bekövetkezett elhunytáról szóló tudósítást hozta.*

VI.

A király halálával a trón megüresedése Szilágyi előtt új tevékenységi tért nyitott meg. A bosszúállás vállalatának hadvezérére államférfiui nagy képességeket igényelő feladat várakozott: a nemzet életében előkészülő nagyjelentőségű átalakulási folyamat irányítása.

Az Árpád ház utolsó férfi-tagjának kimulta óta, másfél századon keresztül, a nemzet idegen dynastiák tagjait emelte trónjára. Abban a reményben tette ezt, hogy azok a belső viszályok zaklatásaitól megóvják és ellenségek támadásával szemközt külső segítséget biztosítanak. Ketten, Károly-Róbert és Nagy-Lajos fényes tettek és maradandó alkotások dicsőségével környezték nevüket. Azonban utódaik súlyos csapásokat hoztak az országra. A legutolsó, V. László,

* Az erdélyi hadjáratról szólnak V. László október 21-ikén Brassó városhoz intézett rendelete, Rozgonyi Osvátnak december 9-ikén a királyhoz írt jelentése, *Székelv. Oklevéltár*, I. 175), Szilágyi Mihálynak október 9-ikén kelt rendelete (*Teleki-Oklevéltár*, II. 66), ugyanannak november 21-ikén Veres Benedek javára kiállított oklevele (*Országos levéltár*, 30198 sz.) és II. Pius pápának 1459 október 11-ikén kelt bullája. (Theiner, II. 341.) Szilágyinak a szász városokban véghezvitt kegyetlenségeiről említést tesz Aeneas Sylvius *De Europa* című munkája II. fejezetében.

Csehország és Ausztria uralkodója volt, a német császárral és a lengyel királlyal közeli rokoni viszonyban állott; de ezen helyzetből Magyarországra előnyök nem származtak; ellenkezőleg, a német gyámság és rokonság válságos bonyodalmakat támasztott. Ugyanezen időben a haza egy nagy fia, noha a király támogatásban nem részesítette, sőt akadályokat gördített útjába, úgyszólván magára hagyatva, megvédelmezte és a keresztyénség védpajzsává avatta az országot.

Ilyen körülmények között mind mélyebbre és szélesebben terjesztette gyökereit az a meggyőződés, hogy a haza felvirulása csak úgy várható, ha a nemzet a saját köréből választ uralkodót. Már V. László életében Hunyadi Jánost és fiait trónjelölteknek tekintették híveik. Ellenségeik pedig, a kik épen ezért Hunyadi Lászlót verpadra és öccsét börtönbe vitték: eljárásukkal az idegen uralom elleni gyűlöletet, a nemzeti királyság visszaállításának vágyát és Hunyadi János emlékezetének cultusát hathatósan élesztették.

Ez a hatás legerősebben érvényesült azoknak lelkében, a kik Hunyadi Lászlóval, az állítólag érdekében szervezett összeesküvés részesei gyanánt, elfogattak és nemrég szabadságra helyeztetek; úgyszintén azoknak soraiban, kik Hunyadi László kivégeztetésének megtorlása végett fegyvert fogtak. Szívök érzelmei, politikai meggyőződésük és személyes érdekeik sugallatára, most László halála után Hunyadi Matyás trónra emelését tűzték ki célul.

Külföldön két trónkövetelő jelentkezett: Albert király két leánya, az egyik Vilmos szász hercegnek, a másik Kázmér lengyel királynak neje; azonban egyiknek sem volt Magyarországhban pártja. A közszellem oly hatalmasan követelte nemzeti király választását, hogy idegen jelölt mellett zászlóbontásra a Hunyadi-ház ellenségei nem gondolhattak. Garai László nádor magas méltóságában, nemzetsége régi fényében és (mint Czilli grófnő fia, szileziai hercegnő férje) családi összeköttetéseiben jogcímet hitt arra, hogy a választás ő rá essék. Vetélytársa volt Ujlaki Miklós erdélyi vajda és horvátországi bán, nagy vagyon ura, ki arra hivatkozhatott, hogy a törökök elleni háborúkban gyakran adta

áldozatkészségének és vitézségének tanujeleit. De mindketten elzárták a trónra vezető utat maguk előtt azzal, hogy Hunyadi László kivégeztetésében a főtényezők lévén, a köz-nemesség legnagyobb részének szemeiben gyűlöletesekké váltak.

E szerint Szilágyi Mihály a siker biztató kilátásaival fogott hozzá a pártszervezés munkájához,* a melyben az anyai szív rajongó szeretetével és áldozatkészségével támogatta Hunyadi Jánosné; míg Vitéz János püspök magas műveltségének és politikai tapasztalatainak előnyeit bocsátotta rendelkezésére.

Legelső teendőjük Mátyás kiszabadítása volt. László, kevés halála előtt, Prágába vitette őt és Podjebrád György kormányzó őrizetére bízta. Ez a szerencse kedvezését, mely a magyar trónjelöltet kezeibe szolgáltatta, kellően értékesítette. Csehország koronájára vágyván, érdekében állott, hogy Magyarország uralkodójában szövetségest találjon. Ezért felajánlotta egyik leánya kezét Mátyásnak és ajánlkozott, hogy a királyválasztásnál támogatásában részesíti, a mire képtessé tette az a körülmény, hogy a Hunyadi-ház két hatalmas ellenségét, Ujlaki Miklóst, kinek leánya az ő fiának neje volt és a cseh Giskra főkapitányt lefegyverezhette. Mátyás, fölsímvén az ajánlat becsét, szövetséget kötött vele és jegyet váltott leányával. Önállóan tette meg ezt a fontos lépést, a nélkül, hogy anyja és nagybátyja hozzájárulását kikérni szükségesnek látta volna.**

A mikor Szilágyi és nővére megbizásából, december közepe táján, Vitéz Prágába érkezett, befejezett tényeket talált, a melyekben megnyugodott. Nem emelt kifogást Podjebrád azon szándéka ellen sem, hogy Matyást megválasztatásáig magánál tartja.

* Őt tekintették általában annak, a mit ma pártvezérnek nevezünk. A velencei követ 1458 január 23-iki jelentésében így czímezi őt: «Governatore del stato dell' illustrissima donna et signor Mathias de Hunyad.» M. melléktartományainak oklevéltára. 228.

** Már 1457 december elején Prágából eljutott Bécsbe az eljegyzés híre. (Palacky: *Geschichte Böhmens*, IV/2. 21.) Mátyás 1458 február 9-iki oklevele, melyet alább tárgyalunk, kétségtelenné teszi, hogy az eljegyzés az anya és nagybátya tudta nélkül történt.

Ezalatt Szilágyi azon fáradozott, hogy szükség esetén fegyver hatalmával háríthassa el az akadályokat, melyeket Mátyás megválasztatásának útjába gördíthettek ellenségei. De szívesen mellőzte volna a harczot, ha a választás sikerét békés eszközökkel biztosíthatja. Ezért, a mikor a nádor értesítette, hogy vele kibékülni és szövetséget kötni kész: leküzdötte a régi gyűlölet kísértéseit; rábirta Hunyadi Jánosnét is, hogy elnémitsa szívének tiltakozó szavát és egyik fia halálának okozójával másik fia fölmagasztaltatása érdekében frigyre lépjen.

A köztök megindult tárgyalások folyamán abban állapodtak meg, hogy Szegeden találkoznak. Szilágyi és nővére megjelentek ott; Garai László és neje csak megbizottakat küldöttek. Ezek kijelentették, hogy megbízóik egész hatalmukkal és összes pártfeleikkel együtt Mátyás megválasztatásában közre fognak működni, ha viszont Hunyadi Jánosné és Szilágyi Mihály esküvel kötelezik magukat, hogy a sérelmekért, melyeket Hunyadi László «halála eseténél» és egyébként is a nádortól, nejétől és pártfeleitől szenvedtek, bosszút nem állanak; hogy továbbá összes méltóságaiban és birtokaiban fönntartják és megoltalmazzák; hogy végre Mátyás nőül veszi a nádor leányát.

Garainak tudomása volt arról, hogy Mátyás a cseh kormányzó leányának jegyese és számolt azzal, hogy más házassági tervhez hozzájárulni nem lesz hajlandó. Ezért azt követelte, hogy leányát Mátyásra anyja és nagybátyja szükség esetén rá erőszakolják. ha pedig czélt nem érnek, Mátyást nemcsak a trón, hanem még a családi örökség birtokba vételében is akadályozzák meg.

Hunyadi Jánosné és Szilágyi Mihály abban a reményben, hogy akaratuk előtt Mátyás meg fog hajolni, elfogadták a nádor föltételeit, még az utolsó záradékot is, noha azt egyaránt képtelenségnek és erkölcstelennek kellett itélniök.

Január 12-ikén a következő esküt tették le: «A mindenható Isten, a ki előtt a szívek nyitva állanak és titok nincs, a szüz anya Mária, szent Mihály arkangyal, Isten választott szentei és az ő szent evangeliuma, minket úgy segéljenek, cselekedeteinket óhajításaink szerint úgy irányít-

sák, az oltári szentséget úgy vegyük magunkhoz, Isten színét halálunk után úgy lássuk, lelkünk eltemetését a pokolban úgy kerüljük el, vagyonunk örököseinkre úgy szálljon: a miképen megállapodásainkat őszintén, csel és ármány nélkül megtartjuk és másokkal megtartatjuk.»

Az eskü szövege és a megállapított föltételek okiratba foglaltattak, a mely a nádornak névszerint felsorolt tíz előkelő párthívét is biztosította a felől, hogy a Hunyadiak boszújától nem tarthatnak.*

A szigorú eskü és az óvatos szerződés a régi gyűlöletből sarjadzó, gyászos tapasztalatokkal igazolt kölcsönös bizalmatlanságot nem oszlatta el. Szilágyi tehát folytatta pártja fegyveres szervezését és késett megjeleni az országgyűlésen, melyet a magyar főpapok és főurak, kiket V. László a kormányzással megbízott, januárius elsejére hívtak egybe.

Az 1458-ik év első napjaiban a rendek tömegesen kezdtek Pestre gyülekezni; de a nádor az országgyűlés megnyitásával addig várakozott, míg Szilágyi megérkezik. Ez január 20-ikán vonult be, tizenötezer fegyveres élén. Kani-zsai László, Rozgonyi Sebestyén, Székely Tamás, Szentmiklósi Pongrácz és több más előkelő úr kísérték. Vele volt Hunyadi János özvegye is.

Az a hír terjedt el Szilágyi megérkezésekor, hogy saját magát akarja királylyá megválasztatni. Akadtak, a kik szívesebben látták volna őt, a tapasztalt hadvezért a trónon, mint fiatal unokaöccsét, a ki azután később gyermektelen nagybátyjának utódja lehetett. Biztatták őt, hogy a koronát a maga számára igényelje.**

Szilágyi a magaslaton, a hová a körülmények szerencsés találkozása juttatta, lelke egyensúlyát nem veszítette el. A Budaváraban tanácskozó főrendekhez és a Rákoson tanázó köznemességhez megbízott embereit küldötte azzal az üzenettel, hogy «ő magát a királyi méltóság elfogadására

* Az oklevelet (hibásan január 17-ikére) kiadta Teleki. X. 565. Arról, hogy a nádor és neje az esküt mikor és hol tették le, nincs tudomásunk.

** Ezt Bonfin említi, a mikor Szilágyit pártütése alkalmából védelmezi az uralomvágy vádjá ellen.

méltónak nem tartja; de a magyar nyelv becsületének megóvása érdekében óhajtja, hogy magyar nyerje el a trónt; és ha ezen óhajtása teljesül, igéri, hogy seregét addig fel nem oszlatja, a míg a szent koronát és az elvesztett mellék-tartományokat vissza nem szerzi.¹

Ugyanakkor megnyugtadni igyekezett korábbi ellenségeit, eloszlatni aggodalmaikat. Azoknak, a kik kívánták, okiratokat állított ki, a melyekben a szegedi szerződés megkötésénél formulázott eskü-szöveg befoglalásával, a maga, nővére és öccse nevében ígéretet tett, hogy Mátyás atyja és bátyja ellenségein nem fog bosszút állani, mindenkinek hűséges ragaszkodását a királyi kegyelmesség tényeivel fogja megjutalmazni.²

Január 22-ikén a főrendek gyülekezetében személyesen előszóval is tett ilyen nyilatkozatot. Egyszersmind szerény hangon, de tartózkodás nélkül felszólalt Mátyás megválasztása érdekében.

«Nem azért jött — úgymond — fegyveres erő kíséretében, hogy erőszakot gyakoroljon, hanem azért, hogy a választás szabadságát biztosítsa. Mindazáltal, mint az ország rendeineke egyike, kéri honfitársait, gondoljanak Hunyadi Jánosra, ki a törökök támadásait elhárította az országtól és fényes győzelmeket aratott fölöttük. Emlékezetének megdicsőítésére most alkalom kínálkozik, az általa megmentett ország trónjára fiát ültetve. Ajánlásában az ország javát tartja szem előtt. Ha az urak ismernek mást, a kinek megválasztása nagyobb előnyöket ígér, ám nevezzék meg, semmi sem gátolja megválasztását. Csak azt ne engedjék, hogy jövőben idegen viselje a magyar koronát.³»

¹ Ezt az üzenetet szószerint tartalmazza Velence magyarországi követének január 23-iki jelentése. (*Magyarország mellektartományainak oklevéltára*, II. 228.)

² Azt, a melyet január 23-ikán Szeri István javára állított ki, közli Kaprinai, II. 118.

³ Ezt a beszédkivonatot néhány hónappal a választás után, Piccolomini Enea Silvio bíbornok *De Europa* című munkájába iktatta, kétségkívül a magyarországi légátus jelentései alapján. Ezt a szöveget tehát hitelesnek tekinthetjük. Ellenben azok a beszédek

Igyekezeteit buzgón támogatta a pápai követ, Carvajal bibornok. Január 23-ikán miséjére hívta meg a két párt vezérférfiát, a kik azután ünnepélyesen kezét fogva egymással, jelezték kibékülésüket, a mit a bibornok szíve mélyéből fakadó áldással szentesített. Azután ősi szokás szerint lakoma következett, melynek vígsága közepett a baza legelőkelőbb fiait két táborra elkülönítő válaszfal leomlott.*

Ezalatt a velencei köztársaság követének, mint szemtanunak, jelentései szerint a köznemesség «emelt fővel, a büszke önérzet kifejezésével arczán» járt-kelt Pest utczáin, éltetve Hunyadi Mátyást, kitől az idegen uralom megszűntével a dicsőség és jólét új korszakának megnyílását várta.

Noha ily módon az ő megválasztatása többé nehézségekbe nem ütközött; a velencei köztársasági követ január 23-ikán még abban a nézetben volt, hogy a döntés csak néhány nap múlva következik be.

Azonban másnap reggel a befagyott Duna jégpáncélján a köznemesség tömegesen egybegyűlvén, türelmetlenül sürgette, hogy a Budavarában tanácskozó főrendek haladéknélkül állapotdjanak meg és közöljék elhatározásukat.

A főrendek teljesítették a kívánságot. Küldöttség vitte meg a tömeg körébe üzenetüket, hogy egyhangulag Hunyadi János fiát ajánlják királynak. Mire a nemzeti akarat hozzájárulását kifejezve, negyvenezer ember ajkairól hangzott föl: «Éljen Mátyás király!»

Hasonló lelkesedés üdvözölte a főrendek azon végzését, a mely szerint Szilágyi Mihályt öt esztendőre az ország kormányzójává választották meg.**

melyeket Bonfin és Ranzan adnak Szilágyi ajkaira, (noha lényegileg a Piccolomini-féle kivonattal megegyeznek) kétségkívül az írók stílygyakorlatai.

* Ezt a velencei követnek január 23-iki jelentéséből és III. Calixtus pápának 1458 ápril 14-ikén Carvajal bibornokhoz intézett válasziratából tudjuk.

** A velencei követ január 24-ikén jelentésében írja, hogy Mátyás ifjúkora és távolléte miatt választatott meg a kormányzó. (*Diplomáciai Emlékek. I. 1.*) Ugyanazon napon Budáról egy velencei polgár írja, hogy Szilágyit «a király megérkezéseig» választották meg kormányzónak. (*Magyarország melléktartományainak okl. vállára, II.*

Mátyás ekkor tizennyolczadik esztendejébe lépett; V. László pedig csak tizenhárom éves volt, a mikor az ország kormányát átvette. Azonban az ország rendeit éppen azok a szomorú tapasztalatok, a melyeket az illetéktelen befolyások uralomra jutásával, a közelmúlt években szereztek, indították arra, hogy az ifjú királyt kelleténél hosszabb időre gyámság alá helyezték. E mellett a Hunyadiak egykori ellen-ségei nagyobb megnyugvást találhattak a szóbeli ígéretek, okiratok és eskü által lekötött Szilágyi személyében, mint Mátyásban, kit a szenvedett sérelmek és az életét fenyegető veszélyek emlékezete könnyen a fiatal vérenek lüktetéseivel táplált bosszúvágy tanácsának meghallgatására csábíthatott.

A tömegeket lelkesítő eszmék és vezető vágyak döntöt-ték el a választás sorsát. De hogy az eredmény egyértelműleg és erőszakos eszközök fölhasználása nélkül volt elérhető, Szilágyi érdeme, ki erélyt önmérséklettel párosítva, az ellen-pártot megnyerni és megnyugtatni, nem leküzdeni igyekezett.*

E szerint nem egy párt győzött a másik fölött, az egész nemzeté volt a diadal, melynek jelentőségét fokozza az a körülmény, hogy a megelőző küzdelmek heve a magyar állameszme östörzséből friss hajtásokat fakasztott. Legelső

229.) Ellenben Túróczi és Bonfin határozottan írják, hogy öt esztendő tartamára választatott meg a kormányzó. Ebben a kérdésben nekik kell hitelt adnunk; mivel a későbbi események is igazolják előadásukat. Ranzannak az a feljegyzése, hogy a kormányzó azon időre választatott meg, a míg a király «felnő», a belső valószínűséget nélkülözi.

* A velencei követ a választás napján írja, hogy Mátyás «om-nium consensu et bona concordia» választatott meg. A pápai legátus jelentései elvesztek; de ismerjük 1459 tavaszán tett fontos nyilatko-zatát. A császár ugyanis, kit Németujhelyen felkeresett, azt állítá előtte, hogy Mátyás «nagybátyjának erejével és hatalmával, tehát nem törvényesen választatott meg.» Mire a bíbornok azt válaszolta, hogy a király «törvényesen, a szükséges ünnepélyes formaságok meg-tartásával választatott meg, számtalan urak jelenlétében, a kik között ott volt a velencei követ is; tehát a rendeket saját akaratok, nem erőszak, vezette a választásban.» (*Diplomáciai Emlékek.* I. 52.) Ezek-kel szemben nem tarthatnak hitelre igényt Dlugoss és Bonfin, a kik azt állítják, hogy Szilágyi akasztófákat és verpadokat állított föl azoknak megrettentésére, a kik nem voltak hajlandók Mátyásra sza-vazni.

izben találkozunk Szilágyi Mihálynak (a velencei követ által följegyzett) országgyűlési nyilatkozatában a «magyar nyelv» (lingva hungara) vagyis a magyar faj jogainak és kötelességeinek hangoztatásával. A «vér» közösségén vagyis a faji jellegen alapuló «magyar nemzet» diadalát hirdeti a kormányzó azon levélben, a melyben a választásról Kolozsvár polgárait értesíti. «Nem kételkedünk — írja — hogy köveitek csakhamar értesíteni fognak a felől, hogy az egész magyar nemzetnek (gentis hungaræ), melyhez a vér erejénél fogva ti is tartoztok, legnagyobb hasznára és dicsőségére Magyarország összes főpapjai, zászlósurai, nemesei... Mátyás urat... egyértelmű akarattal megválasztották királylyá. Mivel pedig a fenséges Mátyás király a ti körötökben született, nevelkedett és serdült föl, ti inkább, mint mások magatokénak tarthatjátok őt és örvendezhettek. Nyissátok meg tehát a közvígság forrásait, vigadjatok, ujjongjatok és adjatok Istennek hálát a ti országrészetek illetén fölmagasztaltatásáért, úgyszintén a diszért és üdvért, a mely az egész magyar nemzetnek (totius gentis hungaræ) osztályrészül jutott.»¹

A túláradó öröm hasonló kifejezéseit tartalmazzák a felsőmagyarországi városokhoz intézett értesítő levelek, a melyek azonban, tekintettel a németajkú polgári lakosságra, jellemző módon, az országot (regnum), nem a nemzetet ért szerencséről szólnak.²

Az első, ki a király- és kormányzó-választás alkalmából szerencsekívánatait Szilágyi Mihály előtt kifejezte a velencei köztársaság magyarországi ügyviselője, Tomasi Péter volt, ki még az nap megjelent előtte. Válaszában a kormányzó azt hangoztatta, hogy «Hunyadi János nyomdokaiba lépve a Velenczével fönnálló jó viszony fönntartására gondja lesz, és ebben az irányban fog a királyi felségnek is tanácsal szolgálni.»³

¹ Az 1458 január 24-ikén kelt levelet közli Teleki. X. 572.

² A Kassához január 24-ikén írt levél. Teleki. X. 570. Ugyanilyen levelet a bártfai városi levéltár is fönn tartott.

³ Tomasi január 24-iki jelentése.

A királyválasztás után a köznemesség legnagyobb része széteszlott. De vezérei Pesten maradtak és érdekeiket a törvények alkotásában a főrendekkel szemben megóvták.

A köznemesség, valahányszor az elmúlt időkben a hatalmat kezeibe ragadta, az országgyűlésen való személyes megjelenés jogát kötelességgé igyekezett átídomítani. Ezt tette 1291 és 1447-ben. Most ismét megállapított, hogy évenként pünkösdkor országgyűlés tartassék, melyen az összes rendek és birtokos személyek jószágvesztés terhe alatt megjelenni kötelesek, minélfogva azokat, kik távolmaradásukat nem igazolják, a király vagy a kormányzó jószágaitól megfoszthatja.

E mellett a nemesség a közterhektől való mentességét biztosítandó, olyan végzések alkotását vitte ki, a melyek elrendeltek, hogy a király és a kormányzó soha «semmiféle szín alatt, bármilyen fontos ügy merülne is föl» adót ki nem vethet; az országot megoltalmazni a király saját költségén tartozik, a mikor erre maga nem képes, a főpapok és urak banderiumait veheti igénybe és csak ha ezek is elégtelenek, szólíthatja föl a nemességet közfelkelésre; végre a nemesek tized- és vámmentessége is kimondatott.

A köznemesség érdekében rendelkeztek a törvények az iránt, hogy az utóbbi időkben emelt és rablóknak székhelyül szolgáló várak lerontassanak; az erőszakosan elfoglalt birtokok tizenöt nap alatt a jogos birtokosoknak visszaadassanak; az okozott károk és sérelmek tárgyában a vármegyék igazságot szolgáltatassanak; az országos törvényszékek ülésszakaikat rendszeren tartsák meg. Feltűnő, hogy szükségesnek látszott egyik törvényczikkben az igazságszolgáltatás legelemibb követelését külön hangoztatni: Logy tudniillik a király és a kormányzó a jogos panaszokat saját rokonaikkal és híveikkel szemközt is hallgassák meg.

Az országgyűlés nem feledkezett meg a jobbágyokról sem. Ezeknek a földesurak zsarnoksága ellen oltalmuk a kiköltözködés szabadsága volt, melyet részökre 1298-tól fogva több törvény biztosított. Most a rendek bírságot szabtak azokra a földesurakra, kik jobbágyaikat az elköltöztéstől erőszakkal visszatartják.

A nemzeti királyság helyreállítása után sem találták feleslegesnek a rendek megismételni a régibb törvények azon rendelkezését, hogy a király egyházi javadalmakat és világi hivatalokat idegeneknek nem adományozhat. Kiváló önmérséklet jelét láthatjuk abban, hogy a külföldieket a kezeikre jutott váraktól és jószágoktól nem fosztották meg; csak arra kérték föl a királyt, hogy azokat «visszaszerezni igyekezzék.»

A kormányzó hatáskörének szabályozásával a törvények nem foglalkoznak. Az országgyűlés a Hunyadi János kormányzóvá megválasztatása alkalmával (1446) kimondott jogelvet, a mely szerint «a kormányzónak olyan a hatalma, a milyen a királyé», érvényben levőnek tekintette. Ezt hirdeti az a végzés, a mely elrendeli, hogy az összes királyi várak és a falakkal megerősített városok azonnal a kormányzónak adassanak át.

Ezek után Szilágyi, a mikor január 28-án az országgyűlési végzeményt megerősítette, azzal a formulával élt, a melyet a királyok szoktak használni.*

Szilágyi, az 1458-ik év folyamán, a világosvári uradalomához tartozó Kladova falut az aradmegyei Varjason fennálló pálos-rendi kolostornak adományozta. Az erről kiállított okirat tartalmát nem ismerjük; ** de feltehetjük, hogy ezen adományával Isten iránt háláját kívánta tanusítani az országgyűlésen elért nagy sikerekért.

A király- és kormányzó-választást Szilágyi nem késett bejelenteni azon hatalmasságoknak, melyekkel Magyarország diplomatiai összeköttetésben állott. A magyar királyi udvarnál megtelepedett velencei származású Bono Alajost bizta meg, hogy a pápához, a milanoi fejedelembhez, a velencei és florenczi köztársaságokhoz intézett leveleket bemutassa. Ezeknek megírására nem használta föl Vitéz János váradi

* Az országgyűlési végzemény fel van véve a *Corpus Juris* gyűjteményébe.

** Csakis egy XVI. századbéli feljegyzésből van ezen adományról tudomásunk. (Országos levéltár. *Acta Ecclesiastica Cameralia*. f. 67. n. 1.) V. ö. Rupp: *Magyarország helyrajza*. III. 71.

püspök tollát, mely egy évtized előtt a Hunyadi János leveleiben a cicerói styl remekeit alkotta meg. Hunyadi János egykori titkárat, Sári Péter fehérvári örkanonokot bizta meg a kancellári teendőikkel.

A levelek közül fönmaradt az, a melyet Sforza Ferencz milánói fejedelemhez irt a kormányzó. «Tisztelt barátjának» czimezi őt. Magasztalja jóakarátát, melyet «az ország és a nemzet» iránt mindig tanusított. «Az isteni irgalmasság — így folytatja ezután — visszaállította országunk és nemzetünk rég letűnt boldogságát, megdicsőítette a néhai Hunyadi János fejedelem és országkormányzó családját, melyhez mi is tartozunk és melyet a múlt időkben különféle szerencsétlen esetek és csapások nem kevésbé lesújtottak».¹

A válasziratokból három került el az enyészetnek. A pápa a kettős választás fölött «mérhetetlen örömét» tolmácsolja. A kormányzó «erényei és hadi ügyekben bebizonyított jártassága» arra a hitre jogosítják, hogy személyében «Magyarországnak egy második Hunyadi János jutott osztályrészül... a kinek emlékezetes tetteit nemcsak utánozni fogja, hanem elérni is»; úgy, hogy király és a kormányzó hatalmától a törökök és az összes hitetetlenek megsemmisítése várható.²

A milánói fejedelem, ki Szilágyit «excellentiás» és «fenség» (celsitudo) czímmel tiszteli meg, szintűgy, mint Medici Cosimo, a flórenczi köztársaság feje, ki «tisztelt barátjának... méltóságos fejedelemnek» czimezi, szintén kegyelelesen emlékeznek meg Hunyadi Jánosról, a magyar nemzet iránt rokonszenvűket, a kormányzó személye iránt bizalmukat fejezik ki.³

¹ *Diplomáciai Emlékek*, I. 4.

² 1458 márczius 14-kén Theisser II. 313.

³ A május 27. és június 6-ikán kelt levelek a flórenczi és milánói állami levéltárakban.

VII.

Az országgyűlés már a királyválasztás napján elhatározta, hogy mielőbb követség menjen Podjebradhoz és a császárhoz, amazt Mátyás szabadonbocsátására, ez a szent korona kiszolgáltatására felszólítandó; ha pedig akár az egyik, akár a másik tagadó választ adna, fegyver erejével erőszakolja ki a kormányzó az ország jogos kívánságainak teljesítését.*

Ennek következtében Szilágyi fölkérte a csehországi kormányzót, hogy Mátyást az ország határaihoz hozza, a hol őt a magyar követség átvehesse.

Podjebrad a találkozásra a legrövidebb határidőt, február 5-ikét, helyéül Strasniczot a morva-magyar határon tűzte ki.

A magyar követséget maga Szilágyi vezette. Vitéz váradi és Szilasi Vincze váci püspökök, Rozgonyi János erdélyi vajda, Rozgonyi Sebestyén főlovászmester, Ország Mihály főajtónálló, Batori István főasztalnok voltak legelőkelőbb kísérei. Hozzájuk csatlakozott Hunyadi János özvegye, kit az a vágy, hogy mielőbb ölelhesse fiát, s az a kötelesség, a melyet a náddal kötött szerződésben elvállalt, egyaránt késztetett az utazásra.

A kitűzött helyen és időben megtörtént a találkozás. A viszontlátás megható jelenetét fontos tanácskozások követték.

Podjebrád, miután tudomást nyert arról, hogy az országgyűlés Mátyást kormányzó gyámsága alá helyezte és arról is, hogy neki a nádor leányát szánták hitvesül, azt kívánta, hogy a Prágában kötött eljegyzéshez az anya, a kormányzó és a jelenlevő magyar főurak hozzájárulásukat nyilvánítsák ki, jóváhagyásukat adják. Ezzel kinos összeütközést támasztott.

Szilágyi Mihály és nővére, négy héttel az előtt, eskü alatt kötelezettséget vállaltak, hogy Mátyás, mihelyt az ország területére lép, Garai László leányát házastársul veszi. Azt,

* A velencei követ 1458 január 24. és 29-iki jelentései.

hogy ezen az ő nevében elvállalt kötelezettséget vele elfogadtassák, következésképen a tudtuk nélkül megkötött prágai eljegyzést megsemmisíttessék: az eskü szentsége mellett politikai érdek is követelte, mert előre látható volt, hogy a nádor, ha nagyravágyó terveinek utolsó maradványa romba dől, az elnémitott gyűlölet felujuló ösztönétől indítatva, ellenök fordul. Szükségképen mindent meg kellett kísérteniök, hogy álláspontjukat érvényre emeljék.

Azonban váratlanul elientállásra találtak. Az ifjú király kiváló tehetségekkel diszló elméjét és az erős akarat csiráival megtermékenyített jellemét gondos nevelés és váltságos viszonyok idő előtt megérlelték. Néhány év óta életében a megrendítő események szakadatlan lánczolatban következtek egymásután. A csalódások és szenvedések izzó tüzeben lelke megaczélosodott. A vele született bátorság és önérzet a megaláztatás napjaiban a kihívó dacz alakját vette föl. Bécsi fogságában, mikor örei magyar királynak csúfolták, egyideig elfojtott haragja abban a jellemző mondasban tört ki: Várjatok, még a ti királyotok is leszek!

Királynak érezte magát most anyjával és nagybátyjával szemközt is. A fiúi kegyelet és a hála érzései elől nem zárkózott el; de ezeknek sugallatait nagyjelentőségű tekiutetek elnémitották. Noha szíve, melyet Podjebrad Katalin, a fejletlen gyermek meg nem hódíthatott, szabad volt; azon gondolattal, hogy életét és trónját bátyja gyilkosának leányával oszssa meg, nem tudott megbékülni. Arra sem volt hajlandó, hogy atyja ellenségének kedvéért atyja szövetségese irányában a haládatlanság bűnét kövesse el és így uralkodói pályáját a szószegés tényével nyissa meg. Az érzelmi szemponttal, felfogása szerint, a politikai érdek találkozott; mert Podjebrad barátságát értékesebbnek, ellenséges indulatát veszélyesebbnek tekintette, mint a nádorét. Ezek után anyjától és nagybátyjától a terveik meghiusulásával járó megaláztatást, az esküszegés bélyegét nem háríthatta el. Szilárdul ragaszkodott elhatározásához, hogy Podjebrad leányát veszi nőül.

Szilágyi Mihály és Hunyadi Jánosné kénytelenek voltak meghajolni akarata előtt. Arra, hogy őt, miután a nádor

leányának kezét visszautasította, a trón és a családi örökség birtokából kizárják, a mit Szegeden esküvel ígértek, nem is gondoltak.

Mindazáltal, hogy magukat a szegedi szerződéssel nyílt ellentétbe ne helyezték: azt a formát választották, hogy Mátyás állítja ki a Podjebrád által kívánt biztosító oklevelet.

Ebben — Magyarország «választott királyának» címelve magát — előadja, hogy fogsága idején ígéretet tett Podjebrádnak, hogy vele szövetségre és leányával házasságra lép. Most kinyilatkoztatja, hogy királylyá megválasztatása után szándékát nem változtatta meg, minélfogva Podjebráddal és fiaival szoros szövetségre lép, a leányával kötött eljegyzést eskü alatt megerősíti, azzal a kötelezettséggel, hogy jegyesét egy esztendő letelte előtt udvarába veszi és a mikor maga megkoronáztatik, őt királynévá megkoronáztatja.

Ehhez azután egy záradékot csatolt, amely arra volt hivatva, hogy anyjának és nagybátyjának a nádorral szemközt fedezetet nyújtson.

Ugyanis, Podjebrád beleegyezésével megállapított az, hogy ha később «bárkinek tanácsára» Mátyás az eljegyzést fel akarná bontani, százezer forint birságot tartozik fizetni.

Az oklevél szövegében anyja és nagybátyja hozzájárulása és jóváhagyása felől nem tesz Mátyás említést. A végén csak annyit mond, hogy az oklevél alá «nagyobb bizonyosság kedvéért» (in majus testimonium) anyja, a kormányzó és a jelenlevő urak pecségeiket függesztették (sunt appensa).*

A kormányzó tehát mint tanu, nem mint gyám működött közre ezen fontos tényben, a melylyel Mátyás az önálló, nagykorú uralkodó jogait gyakorolta.

Hasonlóképen, mikor Magyarország területére léptek, Szilágyi nem emelt kifogást az ellen, hogy az ifjú király

* Mátyás király február 9-ikén kelt oklevelét kiadta Teleki, X. 373. Hasonlag kiadta Podjebrád Györgynek ugyanazon napon, megfelelő szövegben kiállított okiratát, 576.

a maga nevében írt levelekkel értesítette az ország hatóságait haza érkezése felől.*

Majd négy nappal Budára érkezésük után, nagy fontosságú rendeletet bocsátott ki Mátyás. Elmondja, hogy «az ő gyenge kora miatt» az országgyűlés egyhangú határozattal nagybátyját kormányzóvá választotta, az országot és a királyi jogok gyakorlását rábízta; most pedig a maga részéről is őt «mindazoknak, a miket az ország állapota, érdeke és java követel, elintézésére és végrehajtására teljes hatalommal ruházza föl; minélfogva elrendeli, hogy az összes hatóságok a kormányzó iratait a királyi iratokkal egyenlő érvényűeknek tekintsék, parancsait teljesítsék».**

Szilágyi politikai értelmiségét nem helyezi kedvező világításba az az eljárása, hogy ilyen rendelet kibocsátását kívánta és helyeselte. A rá nézve előnyösnek látszó tartalom mögött lappangó veszélyt nem látta meg. Elismervén a király azon jogát, hogy hatalmát átruházhatja, a hatóságoknak utasításokat adhat: Szilágyi az országgyűlés által megválasztott gyám helyett a király által kinevezett helytartóvá lett, a kinek hatalmát a király belátása szerint korlátozhatja vagy megszüntetheti.

Egyébiránt Mátyás az uralkodói hatalom teljességét alighogy írásban átruházta nagybátyjára, tényleg maga vette igénybe. Szilágyi pedig tovább siklott lefelé a jogfeladás lejtőjén.

Ugyanis már néhány nappal utóbb, márczius első felében, a királyi adományok egész sorozatát fogadta el: a Hunyadi-örökségből a beszterczei örökös grófságot és Lippa várát; a magtalan halál és hűtlenség következtében a koronára szállott birtokokból Temes megyében Keresztúr helységet. Csanádban Hegyes és Halmos helységeket, Keve megyének hat helységében fekvő birtokrészeket.

* Az 1458 február 12-kén Semptéről Sopron városához intézett királyi levél ki van adva *Hazai okmánytár*, IV. 389.

** A február 20-ikán kelt rendeletnek a slavóniai bánokhoz intézett példánya megvan a bécsi udvari könyvtárban. (Kivonatossan ismerteti Horváth Mihály a *Történeti Tár* IX. kötetében.) Szövegét 1568-ban Mérei Mihály nádori helytartó felvette egy emlékiratába. (Országos levéltár, *Acta Neoregestrata*. Fasc. 20. n. 96.).

A királyi bőkezűség ezen nyilatkozatainak indokolására Mátyás magasztalásokkal halmozza el Szilágyi «buzgó hűségét, nagy erényeit, soknemű szolgálatait és hősi tetteit». Elmondja róla, hogy «hűségének tökéletességével másokat túlszárnyalt, hatalmas erényeivel az ország és a király becsületének nagylelkű föntartója és oszlopa lett.» «Elismerjük — így szól egyik helyen, — hogy a mikor néhai fenséges László király minket ártatlanul és ok nélkül letartóztatott, párthívei pedig ellenünk és anyánk ellen támadtak: egyedül Mihály kormányzó buzgóságának és nagylelkűségének köszönhattük, hogy szabadságunkat visszanyervén, szerencsésen az ország kormányzásának birtokába léphettünk».*

A hízelt nyilatkozatokkal felékesített adománylevelek elfogadása után a kormányzó nem emelhetett kifogást az ellen, hogy mások javára is gyakorolja Mátyás az adományozás jogát. Márczius első felében kiállított kilencz királyi adománylevelet ismerünk, a melyek közül egyetlen-egyben van a kormányzó hozzájárulása megemlítve és függ Mátyás pecsége mellett a Szilágyié.**

Az uralkodói hatalom egyéb tényeinek végzésében sem akadályozta meg a kormányzó Mátyást, a ki közvetlenül érintkezett a külső hatalmasságokkal: levelezett a pápával, követet küldött a császárhoz, két magyar püspököt megbízott, hogy a cseh királylyá megválasztott Podjebrádot királylyá koronázzák; a nádorral, az erdélyi vajdával és a Szentgyörgyi grófokkal fontos tárgyalásokat folytatott. Az utóbbiakkal kötött szerződés szövegében meg van említve, hogy azt Mátyás anyjának és a kormányzónak «akaratóból és beleegyezésével (de voluntate et consensu), úgyszintén a főpapok és bárók tanácsára (consilio) állapította meg; de

* 1458 márczius 1., 4., 9-ikén kelt királyi adománylevelek az Országos Levéltárban 15216, 15218, 30839 sz. A kevésmennyiségű adományozásról Csánki, II. 122. Lippa adományozásáról az oklevelet nem ismerjük; de tudjuk, hogy a vár 1457-ben még a Hunyadiak, 1458-ban már Szilágyi birtoka volt.

** Négy királyi adománylevelét az Országos Levéltárban. A többi: *Károlyi-Oklevéltár*, II. 319. *Kaprinai*, II. 147. *Hazai Okmánytár* IV. 391. *Történelmi Tár*, 1896. évf. 515.

éppen az a formula azt tünteti ki, hogy a kormányzó a királyi jogokat nem gyakorolta, hanem csak azok gyakorlásában közreműködött és ezen tekintetben a király anyjával egyenrangú tényezőnek volt tekinthető, a mit az a körülmény jelez, hogy az oklevél alatt a király pecsége mellett nemcsak Szilágyi Mihályé, hanem Hunyadi Jánosnéé is ott függ.*

Magától Szilágyitól, a Budára visszaérkezése után lefolyt négy heti időközben, csak kisebb jelentőségű kormányzati tényekre vonatkozó három irat maradt fenn, a melyekben hatalmaskodási ügyben intézkedik; a szebeni polgárokat utasítja, hogy a kárt, melyet a havasalföldi vajda alattvalóinak okoztak, térítsék meg; a vajdát meg inti, hogy a szebeniekkel békességben éljen.**

A viszonyok ilyenén alakulásának oka maga Szilágyi volt, a ki állásának jogait érvényesíteni nem tudta. De helyzetének lealázó voltát szükségképp érezte; annál inkább, mert az udvarnál tartózkodó főpapok és világi urak az ő törvényes hatalomkörén ejtett sérelmek miatt nem szólaltak föl, sőt háttérbe szorítását szívesen látták.

Nem lévén elég ereje, hogy az elveszett tért visszahódítsa, másoktól sem várhatván támogatást: a legelső kínálkozó alkalmat megragadta, hogy feltűnés nélkül félre vonuljon.

FRANKÓI VILMOS.

* Ezen oklevél, mely 1458 márczius 12-ikén kelt, az Országos Levéltárban. Ugyanott Mátyásnak több más rendelete is van 1458 márczius első feléből. A pápával folytatott levelezésre nézve l. Theisser II. 312, 317. A Podjebraddal, a császárral, a nádorral és az erdélyi vajdával való érintkezéseire nézve: *Hazai Okmánytár*, IV. 391. *Mátyás levelei*. I. 353.

** Teleki, X. 578, 582.

BENEDETTO CROCE ÆSTHETIKÁJA ÉS LEGÚJABB IRODALMUNK.

1909-ben harmadik kiadását érte meg Benedetto Croce æsthetikája,¹ mely határozottan kiépített, eredeti gondolatmenetével annyi vitát támasztott már első kiadásával hazájában és a külföldön s a melyet szerzője 1903-ban megindított *La Critica* című folyóiratában oly eredményesen megvédelmezett, hogy főtanai már az olasz középiskolai oktatásba is bevonultak.² A nápolyi Croce, a ki az 1908-iki heidelbergi philosophiai congressuson az érdeklődésnek úgyszólván központjában állt, a mint erről a magyar olvasó Alexander Bernátnak congressusi czikkeiből is értesülhetett annak idején, nem egyedül az æsthetikának, hanem a philosophia általános mezejének is munkása. E mellett jeles művelője említett folyóiratában az alkalmazott æsthetikának: a műbírálatnak s végül dolgozott a politikai és irodalom-történet körében is. Aesthetikája ezt a főcímet viseli homlokán: *Filosofia dello spirito, I.* s borítékja hátlapján már legközelebbre igéri megjelenését rendszere II. és III. kötetéül a logikának és ethikának.³ Hogy az utóbbi két körre is mennyire kiterjednek vizsgálódásai, azt æsthetikája is több helyt elárulja, a logikai és ethikai határkérdések, párhuzamos problémák fejtegetésében. Ezek néhol

¹ *Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale.* Terza edizione riveduta. Bari, Gius. Laterza e Figli. 1909.

² F. Rizzi — G. Occhoferri: *La nuova Retorica*, teoria e storia dei generi letterari, con antologia. Città di Castello, 1910.

³ E két mű ki is jött már, a jelen dolgozatnak megjelenése közben, valamint Crocénak æsthetikájához csatlakozó *Problemi di Estetica* című kötete is (Bari, Laterza, 1910.)

oly terjedelmesek, hogy a szerző jónak látta védelmébe fogni őket előszavában, hangoztatván, hogy a logikai és ethikai párhuzamok világot derítenek az æsthetikai kérdésekre; nem kitérések hát szerinte, a minthogy nincsenek is önálló lételű egyedi philosophiai tudományok, mert a philosophia egység s tulajdonkép mindig egész körének előtünk kell állania. Aesthetikája első formájában egy értekezés volt, melyet a nápolyi *Accademia Pontanianában* olvasott fel 1900 ban s ez csakhamar annak évkönyveiben meg is jelent (*Tesi fondamentale di un' Estetica come scienza dell' espressione e linguistica generale*). Első címében is ott volt tehát az az appositio, hogy az æsthetika szerzőnk szerint tulajdonkép a kifejezésről szóló tudomány, vagy más-kép az általános nyelvészet tudománya. Könyve bővített formájában a két első (1901. és 1903-iki) kiadás egészen azonos volt;* a harmadikban két fejezet fogalmazása változott ugyan, de ellentmondások nélkül az előbbi formájukkal. Szóval gondolatrendszere nem változott egy évtized alatt, illőn egy oly műhöz, mely a meggyőződés rokonf szerves határozottságával szól elejétől végig hozzánk, nem árul el sehol esetlegességet, hanem mindenütt a magával és tárgyával való komoly számvetést s már ennek tiszteletet keltő éreztetésével is lebilincseli elejétől fogva figyelmünket. Hogy az a fenti értelmezés, melyet Croce az æsthetikának ad, mit jelent tulajdonképen, azt műve gondolatmenetének összefoglaló áttekintésével tudom leghelyesebben megmagyarázni. Ez a gondolatmenet oly eredeti, annyira eltérő minden közkeletű nyugoti rendszertől, hogy teljes mivolta nem egy tekintetben homályban maradna az olvasó előtt, ha csupán egész általánosságban szólnék róla. Mellőzöm azonban logikai és ethikai kitéréseit. Érdeemesnek találom rendszere tüzetes ismertetését végül azért is, mert a részleteiből kiemelkedő vezérgondolata szinte hangosan kínálkozik egészséges kritikai szempontul a legújabb magyar irodalom

* A II. kiadás német fordításban is megjelent: *Aesthetik als Wissenschaft des Ausdrucks und allgemeine Linguistik* etc. Übersetzt von Karl Federn. Leipzig, Seemann 1905.

fő decadens jelenségének kellő megítéléséhez. Dolgozatom végső szakaszában ezt a vonatkoztatást meg is teszem.*

I.

A megismerésnek, tanítja Croce, két módja van. Az első az intuitív, szemléletes megismerés, mely a phantasia által történik, tárgya az egyes, eredménye a kép. Második a logikai megismerés, melynek tárgya az universalis, az egyes jelenségek vonatkozásai s eredménye a fogalom. Az utóbbival foglalkozó tudomány a logika, az első az æsthetika. Az intuitív megismerés teljesen független a logikaitól; ha a szemlélő megismerésbe vegyülnek is fogalmi elemek, ezek elvesztik autonómiájukat, mint pl. a regényekben, drámákba elhintett maximák. Viszont azonban a logikai megismerés természetesen nem független az intuitív megismeréstől, mert szemléletek nélkül a fogalmak is lehetetlenek volnának. Az intuitio nem jelenti a perceptiót, vagyis valamely dolognak mint valósággal létezőnek fölfogását, mert jelentheti a csupán lehetségesnek szemléletes képét is. De nem is az érzéki észrevevésnek a tér és idő kategóriáiba való elhelyezése, mivel egy műalkotásnak nem a tér és időbeli voltát szemléljük, hanem az individualis physiognomiáját. Az intuitio egyetlen kategóriája épen azért a *jellemzetesség*. Megkülönböztetendő az intuitio az érzékléstől is. Az érzékletek jóval kevesebbek az intuitív megismerésnél; ettől kapnak formát, úgyszólván létet, mert a szemlélet már az érzékletek kidolgozása. Az intuitiót a vele szemben még homályos érzéklettől az különbözteti

* Crocéra hivatkozik több helyt Mikszátról írt dolgozatában dr. Kiss Ernő (megj. Kolozsvárt, Gámán J. örököseinél, 1910); említettem már előbb Crocét én is, a mi æsthetikánk és művészet-történetünk multját tárgyaló dolgozatomban (*Beöthy—Badics képes Irodalomtörténete*, II. köt., III. kiadás, 1907), azon kérdéssel kapcsolatban, ki volt az æsthetika megalapítója. Croce erre, mint alább látni fogjuk, a köztudattól egészen eltérő választ ad. Egyik-másik kisebb dolgozatát, mint pl. a plágiumról szólót, Elek Arthur tette szóvá. Az *Újság* tárczájában.

meg mindenek fölött, hogy minden igazi intuitio (szemlélet) egyszersmind kifejezés is. A megismerésnek ez első fajtájában tulajdonkép nem is lehet megkülönböztetni a megismerést és kifejezést. Sicilia formájának intuitív megismerése például egyben annak oly pontos elképzelését is jelenti, hogy azt nyomban le is tudjam helyesen rajzolni. Az intuitív megismerés tehát a kifejező megismerés: *intuire è esprimere: e nient' altro* (niente di più, ma niente di meno) *che esprimere* — valamit intuitive megismerni tehát annyi, mint annak kifejezést is adni; se több, se kevesebb. A kifejezés nem jelenti mindig a külső megvalósulást is, csak a kifejezésnek belsőkben való élését, hogy például a festő már maga előtt lássa a képét, mielőtt a vásznan egy ecsetvonást is tesz. Kifejezés tehát már az a lélekben végbe-menő visio, melynek külső megvalósítása, másokkal is való közlése aztán a művészi technika dolga s hogy végbe megy-e vagy sem, a lényegre nem tartozik. A mink a világból van, azt szemléletekben birjuk, melyek kifejezések is egyuttal; mert a világból annyi a mienk, a mennyit ki tudunk fejezni, képét belsőkben szemléletesen előállítani. Hogy azonban a benyomásokból mint lesz kifejezés, ezt Croce nem kutatja, mert ez kifürkészhetlen titok; a fő, hogy azok a szemléletek itt vannak.

Az æsthetika most már nem más, mint ennek a kifejező tevékenységnek tana: *la scienza dell' attività espressiva*. Mert az intuitív s egyben expressív megismerés teljesen azonos az æsthetikai, a művészi folyamattal. Utóbbi s a rendes intuitív megismerés közt csak extensív, quantitativ különbség van, a mi philosophiai szempontból egészen mellékes. A miként nincs külön physiologiájuk a kis és nagy állatoknak, külön chemiájuk a szikladaraboknak s a hegyóriásoknak, ép úgy nincs külön tudomány a rendes intuitív megismerésről s a művészi eljárásról. Aesthetika ép úgy csak egy van, mint logika. Tulajdonképen tehát minden ember költő s a közmondás: *poeta nascitur*, így van helyesen: *homo nascitur poeta*. Az a génie, mely a rendes emberitől valami különbözőnek adja ki magát — például a romantikus periodus génieje vagy napjaink Über-

mensché — egyszerűen nevetséges. De megcsufolói viszont a geniusnak, a kik öntudatlanságot fognak rá, mert legfeljebb a reflectáló tudat hiányozhatik belőle, melyre nincs is szüksége.

Minden æsthetikai jelenségben, kifejezésben elválaszthatlanul együtt van tartalom és forma, mely utóbbi nem külső hozzáadás, együtt, szervesen terem a tartalommal s nem is gondolható külön tőle. A lélekben egyszerre csak egy benyomás s egy kifejezés van. Mikor valamely nagy művet alkot a művész, az anyagául szolgáló elemek, melyek eredetileg már kifejezések lehettek, leszállanak az impressiók színvonalára; mint valami nagy téglében a különböző hevített anyagok összeolvadnak s belőlük egyetlen nagy kifejezés formálódik.

A tudományos könyv is, a mi a kifejezését, megírását illeti, tulajdonkép műalkotás. A logikában is mindaz, a mi formalistikus, æsthetikai jelenség. A logikai fogalmak kifejezésére nincsenek más formáink, mint æsthetikaiak. A logika tartalma a fogalom, de már például az ítélet, a következtetés s mind azon formák, melyekbe a fogalmakat elhelyezzük, æsthetikaiak. A ki e megkülönböztetést nem teszi meg, összecseréli a logikát és æsthetikát. Maguk a szavak is æsthetikai jelenségek, valamennyi összekötő formuláik is, a mint alább látni fogjuk. Teljesen æsthetikai jelenség a történetírás is, melyet helytelenül állítottak fel a megismerés harmadik fajtájául, mert ez is csak individualis megismerést nyújt, nem logikait s a rendes intuitív megismeréstől és kifejezéstől csak annyiban különbözik, hogy társul hozzá a megtörténtség képzete is. A megismerésnek nincs több formája ama kettőn kívül; a természettudományok, geometria, matematika vegyes formák, keverékei a kettőnek.

Æsthetikai szempontból mindig csak egy-egy műalkotásról beszélhetünk. A mikor műfajokat kezdünk emlegetni, megszűntünk æsthetikusok lenni: már logikusok vagyunk, kik a megismerés második, magasabb fokára állva, helytelenül azt képzeljük, hogy törvényhozói lehetünk az első foknak. A tragédiának, eposnak, idyllnek s egyéb efféléknek æsthetikai formáiról való beszéd nem tartozik az æsthe-

tikába. Az összes műfaji beosztásoknak mindössze némi gyakorlati értékük van; rámutatnak ugyanis nagyjában bizonyos rokon jelenségesoportokra, tehát a megértetést könnyítő phrasisok, de nem szabály-erejű meghatározások. A szépségnek nincsenek objectiv mintái, minden műalkotás a mintáját önmagában viseli, következésképpen minden műalkotást az összes többiektől függetlenül kell megítélnünk. A mily helytelen így egyfelől az absolutisták álláspontja, ép úgy nincs viszont igazuk az egészen subjectiv relativistáknak sem, akik a kifejezésnek bizonyos, a tárgy követelte objectiv jellegrére nem ügyelve, organikus érzéseiket, a mű által támasztott kedvet vagy kedvetlenséget veszik ítéleteikben irányadónak.

A művészet tárgya minden lehet. Erkölcsi tekintetben nem szabad megkülönböztetni a témákat. A kinek bizonyos tárgyak visszatetszők, azt feleljük: ha az élet szebb lesz, a themák is szebbek lesznek. Crocénak ez álláspontja tüstént felidézi emlékünkből Stendhal *Rouge et noir*-jának e híres helyét: «A regény vándorló tükör, mely az országot mentén mutatja a dolgokat. Az egyik perczen az ég ezüstjét láthatni benne, a másikon az útszéli pocsolyák iszapját. És ön erkölcstelenséggel vádolja azt az embert, a ki a tükröt viszi! A tükör posványt mutat és ön a tükröt vádolja! Vádolja inkább az utat, a mely pocsolyás, vagy még inkább az útbiztost, a ki megtüri, hogy a víz megrekedjen és pocsolya képződjék». De mikor azt mondjuk — írja Croce, — hogy a művészet független az erkölctől, ez nem arra való biztatás egyúttal, hogy akármilyen æsthetikai szemléletünket fejezzük ki külsőleg is. A művész válogat belső æsthetikai szemléletei között s e válogatás: a megállapodás, hogy mit tart külső megrögzítésre, tehát közlésre érdemesnek, már kétségkívül életének ækonomiai beosztása, erkölcsi irányzata szerint történik. A művészet szabadságára való hivatkozás nem védheti azt a «művészt», a ki erkölcstelenül olvasója egészségtelen izlésére számít, mint akár azt az ügynököt nem, a ki erkölcstelen képeket árul. Az ily emberek bizony a bíró kezébe valók. A lehetőség megvan minden thema æsthetikai kifejezésére, de ezzel

minden művész erkölcsi mivolta szellemében él. A művészet függetlenségének hangoztatása az erkölcstől nem jelenti azt, hogy a művészet hideg frivolsággá válhatik. Az effajta hibák szerinte mindig a rosszul kifejezettség, a helytelen forma következményei, a tartalom felett való hiányos uralkodás folytán állnak elő s nem a tartalom materialis kvalitásából következnek. A művész őszintesége nem ethikai követelmény; épen æsthetikai szempontból szükséges, hogy hangját, kifejezését őszintének érezzük. Arany János is ezt az álláspontot fejezte ki nálunk, abban a rövidségében is jelentős megjegyzésében, a melyet Salamon Ferencznek *Az ember és író* című dolgozata egyik helyéhez szerkesztői csillag alatt tett.* Azt mondja ott nevezetesen, hogy az író érzelmeinek valódiságát, mélységét, emelkedettségét stb. vizsgálván, nem járunk túl a művészeti szemponton, mint Salamon véli. A műbírálat joga a conceptióra és executióra egyaránt kiterjed.

Minden benyomás intuitive, szemléletesen — épen azért mert szemlélet s nem fogalom — csak egyféleképp fejezhető ki. A kifejezések osztályozása tehát lehetetlenség. Minden kifejezés egy-egy species, mely nem functionálhat genusképen. A művek közti esetleges hasonlóságok csak afféle «családi vonások», minőket olykor individuumok közt is találhatni, de ezek nem foglalhatók elvont definitiókba. Szépség annyi, mint sikerült kifejezés, sőt ez is már tautologia, mert a nem sikerült kifejezés nem kifejezés. Legrövidebben szólva tehát: a szépség annyi, mint (intuitív) kifejezés. A rút pedig az elhibázott kifejezés. Mivel a kifejezésnek nincsenek fokozatai, a szép pedig annyi, mint kifejezés, tehát a szépnek nincsenek fajtái; a mi szép, az nem lehet több, mint szép. Csak a rútnek vannak árnyalatai, a kifejezés elhibázottságának arányában. A retorika, stilistika összes megkülönböztetései tehát, az egyszerű és szép stylusról, metaphorákról, metonymiákról stb. való tanításai mind hiábavalóságok. A metaphora például nem egy más szó helyett áll, hanem épen így való oda az illető

* Salamon Ferencz *Dramaturgiai dolgozatai*, II. köt. 432. l.

helyre, szerves részeül a kifejezésnek, vagy ki kell rekeszteni a szövegből. Épen oly hamis az egyszerű és szép stylus megkülönböztetése. A piaczon egy vásári napon több tropust és figurát használnak beszéd közben, mint esetleg az akadémiai ülések egész sorozatában. A műfajok is pseudo-æsthetikai fogalmak szerinte, mint főntebb már említettük. A legkülönfélébb anyagnak kifejezése is teljesen egyformán történik, a műfajok tehát csupán azokat a hatásokat jelölik, melyeket a különböző anyagok kidolgozott formájukban a közönségre gyakorolnak. E hatások leírása pedig a psychologia feladata, mely leíró, s nem az æsthetikáé, mely a szemléletes kifejezés elmélete. Élesen elítéli Brunetièret, ki az irodalmi műfajok objectiv existentiáját hirdette s az irodalomtörténetet mint a műfajok kifejlődését fogta fel. Minden tartalomnak csupán egy módon lehetséges szemléletes, művészi kifejezéséből következik a fordítások lehetetlensége is. Minden tartalomnak csak egy, rá pontosan illő formája van, ha tehát a forma változik, vele változik a tartalom is, néha javára is, de rendesen hátrányára az eredetinek. Minden fordító hamisít, csak megközelítőleg adja vissza eredetijét, akaratlanul is.

Természeti szépről sem beszélhetünk. A természet legfeljebb fölébresztő eszköze az æsthetikai szemlélet reprodukálásának, a minek nélkülözhetlen feltétele egy már előbb végbement productio. Előzetes æsthetikai szemléletek nélkül a természet nem kelt æsthetikai benyomást. A természet szépségével szemben az ember úgy áll, mint Narcissus a forrás előtt. A ki tehát a természetben levő szépről beszél, az összecseréli az ébresztő eszközt magával az æsthetikai folyamattal, mert a mi nem az æsthetikai szellem által jött létre, az nem lehet sem szép, sem rút. Nem mondhatjuk tehát, hogy a művész utánozza a természetet, inkább azt, hogy a természet engedelmeskedik neki, merészebben: az utánozza őt, a hogyan Lionardo is kifejezte magát.

A mint műalkotásokról nem beszélhetünk æsthetikailag általánosságban, ép úgy nem szólhatunk általánosságban az emberi test szépségéről sem, csak mindig az individu-

um omnimodo determinatumról, mely az illető művész telfogása szerint lehet szép is, rút is. A philographia nem tudomány; a kik az aurea sectióban, a hullámvonalban keresik a szépség nyitját, astrologusai az æsthetikának. A szépnek nincs typikus existentiája; ezt helytelenül hirdették Fechnerék, ez «inductiv» æsthetikusok, a kik különböző formatumu levélborítékokat küldözgettek szét, hogy szavazással döntsék el, melyik a szép forma, de összes, alulról felfelé építő empiriájukkal még egyetlen æsthetikai törvényre se jutottak szerinte.

Az egyes művészeteknek nincs külön elméletük, mert a mi bennük igazán æsthetikai rész, az közös, a többi pedig technikai kérdés, a practikum dolga, az akustika, optika stb. körébe vágó. A művészetek határvonalán való pörlekedés is jelentéktelenség. Lessingnek igaza lehetett, a mikor támadta Cailust, a ki a festészet mérlegére tette a költészetet; helyesen érezte, hogy egyik kifejezést a másikba nem lehet átjátszani, de ez elmélkedésnek a minutiositásig vitele már egészen czéltalan. Nagyon természetes, hogy a művészetek közt rangbeli különbség sincs.

A műalkotás bírálata nem más, mint a műnek magunkban való reproducálása, és pedig a tőlünk telő teljes igyekezettel az alkotó álláspontjára helyezkedve. A műnek, e kifejezésének útmutatásával ugyanazt a lelki folyamatot éljük végig, a melynek eredménye a művész lelkében a mű lett. S ha valamelyik részről nincs elfogultság, a két folyamatban nem lesz eltérés. Mivel a bíráló reproducálja, a mit a művész producált, a két működés lényegileg azonos. A különbség csak az, hogy a művész magától hajtotta végre a folyamatot, a bírálónak pedig szüksége van az elsőre, hogy azon folyamatig fellendüljön. A ki Dantéről ítél, nem lesz ugyan Dantévá, de a szemlélődés és ítélet pillanataiban szelleme mégis egy lesz vele; a kisebb lélek resonál a nagyobbtól, megnő vele arra az időre.

A költő és kritikus munkájának e lényegbeli rokonságára, egyaránt művészi jellegére nézve nem ismerünk szebben jellemző nyilatkozatot a kitünő Francesco de Sanctis e sorainál, *Saggi critici* című művében: «A költő mun-

kája épen úgy önkénytelen (spontán), mint a kritikusé. A költő előkészülhet ugyan munkájára hosszú elmélkedéssel, a minek aztán meg is látszanak nyomai műve tervezetén, elrendezésén, jellemein s gyakran a kidolgozáson (ultima manus) is, mégis: a mi conceptióját életelevenné teszi, azt bizony ama néhány szerencsés és hamar elszálló ihletteljes percznek köszönheti, melyek tán sohasem térnek vissza többé. És a kritikus is előkészülhet föladatára hosszú tanulmányokkal, melyeknek szintén ott a nyomuk megfigyeléseiben, finom megkülönböztetéseiben, párhuzamaiban stb.; de a látásnak azt a biztonságát, melylyel egy költői műben a lényegest, az életelevent meg tudja ragadni, ő is csak a mély és közvetlen benyomás ihletszerű hevületéből nyerheti». A kritika elméletéről különben még régebben egész könyvet is írt Croce.* Megrajzolja benne a jó és a rossz kritikus arczképét is, amazt a Francesco de Sanctis, ezt a Zumbini pályájából vett vonásokkal.

Az æsthetikai ítélettel teljesen analog az erkölcsi. Igazságosan valamely tettről nem ítélnünk, csak úgy, ha beleképzeljük magunkat minden erőből az elkövető lelkiállapotába. A vélemények a művekről idővel azért változnak, mert a kritikus lelkében történendő reproductionnak akadályai merülnek fel. Így megváltozik az idők jelleme, olykor a műalkotások állapota s természetesen tekintetbe jön a reproducáló organumok különbözősége is. Szerencsére vannak épen nem kicsinylendő segédeszközök, melyek a reproductiont nagyjában mégis lehetővé teszik, sok idő múlva is: a historiai kritika, az interpretáló, szövegkritikai philologia, a restauratiók stb. Mindezek természetesen csak reproducálásra képes phantasiának szolgálatában érnek valamit.

Az összefoglaló kritikára, vagyis az irodalom- és művészettörténetre vonatkozó nyilatkozatai is említendők. E kettőben szerinte nem lehet az írónak célja az általános haladás nyomozása. Csak a tudománynak lehet egységes története, mert a tudomány egyetlen alkotás, melyen az

* *La critica letteraria*. Questioni teoriche. 2a edizione riv. ed. aum. Roma, Loescher, 1896.

egész emberiség vállvetve dolgozik, míg az irodalom- és művészettörténet individuumok története, ezek pedig nem ismétlődnek soha. Helytelen tehát a korszakok felvétele, vagy legalább is sokkal kevesebbet jelent, mint fölállítóik hiszik. Egységes fejlődés helyett az irodalomban, művészetben a végtelen szellemnek mindig új és változó alkotásait találjuk. A különböző művészek különböző alkotásai mennyi, többé nem ismétlődő fragmentumai az életnek. Haladásról az irodalmak s művészetek történetében legfeljebb csak bizonyos problémákra nézve lehet szó, hogy például a lovagvilág nyújtotta anyag megformálása mint haladt igazi formája felé például Pulcitól Ariostóig. Ez esetben szóvá tehető, hogy a közös anyag kiformálásán dolgozó egyéniségek munkája mennyiben jelent haladást. De mily hiba volna például arról tárgyalni: Shakespeare mennyiben jelent haladást Dantéval szemben. Az irodalom- és művészettörténetben minden egyéniségnek, sőt minden műalkotásnak megvan a maga külön problémája. Az emberiség æsthetikai haladásáról nem lehet szó; constatahatjuk mindössze, hogy bizonyos időkben jobban sikerülnek és tömegesebbek a kifejezések, így például az olasz renaissanceban. De bár a kifejezendő benyomások bonyolultabbak lesznek is az idővel, az æsthetikai aktivitás mivolta ugyanaz marad, a mi a legkezdetlegesebb fokon volt.

Æsthetikája utolsó fejezetében fejti ki Croce, hogy miért adta e tudománynak műve címében ezt az apposi-tiót is: általános nyelvészet. Azért, mert az emberi beszéd teljes egészében nem más, mint szemléletes, intuitív kifejezés, tehát művészet. A kiket művészeknek nevez a közfelfogás, csak annyiban különböznek embertársaiktól, hogy gyakrabban támad bennük a sikeres hajlandóság bonyolultabb benyomások tökéletes kifejezésére; s a műalkotások csak annyiban különböznek a rendes beszéd-től, hogy complicáltabb, nehezebb, ritkább kifejezések a mindennapinál. Az æsthetikai folyamat, melylyel a nyelvi teljesen azonos, nem kivételes állapota kivételesen tehetséges embereknek, hanem az emberi szellem egyetemes, soha meg nem szűnő folyamata. S ha ama két folyamat közös, akkor azonos a mű-

vészet és a nyelv philosophiája is, a nyelvphilosophus æsthetikus is egyszersmind. A nyelv nem vocabularium, egyes s kombinálható szavak összege, hanem eleven s osztatlan beszéd, mindenkor kifejezés s mint ilyen æsthetikai termék. A nyelv eredetileg a szemléletek kifejezése volt s nem az abstract gondolkozásé, s egészen azonos az æsthetikai tevékenységgel. A művészi elem alapvető jellege a történetírásnak is s mint konkrét forma a tudományban is nélkülözhetetlen. Az igazi nyelvphilosophusnak a közönséges grammatikusok hasonló téveszméi ellen kell küzdenie, minők az æsthetika körében is fölbukkannak. A műfajok megkülönböztetése az æsthetikában ép az, a mi a nyelvészetben a beszédrészek megkülönböztetése, mert a nyelv ép oly osztatlan, megbonthatatlan egység, mint valamely műalkotás. A beszédrészek abstrahálásának legfeljebb mnemotechnikai értéke van, például valamely nyelv megtanulásánál, de tudományos szempontból jelentéktelen. Nyelvtani szabályokról beszélni teljes philosophiátlanság, mert normatív grammatika nincsen. Voltairenek volt igaza, ki azt felelte, a mikor grammatikai «hibákra» figyelmeztették: «Az a grammatika baja». A nyelvtan jelentősége mindössze informatív, értesít valamely nyelv jelen vagy múlt állapotáról. Nyelv tulajdonkép nincs is, csak «mondottak összege», mely mindig complexum, de legalább is egy mondat. A nyelv folytonos ujrateremtés, semmi sem ismétlődik többé pontosan benne, még ha látszólag ugyanaz is, mert a színezet minden ismétlődésnél más és más lesz. Nyelv annyi van, a hány ember, sőt annyi, a hányszor egy ember megszólal. Nincs tulajdonkép anyanyelv sem, mint egység, mert e feltevés holt mozdulatlanságra kárhozná a nyelvet, homlokegyenest ellenkezve a valósággal.

Aæsthetikája végére jutva Croce, védelmébe veszi művét azokkal szemben, a kik azt netalán igen kurtára fogottnak találják (terjedelme 171 lap), összehasonlítva a rendesen hatalmas vastagságú német æsthetikákkal. «Ha meggondoljuk — írja, — hogy az utóbbiak kilencz tized részükben oly anyaggal vannak kitöltve, mely nem tartozik tárgyukhoz, így például pseudo-æsthetikai fogalmaknak (minő a fenséges,

komikus, tragikus, humoros, idylli stb.) lélektani és methaphysikai meghatározásaival, vagy állítólag æsthetikai szempontból tárgyalt állat-, növény- és ásványtannal, æsthetikailag értékelt világtörténelemmel; s hogy végre beleszorítják, többnyire megcsonkítva ugyan, az egész concrét irodalom- és művészet-történetet is, elhintve könyveikben ítéleteiket Homérról és Dantéről, Ariostóról és Shakespeareről, Beethovenről és Rossiniról, Michelangelóról és Rafaelról — mind-ezt meggondolva: az én æsthetikám nemcsak nem fog túl-ságos szükséztűnek tetszeni, hanem ellenkezőleg, jóval terjedelmesebbnek ama vaskos munkáknál. Mert ezek épen a valójában æsthetikai nehéz problémákat, melyekkel könyvemben foglalkozom, legnagyobbbrészt vagy kihagyják vagy csak fölszínesen intézik el».

II.

Ezzel azonban még a közepén se vagyunk a Croce vaskos könyvének, mert az, bár címlapján nem jelzi, æsthetika-történetet is nyújt, mely a terjedelmesebbik fele az egész könyvnek. E történeti szemlében Croce mindenütt a maga elméletének nyomait, előfutárait, közel megvalósítóit keresi s egyáltalán a mult összes æsthetikusait ennek arányában értékeli. Törekvése e történeti részben, mint maga is mondja, az volt, hogy a vitának lehető kerülésével oly jellemzéseket adjon elődeiről, melyek az eltérő vagy épen ellentétes nézetek kritikáját is magukban foglalják. Az éles elítélés vagy épen a gúny hangjával e történeti részben elég sűrűn találkozunk. Ki kell emelnünk, hogy a román népek æsthetikai munkálatainak ismertetésére bővebben kiterjeszkedik, mint azt a német művek teszik és pedig nemcsak az olaszokat, francziákat értve, hanem például a spanyolokat is, kikre nézve oly kitűnő forrás állt rendelkezésére, mint Menendez y Pelayo spanyol æsthetika-története.

Az æsthetika története ott kezdődik szerinte, a hol a képzelet elméletéé vagy a mi ezzel egy: a nyelv eredetére, mivoltára vonatkozó bölcséleti kutatásoké. Sajnos, az æsthetikusok rendesen vagy kevesebbet vagy többet akartak

ennél. Sokan tisztán hedonistikus jellegűnek fogták föl a művészetet s tagadták, hogy a léleknek önálló æsthetikai tevékenysége volna; az utóbbi rész viszont a művészeti folyamatok magyarázására helytelenül egy külön rejtélyes tevékenységet vett föl. Az ó-kor csak közeledéseket mutat a képzelet elmélete felé, de nem vizsgálta azt meg, ellenben kitaposta előre a jövőnek az összes tévutakat, minők például a hedonismus, moralismus, mysticismus, rigorismus stb. Legtöbbet érők még Aristoteles vizsgálódásai, ki megpróbálja a különbség megállapítását a költészet, a tudomány s a történetírás közt, világos eredményre azonban nem jut. Az ó-kori philosophusok a képzeletet csak középtagnak tekintették az érzékek s az értelem közt, nem tulajdonítottak neki független, eleven tevékenységet, mindössze annyit, hogy a benyomásokat megőrzi s újra előhívja. Sem a mimésis, sem a nyelv támadásának kérdését az ó-kor ekkép nem is tudta tisztázni.

A középkor fölfogása szerint a költészet csupán a tudománynak színes, kellemes czífia köntösbe bujtatója. A laikus ugyan a költőben csak a szépet elvezi, de az avatott az előtér cifraságain túl meglátja a háttérben a mű gondolati igazságait is, így például Vergiliusban, Dantében s ezek a fők.

A renaissance egészében nem haladta túl æsthetikai tekintetben azt a gondolkörte, mely számára az ó-korból maradt. A költészetről való uralkodó elméletül e korban szintén az úgynevezett nevelési elmélet tekinthető. A XVII. században tömegesen jelennek meg æsthetikai könyvekben oly kifejezések (minők például génie, izlés, képzelet stb.), melyek még bizonytalan fogalmaknak felelnek ugyan meg, de megannyi, el nem kallódó kovászai már a jövőnek. Descartes, Locke, Leibnitz intellectualismusa, matematikai szelleme nem volt kedvező a költészet körüli vizsgálatokra, a képzelet elméletére. Leibnitznak nagy érdeme a continuous törvénye, de sem ő, sem rendszerezője, Wolff Keresztély, nem tudták a képzelet elméletét önálló tudományképen rendszerükben elhelyezni. Mert az az alsóbbrendű megismerés náluk nem önálló; correctivumát, tetőpontját a

logikai megismerésben találja meg, ép úgy, mint a facultas appetitiva inferior a magáét az etikában.

S ezzel elérkeztünk Croce æsthetika-történetének szinte sensatiós jellegű részéhez. Az æsthetikát nevezetesen nem alapította meg szerinte Baumgarten sem; ez valójában keresztapja volt csak e tudománynak. Mert Baumgarten sem választja el élesen az ő, scholastikus latinságuk mellett is sok helyütt igaz lendülettel megírt dolgozataiban, a phantasiát és intellectust. Mikor az új tudományt állítólag alapítgatja, mintha mindig félne a szemrehányástól, hogy bölcsészhez nem méltó dolgot művel. Így azt mondja, hogy igaz, az æsthetikai igazságok csak valószínűségek, de védelmükre fölhozandó, hogy «lépcsők a logikaiakhoz». Nem Baumgarten szóval az æsthetika igazi megalapítója, hanem Giambattista Vico, 1725-ben Nápolyban megjelent *Scienza nuova*jával, mely tehát tíz évvel előbb látott napvilágot, mint Baumgarten doctori értekezése, a *De nonnullis ad poëma pertinentibus*. Vico neve csak mint történet-bölcselő általánosan ismert, helyeslésre talált, továbbá (így Goethe, Herder részéről is) a homéri kérdésben való helyes állásfoglalása is. Ez utóbbi tulajdonkép csak specialisálódása az ő egyetemes, nagyjelentőségű, az æsthetikát megalapító elméletének, melyet főntemlitett művében írt meg. Benne a teremtető képzelet elméletét nyújtja s ha akadnak is benne bizonytalanságok, örök érdeme az æsthetikai világ autonómiájának megállapítása, úgy hogy utána föladatul már csak a distinctiók finomítása maradt. Hirdeti Vico, hogy a költészet és a nyelv lényegileg azonosak s az ősi népek első beszéde már költészet volt. Sajnos, hogy műve több helyén inkább nagyértékű prófétai aphorismákat nyújt, mint rendszeres tudományos tárgyalást. «Sibyllinische Vorahnungen» — mint Goethe mondotta.

Sok Vicóra emlékeztetőt találhatni Herdernél is (így például a nyelv eredetére vonatkozó kérdésben); egészében Herder mégis alatta marad Vicónak, mert Baumgartenhez kapcsolódik, lényegileg nem is jut túl rajta s igen telítve van Leibnitz continuitása törvényével. Nem kísérhetjük itt pontosan végig Crocét történeti szemléjében, csak arra mu-

tatunk legalább rá, minőnek látja fővonásokban a Vico föllálitotta elmélet továbbélését napjainkig.

Vicóhoz képest a Kant æsthetikája is visszaesést jelent, mert a művészetről való fogalma megegyezett a Wolff—Baumgarten-féle iskoláéval. Szerinte is a művészet csak érzéki, phantastikus köntöse egy intellectuális fogalomnak; az æsthetikai elem diszitése a logikai tartalomnak; az izlés analogonja az értelemnek; az æsthetika és logika rokon tudományok. Hiányzik rendszeréből a képzelet teljes fogalma s' elmélete bizonyos helyein beleesik a mysticismusba, mint például az izlésről szóló tanításaiban. Schiller helyesen intézett támadást Kant subjectivitása és abstractiói ellen; főérdeme, hogy megszünteti a Kant megkülönböztetését a szép és a művészet között, éles határozottságig azonban tanításaiban nem emelkedik.

Az æsthetikát illetőleg a romanticismus és az idealismus philosophiája egyaránt tévutakon jár. A romanticismus a phantasia mythológiáját csinálja meg; Schelling viszont a művészet körébe utalja az elvont, platonikus ideákat, melyek helyébe Hegel az úgynevezett concret ideákat teszi.* Vischernek a művészetről való fölfogása rosszabbított kiadása a Hegelének; ő is az abstract szellem kategóriájába helyezi a művészetet, csak a helyét teszi másfelé a hármas csoportban (vallás, művészet, philosophia). Ezek mind mistikus æsthetikusok, sőt az tulajdonkép Herbart, a realistikus iskola feje is, a ki szerint a szépség viszonylatokban áll s az üres formából magyarázza ki a szépet. Főlemelő jelenség mindezekkel szemben Schleiermacher, a kit Croce lelkes védelmébe vesz a herbartianus Zimmermann s az idealista Hartmann támadásaival szemben. Schleiermacher a berlini egyetemen tartott s csak holta után tanítványai által kiadott előadásaiban határozottan fölismerte, hogy a gondolkodásnak van egy egészen önálló formája, mely nem a logikai gondolkodás; anthropologiai jelleget adott az æsthetikának metaphysikai helyett, a szép helyébe a művészi tö-

* Hegelről részletesebben szól Croce: *Ciò che è vivo e ciò che è morto della filosofia di Hegel* című könyvében. (Bari, Laterza, 1907.).

kéletesség fogalmát tette s hirdette, hogy a költészet a nyelvből a zeneit, a képszerűt, az egyénit emeli érvényre, szemben a bölcselettel, mely a nyelvet matematikai formulákba rögzíti. Élesen bírálja Croce a positivizmus, evolutionizmus æsthetikusait is, történet-ellenes álláspontjukat, a természettudományok egyoldalú bálványozását részükről. Fizikai és physiologiai laboratoriaikból valóságos Sibylla-grottákat csinálnak, de semmi bonyolultat megfejtteni nem tudnak s vezérük, Spencer is eredménytelenül topog ide-oda a sensualizmus és moralizmus között.

Nem is az elméleti æsthetikusok között találja meg Croce a Vico szellemének letéteményeseit, hanem a nyelvphilosophusok és kritikusok sorában. Amazok közül hármat emel ki: Humboldt Vilmost, Steinhalt és Paul Hermannnt. Igen kiemeli Humboldtban, hogy beszél egy úgynevezett innere Sprachformról, egy belső beszédről, mely nem jut el a hangos szóig, a képzelet és érzés műve, a fogalom individualizálódása s lényegében azonos a művészi munkával, azzal a visióval tudniillik, mely a művész lelkében végbemegy, mielőtt a külső kivitelhez hozzáfogna. Sajnos, hogy a beszélő embert s kivívó művészt csak analog s nem azonos jelenségeknek tekinti még. Steinhalt kapcsolatot vitt Humboldt [ideái közé; helyesen hirdette, hogy a nyelv a logikától teljesen függetlenül hozza létre formáit, hogy a mondat nem ítélet, hanem kifejezése egy ítéletnek; hogy szóval a logikai beosztásoknak nem felel meg a mondatok grammatikai beosztása. Azonban a nyelv belső formájának az æsthetikai képzelettel való teljes azonosságát ő sem ismerte föl. Paul Hermannak nagy érdeme, hogy visszaállította tisztaságukban Humboldt tanításait. Azt vallja, hogy a nyelv mindig megteremtetik, valahányszor egy ember beszél és Steinhalt, Lazarus tévedéseivel szemben megállapítja, hogy collectiv lélek nincsen, a nyelv csak az egyénben concretisálódik, a néplelektan tehát merőben imaginarius tudomány.

A kritikusok, irodalomtörténetírók csoportja a második, melyben Croce még elmélete híveit megtalálja. Legnagyobb alaknak e körből a XIX. századi Francesco de Sanctist

itéli, a ki hatalmas szavú hirdetője volt a művészi munka függetlenségének, megítélésére nézve pedig azt vallotta, hogy a saját benyomásaink elemzése az egyedüli mérővesszeje valamely műalkotásnak. Nagyszerű érzéke volt a concret iránt, de sajnos, nem vitte be gondolataiba a philosophiai rendszerességet. Főműve olasz irodalomtörténete, melyről Croce ezt mondja: «A világ egyetlen irodalmának sincs művei számára oly tökéletesen reflectáló tükre, a minővel az olasz irodalom rendelkezik, egész fejlődésére nézve, Francesco de Sanctis olasz irodalomtörténetében s egyéb kritikai irataiban». De Sanctis Hegelből indult ki, hanem aztán szakított a metaphysikai æsthetikával s rájött a művészi teremtésnek igen helyes fölfogására. Arra, hogy a művészetben nem a kifejezendő eszme a fontos, hanem a forma, mely azonban elválaszthatlan a tartalomtól, nincs léte külön ettől, a hogyan a Herbartianusok vélték, nem ruhája, ornamentuma annak, hanem a tartalom egyszerre, magával szervesen hozza létre. Minden tartalomnak megvan a maga külön formája, a tartalom csak a formához kapcsoltn él a művészetben, ez a tartalmával mindig szervesen együtt mutatkozó forma pedig azonos a képzelettel, az ábrázoló erővel, a művészi visióval. Francesco de Sanctis részletesebb méltatását Croce tollából megtalálhatjuk, mint fön- tebb már említettem, *La critica letteraria* című művében (V. fejezet).

Három német kritikus még az, kiknek dolgozataiban Croce a művészi teremtés mivoltáról való felfogást igen helyesnek találja. Az első Danzel Tivadar, a ki *Gesammelte Aufsätze*-ben azt vallja, hogy a műalkotásban nem a gondolatot kell keresni, hogy a mű gondolatát nem lehet soha fogalmilag kifejezni, a műalkotás nem gondolatot ábrázol, hanem a gondolat maga a műalkotás. A második az osztrák zene-kritikus, Hanslick Eduard. *Vom musikalisch Schönen* (1854) című munkájában tagadja, hogy a zenében a formát a tartalomtól el lehetne választani, mert a tartalmon kívül nincsen forma, nem tudjuk, hol végződik az egyik, hol kezdődik a másik. Sajnos, hogy rendszert nem csinált, nem elmélkedett azon, hogy ez nemcsak a

zenében van így, hanem minden művészetben. A harmadik Fiedler Konrád. Senki sem emelte ki határozottabban, szabatosabban a művészi tevékenységnek a nyelvvel való azonososságát, mint ezt ő teszi *Ursprung der künstlerischen Tätigkeit* (1887) című művében. A művészi munka szerinte semmiben sincs alárendelve a tudományosnak s általában a művészet lényegét ép oly helyesen fogja fel, mint Hanslick, sőt philosophikusabb is ennél. Ellensége a korcsakok felvételének a művészet és irodalomtörténetben, mert egységes fejlődés e tereken nincs, csak megannyi individualis, többé nem ismétlődő egyéniség és műalkotás. E három író mellett méltánylással említi Croce végül Hildebrand Adolfot, ki a szobrászat körében okoskodik igen helyesen a művészi teremtről, *Das Problem der Form in der bildenden Kunst* című, immár hatodik kiadást ért művében és Bergsont, kinek tévedése azonban (*Le rire, essai sur la signification du comique*, Paris, 1901 című művében), hogy a művészi kifejezést, bár belső előzményeit helyesen értelmezi, valami különálló, nem mindennapi, kivételes jelenségnek tekinti. megegyezve ebben Fiedlerrel.

Aesthetika-történetéhez utolsó fejezetül Croce egy kitérősszerű szakaszt csatol, melyben a nézete szerint legfőbb s legelterjedtebb æsthetikai és kritikai tévtanokat kíséri végig történeti útjukon, fölbukkanásuktól mostanig. Ezek az elméleti részről szóló szakaszban mind említve voltak, itt ismétlés volna elősorolni őket. Érdemes fölemlíteni azonban legvégül az egész kötetet bezáró bibliographiát, mely kritikai megjegyzések kíséretében felsorolja az egyetemes æsthetika történeteket, valamint azon dolgozatokat is, melyek egyes æsthetikusokkal, egyes æsthetikai kérdések történetével foglalkoznak. Az idevágó olasz irodalomnak összeállítása különös érdeme; de ezenfelül még két mozzanatát tartom említendőnek. Az első, hogy sikerült Crocénak az innsbrucki egyetem könyvtárának szívésségéből megismernie a világ első æsthetika-történetét is, melyet Koller János írt s *Entwurf zur Geschichte und Literatur der Aesthetik* címmel Regensburgban 1799-ben jelent meg. Croce elég részletesen ismerteti e könyvet, mely a könyvé-

szeti ritkaságok egyike, úgy hogy maga Zimmermann Róbert, a ki tudvalevőleg az első közismert æsthetika-történetet írta, sem láthatta, a mint ezt művében sajnálkozva föl is említi. A második, még pedig különösen magyar szempontból érdekes [mozzanata a bibliographiának, hogy fölemlíti *Jánosi Béla* háromkötetes æsthetika-történetét is, melyről, mint mondja, a *Deutsche Literaturzeitung* bírálataiból vett csak tudomást. Sajnálattal teszi hozzá, hogy e mű, mivel magyarul van, hét pecséttel lezárt nagy titok előtt: «*libro chiuso per noi con sette sigilli*». Így hangzik olaszul a sors ítélete a magyar tudós fölött: itt élned, halnod kell.

III.

Annyit tudunk már korszakokról, műfajokról és stílusnemekről irodalomban és művészetben, hogy igazán játékonyan ellensúlyozónak kell vélnünk ezt a könyvet, mely az æsthetikai érzék tompulását, az egyedi művészi jelenségek finomságainak felismerésére vonatkozó képesség gyöngülését jósolja a sok osztályozás következményeül s épen azért a meggyőződés bátor hangján kiáltja harsányan felénk: «Nézd az egyes művészeket, ezeknek is egyes műalkotásait, vagy búcsút mondatsz agyonkategorisált műérzékednek! Éld át az egyes jelenségeket és eszedbe se jusson közben a kérdés, hogy minő csoportba, műfajba sorolhatod őket!» Ha nem bocsátkozom is részletező bírálatába a könyvnek, mely egészében kétségkívül a hegelianismushoz áll legközelebb, rámutatok mégis elméletének arra a három pontjára, melyen tán legkönnyebben merülhet fel ellene tiltakozó hang. Az egyik, hogy nem adja, nem is próbálja magyarázatát adni annak, mint lesz a benyomásból kifejezés, hanem azt mondja: Elég, hogy ezek a kifejezések itt vannak; az út, a melyen létrejönnek, kifürkészhetlen. De valójában bizony nem mondhatunk többet lélektani előzményeiről a rendes beszédnek sem, a melylyel Croce az æsthetikai functiót tudvalevőleg azonosítja. Mert hogy az a gondolat-complexum, mely pl. egy szólni készülő orator fejében kifejezésre készen vár, hogyan vívja ki a kifejezést magának, az

átcsapás a beszéd zuhatagára mikép történik — ezt ki tudná rendre kimutatni! Egyszerre csak itt van a kifejezés, a szónok ajkáról ömlik a szó, mint egységes kifejezés. Úgy bizonyára nem járt el, a mint a nyelvtan tanítja: véve alanyt, állítmányt, hozzájuk sorolva rendre a többi bővítményeket, mert ha ezt így kellene tenni, akkor a beszéd, e magunk kifejezése, nem lelkünk megkönnyebbedése, hanem a legnagyobb kínlódás volna a világon.

A második, könnyen felbukkanható ellenvetés arra vonatkozik, hogy Croce a művészi teremtés folyamatát magyarázva, nem tárgyalja annak subjectív, érzésbeli oldalát. Igaz, ezt csakugyan nem emeli ki külön, ámde azért nem, mert szerinte a kifejezendő lelkiállapotok (úgy magáé a költőé a lyrában, mint szereplő személyeié az epikában és drámában) épúgy a tartalomhoz számítanak, tehát épúgy szemléletesen kifejezendők, mint pl. egy táj, jelenet vagy esemény-sorozat s éppen azért nincs semmi ok különleges kiemelésükre.

A harmadik, röviden szintén tisztázandó tétele végül Crocénak az, hogy szerinte minden tartalmat csak egyféleképp lehet kifejezni. Ez azonban nem azt akarja mondani, hogy a kifejezések uniformisáltassanak, hogy tehát a művész egyénisége színezőleg, módosítólag be ne avatkozhatnék a themába, mikor azt kifejezi, hanem helyesen fölfogva, csupán annyit, hogy mindazon formai változatok, melyeket esetleg különböző egyéniségek a nagyjában ugyanazon anyagnak adnak, együttjárnak azért mégis mindig az anyagnak is bizonyos változásával, mely annál nagyobb lesz, minél eltérőbbek a különböző formák. Petőfi, Tompa és Kerényi ismeretes költői versenye nemcsak formailag kifejezéseiben különböző, de bizony tartalmilag is, bármennyire azonos volt is nagyjában a thema. Látjuk szóval, hogy Croce elméletében nagyon is elismeri az egyéniségnek színező, változtató hatalmát themájával szemben, de azon finom és igaz distinctio kíséreteben, hogy a formai változás mindig valami tartalmi változassal is együtt jár. A helyett azonban, hogy hosszabban tárgyalna minden műalkotás elkerülhetlen egyéni színezetéről (a mi fe-

lesleges is volna, annyira a köztudatban gyökerezik már), inkább arra helyezi a súlyt, hogy az egyéniség minden jogos, sőt mellőzhetlen jelentkezésén túl is meg kell találunk a műalkotásban a thema világos kifejezését. Azt vallja, hogy a kifejezés világossága, az anyagnak teljes feldolgozottsága, lényegi mivoltának teljes világossággal, felfoghatósággal az emberi lélek elé való odaállítása kötelező minden művészre, különben nem tud kifejezni, tehát nem is művész. Idevágó nyilatkozatainak kiemelését igen időszerűnek tartom napjainkban, a mikor legújabb irodalmunkban egy oly irányzat jelentkezése szembetűnő, mely hol többé, hol kevésbé érthetlen zavarosságokat fogyasztat el «a sejtések költészete» czímen olvasóival, kérkedik a homályossággal, sőt mint avultat, le is nézi azt a költészetet, mely teljes kifejezettségre törekszik. Pedig a műalkotásban az egyéniségen kívül ki kell fejeztetnie a tárgynak is teljes jellemzettségében; a themának is valamennyire szóhoz kell jutnia az egyéniséggel szemben. Hány kitűnő példát hozhatnánk fel erre éppen Petőfinék, e hatalmas egyéniségnek költészetéből! Mily világos, tiszta szemléletekkel dolgozott mindig, hogy nem zagyválta őket össze leglángolóbb hevületeiben sem! Mennyire rajongott pl. a magyar rónáért, de mily világosan ábrázolta is mindenkor! Hogy' megfesthetné a festő egészen pontos részletekkel valamennyi leíró remekét! S lelkének mozdulásai is mily világosan, kifejezetten állanak mindenkor előttünk! Goethe is ezzel tudta legjobban megdícsérni a vulcanikus tűzű Hugo Victort: «Er hat viel Objectives».

Igaz, a modern lélek finomultabb, bonyolultabb, árnyalatokban gazdagabb lett új, eddig nem jelentkezett hatások folytán, csak az utóbbi évtizedekben is. Az is igaz, hogy a mai költőnek, művésznak az a feladata, hogy a maga korának lelkét fejezze ki. Sőt bizvást hozzá tehetjük: nem is tehet egyebet. De bármennyire finomult, összetettebb is ez a modern lélek, kifejezésére nézve a világosság kötelezettsége a költőre nézve ép úgy fennáll, a mint fennállott az egyszerűbb lelkivilágot kifejező régiebb költőre nézve. A ki ezt nem tudja, az vagy nem

becsüli meg a maga művészetét, vagy pedig csak zagyván, töredékesen él benne a kifejezés képessége, tehát a művészi, költői tehetség. Az oly művészetet, a melyben a teljes kifejezettséget nélkülözzük, a mely tehát csak eldadogja, a helyett, hogy sugárzó világossággal, jelenésszerűen elének állítaná tartalmát, — sohasem lehet az egészséges emberi lélekkel műalkotás gyanánt élveztetni, a minthogy — trivialis, de illő példával — nem ízlik a takaréktűzhelyről korán lekapott, sületlen-fővetlen maradt étel. És értetlenség a hivatkozás arra, hogy a legnagyobb költőknek is vannak homályos helyeik. A mi bennük homály, az ott is hiba s ők nem ezen helyeikért lettek nagyok, hanem ezek ellenére, azért, mert a túlnyomó bennük mégis csak a ragyogón világos kifejezettség, azok a helyek, a melyeken igazán urai tudtak lenni gondolataiknak. És az sem igaz, hogy a homályos kifejezés épen a kellő, helyénvaló kifejezése bizonyos igen finom lelki árnyalatoknak. A homály mindig csak azt mutatja, hogy az illető írók nincsenek magukkal még tisztában, mert mihelyt ez megvan, jelentkezik a kellő, világos kifejezés is. A világosság sohasem csonkítja a kifejezésnek még oly lehelletszerű finomságát sem, ellenben a homályban elvesznek, összeolvadnak, a szemlélő számára közönbösökké válnak a finomságok, mint a hogyan a népi példaszó szerint a sötétben minden tarka macska fekete. Mindennek megvan a világos kifejezése, csak törekednünk kell rá, viaskodnunk lelkünkben érte, mint Jákob az angyallal. Amaz irányt legújabb költészetünkben el kell ítélnünk, nem erkölcsi vagy épen hazafias indokból, mint némelyek helytelenül cselekedték, mert ez távolabbi szempontok belevegyítése művészi kérdésekbe, — hanem kifejezetlenségeiért, felibe-harmadába való mondókáiért, röviden: művészietlenségeért.' Követőiben megvannak olykor a finom, differenciált intentióik, de hiányzik ezek könnyed, életeleven, világos megvalósításának képessége — legalább ez idő szerint — belőlük. Épen azért nem mondhatunk rájuk többet annál, a mivel Goethe jellemezett agg napjaiban támadt bizonyos fiatal német drámaírókat: «Szellemet s bizonyos költői tehetséget nem lehet elvitatni az újabb

tragikai költőktől; de legnagyobb részükből hiányzik a könnyed és eleven kifejezés adománya; olyasmire törekcsnek, a mihez nincs elég erejük, «und ich möchte sie in dieser Hinsicht *forcierle Talente* nennen.» Ez irányzat különben tudvalevőleg nem különlegessége irodalmunknak, hanem megtalálható Európaszerte s hozzánk is idegenből került. Az olasz irodalom hasonló jelenségeivel kisebb dolgozataiban épen Croce is igen érdekesen foglalkozott. A positivizmus fattyúhajtásainak tekinti őket s rámutat nemzetközi jellegükre is.

Ép úgy tévúton jár ez iránynak merőben önkényes eljárású, ú. n. «lyrai» kritikája is. Croce szerint az igazi kritikusnak a lehetőségig reproducálnia kell magában az illető művet. A megállható értékelés és jellemzés alapföltétele, hogy a bíráló teljes elfogulatlansággal engedje át magát a mű hatásának, a vett benyomásokat tegye komoly jóhiszeműséggel elemzése tárgyává s az eredményekről számoljon be aztán közönségének. Az æsthetikai ítéletben, mint minden emberi műben, így is lesz ugyan valami egyéni, relativ, de az egyéni színezés ez elkerülhetlenségének elismerése épen nem jelenti egyúttal a fölszínesség, szeszély vagy épen lelkiismeretlenség jogosultságát a mű, mint példája felett. A kritikusnak, mielőtt munkájába fog, át kell mennie azon a *praeparatio ad missam*-on, hogy ezeket mind elveti magától, különben méltatlan üzője mesterségének. A ki az előtte levő művet a merő subjectivizmus játszólapdjául használja, ez elfogultságában nem lesz rá képes, hogy az író productiójával csak valamennyire is párhuzamos reproductiót vigyen véghez magában, nem jön igazán maga sem tisztába a művel, helyesen tehát be sem számolhat róla s legfeljebb azt éri el ilyen módon, hogy magát hangulat-játékainak átengedve, torz-tükrével játszva, egy idő múlva már lelkiismeretfurdalás nélkül fog tudni igazságtalankodni, akár a túlzó magasztalás, akár a csufondáros pellengérezés irányában, a szerint, a mint szeszélye s főleg az a körülmény sugallja, pártjabeli ember munkája fekszik-e előtte vagy sem. Hatni engedi a szerzőt magára, ilykép valósággal utánképzi magában a művet s így

ítél aztán az igazi kritikus. A művel «egyéni jog» czímén való okvetetlenkedés mögött rendesen sokkal kisebb egyéniség rejlik, mint azoké, a kik a művel szemben a megértés nemes álláspontját foglalják el. Nem maradt-e meg olasz útjain nagy egyéniségnek Goethe, ámbár útirajzaiban szinte alázatos boldogsággal megvallja: «Gyakorlatom abban, hogy minden jelenséget a maga mivoltában nézzek és fogadjak lelkembe, vigyázó szememnek becsületes nyitva-tartása, teljes idegenkedésem minden jogtalan követeléstől, itt megint nagyon javamra válik s valami csöndes boldogsággal tölt el.» Vagy a hogyan ez erényét ama művének egy másik helyén kifejezi. «Régi adományom, hogy a világot azon festő szemével tekintsem, kinek képei éppen lelkembe vésődtek». Bizony csak nagyobb egyéniség maradt ő ez alázatában is, Michelangelóval, Rafaellel szemben is, napjaink ama «modern» kritikusainál, a kik napi-parancs-stylusban osztják kritikáikat, pontozatokba foglalva írják extravagáns kritikai ultimatumait az egyéniség joga czímén, s nemhogy a műbe való beleélésre törekedtek volna, hanem egyenest tetszelegnek maguknak az irodalmi lelkiismeretlenség szerepében. Leghatározottabb ellenképüket, mondhatnám: a tökéletes magyar kritikust, azt, a ki az író jóhiszemű megértésére, élőkkel és holtakkal szemben tán a legtökéletesebb példákat nyújtotta irodalmunkban, — Arany Jánosban látom. A legkitünőbb költők egyike volt, de azért mint kritikus a legesodálatosabb önfegyelmezéssel, minden elfogultság nélkül tudott bele-mélyedni a maga költészetétől eltérő jellemű művek tanulmányozásába is, s innen az ő mindenkor helyes ítéletei. Ha e körbeli munkássága nagyobb arányú lett volna, bizvást őt neveznök most általánosan legnagyobb műbírálonknak is, de még így is: nincs út, mely szerintünk a magyar kritikus számára ajánlatosabb volna annál, melyet ő prózai dolgozataiban s két hetilapjának egész irányításában kijelölt számunkra.

Legvégül Croce rendszerének nagy liberalismusára kell rámutatnom, a melylyel hadat üzen minden osztályozó æsthetikának. A ki ezt a könyvet pl. egy agyonrendszere-

zett német æsthetika után veszi kezébe s idevágó, a lelkesülés és gúny összeolvadó lendületével írt lapjait olvasni kezdi, valahogy oly felfrissülést fog érezni, mint Mikszáth egyik jeles rajzában a hajdusági beteg, a kinek számára a doktor azt látta az első, legszükségesebb orvosi intézkedésnek, hogy odamenjen az ablakhoz, beüsse azt botjával, hogy a rég nem szellőztetett, dohos szobába betóduljon az Isten ingyen orvossága: a fölséges friss levegő. Az a levegő, mely a Croce által bezúzott ablakokon tódul befelé, javára válik az æsthetikai érzéknek, mert éltetőn egészséges: az olasz művészet és költészet örökvirágzású mezőiről szerzett illatot hordozza szárnyain.

VÁRDAI BÉLA.

KÖZOKTATÁSUNK ORSZÁGOS SZERVEZÉSÉNEK NEHÉZSÉGEI A XVIII. SZÁZADBAN.

Második és utolsó közlemény.*

III.

A szellemi életnek és művelődési alakulásainak vázolt bonyodalmaiba, melyekben a népi alap különféleségéből eredő nehézségeket még fokozta a történeti tényezők ellentétesége, már most tapintatlanul belenyúlt egy rövidlátó, idegen hatalmi politika, melynek nem volt semmi érzéke se történelmi helyzetünk se nemzeti szükségleteink igaz megértéséhez. Beavatkozásának célja volt, hogy a közoktatás és népnevelés egyöntetű alakításával a tervbe vett állami egység ügyét előbbre vigye; támasza a meggyőződés, hogy a népeknek nem csupán gazdasági életét, hanem gondolatvilágát és erkölcsiségét is lehet felülről kiszabott bizonyos irányba terelni. A német birodalomhoz tartozó országokban alkalmazták ez eljárást mindjárt az öröködési háború után beállott békés időben (1748—1756), akként, hogy a legfőbb hatóságok központosításával egyidőben megindították a közoktatás szervezését is, kezdték pedig különösen avval a ténnyel, hogy a bécsi jezsuita egyetemet új szabályzattal a közérdeket szolgáló állami intézetté alakították át. Ugyanakkor alapították nemesi ifjak számára előkészítő iskolául az összmonarchia szolgálatára a Theresianumot és a keleti Akadémiát, mindkettőt Bécsben, de az elsőt jobbadán egy magyar apátság jövedelmeiből. A magyar

* Lásd az előbbeni közleményt a *Budapesti Szemle* 1911. évi 410. számában.

korona országait eleinte, nyilván önállóságuknak törvénybe iktatott jogainál fogva, nem igen vették tekintetbe; de a vezető államférfiaknak, a szűkebb körben elért eredmények folytán megnőtt a bátorságuk, s midőn (1760-ban) az összm monarchia számára államtanácsot állítottak föl, a tanulmányi udvari tanács, mely alája volt rendelve, elhatározta a magyar közoktatás szervezését is. Indítványára történt meg, hogy mihamar (1761-ben), a törvényes kormányzó hatóságok elkerülésével és mellőzésével, kinevezték az összes közoktatási ügyek és intézmények «protectorává» Barkóczy Ferencz gróf hercegprimást Magyarország területére, mint már előbb a bécsi és a prágai érseket Ausztria, illetve Csehország számára, s fenhatósága alá helyeztek minden egyetemi, akadémiái, gymnasiumi és általán minden nyilvános intézményt, hol az ifjúságot az egyházi s a világi álladalom javára nevelik. De ez volt aztán az utolsó kísérlet az irányban, hogy az államnak a közoktatás ügyeibe való beavatkozásánál az egyház fenségét és tekintélyét értékesítsék; mert a «protector» rövidesen bekövetkezett halála után nemcsak az történt, hogy ez önkényes természetű, semmiféle ellenmondást nem tűrő főpapnak összes rendelkezéseit visszavonták, hanem utódjául sem neveztek ki más egyházi férfit, s az összes iskolai ügyeket egy felállítandó tanulmányi tanácshoz utalták, a mely a helytartótanácsnál már 1724 óta fennállott kegyes alapítványi tanácsnak helyére volt lépendő; egyben azonban a bécsi állami tanács véleményezése alapján kibővítették az új tanulmányi tanács működési körét, rábízva az akatholikus iskolák ügyét is, melyek fölött a fölügyelet és rendelkezés jogát eddigelé a katolikus iskoláktól elkülönítve az «egyházi tanács» gyakorolta.

Hamar kiderült, hogy az új hatóság nem más, mint a központi államtanács céljainak igen alkalmas és könnyen engedelmeskedő szerve. Lépésről lépésre a bécsi példát követve, csak talán gyorsabb menetben haladva, mindenekelőtt államosítják a közoktatásnak élén a nagyszombati jezsuita főiskolát s ez után annak alapján megkezdik a népiskolák javítását. Az első magyar állami egyetem rend-

jének (1769) mindenben, még a legjelentéktelenebb külsőségekben is a bécsi mintához kellett alkalmazkodnia. Így a tanároknak és doctoroknak, mivelhogy az Bécsben középkori hagyomány volt, nálunk is négy nemzet gyanánt kellett szervezkedni; a meglévő egyes facultásokon, habár kevesebb is a tanszék, mint Bécsben, a theologia, philosophia és a jogtudomány előadásainak mégis szigorúan a bécsi tanulmányi rend szerint kell történni és tankönyvekkül is a bécsieket alkalmazni. Könnyen érthető, hogy a jogi tanulmányok között a magyar államjog előadásáról szó sem lehetett, mert a mint ez ügyben a hűséges bécsi udvari tanulmányi tanács nyilatkozott, neki «de Jure publico particulari Regni Hungariæ» «eleddig semmi értesülése vagy tudomása nincsen». Kiegészítésül kapott ugyan az egyetem immár orvosi fakultást is, de ebben nagy elővigyázattal úgy intézkedtek, hogy a fakultás képesítésének csak korlátolt, tartományi érvényessége legyen, míg a bécsi orvosi facultás, úgyszólván mint birodalmi főiskola egy része, az egész «birodalom»-ra érvényes oklevelet adott.

Hasonlóképen az osztrák minta volt irányadó az iskola-javításban is. Alighogy a Feßbiger által előkészített «Allgemeine Schulordnung» császári szentesítést nyert, nálunk is magának a ságani apátnak szorgalmazására külön iskolai bizottságot (Schulkomission) állítanak fel a népoktatás számára Pozsonyban, a magyar helytartótanács ez idő szerinti székhelyén, éppen olyat, a milyen abban a cs. és k. örökös tartományok számára elő volt írva; e bizottság feladata a rendelkezések foganatosítása és a tanítóképzés javítása normalis iskolák fölállítása által. De ez az újítás már nem volt minden ellenmondás nélkül végrehajtható. Már az udvari kancellária részéről tiltakozás történt az ellen, hogy a német iskolarend változatlanul vétessék át «dieweilen solcher... ohne in das Detail einzugehen... mehrere Passus erhielt, welche mit dem hungarischen Landessystem und eingeführter Dicasterial-Manipulation nicht übereinkommen; wie auch præsupponirt gewisse Einrichtungen, welche dermahlen noch nicht stattfinden». Kinevezték ugyan még pozsonyi székhellyel az összes magyar népiskolák

első főigazgatóját s ugyancsak Pozsonyban megnyitották (1775-ben) az évek óta előkészített első normál iskolát. «A jó kezdet — írta a királyné német nyelven — örömmel tölt el, a földologban azonban elvárom az iskola-comissio részletes jelentését a helytartótanács útján, de szorosán ragaszkodni kell az általános iskolai szabályzathoz, mely összes örökölt tartományaimban mérvadó, az iskolák, a tantárgyak és az órarend ehhez szabandók.»

De minden várakozás ellenére mindez másképpen dőlt el.

Már évek óta folytak tanácskozások az államtanácsban és az udvari tanulmányi bizottság kebelében a közzoktatásnak általános rendjéről, de különösen a gymnasiumi tanulmányoknak reformjáról; s több kiváló tudós tervét tárgyalták, a nélkül, hogy a dolgot dűlőre juttatták volna. De a jezsuita rend megszüntetése 1773-ban égetővé tette a kérdést az örökös tartományok és hazánk szempontjából egyaránt s előre lehetett látni, hogy egy okos megegyezés lesz a győztes. Végre el is fogadták már Marx Grazián piaristának, egy bécsi lovagi akadémia igazgatójának tervzetét, sőt magát, mint a gymnasiumi ügyek referensét meg is bízták azzal, hogy részletes utasítások és alkalmas tankönyvek segítségével az új rendet életbeléptesse, még pedig úgy, hogy ha Ausztriában a dolog beválik, az később hazánkban is érvényre jusson. Ekkor, a magyar udvari kancelláriának közzoktatásügyi referense, ki hivatalból vett részt e tanácskozásokon s a ki a fent említett ellenmondással élt a népiskolai rendtartás dolgában, férfias lépésre határozta el magát. Ürményi József udvari tanácsos — ez volt az oly nagy jelentőségű munkásságra hivatott férfiú neve — saját elhatározásából és titokban átgondolt és kidolgozott egy szervezeti tervzetet a közzoktatásügy minden ágára vonatkozólag, mindenben szem előtt tartva azon irányító alapelvet, hogy iskoláink új szervezésének legfontosabb feladata, megfelelő átalakítással megerősíteni Magyarországnak sajátos politikai helyzetét. Ürményi ezt a tervet 1776 június 5-én a maga nevében legalázatosabban a királyasszony elé terjesztette. «Jónak látta — mondja e fölter-

jesztésében — négy részre beosztani a közoktatás egész rendszerét, olyanformán, hogy az elsőben a politikai, a másodikban a gazdasági, a harmadikban a methodikai ügyeket s végül a negyedikben az iskolai fegyelmezésre vonatkozó alapelveket tárgyalta.» Beadványához befejezett, végleges kidolgozásban csupán az első és második rész volt hozzácsatolva, melyek a közoktatás szervezetének állami igazgatásáról szóltak. Úgy vélekedett, hogy «ha esetleg az első és második résznek e tervezete egy vagy más szempontból nem találtatnék megfelelőnek, feleslegessé válnék a két utolsó résszel előhozakodni.» «A mi pedig engem illet — így fejezi be előterjesztését — semmit sem kívánok erősebb vágygyal, mint az összes közönség javát és azt, hogy úgy a legfelsőbb szolgálat, mint a haza az egész oktatási rendszer helyes összeállításának legtöbb hasznát lássák s egyébként nagy örömmre szolgálna, ha valaki valami jobbal és a magyar nevelés rendszeréhez alkalmasabbal állna elő.» Ennek a hazafias fölfogásnak kedvező elintézés lett a jutalma: a tervet bizalmasan megmutatták néhány német tanácsosnak és szakembernek s ezek elismerték róla, hogy: «Igen jól s nagy méretekben van átgondolva, a mellett olcsó is»; az udvari kancellár megbízást kapott tehát, hogy a primás és az országbíró bevonásával tartson értekezletet s azon állapítsák meg a terv megvalósításának módozatait. «Ezt az üdvös ügyet — ezek a királyi határozat záró szavai — el kell intézni, hogy ez a derék és értelmes nemzet megkapja azon segéd-eszközöket is, a melyek annyi másnak már évek óta rendelkezésére állanak s így velük lépést tarthasson, nekünk meg az a vigasztalás, hogy mi adtuk meg ehhez az első útbaigazítást, sötét sirunkban is vigaszul szolgáljon.»

A jóakaró, érzelmes királyasszonynak ez a gyors, nagy-lelkű elhatározása kíváncsot vetett az idegen hatóságok törvénytelen túlkapásainak és tájékoztatlanságon alapuló, ezért természetesen dilettáns intézkedéseiknek; de azonkívül teremtető politikai cselekedet-számba is jó, hiszen ez az intézkedés egyrészt egy jogállami kiépülésre törekvő, szétdarabolt társadalomban megalkotva a közművelődés

(*res litteraria*) egységét, első lépés volt egy minden osztályt és rendet egyképpen figyelembe vevő közigazgatás kialakulásához, másrésről általános szempontok szerint kijelölte az utakat és módokat, melyek szerint a nemzet egyéni sajátságainak és szellemi szükségleteinek megfelelő köznevelésben (*educatio publica*) részesüljön. Mohó sietséggel fogtak a nagy műbe, mintha az összes résztvevők érezték volna, hogy zavartalan munkájukat alig folytathatják egy lustrumon túl. Alig két hónappal a terv benyújtása után (1776 aug. 5.) megjelent a kir. rendelet, mely az új politikai közzoktatási szervezetet életbelépteti, majd a legsürgősebben betöltik királyi kinevezéssel a szükségesnek mutatkozó iskolai hatósági állásokat, továbbá ellátják a közzokolt-ságon fentartott királyi intézetekben a tanszékeket, részben a legjobb erővel versenyvizsgálatok útján, részben pedig alkalmaztatásra kész szerzetesek igénybevételével. Éppen körülbelül első beadványának evfordulóján (1777 jun. 14.), midőn úgy tetszett, hogy «a királyi kerületi tanulmányi felügyelők buzgó munkálkodása által minden a legjobb rendben elintéztetett s a lehető legjobban eligazodott» s az a gondolat támadhatott, hogy «a tökéletesség elérésére már nincs is más hátra, mint a tantárgyak rendszerében bizonyos módszert és egyöntetűséget megállapítani s ezenkívül az oktatási és fegyelmi rendszer helyes alapelveivel az államra nézve oly hasznos nemzeti nevelésnek nemes céljait kitűzni», Ürményi tervének ezen didaktikai és nevelő feladatokat szolgáló részeit is benyújtotta. «Minthogy azonban — ezt mondja a felséghez intézett személyes referatumban — sem erőmet, sem iskola-ügyi tapasztalataimat nem tart-hattam elegendőknek arra, hogy egymagam ily művet tökéletesen kidolgozhassak, kiváló férfiakat vettem magam mellé, kikről az a meggyőződés, hogy tudományuknál és tapasztalataiknál fogva méltók és megfelelők e munkára s kiknek hazafias buzgalmától csak a legjobbat várhattam.» «Felséged legmagasabb döntésére hagyom, óhajtja-e és miként a rendszert a magyar örökös tartományokba (in die ung. Erbländer) bevezetni. Csak a következő legalázatosabb megjegyzéseimet kell itt hozzáfűznöm, még pedig:

1. főképpen arra kell ügyelni, hogy e rendszer kizárólag, csupán csak a magyar örökös tartománybeli alattvalónak nemzeti műveltségét veszi célba, épűgy, mint a jó erkölcsök tekintetéből s így mindenkoron figyelembe kell venni a nemzet tulajdonságait, ismeretbeli szükségleteit s a magyar örökös tartományok sajátos alkotmányát s mindent megfelelően erre szolgáló alapelvek szerint elintézni;

2. a mű ugyan nagyon terjedelmesnek tetszhetik, de egy egész nemzeti közoktatási tervezet kidolgozása és mindennek, a mi ahhoz tartozik, kimerítő tárgyalása rövidebb semmiképen nem lehetett; sőt mivelhogy joggal lehet állítani, hogy a tervezett változtatások nem valami újító szellemből indultak ki, hanem mindaz magán a dolog természetén alapul, ezért, hogy minden előítéletnek elejét vegyük, több ellenvetést megelőzzünk, tehát a további irkálást elkerüljük, a rendszerrel együtt mindenütt oda kellett fűznünk az indokolást is.»

A királyasszony a beadványt csak néhány személyes «megemlékezéssel», nevezetesen arról, «miként kell a keresztén tant, az evangeliumokat és a liturgiát az ifjúságnak előadni», juttatta Eszterházy magyar udvari kancellárhoz; egyben kikérte osztrák iskolai tanácsosainak írásbeli véleményeit, s ezenkívül elküldötte Ürményit, hogy «az egész rendszert a helytartó ő királyi fenségének — veje, Albert szász-tescheni herczeg viselte e tisztet — az országbírónak, a primásnak és másoknak, kikef e célra felszólítani a herczeg jónak talál, bemutassa s esetleges megjegyzéseiket összegyűjtse.» Az udvari kancellár mihamar jelenthette (aug. 2-án), hogy «egy bizottságban, melyben a helytartó ő királyi fensége elnökölt . . . az egész művet pontosan felolvasták és tárgyalták: de egyetértett mindenki abban, hogy semmiféle lényeges változtatásra nincs szükség; hogy továbbá a legkegyelmesebb megjegyzések, már a mennyiben maga a tervezet nem szerintük alakult volna, pontosan figyelembe fognak vétetni» — s hogy végűl az osztrák tanácsosok véleménye szerint is «az előterjesztett terv . . . jóvá hagyható s benne, már a mi a tervnek tulajdonképeni tárgyait illeti, semmiféle lényegbe vágó ellenvetés föl nem

hozható.» De a politikai észrevételekre — a melyeket ez idegen urak nem tudtak egészen mellőzni — kényszerülve volt az udvari kanczellár megjegyezni, hogy azokat «a politikai hatóságok, melyek az ifjúság czélszerű nevelésére és kiképzésére s az állam javára mindig vigyázni kötelesek, különben sem hagyták volna figyelmen kívül»; és szükségesnek tartotta teljes tudatossággal hozzáfűzni, hogy: a «bizonyosság, melyet e nemzet különösen Felséged iránt való hűsége és szeretete tekintetében több ízben tanusított, oly nyilvánvalóan szól mellette, hogy bizvást félre lehet tenni minden bizalmatlanságot, a régi idők sok bajainak ez összforrását s mennél inkább fogják a magyar ifjúságot a magyar történelemre tanítani, annál több alkalmat nyer a magyarság dicsőíteni a fennálló szelid és boldogító kormányzatot, mely annyira különbözik a régi gondolkodásmódtól». Az előterjesztés a legnagyobb elismeréssel nyert jóváhagyást. «Nagy vigaszomra szolgál — írta a királynő, — hogy ez oly fontos s oly kényes ügy el van intézve s az országban is a legjobb belátásuak s itt is a tervről érdemes dicsérettel szólnak; ezért nem lehet elég gyorsan létesíteni a művet s nemcsak latinul, hanem németül is kinyomatni.» Sietteték tehát a kiadást. Még az iskolai év befejezése előtt, 1777 aug. 22-én megjelent a királyi rendelet, «melynek értelmében az új iskolai és tanulmányi rendszert már a következő iskolai évben okvetlenül be kell hozni» s a rendelethez hozzá volt csatolva a szentesített tervezet egész terjedelmében, de csak latin nyelven, mint a «*Ratio Educationis totiusque Rei Literariæ per Regnum Hungariæ et Provincias eidem adnexas*» első része. Második részének, mely a közel jövőre tervbe volt véve, feladata lett volna az elsőben megírt, általános vonalaiban tárgyalt iskolai szervezet és tanítási tervek felvilágosítására a szükséges részletes utasítások közzlése az egyes hivatalokra és tanítókra vonatkozólag, továbbá a közoktatás gazdasági és fegyelmi dolgaiban az összes előírások és szabályzatok közzététele, valamint általában a közoktatás minden aprólékos rendelkezésének, ezeket szolgáló mintáknak, táblázatoknak megállapítása. Ezek hiányában az iskolai év elején (1777 okt. 1.)

a felsőbb iskolák dolgaiban a vezetésökkel megbízott kerületi igazgatók s az év folyamán (1778 május 1-én) a kerületi tanfelügyelők beható tanácskozásokat tartottak, hogy lehetővé tegyék az általános rendelkezések egyöntetű végrehajtását; e tanácskozások, valamint egyéb szükséges rendelkezések a legfőbb tanulmányi tanácsnak, az egyetemi senatusnak a második rész kidolgozásánál alapul szolgáltak; el is készült ez a rész, a helytartóság át is küldte az udvari kanczelláriának, de nyilvánosságra sohasem került, hanem mint történelmi reliquiákat őrizték az államtanács iratai között, mert a nagy királynő halála után fordult a világ, s újra az egységes monarchia céljai felé vitték az új szelek az államhajó dagadó vitorláit.

De a szorgos munkásság, melyet a rövid időközben is e terv alkotójának gondossága és részvétele irányított, nem volt hiábavaló fáradozás; még mai közoktatási szervezünkön is meglátszanak az eredeti terv alapvonalai, bár viharos idők támadásai alatt, békés idők tunya késlekedése mellett sok értékes része elmosódott. Ám nemcsak hazai szempontból, hanem általános pædagogiai tekinteteből is nevezetes és tanulságos ez a tudomásunk szerint első kísérlet, mely hazafias érzékkel és nagylelkűen végiggondolt terv szerint egy nagy országnak közoktatását, a nemzeti nevelést egységesen megszervezni törekedett; sokkal inkább mutatja a socialis szükségletek államférfiúi megértését, mint talán Comenius *Nagy Didaktikájában* a pansophikus iskolai szervezetnek száraz körvonalozása és célját tekintve, mint egy önálló, az államhatalomtól lehetőleg független közoktatásügyi szervezet, egy szabad nemzethez sokkal méltóbb és határozottan érdemesebb alkotásnak kell mondanunk, mint a minő a negyedszázaddal később alapított napoleoni egyetem volt.

A közoktatás élén, mint eddig is, továbbra is a királyi helytartótanács tanulmányi bizottsága állt; de elnöke egyzersmind az egyetemi s általában a tanulmányi főigazgatói tisztelet is viselte s az ő hatáskörébe tartozott az összes főiskolák személyes vezetése és felügyelete. Az ő oldalán működött, mint legfőbb tanulmányi tanács, az egyetemi

senatus; tagjai voltak az egyes facultások igazgatói, továbbá a humanistikus tanulmányok igazgatója s egy tollnok; mindezeket királyi kinevezés iktatta állásukba. E tanács feladata lett a főiskolák gondozása és folytonos tökéletesítése; mindenféle tanítási normákat és utasításokat neki kellett kidolgozni, minden kiadandó iskolai könyvet, eszközöket megbírálni a királyság egész területére nézve. Vezetése alatt a királyi egyetem nemcsak a tanításnak s a tudományok ápolásának legyen hajléka, hanem mintegy a nemzeti közművelődésnek ősforrása. Kivüle azonban a fegyelmi ügyek elintézésére s a diáki erkölcsöknek megőrzésére az egyetemnek, valamint fiókjainak, az akadémiáknak — a már meglévőkhöz járult egy negyedik s így a hagyományos négy vidéknek, Dunán innen, Dunán túl (Nagyszombat és Győr) s Tiszáninnen, Tiszán túl (Kassán és Nagyváradon) volt egy-egy főiskolája, s egy ötödik Zágrábban, a horvát tartományok számára — megvolt saját külön akadémiái magistratusuk. Ez az egyetemen a rectorból, cancellárból, a négy facultás decánjaiból és a humanistikus tanulmányok prodirectorából állt, kik közül a rector s a dékánok régi jogszokás szerint évenként választottak, a cancellár s a prodirector mint állandó tisztviselők egyszersmindenkorra kinevezettek. Az akadémiákon a tanácsot alkották az állandó igazgató, az esetleges facultások doctorainak seniorai, a humanistikus magisterek seniora s egy exhortator. Az egyes egyetemi karok ülésein azonban mindig a megfelelő directorok és legfőbb tanulmányi tanácsosok elnököltek. A felsőbb s alsóbb fokú iskolák dolgában az országot külön kerületekre osztották; közülök nyolcz a magyar helytartótanács hatósága alá tartozott, a kilencedik a horvát kerületi tanács alá. Minden iskolai kerület számára kineveztek egy királyi kerületi főigazgatót, kinek tiszte volt kerülete minden iskolájának vezetése, különösen pedig a magasabb gymnasialis intézetek felügyelete; az alsóbbfokú vernacularis vagy népiskolák számára külön tanfelügyelő volt neki alárendelve.

A felsőbb iskolák között volt 10 főgymnasium (Archigymn.), melyek az egyetem s az akadémiák székhelyein (6), valamint a kerületi főigazgatók székhelyein (4) föl-

állítva, mintegy a mintaiskolák szerepét játszották és közvetlenül a kerületi főigazgató hatáskörébe tartoztak. Az egyes intézetek élén, mint a tanulmányok vezetői álltak: az egyetem mellett a humanistikus tanulmányi tanácsos és igazgató, az akadémiai intézetekben az Akadémiák igazgatói, de melléjük a magisterek egy-egy seniora volt rendelve mint prodirector; a többi iskolák élére külön a kerületi főigazgató alá rendelt igazgatók neveztettek ki. Az összes főgymnasiumok, mint az összes főiskolák, első sorban állami intézetek voltak s az iskolai közalapból tartattak fenn s éppen ezért magistereik versenyvizsgálatok útján választottak s alkalmaztattak; ellenben a többi gymnasiumokban és latin iskolákban, minthogy ezekben előreláthatóan csak szerzetesrendek vehették át a tanítást, csak a gymnasiumi igazgatók és az iskolai praefectusok nyertek állami kinevezést és pedig vagy közvetlenül, vagy pedig az illető szerzetesrend főnökének hármaskörében alapján. De a magisterek is rászorultak az állami hatóságnak legalább megerősítésére s ha szerzethez tartoztak, személyes hozzájárulásuk nélkül a tanítás alól főnökük föl nem függeszthette őket. Minden gymnasialis tanintézetben a fegyelmi jog a magisterek gyűlésének kezén volt.

A népiskolák közt is minden iskolai kerületben volt egy, mely a kerületi tanfelügyelő közvetlen vezetése és fölügyelete alatt állt; primarius iskola volt, avval a különös rendeltetéssel, hogy a jövő tanítók utbaigazítás és gyakorlás által a helyes tanítási eljárást, a normát elsajátítsák s ezért normal-iskoláknak is nevezték. Ezek szintén állami intézetek voltak és igazgatóik a kerületi tanfelügyelő előterjesztése alapján királyi kinevezés által kapták állásaikat; a tanfelügyelők alá voltak rendelve s ezeknek távollétében helyettesítették őket. A normal-iskola «paedagogusait» (tanítóit) a tanfelügyelőnek és a normal-iskola igazgatójának előterjesztésére a kerület tanulmányi főigazgatója nevezte ki. Az intézet tanmenetét s fegyelmi szabályzatát, különösen a tanítóképzés s a tanítóképzés módjait az «iskola-tanács» állapította meg, melynek tagjai voltak: a királyi tanfelügyelő elnöke alatt az igazgató, a legidősebb tanító s az intézet katechetája.

A többi elemi iskolák részben városi iskolák voltak, tehát a városi tanács fennhatósága alá tartoztak s rectoraik és tanítóikat a megfelelő képesítésű pædagogusok sorából az illető magistratus előterjesztette a tanfelügyelőnek s a kerületi főigazgató erősítette meg őket. De egyébként a tanítás és a fegyelem dolgaiban a városi tanácsnak nem volt semmi befolyása az iskola életére; az sem jelentett sokat, hogy a rector támogatására a tanfelügyelő egy városi tanácsost rendelt ki, mert hiszen minden nehezebb kérdésben a tanfelügyelőnek véleményét írásban kellett kikérniök. A hit- és erkölcstan tanítását a városi lelkészek személyesen látták el, tisztökkel járó jogaiknál fogva, s a hol helyettesítésre volt szükség, ezt is elintézhették saját hatáskörükben, de róla a tanfelügyelőnek jelentést tartoztak tenni. A községekben és falvakban az iskolák ellátása és vezetése a földesurak és egyházi patronusok kötelessége volt, kiknek a helységbeli lelkészek segédkeztek. Ez utóbbiaknak kellett a hit- és erkölcstant ellátni, az iskolára közvetlenül felügyelni, azt szabályszerűen vezetni, de külön eltiltották őket attól a régi visszaéléstől, hogy a tanítót házi szolgálatokra semmiféle körülmények között sem szabad alkalmazni.

Az állami s nyilvánossági joggal felruházott iskolai kormányzás e szabályzatához az új politikai iskolai alkotmány apróbb rendelkezéseket csatolt azon intézményekről és az államhatalomhoz való viszonyukról, melyeket gyűjtőnévvel a magán-oktatás czimén jelölhetnénk meg, minthogy ezeket nem közalapokból, hanem magán alapítványok és eszközök útján alapították és tartották fenn. Ezek sorát az árvaházak nyitják meg (orphanotrophiák), mert közczélokot szolgálnak. Ezekben a tanulmányi dolgok vezetése a tanfelügyelők kezében volt a legteljesebb mértékben; a tanítók kinevezése pedig a kerületi főigazgatónak hozzájárulásától függött; továbbá kíváncsnak mutatkozott, hogy minden kerületben a normal-iskola helységében vagy legalább annak közelében legyen egy-egy árvaház, hogy ott az árvákat tanítókká lehessen kiképezni.

Azután következnek az egyházi intézetek: a főpapok által felállított általános lyceumok (tíz volt ilyen), a szerzetes-

rendek házi tanulmányi intézményei és a papnevelők. Mindezekben, már a mi a tanulmányi rendet illeti, a fenntartóknak a legteljesebb szabadságot adták, de róluk is a politikai dikasteriumoknak, a tanítás menetéről pedig az egyetem tanácsának jelentést kellett tenni. Azonkívül az intézetek igazgatói állami megerősítésben részesültek és rectoraiktól meg docenseiktől is megkivánták a megfelelő egyetemi fokot. A nemesi akadémiák és convictusok viszont nemcsak házi igazgatásuk tekintetében álltak a megfelelő curatoriumok és dicasteriumok felügyelete alatt, hanem tanításuk menetét illetőleg is a kerületi főigazgató vezetése és felügyelete alatt; rectoraikat ugyan tehát a curatorok nevezték ki, de mindig a főigazgatók beleegyezése alapján s még a praefectusoktól és praepceptoroktól is megkivánták a szükséges egyetemi képzettséget. A convictusok belső tanulmányi rendje szintén állami megerősítéstől függött.

A sort tárgyyszerűen s az érvényes jognak megfelelőleg az akatholikusoktól alapított intézetek zárják be (a Ratio LXIV. §-a). Ezek irányában az volt a feladat, hogy az iskolai közigazgatás egysége megőriztessék, a mennyire ez a korona felügyeleti jogkörét érinti, s hogy a tanulmányi rend országos egysége csorbát ne szenvedjen; mindez méltányos, kiméletes, szabadelvű módon történt. Ezen iskolák praefectusai és curatorai tehát szintén alá voltak rendelve a királyi kerületi főigazgatónak, de csak olyaténképpen, hogy emennek félévenként jelentést tesznek és az iskola meglátogatását szívesen fogadják, de ez a látogatás nem terjedhetett ki a tanulmányi rend határain túl. A rectori és magisteri állások betöltése továbbra is a régi jogszokás szerint történt, csak épen be kellett jelenteni az egyes kinevezéseket a kerületi főigazgatónak, hogy ez megállapíthassa, vajon csakugyan megfelelő képesítésű egyének nyertek-e kinevezést; egyébként az akatholikus rectoroknak körülbelül ugyanaz volt a jogkörük, mint a királyi gymnasiumok és akadémiák igazgatóinak. Általában pedig kimondatott, hogy minden nyilvános tanintézet, tehát az egyetem, a kir. akadémiák, lyceumok, mindenféle gymnasiumok az ifjúságnak vallás-különbség nélkül nyitva állanak s egyben minden praepcep-

tornak szigorúan kötelességévé tették, hogy a tanulókkal minden különbségtétel nélkül egyformán kell bánni s őket, mint azonegy király alattvalóit s egy ország polgárait, egymás iránt való szeretetre s egyetértésre nevelni; a békének s a harmóniának minden megzavarását szigorúan megfogják torolni. Még a tankönyvekben is a vallási apologetikának kerülni kell mindenféle heves és sértő beszédet, mivelhogy aligha lehet arra számítani, hogy az egyes eltérő felekezetek egymást kölcsönös tévedéseikről meggyőzzék, sőt inkább effélék gyűlöletet és megvetést szítanak.

Összehasonlíthatlanul nehezebb volt az iskolai közigazgatás egységének megőrzésénél az a feladat, hogy a tanulmányi rendnek egységességét szem előtt tartsák a különböző tanítási fokozatokon a falusi iskolától fel egész az országos egyetemig; a Ratióhoz írt előszó eléggé határozottan és tudatosan hangsúlyozza e nehézséget. Figyelemmel kellett lenni először az egyes nemzetiségek különbségeire, a milyent vagy hetet sorol fel; vannak: magyarok, németek, szlávok, horvátok, ruthének, illyrek (szerbek) és oláhok; azon kellett lenni, hogy mindezeknek külön vernacularis iskoláik legyenek s ezért oly tanítók álljanak rendelkezésre, kik az iskolák nyelvén, lehetőleg több nyelven, képesek legyenek tanítani. Azután ügyelni kellett az egyes vallásfelekezetekre, ilyen öt jött ekkor számba: római katolikus, ágostai evangélikus, helvét hitvallású, görög katolikus és nem egyesült görög keleti; már pedig az intézeteknek felekezeti különbség nélkül kellett minden polgárnak rendelkezésére állani és az általános műveltséget s a közjót ápolni. Végre különösképen figyelmet követeltek az egyes társadalmi osztályok különbségei, hogy minden társadalmi osztály és rend, egyaránt világiak és egyháziak, polgáriak és katonaiak részesülhessenek a szükséges tudományos és erkölcsi kiépítésben.

Elvi megoldást azonban csak az utolsó, a társadalmi tagozódás szempontja nyerhetett és talált is a különféle iskolafajok jól átgondolt felépítésében. Egy általános népiskola széles alapozásán — mely maga is a falusi, községi és városi lakosság szerint tagozódva, azt a célt szolgálta, hogy a hazai

viszonyok s a jelen életfeltételei körül tájékozást adva, egyúttal a paraszti munka s a kisvárosi polgári tevékenység számára nyújtsa a szükséges előképzettséget — ezen épült fel a közoktatás középső része és tetőzete, a történelmi tájékozottságon nyugvó művelődés céljait szolgálva, még pedig olyanformán, hogy alkalmas átmenetekkel bizonyos tekintetben mindenkinek lehetővé tétessék olyan élethivatást választhatni, mely gazdasági helyzetének és személyes képességeinek megfelel. A középső rész maga két tagú volt; egy három esztendőes *cursus*, amolyan latin fiúiskola, *Schola Grammatica*, azonkívül, hogy folytatta az általános műveltséget adó nevelő munkát, voltaképen előkészített mindennemű önálló polgári tevékenységre: a gazdálkodás, ipar és kereskedelem, valamint alsóbbfokú városi és állami hivatalok, különösen a népiskolai tanítás körében való munkálkodásra; azután egy humanistikus színezetű két esztendőes *cursus* a *gymnasium*okban befejezte a nevelés munkáját azok számára, a kikre vagy atyai örökségük majdani kezelésének munkája várt, vagy pedig, kik nagy urak szolgálatában állást voltak elfoglalandók, mint íródeákok és titkárok, vagy pedig egyházi és iskolai szolgálat céljaira még külön szakképzettségre akartak szert tenni. A felső tagozat többi része az akadémiákon szintén két tagú, a vezető társadalmi körök céljainak szolgált s mindenekelőtt egy kétesztendőes *cursus*ban, *encyclopaedikus philosophiai* alapvetést nyújtott, az ezt követő szintén két esztendőes *cursus*ban pedig politikai és jogi oktatást, hogy méltó és közhasznú tevékenységre képeítsen a törvényhozás és közigazgatás terén. Ez utóbbi volt a magyar társadalomnak e korban a legmagasabb gyakorlati ideálja, olyanféle, mint a régi római császárság társadalmának ideálja, csak kevésbé irodalmi és realisabb nálánál. Fölötte állott még a *theologosuk*, jogászok, orvosnövendékek tudományos szakképzése az egyetem *facultásaiban* s ezekhez már egy *mathematikai* (technikai mérnöki) ismereteket nyújtó intézet is csatlakozni készült. Az egységes nemzeti nevelés e módjának megvalósítása végre úgy volt tervezve, hogy a szervezet alsóbb fokú tagjai önállóan is, a felsőbb fokúak nélkül fennállhattak egyes helyeken a lakosság művelődési szük-

ségleteinek mértéke szerint, de nem fordítva, a felsőbb fokú intézetek a megfelelő alapoás, az alsóbb fokúak nélkül. Az egyetem székhelyén így megvolt az igazgatás szempontjából egységes összeállításban mindenféle fokú tanintézet, ezzel mintegy a köznevelés egységes eszméjét megtestesítve.

Egy elmés pædagógiai elv alkalmazása továbbá lehetővé tette, hogy tehetséges elmék, még ha a legeldugottabb falu magányos iskoláiból kerültek is ki, megfelelő átmeneti intézkedéssel idővesztés és hiábavaló fáradság nélkül folytathatták tanulmányaikat s képességek szerint előbb vagy utóbb el is végezhettek. A tanulmányi rend ugyanis az összes alsóbb fokozatokon következetesen megkülönbözteti azokat a tárgyakat, melyekkel, mint általában szükséges vagy hasznos tanulmánnyal, a főosztályok közös tanítása foglalkozik, azoktól, a melyek csak egyesek számára különösen fontosak, a szerint, hogy ezek tanulmányaikat a szükséges kiegészítéssel vagy befejezni, vagy pedig megfelelő előkészítéssel folytatni akarnák; e kiegészítő vagy előkészítő tanulmányok számára mellékosztályokat kellett szervezni a közös főosztályok mellé. Messze vinne bennünket, ha e rendszert ez áttekintésben közelebbről megvilágítva tárgyalni akarnók; egy táblázatos összeállításunk eléggé igazolhatja, hogy a rendszer több pædagógiai figyelmet és méltatást érdemel, mint a mennyiben eddig része volt. (V. ö. Ziller megjegyzéseit a nyilvános iskolák szervezetéről és a főosztályokon kívül szükséges mellékosztályok felállításáról. *Grundlegung des erziehenden Unterrichts*. §. 4. Második kiadás, 100. lap.)

A tanulmányok táblázata.

Iskola-faj	Általánosan kötelező tanulmány *	Melléktárgyak, <i>k</i> = kiegészítő, <i>e</i> = előkészítő tárgyak
1. Falusi iskolák Scholæ paganæ	1. Olvasás. 2. Írás. 3. Gyakorlati számvetés a gazdasági élet körében. 4. Útmutatás tisztes paraszti életre s a gondos háztartásra.	<i>e</i> : A latin nyelv elemei. <i>k</i> : Bevezetés a német nyelvbe, oly vidékeken, hol az nem használatos.

* Ide tartozik mindenütt első helyen a vallás és az erkölcstan tanítása, azért szükségtelen külön mindig újra megemlíteni.

Iskola-faj	Általános kötelező tanulmány	Melléktárgyak, <i>k</i> = kiegészítő, <i>e</i> = előkészítő tárgyak
	<p>Általános hasznos:</p> <p>1. Magyarország s a Habsburg-tartományok történelme, továbbá a német-római császárok történelme I. Rudolf óta s végül egyháztörténelem (főképp magyar). 2. Általános földrajz s európai földrajz, a hazai földrajzi ismeretek kibővítésével. 3. Természeti jog s hazai jog és a hazai törvényhozás ismertetése.</p>	<p><i>k</i>: 1. Collegium Novorum Publicorum (Heti-lapok olvasása, az igazgató vezetése alatt. 2. Költői stylus s a szabad előadás gyakorlatai, német és magyar nyelven.</p>
6. Akadémiák: a) philosophiai tanfolyam	<p>A gymnasialis tanulmányok folytatása: 1. Logika. 2. Physika. 3. Természetrész. 4. Tiszta és alkalmazott mathesis (geodesia, hydrotechnika, polgári építészettan). 5. Hazai történelem. 6. Egyháztörténelem. 7. A római-német császárok történelme II. Henrik óta. 8. A Habsburg-tartományok története.</p> <p>Voltaképpen akadémiái tanulmányok: 1. A philosophia története. 2. Metaphysika. 3. Practikus philosophia. 4. Mezőgazdaságtan.</p>	<p>Tetszés szerint választhatók: 1. Görög nyelv. 2. Költői és prózai ékes-szólás. 3. Egyetemes történelem. 4. Heraldika.</p>
b) jogi tanfolyam	<p>1. Közjog, természetjog és nemzetközi jog. 2. Magyar jogtörténet, hazai jog és jogi gyakorlat. 3. Politika, technologia, kereskedelem- és pénzügytan. 4. Az európai államok története s egyetemes történelem.</p>	<p>Tetszés szerint választhatók: 1. Justinianus institutióinak magyarázata. 2. Diplomatika. 3. Magyar numismatika. 4. Erdészet és vadászat. 5. Az egyházi jog institutióinak magyarázata.</p>

Nem történt meg hasonló határozottsággal a nemzetiségi és a vallásbeli különbségek kiegyenlítése. Úgy vélték, hogy előbb megszerzik a kellő tapasztalatokat, főképen a népiszkolai körben s csak ezek alapján adnak majd ki határozott

rendeleteket a tanítás menetére s módszerére vonatkozólag, a melyeknek értelmében az egy tanító falusi iskolákban máskép kell eljárni, ha a faluban egy nyelven beszélnek s egy felekezet van, máskép, ha egy nyelven beszél, de két felekezetre oszlik a népesség, megint máskép, ha egy felekezet két nyelvi csoportra oszlik, máskép, ha a faluban két nyelvi csoport s két felekezet is van s végül máskép abban a ritkának vélt esetben, ha egy faluban kettőnél több nemzetiségű s kettőnél több vallásfelekezetű lakók élnek.

Általában a mi a nyelvi különbségeket illeti, hangsúlyozta a tervezet, hogy minden igazi haladásnak útját állja, ha a tanító a gyermekeknek a szükséges fölvilágosításokat képtelen a gyermekek anyanyelvén megadni; azért szükségesnek látszik, hogy minden nemzetiség számára, a mennyire lehetséges, saját külön anyanyelvi iskola állíttassék. Másrészt azonban figyelembe veendő, mennyire előnyös minden egyes emberre nézve, de még inkább a közjó és a polgári egyetértés szempontjából, ha mindenki több hazai nyelven beszélni tudna; utaltak is arra, hogy az országnak egy-nyelvű helységeiben lakó értelmes szülők költséget és fáradságot nem kímélve gyermekeik mellé vagy pædagógusokat tartanak vagy azokat távolabbi vidékekre küldik, csakhogy még legalább egy hazai nyelvet elsajátítsanak. E szerint ajánlatosnak tartották, hogy a több osztályos tanintézetekben, különösen a latin iskolákban különböző nemzetiségű tanítókat alkalmazzanak, kik egy-egy hazai nyelvet jól eltaníthattak s így meglelt volna általában a lehetőség arra, hogy vezetésök alatt magyar helységeekben a tanulók németül és tótul is, német helységeekben magyarul és németül megtanulhassanak, stb.

Természetes, hogy alakuló közművelődésünkben éppen a latin és német nyelvnek sajátos szerep jutott; a latinról azt mondja különösen a latin iskola terve, hogy általában szükséges, a németről, hogy általában hasznos. A latin nyelv szükségességét nemcsak azzal a körülménnyel igazolja, hogy minden régebbi törvény latinul volt megírva, hanem még inkább avval, hogy a közéletben mindenütt a latin a használatos nyelv, úgy hogy bizonyos

tekintetben hazai nyelvvé lett s igen alkalmas eszköznek bizonyult az ország soknyelvű lakosságának egymásközi érintkezésénél. A német nyelvnek viszont ajánlója volt a tudományos továbbképzést szolgáló sok németül írt segédkönyv; ezért kívánták e nyelvet iskolai tanítás által nemcsak terjeszteni s e végre nemcsak ajánlották, hanem szabályként kimondották, hogy a tankönyveket két nyelven kell szerkeszteni és az anyanyelvi szöveg mellett a német fordítást is közölni. Voltaképen a tudományos képzést szolgálta eredetileg e gondolat, de hazafias érzelmű, elfogulatlan kormányzóférfiaink e komoly törekvése, fájdalom, voltaképen olyan nyelv szolgálatába szegődött, a melyet nemsokára az idegen államhatalom, a nemzeti érzés és szabadság elnyomására alkalmas eszköznek vélt.

A vallásos ellentéteket megszüntetni nemcsak nehéz, hanem lehetetlen volt mindaddig, míg a római katolikus vallást az általános felfogás s a jogszokás államvallásnak tekintette s az egyházi hierarchia az állami kormányzás tényezőjeként szerepelhetett. Nem lehet jogegyenlőségnek mondani azt az állapotot, hogy az összes állami alapítványokból és községek támogatásából fenntartott tanintézeteknek, tehát az összes nyilvános iskoláknak katolikusoknak kellett lenni, míg az akatholikus iskolákat, bár egykor ugyanigy alapítottak, miután minden közvagyonból eredő támogatást tőlük megvontak és őket a megfelelő egyházi közösség védelmébe kergették, magániskoláknak tekintették, megvonva tőlük a nyilvánosság jogát, úgy hogy a katolikus iskolák ugyan nyitva voltak nem katolikusok számára is, de viszont katolikus tanulóknak nem katolikus iskolák látogatása a legszigorúbban tilos volt. Másrészt azonban elismerésre méltó, hogy az iskolai szervezet intézkedéseit, valamint az egységes tanulmányi rendnek rendszabályait nagylelkű türelem szelleme hatotta át; nemcsak azt tartották igen kívánatosnak, hogy akatholikus tanintézetekben is állíttassanak fel vernacularis osztályok; hanem a katolikus iskolák tanító munkájánál is kerülni kellett gondosan mindent, a mi csak a proselytaszerzés gyanúját kelthetné s a felekezeti érzékenységet kellenlenül érinthetné.

A katolikus hittant a papoknak az iskolán kívül azon helyeken kellett tanítaniok, a hol a felnőttek is vallásos oktatásban részesültek; és még a hittani tankönyvek nyomásának, külső alakjának is különbözni kellett a többi tankönyvétől. Általában a nevelés és tanítás céljainak megállapításánál lehetőleg mellőztek mindent, a mi különösen egyházi életre vonatkozik; a nevelés célja egyedül, hogy a tanulók hű polgárokká, jó keresztyénekké, becsületes emberekké váljanak. Oly tétel, mely csak jóval később kerül elő, de szinte szószerint így, a hollandus tanulmányi szabályzatokban, hol szintén figyelemmel voltak a felekezetek egyenjogúságának és a nemzeti egységnek nagy gondolatára.

A nemes erkölcsi élet tiszta szelleme jellemzi végül ez első nevelési szabályzatunknak utolsó részét is, mely az iskolai fegyelem elveit tárgyalja. E rész valóságos gyakorlati iskolai erkölcsant nyújt külön-külön a tanítóknak, tanulóknak, szülőknek, szóval az iskolai élet összes tényezői számára. A tanítói munkának igazságos méltatása jellemzi a tanítók pragmatikáját; a szülők megnyugtatót célzó fölvilágosító intések az iskola nevelő munkájának magas megbecsülését mutatják; legrészletesebben vannak tárgyalva a közbenső részben az iskolai nevelés kérdései, már ama hármassal szemben, mely a nyugati pædagogiai irodalomban csak később válik általánossá; egymásután következnek a tanuló ifjúság testi ápolásának és fejlesztésének, majd értelmi, lelki művelésének, végül erkölcsi fegyelmezésének beható fejtegetései.

Hogy teljes legyen vázlatos ismertetésünk a tervezet sok jelentős nevelésügyi újításáról, még a gazdasági intézkedéseket kell megemlítenünk, a melyek e tervek megvalósítására szolgáltak volna s mindenekelőtt két maradandó alapításra vezettek. Az első az országos egyetemet illette. Mihelyt végleges megállapítást nyert az iskolai szervezet, azonnal hozzáláttak, hogy egyetlen főiskolánk, melynek hivatása lett a közművelődés főfő vezetése, a kis vidéki városból, hol a török időkben alapították, az ország fővárosába, Budára átköltözzék s az újonnan épített királyi palotát jelölték ki helyül. Egyben a tudományos eszközök-

nek szaporítása, a tudományos működésnek átalakítása és kiterjesztése, a régi tanszékek alkalmasabb elosztása, új tanszékeknek fölállítása által megfelelően célba vették, hogy az egyetem valóban «minden tudományok és művészetek igazi emporiuma» legyen. Az intézet fennállásának s a tanulmányok haladásának biztosítására pedig az uralkodó gondossága külön egyetemi alapot biztosított számára; földbirtokot és egyéb javadalmazást, mely több mint másfél millió forintra rúgott. A másik alapítvány a tanulmányi közalap (*Publicus Studiorum Fundus*), mely jobbadán a fölосzlatott jezsuita-rend vagyonából került ki és a fennálló vagy felállítandó mindenféle királyi tanintézetek fenntartására volt szánva; az alap ezidőtájt pénzbeli tőkében körülbelül három millióra rúgott, ingatlanokban pedig többet ért egy milliónál. Mindkét tetemes alapítvány az idők folyamán és a felfogások minden változása mellett megőrzötte azon közművelődési feladatok hagyományát, melyeknek céljaira eredetileg rendelve voltak; manapság is az állami költségvetésnek főrendiházi tárgyalásánál mindig föláll egy katolikus főpap s hangsúlyozza az egyház igényét az egyetemre; s a királyi tanintézetek, gymnasiumok és akadémiák, melyeknek költségeit a király által kinevezett bizottság felügyelete alatt álló tanulmányi alap viseli, teljesen állami vezetés és intézkedés alatt állanak ugyan, de azért katolikus jellegű intézetek. Mindkét alapítványnak s még egy harmadiknak, mely különösen szívéen feküdt a királynőnek s mely az egyetemmel kapcsolatban levő Theresianumnak, a magyar nemesi sarjadékok korszerű nevelésére szolgáló akadémiának fölállítására volt szánva, nyilvános kihirdetése 1780 junius 25-én történt meg, a koronázás 40 éves jubileuma alkalmából, egy ragyogó nemzeti ünnepély keretein belül, a mely különben a közoktatás szerencsésen véghezvitt szervezésének is szölt. Öt hónap mulva azonban, november 29-én lezárta örökre szeméit a nagylelkű alapító s aligha sejtette, hogy uralkodói gondoskodásának legértékesebb ez eredményeit saját fia fogja kérdésessé tenni.

IV.

A dolgok új rendje, melyet Nagy Frigyes a trónváltás esetére előre megjósolt, első, komoly alkalommal egy üzenet alakjában jelentkezett a magyar kormányférfiak előtt; e szerint «a multa való minden tekintet nélkül és a valóságban meglévőnek figyelmen kívül hagyásával csak arra kell gondolniok, hogy vezető munkájuk a közönség javára, az állam előnyére s minden egyes ember érdekeinek méltányos elintézésére szolgáljon» s csupán arra utasította őket, hogy «az uralkodónak érzületét és szándékait helyesen jól felfogják, azokat bevezessék, jól megvalósítsák s szünetlen örködjének megtartásukon.» A sors megadta e kegyeletlen, önérzetes állam-raison szóvivőjének azt, mire ifjúkori álmadozásai idején vágyakozott: «Csak tíz esztendőre adják meg neki népei azt a hatalmat, hogy mindent megtehessen megkérdezések nélkül»; egy szabadgondolkodó, önfejűen büszke tudatosságú absolutismus közel tíz esztendeig rendelkezhetett a népelet összes ügyeiben a törvényhozó testületek szorgos ellenkezése nélkül; de midőn kora lejárt, maga az uralkodó kénytelen volt majdnem minden intézkedését visszavonni s a jogi, társadalmi és szellemi viszonyokat ugyanabba az állapotba visszahelyezni, a melyben őket átvette. Ám ha e fejedelmi radicalismus sürgő munkásságának semmiféle intézményes eredménye nem lehetett is, még sem tűnt el egészen nyomtalanul. De abból a felsőbb helyről vezetett átalakító munkából, mely törvénytelen rendszabályaival előbb az egyházi, majd a rendi s később az összes társadalmi és gazdasági rétegeket állandó izgalomban tartotta, mi csak azon rendelkezéseket tekinthetjük ezúttal, melyek a közoktatásra vonatkoztak. Ezekből is tisztán megérthetjük a czélokat, a melyek felé ez az egyformásító állambölcsesség törekedett, valamint azt is, mily kevés érzéke volt neki a népelet és közművelődés igazi szükségletei és feltételei iránt.

Ürményinek az iskolai reformról bekívánt terjedelmes jelentése alapján megerősítette ugyan a császár nemcsak a magyar közoktatási szervezetet, hanem indítatva érezte

magát a hasonló elvek alapján álló erdélyi szabályzat (*Norma regia pro scholis Magni Principatus Transsylvaniae*, Cibini 1781) kiadására is, azonban csaknem ugyanegy időben a rendeleteknek egész sorát adta ki, melyekből hamar kiteszt szándéka: hogy ezt az iskolai szervezetet megfoszsza minden önállóságától s alávesse az államhatalom föltétlen szolgálatának. Mindenekelőtt (már 1781-ben) a két nagy iskolaügyi alapítványt, az egyetemi alapot és az országos tanulmányi közalapot, a melyeken az egész magyar közoktatás biztossága nyugodott, egyszerűen sequestrálta, mert szerinte «a tanulmányi alap csupán önkényes elnevezés, hiszen az ifjúság tanításának és művelésének költségeit mindig a közjövedelmekből kellett volna fedezni.» Hiába érveltek azzal, hogy «rendeltetése fölvirágoztatását eszközölni egy egész nemzetnek, a melynek tökéletes kiművelésére eddig hiányoztak a szükséges eszközök.» Az általános állam-raison szerint «egy tartománynak sem lehet, azért, mert a jezsuitáknak egyik helyen több vagyonuk volt, mint a másikon, előnyösebb a helyzete a nevelés dolgában, mint a másiknak, még kevésbé lehet e miatt valami kiváltsága a többivel szemben»; sőt inkább «külön tanulmányi alap még névleg sem állhat fenn többé, hanem vagyona teljesen az általános állami jövedelmek közé tartozik, olyanformán, hogy belőle fedezhetők az államnak rendkívüli kiadásai, mint várak építési költségei, vagy pedig részben az államadósságok törlesztésére is fordíthatók.» «Az alapoknak e bekebelezése után minden tartomány kap majd bizonyos összeget az iskolai kiadások fedezésére s azon túlmenni a hatóságnak semmi esetre sem szabad.» Nemsokára (1783) egy alsóbb fokú könyvtártiszt galád följelentésére, hogy az országos egyetemen jezsuiták uralkodnak — az 59 tanár közül 17 exjezsuita volt, többnyire igen kiváló magyar tudósok, kikhez hasonlók alig akadtak az örökös tartományokban — méltatlan vizsgálat indult meg s csak a vezetésével megbízott királyi biztos, Ürményi okosságának köszönhető, hogy a vizsgálatnak nem volt sérelmes eredménye. Azonban haladéktalanul felfüggesztették mégis a legfelsőbb iskolai hatóságot, az egyetemi

tanácsot, a mint ez volt a vizsgálatnak is tulajdonképeni célja.

Magától érthetőleg újra megrendszabályozta az idegen felfogású és a magyar nemzetiség iránt egészben barátságtalan hatalom minden iskolánkat. Mindenekelőtt szükségtelennek találták, hogy oly sokféle főiskola álljon fön; a magyar egyetemnek tehát mindenben, külsőségekben s a tanulmányi rendben egyaránt a bécsi minta után kellett indulnia. A császárnak személyes kívánsága volt, hogy «a budai egyetemen kivétel nélkül ugyanazon segédkönyvek vezetessenek be és szolgáljanak az előadások alapjául, a melyek az ittenin (a bécsin) használatosak»; csak a tanárok fizetését állapították meg a kevésbbé jól dotált lemergi egyetem szerint. Magára a tanulmányi rendre vonatkozólag az volt az álláspont: «Semmi olyanra sem kell a fiatalokat tanítani, a mi később különösnek tetszhetik, vagy a mit az állam javára fölhasználni és alkalmazni nem lehet, mert egyetemen a lényeges tanulmányok csak állami hivatalnokok nevelésére szolgálnak, nem pedig tudósok képzésére»; magára a politikai irányra pedig igen jellemző továbbá az, hogy egyelőre fölfüggesztették a magyar közjog tanítását, elhalasztották arra az időre, midőn maga a császár elkészíti a szaktanár számára az előadások syllabusát. A tudományos főiskolának több egyszerű szakiskolává való e leszállításában alig jött pótlásszámba, hogy (1782-ben) a philosophiai facultáshoz egy mérnöki iskolát (institutum geometrico-hydraulicum), s az orvoshihoz egy állatorvosit csatoltak. Különben a közoktatásügynek lekicsinylése az újonnan szervezett politikai hivatalokkal szemben nemsokára külsőleg is kifejezésre jutott, midőn (1784-ben) az egyetemnek a budai királyi várból, melyet számára ünnepélyes törvényszerű intézkedés biztosított, távoznia kellett, hogy helyét a Pozsonyból a fővárosba áthelyezett kormányzéknek adja át; egyszerűen, a nélkül, hogy megkérdezték volna, elhelyezték Pesten, a hogyan épen lehetett. Az akadémiai hatóság egyben elvesztette sajátos ítélkező jogát s működési köre ezentúl csak kisebb fegyelmi ügyekre szorítkozott; de ez a látszólagos önállóság is, melyet a tanács fölmentése után látunk, sem

tartott sokáig, mert nemsokára egymásután egy-egy igazgatót kapott a philosophiai (1785), majd a theologiai (1786) és a jogi facultás (1787-ben) is, habár az új állások nem voltak collegialis módon egyesítve, mint előbb az egyetemi tanácsban. Egyébként a tanulmányi bizottság, melyet most a helytartótanácsnál szerveztek egy tanácsosnak vezetése alatt, az egyetemi tanács előbbi tagjaiból állott ugyan, csak-hogy minden dolgában a bécsi udvari tanulmányi bizottságnak volt alája rendelve, úgy hogy a magyar közzoktatás ügyét úgy kezelték, mint valami tartományi ügyet.

A humanistikus iskolai nevelés szempontjából előnyös volt, hogy a főhatóság figyelmét politikai okokból inkább a népnevelés ügye kötötte le, így a felsőbb iskolák dolgaiban tehát rendelkezései inkább administratív jellegűek maradtak s a tanulmányi rend megszokott keretein semmi sérelem nem esett. De azt hitték, hogy a gymnasiumok s általában a felsőbb iskolai tanulók száma nagyobb, mintsem kívánatos volna; hisz írni-olvasni meg lehet tanulni népiskolában is és tudóssá amúgy is kevés tanuló válik. Ezen úgy akartak segíteni, hogy jókora tandíj szedését rendelték el; ez majd visszatartja a tanulástól mindazokat, kiktől az államnak semmi különös várnivalója sincs; s valóban a tanulók száma a felsőbb iskolákon már az első évben (1785/6) föltűnően leapadt s a második év végéig harmadával szállt alá (8356-ról 5526-ra). Ép oly kérdéses eredményű volt nevelési szempontból az összes királyi convictusok megszüntetése abból a tekintetből, hogy az ifjúság megszabaduljon minden természetellenes korlátozástól és korán önállóságra szokjék. Az illető alapítványok kamatait, valamint a tandíj-jövedelmeket 900 szegény, szorgalmas tanulónak és deáknak szánták, egyenként legalább 20 forintot adván egy alsó iskolás fiúnak s legfeljebb 260 forintot a főiskolai ösztöndíjasoknak; az összeg szétosztásánál kizárólagos szempont a tanulmányi fok s a tanulók erkölcsi magaviselete lehetett. Meg kell még említenünk, hogy a tanulmányi kerületek számát, de talán inkább takarékosági szándékból, ötre reducálták, míg másrészt a közzigazgatás általános újjárendezésénél tíz kerületet alkottak s ezek élén egy-egy

administrator állt, a kinek az iskola politikai felügyelete is tiszte lett.

Mélyebben nyultak bele a nemzeti életbe amaz intézkedések, a melyek a vallásos ellentétek kiegyenlítését czélozták. Nem lehet ugyan kicsinyelni a türelmi rendeletnek hatását (már 1781 okt. 25.), bár eredetileg az osztrák állapotok figyelembe vétele alapján adatott ki, épen a nemzeti élet egységes kialakulásának szempontjából, hiszen száz esztendő (1681—1781) önkényes, az igazi vallásszabadságot korlátozó s különösen az iskolára káros törvénytárgyat szüntetett meg; de ki kell emelni, hogy e rendelet, midőn az államvallás föltétlen jogai helyébe a szabályozott türelmességet állítá, messze mögötte maradt mindannak, mit a protestánsok Magyarországon bekekötések és törvény-czikkék alapján jogaiknak vallottak, a bevett vallások Erdélyben pedig az életben valósággal alkalmaztak is. Ez a körülmény magyarázza meg: a bécsi tanulmányi bizottságnak reményei és várákozásai, hogy az akatholikusok a közoktatás egyformásító törekvéseinek már hálából is inkább fognak engedni, miért nem teljesültek; tehát az egységes nevelés érdekében minden előzekénységének és engedményének alig volt valami sikere. Mivelhogy a reformatusok az új iskolai rendszerrel szemben legfelsőbb helyen ismételt panaszszal éltek, a különféle felekezetek képviselőivel hosszas tárgyalások folytak Pozsonyban, Nagyszébenben (az utóbbiakra vonatkozólag v. ö. Mon. Germ Pæd. XIII: 35—74.), végre magában Bécsben is Gottfried von Swieten, az udvari tanulmányi bizottság elnöke vezetése alatt, de nem mindkét fél megnyugtatóra s csaknem minden látható eredmény nélkül. Oly kormány, a mely még az államvallás keretein belül is úgy intézkedett, hogy a püspöki székhelyeken és a rendi kolostorokban minden theologiai tanulmányi cursust felosztatott s helyökbe az összes papság számára három államilag szervezett és vezetett főseminariumot állított, csakhogy az állami érdekeknek magát alávető egyházi férfiakat neveljen, nem sok bizalmat kelthetett a féltékeny, aggódó akatholikus theologusok körében sem, de nem is igen érthette a protestánsoknak azon alapfelfogását,

mely szerint a szabad vallásgyakorlatnak az iskolázás autonómiaja jelentékeny kiegészítő része. A bécsi tanulmányi bizottság azokból a fölvilágosításokból, a melyeket a protestáns szakférfiak adtak s a szigorú bírálatokból, a melyeket az új iskolai reform követeléseivel szemben hangoztatnak, csupán azt következtette, hogy a protestánsok a vallásszabadság örve alatt ki akarnak térni minden tanulmányi újítás és javítás elől. Másrészt pedig az akatholikusok a kormánynak azon ajánlatában, hogy a nyilvános főiskolákon protestánsok is kaphatnak tanszékeket oly föltétel alatt, hogy viszont a protestáns főiskolákon is alkalmaznak katholikus tanárokat, csak csalétket láthattak arra, hogy a kincstár rátehesse kezét az ő alapítványaikra is, a mint azt az országos tanulmányi alappal már megtette. Végre is a kormány indítatva érezte magát arra, hogy az egyetemre kineveztek két protestáns tanárt s azonkívül két-két protestáns férfiút neveztek ki a tiz új kerületi administrator vagy királyi biztos és az öt tanulmányi felügyelő, mint állami tisztviselők sorába, az utóbbiakra vonatkozólag külön kikötve, hogy az iskolai felügyeletnek az akatholikus iskolák is készségesen alávéssék magukat.

Mindenekelőtt azonban az udvari tanulmányi bizottságnak az örökös tartományokban is, nálunk is, a népnevelés terjesztése feküdt leginkább a szíven; s így a végleges határozatok, a melyek császári szentesítésben részesültek, kiválóan népiskolák föllállítására vonatkoztak. Ezeknek értelmében az akatholikusoknak meghagyattak továbbra is régi jogon tartott iskoláik, sőt ama joguk is, hogy alkalmazhatnak mindenütt tanítókat s a valláson kívül más tárgyak tanítására is jogosított kántorokat még olyan helyeken is, a hol csekély számuk miatt közös vallásgyakorlat számukra meg nem engedtetett (a türelmi rendelet szerint legalább száz család kellett ahhoz, hogy a hatóság közös vallásgyakorlatot engedélyezhessen). A hol pedig tanítók vagy kántorok alkalmazása nem volt lehetséges s csak katholikus iskola állott fenn, akatholikus gyermekeket nem volt szabad kényszeríteni katholikus iskolába való járásra, hanem meg volt engedve, hogy a szülők gyermekeiket a

legközelebbi akatholikus iskolába küldhessék. Olyan helyeken pedig, hol felsőbb népiskolák működtek, vagy a hol ily iskolákat kell felállítani, a lakosság felekezeti viszonyainak megfelelően különféle vallású tanerőket kellett alkalmazni, és e vegyes iskolák összes tanítói ugyanabból az e célra megállapított iskolai alapból húzták fizetésüket; ezen iskolákban a vallástanítás számára bizonyos napokat és órákat kellett megállapítani, de az összes tanulók számára közös imákat is szövegezni s ezekkel a tanítást megkezdeni és befejezni (1786). Tudtunkra ez az első hivatalos kísérlet közös (simultan) iskola fölállítására; azt várták tőle, hogy «lerontja az egy haza polgárai közt levő káros elválasztó falakat s az onnan kikerült nemzedék mosolyogni fog a gyávaságon, hogy ember az embert, keresztyén keresztyént, feletársat feletárs egykor ok nélkül gyűlölhett.» (V. ö. Wályi iskolalátogató visitator művének: *A norma és a levél-író*, Kassa, 1789. bevezetését.) Jellemzi e rendelet okos végrehajtását, hogy sehol sem kívánták ez iskolavegyítést erőszakolni, hanem csakis minden vallásra háruló hasznának megértetésével terjeszteni (In genere autem commixtionis scholarum minime per coactiva media, sed solummodo per convictionem de universali et pro omnibus religionibus inde emanatura utilitate exsperanda intenditur); s a már széles körben elterjedt fölvilágosodásra és elfogulatlanságra vall, hogy mihamar mennél több község vezette be a közös iskolát, egyébként a felekezeti jogok pontos szemmel tartásával. Az iskolai szervezést követő első esztendőben (1788/9), bár ez időben a háború s egyéb bajok eléggé elfoglalták a lelkeket, Magyarországon 464 népiskolát állítottak fel, köztük 46 vegyes volt, 98 katholikus, 47 görög egyesült, 15 evangelikus, 7 reformatus, 248 görög nem egyesült és 3 zsidó. Kazinczy Ferencz, a két protestans kerületi felügyelő közül egyik, kit hazafias érzés és lelkesedés vett rá arra, hogy e nem nagyon kívánt állást elfoglalja, joggal dicsekedhetett abban a beszédében, melylyel kerülete nemzeti iskoláinak első királyi visitatorait beiktatta, azzal, hogy ő harmadik szolgálati éve végén 124 iskola fölállítására tekinthetett vissza; közülök 19 volt.

vegyes, 2 félig az, 61 pedig katolikus, 5 ruthén, 25 evangelikus, 5 reformatus és 7 zsidó. Jóindulatú szabadelvűség még olyanformán is ajánlatosnak tarthatta fejleszteni a Simultaneumot, így nevezték a felekezetek ez egyesülését, hogy az egyes községekben a kisebbségben levő felekezetnek megtagadják a templomépítést, de megengedjék, hogy a többség templomába járjanak. Sőt e gondolat némikép a megvalósulás útjára is tért. Ungvár városában maga a prépost ajánlotta fel használatra a róm. kath. templomot, bár a község akarata ellenére, a lutheranusoknak, míg a reformatusok viszont a görög-katolikus templomba járjanak. A primás ellenvetését, hogy a helyi egyesülés még korán sem biztosítja a lelki egyetértést, sőt inkább a gyakori érintkezés könnyen kölcsönös gyűlöletet támaszthat, az udvari kancellár is helyeselte s ezért az egyházi keveredést hivatalosan megszüntették. Természetesen a vegyes iskolák is sokfelé kedvetlenséget, gyanut keltettek; az idők változása sem kedvezett nekik s csak az újabb törvényhozás tette lehetővé föltámadásukat. De még több mint egy fél évszázad múlva is, midőn az első népiskolai törvényjavaslat megvitatásánál, az 1848-iki országgyűlésen, a vallás kérdése heves vitákra adott okot, akadtak öreg urak, kik megindító buzgósággal emlékeztek vissza a József-korabeli vegyes iskolákra s nem győzték eléggé dicsőíteni az iskolák nevelő szellemét és igaz benső vallásosságát (többek közt Palóczy L. korelnök aug. 4-iki beszédében).

Egészen más következmények fűződnek — előbb viharos ellenállás, majd a nemzeti érzés lelkes föllendülése — a császárnak, úgy látszik, teljesen személyes intézkedéseire, melyek által nemsokára nyilvánvalókká váltak az egész világ számára, egyesek és az összeség előtt, elvont, történelem-ellenes politikájának végső eredményei. Az iskola itt csak másodsorban jött tekintetbe, midőn igazi feladatától eltérítve olyan irányzatok szolgálatába kívánták állítani, melyek oda irányultak, hogy a nemzetet gyökereiből kiforgassák, sajátos alkotmányától és kulturájától, mely még teljesen meg sem érhetett, s velők a fejlődés minden eszközétől megfoszszák s a «közjólét», a «többség

java» és hasonló csalogató szólamok segítségével nemzünket egy különböző népelemekből összeforrasztandó «összmonarchia» tagjává idomítsák.

Közvetlenül a császárnak híres, úgynevezett «pásztorlevele» után, melyet három esztendő s uralkodásának évfordulóján (1784) minden országa közigazgatási főhivatalaihoz intézett s benne minden állami hivataltól törvényismeretet, becsületes és lelkiismeretes munkát, a haza szolgálatának és a polgárságnak szeretetét, önzetlenséget és önmegtagadást, minden nemzeti és felekezeti feltékenységnek száműzését követelte, megindul egész sora a rendelkezéseknek, külön Magyarországot és Erdélyt tekintve, melyek mindegyike nemcsak törvénybe iktatott jogok és érvényben levő határozatok figyelmen kívül hagyását árulta el, hanem minden eleven, élő nemzeti érzés cynikus megvetését is. Április elején parancs ment a pozsonyi helytartótanácshoz, hogy az ottani várban őrzött szent koronát, a nemzeti szabadság és függetlenség e symbolumát Bécsbe kell szállítani, hogy az uralkodóház többi koronái és elenodiumai között a császári kincstárba helyezték el, még pedig azon ürügy alatt, hogy a pozsonyi vár egy általános papi seminariummá alakítandó át. A magyar kormányzések fölszólalására, törvényre és jogra való hivatkozásukra, aggodalmaikra minden szokás és régi rend ezen sérelme miatt, e sorral felel az uralkodó: «*Risum teneatis amici, ex Hor. Iosephus.*» Szemében nyilván «a korona állítólagos fensége egyike az előítéleteknek, a bárgyú néphiteknek», melyeket az ő irányadó államjogi syllabusa szerint «száműzni kell, vagy legalább is nem szabad megerősíteni, sőt inkább a belőle levezetett jogokat vissza kell ruházni valóságos eredetükre, az államra.» «Nem lehetne a korona számára méltóbb helyet találni; a hol a király van, oda való a koronája is, melyet úgy kell tekinteni, mint az ő ingóságát (*mobile ejus*). Bécs neki annyi, mint Magyarország s míg a monarchia összes lakosai el nem ismerik, hogy erejük az összes részek, nemzetek és vallások egyesítésében rejlik, semmi rendelkezés nem szolgálhatja az állam és a haza igazi hasznát, sem a gyarapo-

dást, a melyet az ő szíve kíván és mire fáradszhatlanul törekszik».

Ugyanezen szellem hatja át, még ugyanezen hónapban kiadott rendeletét (1784 ápr. 26-án), mely a német nyelvet, mint a monarchia általános köznyelvét (*generalis lingua monarchiæ*) a latin helyett hivatalos nyelvvé emeli az összes közhivatalok, hatóságok és törvényszékek számára Magyarországon és Erdélyben; s ennek folyományaként egy más elvi jelentőségű rendelkezés történik, melynek értelmében ezen országokban senkit felsőbb iskolába föl nem szabad venni (a latin iskolától kezdve), a ki németül nem tud. «Ha a magyar volna az ország általánosan használt nyelve» — így hangzik az argumentum — «akkor az volna a közügyek intézésénél használható, csak hogy köztudomás szerint a német, az illyr, az oláh ép úgy el vannak terjedve. Azért hivatalos nyelvvé csak a német választható, semmi más. Mindenki beláthatja, mily nagy hasznót hajtana az államnak s a testvéresülést mennyire elősegitené, ha határain belül csak egy nyelv lenne használatos, a mint ezt a francziák, angolok, oroszok példája is megerősíti. A magyaroknak is javukra lesz, ha nem kell majd annyi nyelvet megtanulniok.» Hiábavaló fáradozás volt az udvari kancelláriától, hogy — nem tekintve ez intézkedés törvényszerűségét és hátrányait — utalt az argumentálás nyilvánvaló helytelenségére: a lakosságnak külön-külön véve épen nem kisebb része beszél magyarul s csak ha a többi egyesül, akkor éri el a magyarság számát; a nemesség, mely a közügyeket intézi, néhány horvát családot kivéve, egyetemben magyarul beszél; a magyar az országgyűlés nyelve is, ugyancsak az a megyegyűlések s az ünnepi szónoklatok nyelve. «Igy nem volna tehát semmi nehézség, ha e nyelven intéznék az összes állami ügyeket, mert a hivatalnokoknak bármely hivatalos nyelv mellett is a népnyelvet ismerniök kellene. Nem remélhető, hogy különféle anyanyelvű emberek milliói egyhamar egy nyelvet megtanulnak. Éppen a német nyelv van hazánkban leggyengébben képviselve, csupán az újabb telepesek beszélik.» S ép az utóbbiakról egy későbbi adat (Zemplén megye felter-

jesztése) azt jelenthette, hogy rövid időn belül megmagyarosodnak és fiaik már restellik, ha nem mondják őket magyaroknak. De a császár merev fölfogásán, előzetesen megállapodott vélekedésén nem birt változtatni az általános megdöbbenés és fölzúdulás sem, mely mozgásba hozta az egész országot s a vármegyei gyűléseken, a nemzeti jogok őrszemein, hangos kifejezésre jutott; az se használt sokat az ügynek, hogy egyetlen törvényhatóság, egyetlen közhivatal sem akadt, a mely helyeselte volna a hivatalos nyelvnek szándékolt megváltoztatását, hogy legtöbbjük érezte és értékelni tudta a nyelv és a nemzeti lét benső kapcsolatát. Megjegyzéseiknek egy szemelvényes gyűjteménye ma is igen tanulságos volna; az egész népesség egyhangulag vallotta, hogy csak a törvényhozásnak, a rendek és a korona egyesült nemzeti akaratának lehet meg az a joga oly végzetes intézkedésre, minő a hivatalos nyelvnek megváltoztatása. Minderre az volt a császári végzés (1784 szept. 13.): «A kancellária azt az újabb előterjesztését, mely szerint a latin nyelv használatának megszüntetését egy tartandó országgyűlésig elhalasztandónak véli, már azért is megtakaríthatta volna, mert hiszen csak nyelvről van szó s nem tárgyról és én épen nem vagyok az az ember, ki szappanbuborékokat ágyúgolyónak vesz. A német nyelvnek tőlem ismételten meghagyott bevezetése a közélet minden ágába, még pedig a meghatározott progressio szerint, megmásíthatatlan akaratom. Hogy most a kancellária miként fogja e czélnak megfelelőleg tanácsosait és titkárait beosztani, miként fogják továbbá intézni akaratom teljesítését a helytartótanács, a kamara, az erdélyi gubernium és kincstár s végül a megyék, az előttem igazán közönbös, ha csak épen az alattvaló a házipénztár által magasabban nem terhelteik; a ki pedig mindehhez nem akar alkalmazkodni, vagy pedig nem ragad hozzá meg minden eszközt, annak nyitva minden ajtó a nyugalmazáshoz (zu quittiren), — a kancellariától kezdve a legutolsó megyei tisztig.»

Ezzel aztán megindult a nép germanisálásának elvi kísérlete. Nem minden alap nélkül hangoztatta több vármegye, hogy a német nyelv egyáltalán nem jelent egyben bizonyos

magasabb culturát is (Trencsén), hogy nem a német szón alapszik a műveltség, hanem tudáson és erkölcsön (Zemplén). Valóságban a művelődés és a közzoktatás kérdései esztendőkön keresztül a nyelvi kérdés alá rendeltettek. Mégis jó sorsunk hozta úgy magával, hogy ép midőn a magyar nép szellemi fejlődése régi rendi, társadalmi formái közül kezdett kibontakozni, nemzetünk szemben találta magát idegen nyelvű uralkodója személyében az elvont állameszmével; így esett, hogy a magyar nyelv és irodalom újjászületése szoros kapcsolatba került a nemzet politikai életével és szinte államférfiúi tevékenység és politikai szolgálat számba ment a nemzeti irodalom ápolása vagy a népnevelés emelése.

Három esztendőre tervezték a nyelvrendezés keresztülvitelét. E három év eltelte után minden törvényszéken németül kellett volna tárgyalni az ügyeket, még kisebb polgári és egyházi pályák csak németül tudók számára lennének nyitva, az országgyűlésen is németül fognának tárgyalni és csak németül tudó követeket lehetne majd küldeni a magyar országgyűlésre. A tanulmányi bizottságnak volt tiszte azzal foglalkozni, hogy az átalakító munkában az iskola mikép vegyen részt. Nézete szerint azt a változtatást, hogy általában német legyen a tanítás nyelve, a normál-iskolákban azonnal életbe lehetett léptetni, az elemi iskolákban azonban nem, mert erre nem volt sem elég pénz, se kellő számú tanítóság. Ha a már alkalmazott tanítókat elűznék, ez gyűlöltté tenné a német nyelvet. Ezért értesítéseket kell gyűjteni országszerte a következő kérdésekről: 1. mely városokban nem tanítanak még németül? 2. van-e e városoknak német tanító alkalmazására elégséges alapjuk? 3. hány normál-iskolát végzett tanító áll rendelkezésre? A német tanítást először a városokban kell berendezni, aztán a községekben s csak végül a falvakban. Ennek keresztülvitelére is három esztendőt szabtak. A felsőbb fokú tanítás számára ennyi időt nem tartottak elegendőnek, ott a németül tanulók csak nyolcz év alatt fejezhették be tanulmányaikat, de azért az intézetekben is a legfelsőbb akarat legyen mérvadó. Minden seminariumban gondoskodni kell a német tanításról, de a lelkipász-

torságot még latinul kell előadni, mivel sokan nem értenék még meg a német szót s célja elérésére itt nem elég két nyelvnek ismerete, mint Csehországban, hanem arra hét nyelv tudása is szükséges. Sok tanakodás után végre a helytartótanács csekélyebb belátással, mint pedanteriával elrendelte (1786 okt. 3.), hogy három éven belül a vallás-tan kivételével minden tárgyat németül kell tanítani; a ki ennyi idő alatt nem tanul meg németül, az elől el kell zárni a felsőbb iskolákat. A gymnasiumok számára pedig azt állapították meg, hogy az 1787/8. iskolai évtől fogva az alsó két osztályban az egész tanítás német nyelvű legyen, a harmadikban csak részben, a humanistikus osztályokban egyelőre marad a latin, mint tanítási nyelv, de a történelmet és földrajzot németül is kell tanítani.

Hogy mindennek a rendelkezésnek a gyökeres germanizálás szempontjából mily kevés kilátása lehetett a sikerre, az néhány, az iskolai élet háttérét megvilágító adatból eléggé nyilvánvaló. Kazinczy Ferencz megjegyzi emlékezései közt, hogy a pataki főiskolán, hol tudvalevőleg ezer ifjú tanult, 1769-ben csak ő és fivére tudott németül, azt is egy késmárki tót diáktól tanulták, ki őket Patakra is kísérte, nehogy német tudásukat ott elfelejtsék. Ugyancsak ő később (1786) Kassán megtudta, hogy Baróti Szabó Dávid, a retorika tanára Kassán, a classikus irodalmi megújhdásnak egyik hangadó vezére, német könyvet nem olvasott, mert nem értett e nyelven. Az egyetemen is az ország legkiválóbb tudósát, a magyar történelem tanárát, Katona Istvánt, midőn a német előadás kötelezővé lett, nyugdíjazni kellett. Különben hogy a nyelvi kérdés mennyire útját állta minden művelődési törekvésnek, az a tény is igazolja, hogy az egyetemen felsőbb rendeletre elmarad az állatorvosi iskola szervezése, hogy a botanikai kert fölállítása, megürült tan-székek betöltése elhalasztatik mindaddig, míg minden megyében és kerületben nem lesznek meg a német iskolák.

Másrészt azonban a magyar nyelv csinosodásának és irodalma nemesítésének gondolata lelkesíti a törekvő elméket és a különböző felekezetek legjobbjait, az összes rendek tagjait egységes szellemi testvéresülésre buzdítja. Jellemző,

hogy egy irodalmi akadémia gondolata, mely sok tudós főt foglalkoztatott és sok munkában behatóbb taglalásnak volt tárgya, végre sajátságos módon megvalósul a soproni ev. főiskolán, mely a türelmi rendelet alapján új életre kelhetett, mint első magyar «önképzőkör», a soproni diákok Magyar Társasága által. A húsz esztendőös Kis János, a későbbi superintendens, irodalmunk æsthetikai újjászületésének egyik vezére, volt alapítója. E társaság nemcsak a diákok irodalmi készségének szempontjából vált fontossá, kik előbb-utóbb tagjai lettek, hanem főleg, mert országszerte mintája lett hasonló iskolai egyesüléseknek s általán nagy hatást gyakorolt a magyar irodalomnak ápolására és általa a nemzeti öntudat fejlődésére. A közművelődés két legfontosabb tényezőjének: az iskolának és az irodalomnak hazai viszonyaink számára igen jellemző kapcsolatát jelenti a kis vidéki diák-társaság.

A végzetesség és véletlenség kiszámíthatatlan találkozása úgy intézte, hogy nemzeti állam-alakulásunknak ez első nagy válsága se muljon el a nélkül, hogy az események jelentős sora által symbolikus befejezést ne nyerjen. Korántsem a fölébredt nemzeti öntudat hatása volt, hogy a császár, még mielőtt a hivatalos német nyelv behozatalának szükségéből többször kitolt végső terminusa (1790 nov. 1.) elkövetkezett, összes törvényellenes rendeleteit visszavonta; inkább külső körülmények, az utolsó török háború kedvezőtlen fordulata és a németalföldi fölkelés jöttek nemzeti mozgalmunk segítségére. Ám az összes újítások visszavonása (1790 jan. 26.) egyben az országgyűlés összehívását jelentette s tervbe volt véve, hogy a magyar szent korona visszavitele legyen a törvényes állapotok visszaállításának bevezető actusa. Február 18-ától fogva a néptől mindenütt nagy lelkesedéssel fogadott három napos ünnepi menet hozta a szent koronát Bécsből az ország fővárosába, de ugyanazon a napon, midőn a koronaörök újra őrizet alá fogadhatták, az uralkodó, kinek fején a szent korona nem ragyoghatott, már holtan feküdt bécsi ravatalán, — egy nappal előbb hunyta le szemét.

VARÁZS ALATT.

Harmadik és utolsó közlemény.*

IV.

Alig hogy felkelt, az első ember, a kit szobácskája ablakából meglátott, az apja volt.

Zio Larentu szürke nagy kanczáján jött keresztül a ködös síkságon; ő is erősen megöregedett, a szakálla szinte egészen fehér volt, az arcza elállatiasodott, szeme vörös; a ház elé érve, körülnézett, felnézett, lenézett, — aztán folytatta útját.

— Úgy látszik, tudja, hogy megérkeztem — gondolta Andrea, csodálkozva, hogy nem érez semmiféle megvetést, vagy haragot «annak az emberek» viszontlátásánál.

A síkságot végig köd borította; sűrű, ezüstös, fehéres köd. Andrea kis ablakából kicsinynek látszott a ködös lát-határ, a melynek ezüstös háttéréből néhány fa párás ága vált ki; édes, poétikus látvány volt, de a tavasz látásánál a fiatal diák a legkisebb töredékét sem érezte annak az örömnek, a mit az előző napon érezett. — Mit csináljak ma? — kérdezte magában. — Írni akart, leírni azt a tájé-kot, a mit látott, azokat az érzéseket, a melyeket érzett; de aztán maga is nevetett ezen az ideán.

A konyhába ment. Az anyja nem volt ott, de a tűz-helyen ott volt a meleg kávé; egy szép, sárga és fekete csíkos kis macska kényeskedett, forgolódzott a konyhában, hiábavaló küzdelmet folytatva saját farka ellen, a melyet nem sikerült elcsípnie.

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1911. évi 409. és 410. számában.

Mélységes csend honolt körülötte; az ajtó ablakából ködös háttér volt látható; olyan volt, mintha ott az egész világ végét érne.

Andrea a tűz mellé ült, megitta kávéját, elnézegette a czicza játékát: gyermekkori emlékei jutottak eszébe.

— Mennyit álmodoztam itt, a tűz mellett üldögélve. Oly nagyratörő és büszke voltam, hogy az kimondhatatlan; szégyenkeztem e miatt a bázikó miatt és arról álmodoztam, hogy palotát fogok itt építtetni és az anyámat úgy fogom öltöztetni, mint valami signorát. Az évek meddően szálltak el és most itt vagyok, szegényen és kicsinyen, mint voltam gyerekkoromban. De akkor boldog voltam és most már többé nem vagyok az. Bárcsak egyszerű paraszt lettem volna, földmíves, tudás és öntudat nélkül való teremtés! Hát jó — gondolta azután — mindezek után talán sentimentalis lélek vagyok én? Gyenge vagyok, gyáva vagyok, törpe vagyok, ez az egész! Miért jöttem haza? Hogy bünt kövessék el, hogy tanulmányozzam az impressióimat, mint egy Bourget-hős és rettenetes könyvet írjak róla? Balgaság, szörnyszülött álmok! Nem, azért jöttem haza, mert nem volt bátorságom, sem elég akaratom, lelkierőm, hogy szembe szálljak az élettel, hogy harcoljak a nyomorúság ellen, hogy helyet küzdjek ki magamnak a világban. Az én lelkem fejletlen, szilaj és gyenge, mint egy csecsemő lelke. Én töredéke, vázlata vagyok csak az embernek; tele vagyok ellentmondással és állandóan ámitom, hazugsággal áltatom saját magam. Mindaddig, a míg volt miből élnem, «annak az embernek» a pénzéből, elhittem magamnak egyetmást, de mennyire megfordult minden, a mikor elhatároztam, hogy mások segítsége nélkül akarok megélni! És most itt ülök és a kávé, a melyet iszom, a kenyér, a melyet eszem, minden, minden az anyám munkájából telt ki, annak az asszonynak a munkájából, a kit álmaimban signorává és egy palota úrnőjévé akartam tenni. És épen, mert mindezt magam is észreveszem és szégyenkezem miatta, merülök el ezekbe a szörnyszülött álmokba; nem akarok megalázkodni, nem akarom bevallani élheteretlenségemet, tehetetlenségemet, gyengeségemet; nem akarom alárendelni, kiszolgáltatni ma-

gam «annak az embernek!» Nehogy lekicsinyeljem, lebecsüljem magam, saját szemeimben, azt mondom magamnak, hogy ha kibékülök Larentu Verrevel és elfogadom a segítséget, ez csak azért történik, hogy bejáratos lehessenek a tanyába és elkövethessem a bűnt. Mindég hazudok, mert érzem, hogy a bűnt nem fogom elkövetni és csak a segítség az, a mit el akarok érni, semmi más. Andrea Verre, valld meg önmagadnak az igazságot, hogy bolond vagy s menj és alázkodjál meg és ne légy többé ostoba. Nos, igen, még ma elmegyek.

A míg ezek a gondolatok járták át agyát, lassanként kiitta kávéját. Az otromba nagy csészét a padkára helyezte és hirtelen úgy érezte, hogy ő most boldog.

— Megint ad majd egy kis aprópénzt, én visszautazom, visszavásárlom a mandolinomat, a ruháimat, a könyveimet: az élet megint szép és vidám lesz.

Úgy érezte, hogy most egészen más ember; elfeledte a történeteket, a tegnapot, a bűn beteges gondolatát és azt a bizonyosságot, hogy ez a gondolat az atavismus révén születhetett meg benne.

Ott üldögélt még egyre a tűzhely mellett és az anyja visszatértét várta. Künt oszladozott a köd: az ezüstös párafoszlanýokon át felhasadozott a kék és ragyogó égbolt, és láthatóvá lettek a síkság zöld szegélyei és a világos fák.

Andrea boldogan gondolt azokra a kirándulásokra, a melyeket vacatiója alatt fog majd megtenni és ezalatt a kis macskával szórakozott, a ki elé papírgömböket dobált és azokat elgurította a lábával. A cicza elkapta a gömböket, játszadozott velük és egyre ott szökdécselt, ugrált a diák lábai között, belékapaszzkodott és harapdálta a cipőit. És ő, a ki azért jött haza, hogy egy rettenetes bűnt követessen el, gyerekesen elmulatott a kis macskakölyök bohókás játékaival mellett.

Zia Andreana kilencz óra felé tért haza. Nyomban észrevette, hogy Andrea jobbkedvű és ő is jó hírt hozott.

— «Az az ember» itt van a faluban, signor Tedde-

nél. Légy okos, fiam, — mondta azután és esdeklőn nézett rá, — talán hivatni fog.

A fiú nem felelt, de felállt, kiment és szinte aggódva várt.

— Hivatni fog? Annál jobb.

Röviddel azután, Tedde-ék szolgálóleánya valóban beállított egy névjegygyel.

«Andrea, L. V. itt van nálam: a világon a legjobb szándék vezérli és látni óhajt téged. Gyere, várlak, gyere azonnal.

A te Tedde-d.»

Elment.

Tedde és zio Larentu az ebédlőben ültek, az asztal mellett, a melyen pálinkával telt kristálypalaczk csillogott.

Andrea az apjára nézett, a palaczkra nézett, aztán megvető tekintetét a tanítóra emelte, a ki sokatmondó pillantással és könnyed kézmozdulattal felelt, a mely azt jelentette:

— Mit akarsz? Ezt meg kellett tennem!

— No, itt van a mi tanárunk! — mondta azután a tanító, zio Larentu felé fordulva.

Verre végignézte Andreát, tetőtől talpig.

— Miért nem nyujtasz kezet? — kiáltotta és keresztbe rakta a lábát. — A cipőd rongyos és «lukas könyököd is könyörületért könyörög.»

Andrea szótlanul, csöndesen kezet nyujtott, aztán leült tisztes távolságban az apjától, a kinek szájából erősen ömlött a pálinkaszag.

Zio Larentu tovább nézte mereven, gyuladásos, véres és üveges szemével.

— És mégis a fiam vagy! — kiáltott fel. — Hiába-való, hogy szégyenled magad miattam. Miért? Miért szégyenled magad miattam? Azt hiszed talán, hogy iszákos vagyok? Azt hiszed, olyan buta vagyok, hogy nem láttam az előbb azt a pillantást, a melyet erre a derék emberre vetettél? És most azt hiszed, nem látom, hogy undort érzesz irántam?

— Elég volt — felelte Andrea, az undortól gyötörve. — Inkább mondd meg, miért hivattál?

— Miért hivattalak? Hogy lássam a cipődet és a ruhádat és az . . . erszényedet is! Látom jól: nem hazudtak nekem. Igaz, hogy éheztél is? Ah — kiáltott fel azután gyöngéden Verre — te éheztél és az én házámban, az apád házában, az Isten áldását a kutyák elé vetették. De mit mondok: kutyák elé? A trágyadombra öntötték a tejet, oda dobták ki a sajtot, a kenyeret és még annyi más mindent. És a fiam éhezett! Andrea, Andrea, látod, mire vezet a gőgösség!

Andrea egy mozdulatot tett, beszélni akart, ordítani akart, de fékezte magát. Utóvégre mit használ a harag ez ellen a szerencsétlen, tudatlan ember ellen, a kit az alkolhol elbutított, lealjasított?

— Térjünk a dologra — szólt közbe Tedde. — Ime, itt van Andrea, a ki bocsánatot kér tőled: ugy-e igaz, Andrea?

— Igaz.

— Helyes; zio Verre most élénken óhajtja, hogy folytasd tanulmányaidat és pótolj a mulasztásodat. Rád bízva, hogy milyen pályát válassz, csak tisztességet hozzon reád. Most még néhány napig itt maradsz a faluban, aztán visszautazol. A városból gyakran fogsz írni és hírt adsz magadról, a tanulmányaidról; zio Verre hajlandó már most átadni a szükséges pénzösszeget, hogy beszerezd a szükséges ruhákat és könyveket és még maradjon utiköltségre és tandíjra is.

Tedde beszélt, mert ösmerte zio Larentut; és zio Larentu, felelet gyanánt minderre, elővette az erszényét.

— Mindent, mindent, a mit akarsz — mondta megindultan. — Mennyi kell? Száz, kétszáz lira? Száz scudó? Beszélj. Zio Verre gazdag és ad, a mennyi csak kell. Zio Verre nem süket. Beszélj hát te, fiam; az én pénzem nem a kutyák pénze, de hogyan is bántam én egyetlen fiammal! . . . Habár — tette hozzá, kinyitotta az erszényét és belenézett — habár te is úgy néztél signor Teddere! Miért néztél úgy rá? Mert pálinka van előttem? A pálinka nem okoz bajt, a pálinka jó! Más dolgok azok, fiam, a mik bajt okoznak.

Két rózsaszínű bankót vett elő az erszényéből, szétterítette, az asztalra tette és folytatta:

— Hát igen, iszom. Hát baj ez? Azt hiszed, hogy szegyenlem? Talán nem a magam borából iszom le magam? Neked nem kell ezzel törődnöd. Te eredj, tanulj, mulass és ha bármire is szükséged van, hát csak kérd tőlem. Zio Verre gazdag, mint a tenger és mindent küld neked, a mit csak kívánsz. Nagy tanár lesz belőled; mikorra visszajössz, én már halott leszek, itt leszek ebben az üvegben; látod ezt az üveget? Tele van gyíkokkal: látod?

Andrea megorzongott.

— Gyíkokat lát benne — gondolta kesernyésen. — Tehát több mint részeg: már deliriumban van. És én elfogadjam a pénzét? Soha, soha, soha! Ez csalás, ez bűn, ez gyávaság. Nem akarok semmit, én nem akarok semmit.

Indulatosan felpattant, fel- és alájárált a szobában, izgatottan, bosszúsan.

Zio Verre követte tekintetével és folytatta értelem nélkül való beszédét.

— Andrea — mondta a tanító komolyan — vedd el a pénzt, a melyet apád ad. A tiéd.

Andrea közelebb lépett, elvette a pénzt és zsebre gyúrte.

— Helyes! — kiáltott fel zio Verre. — Így jó! Egyéb-ként örülök, hogy ilyen büszke vagy: a fiatal csikó mind büszke és kényeskedő. De te is meg fogsz szelidülni, ó te is megszelidülsz még!

— Ó, de még mennyire! — mondta Tedde.

— Mit akar evvel mondani? — fordult hozzá Andrea, még egyre bosszúsan. — Sohasem voltam gyáva, sőt!

-- Hát ki mondta ezt? Gyere, ülj le és beszéljünk egy kicsit okosan. Ime, a feleségem kávéát küld számunkra, Zio Verre tehát azt óhajtja, hogy néhány napra menj a tanyára. Most kezdődnek a mezei ünnepek; ott jól fogsz mulatni.

— Te dühös vagy, mert azt hiszed, részeg vagyok — kezdte újra zio Verre és merev tekintete egyre Andrea arcán nyugodott. — Hát szavamra, tévedsz. Józan vagyok,

mint a hal. Űlj mellém, igyál kávét, pálinkát, a mit akarsz, csak igyál. Mit ér az ember, ha nem iszik?

— Az az ember, a ki nem iszik, nem is lehet más, mint hal — folytatta és megtöltött egy poharat pálinkával és mintegy befelé nevetett. — Te pedig nem iszol és hal vagy, mert hallgatsz. Igen, már mikor először jöttél a tanyára az anyáddal, akkor is hallgatag voltál. De milyen volt a szemed! Az a szem!... mondta a szegény Milléna. No, elég, ne beszéljünk ezekről az ostobaságokról. Az a szem! Hogy' nézett signor Teddere! Te azt hiszed, hogy buta vagyok? Igjunk.

Felhajtotta a pálinkát és folytatta a beszédet. Andrea állhatatosan hallgatott, de lassanként tünekezni kezdett bosszús, rossz kedve.

— Miért dühösködném ezen? — gondolta. — Jól tudtam, hogy részeges; és azután igaza van, nekem semmi közöm ehhez. Néhány nap mulva elmegyek innen, olyan messzire, hogy ne lássak, ne halljak többé semmit ezekből. A baj az, hogy ha így folytatja, rövidesen ő is felfordul. Pedig előbb az én dolgaimra is kell gondolnia.

Tedde, mihelyt magukra maradtak, ki is mondta ezt a gondolatot.

— Te haragudtál rám — szólt, — pedig nem volt igazad. Ha ő nem ivott volna nálam, ivott volna máshol és nem nyitotta volna ki az erszényét, a te javadra. Gondolnod kell a magad dolgaira. Ez az ember nem fog soká élni. Eredj a tanyára, már csak azért is, mert ő akarja, eredj és igyekezzél legalább annyit biztosítani a magad számára, a mennyi ahhoz kell, hogy befejezhesd a tanulmányaidat. Menj, menj és jól fogsz járni.

— Elmegyek — ígérte Andrea.

De nem ment.

A mint hazaért, a pénzt az anyjának adta; és megint visszaesett régi töprengéseibe.

— Új ruhát és cipőt kell vásárolnod — mondta az anyja. — Bemégy te a városba, vagy én menjek? Elmégy?

— Nem.

— Akkor én megyek.

Anyja ment el gyalog és szerény, csinos nyári ruhát, szép sárga czipőt és világos kalapot vásárolt.

Andrea nem volt megelegedve: forgatta és forgatta keze között a kalapot, a czipőt, a ruhát; bosszankodott, mert a színek tulságosan világosak voltak, majd valamennyit egy székre helyezte és egyedül csak a czipőt vette fel.

A napok multak. Órákat és órákat töltött komor töprengésben, hallgatagon, vagy ingerülten. Gyakran elüldögélt egy-egy kövön, könyv a kezében, a kerítés alatt, a mely fölé a virágzó szilvafa ágai hajlottak, a míg az ég derűs tisztaságban ragyogott. A tavasz ott lengedezett az enyhe levegőben; a szellő rétek erős, éles, szinte izgató illatát hozta magával a síkság felől.

Andrea csak a szilvafa virágainak fehér fürtjeit látta, a ház fehér falát és a végtelenül, átlátszóan tiszta égboltot; de a nyugalmas vidék mögött képzelete távoli tájakat, elhagyott és mérhetetlen síkságokat látott, a hol mindenütt diadalmaskodott már a tavasz.

És oda, oda, az égszínkéék távolba, a mérhetetlen és elhagyott síkságokra, a melyeken csak fogolymadarak röpte, rókák éjszakai vonítása és a violás virágokkal borított fákön a fülesbagoly huhogása jelezte az életet, oda szeretett volna menni és végigfeküdvé a fűben, aludni.

Úgy érezte, hogy különös, halálos álmoság hatalmasodik el rajta és minden, a mi visszahívta a valóságba, ingerelte.

Tedde jóformán mindennap felkereste, de Andrea szökött előle és elrejtőzött.

Zio Verre is, mint valami szerelmes, mindennap elhaladt a házikó előtt, nagy kanczáján, a melyről gyakran majd hogy le nem esett. Ha meglátta Andreát, üdvözölte és így szólt:

— Na, mikor látlak már egyszer nálam? Holnap?

— Holnap — felelte Andrea hidegen és közömbösen.

De ez a holnap sohasem akart elkövetkezni.

Verre jóformán minden nap küldött ajándékot a fiának: friss sajtot, bárányt, vaját, mézet; zia Andreana mindezt

jó szívvel vette; az emberek suttogtak és azt mondták, hogy Andrea azért jött a faluba, hogy kényszerítse anyját és apját a törvényes egybekelésre.

Andrea pedig a fellegekben járva, mindebből semmit sem látott, semmit sem hallott. Kezében Horatiussal álmodozott, elmerülve a láthatár átlátszó mélységébe és boldogtalannak érezte magát, hogy sohasem tud majd olyan verseket írni, mint a minők Horatius versei.

Jött azonban egy nap, a mely felrázta fásultságából.

Az idő megváltozott. Félelmetes felhők függtek a szürke égbolton és a szél kegyetlenül megtépázta a szilvafa virágos ágait.

— Buta vagyok — gondolta magában Andrea. — Miért hagyom, hogy az idő így muljék el? Vissza kell utaznom. Ha nem lehetek sem Dosztojevszkij, sem Horatius, legyek legalább valami más. Most csak buta vagyok!

Összeszedte holmiját és elhatározta, hogy husvét után elutazik.

V.

Husvét napjára zio Larentu azt remélte, hogy az ő büszke fia meg fogja látogatni.

— Rá fogok testálni mindent, de meg kell alázkodnia, ide kell jönnie, máskülönben miattam akár az ördög is elviheti! — Ó, mi szégyenkezni valója van az apja miatt annak a koldusnak? — mondta Verre; de ezalatt titkos gyöngédséget érzett, ha arra gondolt, hogy Andrea eljöhet.

A gyász miatt zia Coanna nem készülhetett ünnepi kenyérrel és pogácsával, friss sajttal és mézes kalácsokkal az ünnepre, mint máskor; de husvét napjára zio Larentu mégis jó ebédet rendelt és azt akarta, hogy az egész cselédséggel együtt üljék meg az ünnepet. Ő is elment a misére; mire visszajön, úgy remélte, már a tanyán fogja találni Andreát és csodálkozott, hogy nem látja sehol sem.

— Majd később jön — gondolta.

A konyhában ebédre készülődtek: nyársra tűzve egész kizsigerezett bárányok vártak sütésre.

Zia Coanna a tűzhelynél állott és egy sápadt cseléd-

leány segített neki, a kinek két vastag hajfonata körbe volt csavarva a fején. Nofre segített az asszony népnek, az ösztövére bérés, kinek hatalmas szája körül gyér bajusz ütötte ki magát.

A cselédek is azt remélték, hogy Andrea eljön és előre örültek ennek.

De az órák multak és Andrea csak nem jött. Számos koldus ólálkodott a tanya körül és tolakodó szemtelenséggel kértek alamizsnát. Husvét volt, hát kaptak bőven kenyeret, bort, húst.

Zio Larentu egyre nyugtalanabb lett: Andrea nem jött; hát talán hajánál fogva kellene idehuzni azt a koldust? De zio Verre még mindig várt és nem ivott.

Dél felé félre hívta zia Coannát és némi tétovázás után tanácsot kért tőle.

— Talán érte kellene küldeni? Mit gondolsz?

— Én azt mondom, hogy nem.

Most feldühödött.

— Te vén boszorkány, te azt mondom, hogy nem? Ó, azt hiszed, részeg vagyok? De én azt mondom, igen és ha szót nem fogadsz, kiruglak, mint egy kuttyát. Itt az idő, végezzünk; megértettél?

Az öreg asszony vállat vont.

— Nem is ivott és máris részeg — gondolta magában sóhajtva.

— Hát jó, nem! — kiáltotta azután zio Larentu. — Nem, ne hívásd, nem akarom! Menjen a pokolba! Tálaltass, zia Coanna és adj mindenkinek inni, mert ma husvét napja van.

— Tudtam! — mondta a vénasszony csipősen.

— Nem, nem várunk senkire. Ugyan kire várnánk? — kiáltotta gúnyosan zio Larentu. Felállt, a pohárszék felé indult és felhajtott egy pohár pálinkát.

Ez volt az első. Ebédnél aztán tovább ivott; nevetett, kiabált, egyik pillanatban jókedvűen, a másikban dühösen. Az arca kipirult és vörös volt, mint az égetett agyagtégla.

— Nem várok senkit sem — mondta a cselédségnek. — Talán azt hiszitek, várok valakit? Hát szóljatok, ha van bátorságtok! Kik vagytok ti? Férgesek! Ha felemelem a lábam, széttaposlak valamennyőtöket, mint a békákat.

— Legyetek csöndben, hallgassatok, az Ég szerelmére — tanácsolta súgva zia Coanna — máskülönben még rosszszul végződik ez a husvét.

És a cselédség evett, ivott és csöndben maradt.

De zio Larentu ellágyult aztán és így szólt:

— Kit várnék én? Magam vagyok. Ah, ki hitte volna a mult esztendőben, hogy így telik el ez a husvét? Ti olyan nyomorúságosak vagytok, olyan koldusok vagytok, de az apostolok is alamizsnát kéregettek és Jézus Krisztus mégis ott ült közöttük. Evvel nem akarom azt mondani, hogy én volnék most Jézus Krisztus, de ti úgy ültök itt körben, mint az apostolok és az én bárányaimat és az én kenyeremet eszitek. Tiszteljétek hát a gazdátoakat, mert máskülönben felnyársallak benneteket, belétek szúrom a nyársat és összetörlek valamennyiőtöket.

-- De -- kérdezte Nofre -- mikor nyársal fel? A mikor már összetört, vagy még előbb?

Egyik-másik, társainak háta mögé bújva, nevetett.

— Ki az, a ki nevet? — kiáltott a gazda. — Te hallgass, Nofre, te kemencze-szájú! Téged elevenen szúrlak fel a nyársra, téged felnyársallak előbb is, utóbb is. Ó, te, ó te! — kezdett azután ordítani. — Ki az, a ki nevetni merészel? Ki merészeli kinevetni a gazdáját? Megyek és hozom a puskát.

Tántorogva ment az ajtó felé, a hol a puska lógott; de a béresek feltartóztatták és lecsendesítették. Lassanként elaludt, nehéz álomba merült és a cselédség egész este a gazdájuk egészségére ivott.

Este tíz óra felé Andrea, a ki már ágyban volt és a ki harmadnapra el akart utazni, arra riadt fel, hogy a házikó kapuján erősen kopognak.

Felugrott, körülnézett, csodálkozva látta, hogy egy paraszt dörömböl kétségbeesetten a kapun és megkérdezte, mit akar.

— A tanyáról jövök — mondta Nofre; — Zio Larentu halálán van. Jöjjön fiatal úr: nagy a fejetlenség a tanyán.

— Mi történt? — kérdezte Andrea.

— Az, hogy zio Verre leitta magát, elaludt, aztán fel-

ébredt, megint ivott és azután lefeküdt. Nemsokára megint felébredt; ordított, segítségért kiabált, elvágódott a földön és úgy összegömbült, mint valami macska...

— Ez a delirium tremens — mondta magában Andrea. Aztán megkérdezte: — Járt ott orvos? Mit mondott?

— Járt. Azt mondta, hogy hívassuk a fiatal urat, mert zio Verre meghal, ha még két ilyen roham éri. Jöjjön, legyen hát könnyörületes!

— Nem megyek. Mit csinálhatok ott én? — mondta Andrea szinte ingerülten.

— Ó, ne beszéljen így! Jöjjön, jöjjön! Ha maga nem jön, hát ki jöjjön?

Ezek a szavak találtak. Zia Andreana, a ki ekközben szintén kijött, ugyancsak azt tanácsolta fiának, hogy menjen el a stazzoba.

Némi habozás után Andrea elindult a béressel. Laányos, párás este volt; a hold fehér, könnyed felhők mögé hanyatlott; az elhagyott, magányos sikság felől semmi zaj sem hallatszott, egyetlen falevél sem rezdült; az enyhe levegő friss nárcis illattal volt tele.

A béres és Andrea gyors léptekkel, csöndben haladtak előre.

Merész és különös gondolatok rajzottak Andrea agyában. Minduntalan a béresre tekintett a hold homályos fényében és azt kérdezte magától:

— Mit gondolhat most ez az ember? Miért jött, hogy engem odahívjon? Miféle szándékai lehetnek velem? Én csak ettől az órától kezdve ösmerem, de ki tudja, mennyit gondolhatott már ő én reám, a gazdájának fattyú-gyerekére!

— Ah — mondta aztán magában — én nem is gondolok most arra, hogy ebben a pillanatban talán haldoklik «az az ember». Ha saját bűneinek áldozata is, de haldoklik. Az apám ő mégis és én mégsem érzem a legkisebb szánalmat sem iránta! Szinte azt mondhatnám, hogy én senkit sem szeretek, még azt sem, a ki hasonlít hozzám! Szeretni? A hozzám hasonlót? Senki sem hasonlít hozzám és én senkit sem szeretek. Én nem is érzem sem a szükségét, sem a vágyát ennek. Egyedül állok; egyedül az én

világomban. Tehát erős is vagyok? Nem. Ha erős volnék, hát mertem volna. Visszatértem avval a gondolattal, hogy elkövetem a gyilkosságot és e helyett még csak el sem merem menni a stazzo-ba.

— De végre is — füzte tovább gondolatait — ha egyedül állok is, ha mindig magamban fogok is állani, miért kell azért nekem rendkívüli sensatiókat keresnem, azt tanulmányoznom, megírnom és művészi alkotássá avatnom? Az emberek fel akarnak tűnni, hogy megismerjék őket és ezzel javítsanak helyzetükön, magukra terelvén a hozzájuk hasonlók figyelmét és hogy így jóakarókat kereszenek, a kik szeretetüket és pénzüket nyújtják feléjük. Én semmit sem akarok, de még azt sem kívánom, hogy észrevegyenek, hogy rám figyeljenek. Én fölötte állok valamennyiüknek. Emlékszem, egyszer beléptem egy ájtatos hívőkkel zsufolt templomba, a hol egy fiatal pap szónokolt. Valamennyien azt színelték, hogy figyelnek az Úr szavára, de a valóságban valamennyien csak hiúságból, kíváncsiságból szorongtak ottan, bűnnel telten. Csürhe! Szerettem volna a szószékre ugrani és leköpní ezt az egész tömeget! Leköpní, valamennyit, mindenkit!

Egyszerre eszébe jutott valami.

— Na lám! Raszkolnyikov ugyanezeket a szavakat mondta!

— Raszkolnyikov! Hát igen, miért nem akarom beismerni? Bizonyos dolgokban hasonlítok hozzá; és én is, akárcsak ő, gyilkosságot akarok végrehajtani, egy erőpróbát, csak azért, hogy a bátorságommal kísérletezzem, csak a magam kedvéért, egyedül csak magamért. Irni, tanulni, győzni, nem másokért, hanem magamért. De zia Coanna megölésében nem csupán a saját erőmet akarom hideg megfontoltsággal próbára tenni, mert a gyilkosság ideáját nem mástól kaptam és a lökést egy kevéske gyűlölet adta meg. Mindég gyűlöltem zia Coannát, a mióta csak először megláttam. Aztán ő is volt az oka az én visszás helyzetemnek a világban. Igen, ez a gyilkosság nem lenne csupán a vak szenvedély szülötte s én egyszerűen csak egy kísérleti bűnt akarok elkövetni. Mondjuk: elmegyek otthonról, találkozom

egy emberi teremtéssel (mindegy, hogy férfi vagy nő, öreg vagy fiatal), ime, előttem egy ember, bárki, a kit sohasem láttam, a ki semmi rosszat sem követett el ellenem, a kinek még a nevével sem törődöm: találkozom vele és meg-
rablom az életétől! És aztán? Nos, és aztán?

Andrea hosszú és gyors lépésekkel haladt még mindig előre; olykor követve, olykor maga mögött hagyva a bérést. Elmerült különös gondolataiba, nem törődött az úttal és többé nem is gondolt a béresre.

A mikor a magaslatra értek, a hol az út kiszélesedik, a felhő-fátyolba burkolt hold fényénél Andrea ránézett Nofrera.

— Ha most megölném itt ezt az embert? — gondolta magában.

De villámlott: fagyos rémület futott végig a diákon.

— Megőrültem? Miért gyötörnek ezek a gondolatok? Miért gyötörnek ezek az örült gondolatok? Rögeszmék ezek? Egyre, egyre? Végeredményében mégis csak gyáva vagyok. Iszonyat fog el és borzadok még csak a gondolatától is egy olyan cselekedetnek, a mely pedig oly könnyűnek tűnt fel előttem!

De egyszerre magához tért, gondolatai lecsillapodtak. Körülnézett, visszaemlékezett, hogy miért indult el otthonról, látta a közeli tanyát és beszélgetésbe eredt a béressel. A hangja kedves, szinte megindult volt.

Nofre azonban, a ki már hallott arról, hogy a gazdája fia milyen különös ember, nem mert ellentmondani és így épen csak hogy «igen»-nel meg «nem»-mel felelt Andrea kérdéseire.

— Én hoztam el, tudod. Nem lett volna keresztyén lélek, ha nem jön! — dicsekedett egy másik béres előtt, mihelyt megérkeztek a stazzóba.

Andreát nyomban bevezették a beteg szobájába. Zia Coanna virrasztott mellette, meg a fekete hajfonatú, sápadt és remegő fiatal szolgáló. Zio Larentu ruhástól feküdt az ágyon, szeme tágra meredt, mozdulatlan volt és félelemmel tele; ebben a pillanatban teljes öntudatánál volt, de még az előbbi rettenetes roham hatása alatt állott és félt újra

elaludni, mert épen álmában törtek reá a delirium rettenetes víziói.

Andrea közelebb lépett hozzá, kezét a párnára tette és a beteg fölé hajolt.

— Na, mi fáj? — kérdezte.

Zio Larentu hosszasan ránézett tágra meredt szemével, a mely tele volt félelemmel. Úgy látszott, hogy meg sem ősmeri.

Andrea érezte, a mint a mellében valami megmozdul és a torkát fojtogatja; és csodálkozással vette észre, hogy az előre sejtett utálat helyett részvétet érez az apja iránt. Ez a szem, ez az arc, ó milyen szomorú volt mindez!

Zia Coanna szintén közelebb jött és ő is a beteg fölé hajolt.

— No lám, hát eljött, nem látod? — mondta. — Nem ősmered meg?

— Ül le — mondta most zio Larentu és még egyre mereven nézte a fiút.

— Mit rendelt az orvos? — kérdezte Andrea az öreg-asszonyhoz fordulva.

— Receptet írt, azt már elküldöttük a patikába. Valami hashajtót is rendelt és hogy csak egyedül tejet szabad innia, sok, sok tejet. Holnap reggel visszajön.

Mialatt zia Coanna beszélt, Andrea különös, kábult csodálkozással nézett reá és nem is ügyelt a szavaira, csak a saját gondolatai és benyomásai foglalkoztatták.

— Ha ez az asszony tudná! — gondolta magában. — Ha tudná! És mégis, az alakja, most, hogy mellettem áll, nem ébreszti fel bennem azt a gyűlöletet, a melyet a távolból éreztem iránta.

Csöndben üldögélt. Zia Coanna is visszatért előbbi helyére és egy ideig mélységes csönd honolt a szobában, a melyet csak egy olajmécs világított meg. Andrea maga elé nézett, látta a szürke ajtót, a melyen rozsdás zár volt és semmi egyebet sem látott. És arra gondolt:

— Annál jobb, hogy ez a vénasszony közömbös reám nézve. Most feléje fogok fordulni és azt mondom neki: — Nincs szükség rád, eredj, feküdjél le; menjetek, feküdjetek

le valamennyien, majd én fogok itt virrasztani... Akkor az öreg cseléd ki fogja nyitni ezt az ajtót és valószínűleg a szomszéd-szobába fog visszahúzódni. A másik szolgáló is le fog feküdni. Ez az ember itt csöndben, nyugodtan fekszik, mindenki alszik... Akkor én felállok, lábujjhegyen odamegyek... ah!

Talpra ugrott, sápadtan a félelemtől.

Zio Larentu ijedten, de halkan felkiáltott, ismét úrrá lett rajta a delirium; felpattant az ágyból. Arcza szürke volt és szemében az örület fénye villogott.

Ide bujt el — mondta remegő hangon. — Három napja itt rejtőzik az almáriumban, három napja!

— Ki? Ki? Nincs itt senki, ne félj! — mondta Andrea és átfogta karjával.

A béresek előrohantak, de a fiatal szolgáló halálosan sápadt lett és foga vaczogott a félelemtől.

— Így kezdődött akkor is — mondta halkan zia Coanna. — Most kezdődik majd a rángatózás. Tartsd fiam, ültess le.

— Ott van, ott van, gyere nézzük meg! Nem, nem, ott, az almáriumban: kés van nála. De nálam is van! — mondta zio Larentu és előhúzta hosszú éles kését, a mely olyan volt, mint valami tör.

— Senki sincs itt, nyugodjál meg. Gyere, nézzük meg! — mondta Andrea.

Zio Larentu belékapaszkodott a kabátjába és reszketve követte.

Mindenütt körülnéztek, még az ágy alá is benéztek.

— Kitől fél? Mi az az agyrém, a melyet lát? Talán annak a vállalkozónak alakja? Meg kell figyelmem ezt az érdekes lelkiállapotot — gondolta Andrea és érezte, milyen hevesen dobog a szíve a részvétől és a félelemtől. Attól félt, hogy apja ott hal meg a karjai között: úgy rémlett előtte, hogy hallja és érzi maga körül a halál titokzatos lehelletét és egyre nőtt félelme.

Miután körüljárták a szobát, a beteg, úgy látszott, megnyugodott. Leült az ágy mellé és a kést Andreának nyújtotta.

— Nesze, — mondta — dugd el, nem akarom többé látni. Félek.

Andrea elvette a kést, becsukta és eltette a zsebébe.

— Kitől fél? Hiszen megnéztük, hogy senki sincs itt. Legyen nyugodt. Nem akarna lefeküdni?

— Nem. Nem fekszem le: félek a bajtól. Ne, ne hagyj el! Maradj itt, mellettem.

— Itt maradok, itt.

— Igen, maradj itt — mondta zio Larentu remegve. — Félek, ne hagyj itt. Vártalak és te nem jöttél. Nem vagyok részeg, tudod, nem is akarok többé inni soha, soha, sohasem! Maradj itt, mellettem... Ah, itt van megint, itt, a szekrényben... a szeme zöld... ah, ah, ah!

Hármat kiáltott ijedtében és arcza eltorzult; mielőtt Andrea megfoghatta volna, a földre vágódott és leírhatatlan rángatódzások fogták el. Esése közben belékapaszkodott Andrea kabátjába és annak egyik gombját leszakítva, gőrcsösen szorította azt merev kezében.

— Mi történt, mi történt? — kiáltotta a fiatal szolgáló ideges ordítózással, és elájult.

Zia Coanna megvetéssel nézett végig rajta.

— Átkozott dolog, most még veled is törődjem! — mondta.

Ezalatt a béresek berohantak a szobába és lefoglák gazdájukat: sikerült a földre ültetni és ebben a helyzetben lassan magához tért.

Andrea halálsápadtan, kezét tördelve nézte, leverten, hogy nem segíthet rajta és tanácsot sem adhat.

— Szaladjatok, hívjátok vissza az orvost — parancsolta zia Coanna, zio Larentu felé intve, a ki egész testében megint idegesen meg-megrándult.

— Menjetek a pokolba — mondta Nofre ingerülten. — Mit csináljon itt az orvos? Talán beoltsa a lelkét?

Ezalatt senki sem törődött a fiatal szolgáló-lánynyal, a ki ájultan feküdt a padkán és aludni látszott.

Lassan-lassan mindjobban magához tért zio Larentu: nyitott szájjal, tágrameredt szemmel úgy nézett végig a béreseken, mint egy csodálkozó csecsemő; aztán hosszasan

elnézte Andreát és végül a földre nézett, felemelkedett és aggodalmasan keresni kezdett valamit.

— Mit keres? mit? — kérdezte Andrea s ösztönszerűleg ő is lehajolt és keresgélgni kezdett.

Zio Larentu a gombot kereste és nem tudott megnyugodni, a míg meg nem találta és vissza nem adta fiának. Andrea elvette és sírt. Aztán segített levetköztetni és az ágy szélére ültetni zio Verret.

— Miért nem törődtök evvel a szerencsétlen teremtéssel? — kérdezte aztán, az elájult szolgálóra nézve.

A béresek magához térítették a lányt és zia Coanna nyersen rárivallt:

— Hordd el magad, te kényeskedő kisasszony! És te asszony akarsz lenni? És arra gondolsz, hogy férjet fogsz kapni!? Igen, egy részeges férjet! Még más dolgokat is fogsz látni; a te férjed az ágy alatt fog meghalni és neked a szempillád se fog megrezdülni. Eredj innen, menj, feküdj le.

A szolgáló egész testében remegett.

— Még sohasem láttam ilyen rettenetes dolgot! — mormogta.

— Még külömb dolgokat is fogsz látni, ha megéred! Eredj!

— Mit vétett ő ellened? — kérdezte Nofre az öregasszonyt. — Nem lehet mindenkinek a szíve helyén egy darab fekete kő, mint neked.

— Eredjetek, eredjetek innen!

És zia Coanna valamennyit a konyhaajtó felé tuskolta, a mely nyitva maradt. A tűzhelyen látni lehetett az izzó zsarátnokot.

Andrea zio Larentunál maradt, mellé ült és megint hol a konyhaajtóra, hol a vele szemben levő szürke ajtóra nézett. Zavaros gondolatai voltak, arra gondolt, hogy zia Coanna hamarosan visszahúzódhatik a szomszédos szobába és hogy az ő zsebében ott van zio Larentu törös kése.

— Iszonyatos, iszonyatos! — gondolta magában. — Én félek ez előtt az ember előtt, a ki haldoklik és egy másvalaki haláláról elmélkedem! Örült vagyok, gyáva vagyok,

hitvány vagyok. Ez az ember nekem adta a kését, mert fél, hogy rohamában használni találja: és ideadta egy nálánál sokkal veszedelmesebb betegnek! Hát hogyha én is elhajítanám? Igen, odaadom a béreseknak; nem, elhajítom odakint, el, messzire. E pillanatban engem is agyrémek, rögeszmék gyötörnek; és üdvös lesz, hogy én is fegyvertelen legyek.

Épen ki akart menni, a mikor a béres hirtelen megjelent az orvossággal: Andrea átnézte a receptet, aztán kanalat kért és felbontotta az egyik üveget, a melyben víz-tiszta és szagtalan folyadék volt.

Zio Larentu lihegett és remegett; engedékenyen bevette az orvosságot és Andrea segítségével megint visszafeküdt ágyába.

Ismét visszatért az előbbi sivár és szomorú csöndesség. Zia Coanna a kuczkójában üldögélt, Verre lehunyt szemmel nyugodtan feküdt és úgy látszott, hogy jobban van. A nyitott ajtón át behallatszott a konyhából a tűz ropogása és a cselédség egy-egy halk szava.

Andrea még mindig ott ült és ismét mereven nézett a szomszédos szoba szürke ajtajára.

Lassanként megint úrrá lett fölötte az a pokoli álom.

— Most itt az ideje! Ha elszalasztom ezt az órát, soha többé vissza nem tér. Most felemelem a fejem és így szólok: Zia Coanna, feküdj le te is, én itt maradok; hagyd nyitva az ajtót, hogy behívhasalak, ha kell... Ő fel fog állni, kinyitja a szürke ajtót, visszavonul és nyitva hagyja az ajtót. Ime, már látom is magam előtt. A cselédségnek is azt fogom mondani, hogy lefeküdhetnek. Ők maguk is örülni fognak ennek. Nem is kívánhatnak jobbat ennél. Aztán minden csöndes lesz. Ez az ember is elszenderül. Én akkor felállok és lábujjhegyen odamegyek a konyhaajtóhoz, bezárom... Aztán kinyitom a kést... Ah!

Hideg borzongás futott végig rajta; felállott. Halál-sápadt volt.

— Zia Coanna — mondta tompa hangon — feküdjél le te is; én itt maradok; hagyd nyitva az ajtót, hogy behívhasalak, ha kell.

Az öregasszony felállt és mondott valamit; de a fiú nem hallotta, minden gondolatát és figyelmét lekötötte a félelem és a remény, hogy a vén cseléd nem fog-e a szomszédos szobába belépni. De zia Coanna kinyitotta a szürke ajtót, belépett a szobába és nyitva hagyta az ajtót. Minden úgy történt, a hogyan Andrea előre látta.

A fiú most megint leült.

Hallotta, a mint zia Coanna lerúgta lábáról a czipőket, előbb az egyiket, azután a másikat és hogy rögtön lefeküdt, tehát le sem vetköződött. Most úgy érezte, hogy visszatért teljes hidegvére: felállott, a konyhaajtóhoz lépett és így szólt a cselédséghez:

— Feküdjetek le ti is, ha akartok. Én itt maradok.

— Jobban van a gazdánk? — kérdezte Nofre, a ki a földön ült és meztelen lábát a tűznél melengette.

— Igen. elszunyadt.

— Akkor inkább maga feküdjék le, oda a kanapéra, majd én virrasztok.

— Nem.

— De. Maga fáradt.

— Nem — ismételte Andrea. — Fogadjatok szót, ha én valamit mondok.

Hát... a mint akarja.

Andrea visszatért a helyére és onnan nézte, a mint a cselédség lefeküdt. Zio Verre is aludt.

Minden elcsöndesedett.

Andrea most felállt, lábujjhegyen átment a szobán és becsuktá a konyhaajtót. Az ajtósarkok csikorogtak ugyan, de nem törődött vele. Minden úgy történt, a mint előre elgondolta; úgy rémlett előtte, hogy ő még az ajtósarkok csikorgására is előre gondolt.

Megállt és hallgatódzott, hogy nem mozog-e a cselédség. Semmitsem hallott és visszatért az ágy mellé; zio Larentu aludt, lélekzete nyugodt volt és arca visszanyerte természetes színét.

— Megmenekült! — gondolta Andrea. — Holnap jobban érzi majd magát és egészségesebb lesz, mint én.

Hátat fordított az ágnak, elővette a kést, kinyitotta

és megvizsgálta pengéjének mindkét oldalát, hosszasan, mereven nézve, a nélkül, hogy szempillája megrezdült volna.

— Különös — gondolta hirtelen és felemelte a fejét. — Nem érzek már semmit sem. Talán azért, mert minden úgy megy, mint a karikacsapás? Most megyek, átlépek a küszöbön és bent vagyok. A vénasszony alszik: a szobát épen csak az a gyenge fénysáv világítja meg, a mely ebből a szobából átszivárog. Föléje hajlok és belédöföm a kést az öregnek a mellébe, vagy a torkába. A mellébe, vagy a torkába?...

Teljes öntudattal újra áthaladt a szobán, a nyitott ajtóhoz lépett, megborzadt kissé és belépett. Kezdetben nem látott semmit, nem hallott egyebet, mint a vénasszony könnyű horkolását. Mozdulatlanul állott, a míg csak a szeme meg nem szokta a sötétséget; aztán közeledett az ágy felé.

Az öreg asszony hanyatt feküdt, pruszlikja kioldva; csak az ing borította sovány mellét.

— A döfés könnyű és biztos — gondolta Andrea — de mindez olyan buta dolog; nem rettenetes, csak buta. Nem érzek semmit.

Néhány pillanatig ott állott az alvó fölé hajolva, a kinek könnyű horkolása távoli eső zajának tűnt fel előtte.

— Nem, nincs bátorságom a gyilkossághoz. Félek — gondolta Andrea. — Tehetetlen ember vagyok, ez az egész!

És hirtelen, végtelen haragot érezve saját maga iránt, felemelte a karját... De egyszerre, mintha egy láthatatlan valaki kitaszította volna, megfordult, kiment zia Coanna szobájából és keresztül ment zio Verre szobáján, majd a konyhán.

Egy béres felült, álmos tekintetével követte, aztán megint visszadőlt a gyékényre.

Andrea megállt a sövénykerítésnél és messze elhajította a kést; aztán a falu felé indult. A hold már lenyugodott; de valami bizonytalan halvány fényesség reszketett még a fehéres égbolton: a levegő enyhe és lágy volt; a narcisok illatoztak.

Andrea gondolkozott.

— Hát jó, igenis szököm, mert mindezek után nem kell soha többé bízunk saját magunkban; és legyek bárgyáva, de az én erősségem épen ebben a gyávaságban rejlik: nem leszek gonosztevő soha, soha... még ha akarnék sem!

És úgy érezte, hogy kigyógyult egy rettenetes betegségből.

GRAZIA DELEDDA után, olaszból

BALLA IGNÁCZ.

PALIMON ÉS KATICIS.

Áldott e domb s körül a hársak,
Hű őrei az elhagyott tanyának,
Mely felém int és ide von;
Mely kéklő füstöt nem küld már az égnek,
A melyből nem rég tova költözének
Hű Katicis és Palimon.

Ki volt e pár?... s mi volt a dolga?
Jó Palimon a népet doktorolta
A közel város-széleken.
Hű Katicist dicsérte sok kis árva,
De mind e dolguk rejtőzék az árnyba,
S csak úgy esett — mellékesen.

Mert más volt a szívükbe vésve.
Jó Palimonnak az volt küldetése,
Hogy szeresse hű Katicist;
Csak érte éljen, haljon e világon,
Őt doktorolja, óvja minden áron;
Nem kicsinylendő ez a tiszt.

És Katicis? Oh boldog Isten!
Ő nem is él, ha váltig gondja nincsen,
Egy édes gondja: Palimon.
Ki mellett olyan szép a hosszú élet,
Kit anyáskodva napestig becézhet,
S úgy dajkál, mintha fia von.

Csak ennyi volt a hivatásuk.
Egy szellős dombon volt kies lakásuk.

Mely mögött a nap nyugodott.
Ott lenn a város zúgott mint a tenger,
S e parton élt két boldog gyermek-ember
A ki csak egymásról tudott.

E párt nem csalta meg az élet,
S mert szívyszerinti hívásban éltek,
Szivükbe nem lopódza árny;
Az ég derűje hullt e kis világra,
Nem is volt ennek soha más hiánya:
Egy csöpp fiú vagy csöppnyi lány.

S ha Katicis pedzván a gondot,
Fiatlan voltán sóhajjal borongott,
Borongós volt a vigasz is:
Oh Katicis! szerelmem, higgy a szómnak,
Nem jó születni itten Palimonnak,
Hol nincs, csupán egy Katicis.

S e bú ha Palimonra szálla,
Hű Katicis ezt nyomban kitalálja,
S így feddi őt vigasztalón:
Oh Palimon, szivem edes szerelme!
Két Katicis e földön mit keresne,
Hol nincs, csupán egy Palimon.

Csak játszadoztak a keservvel.
És az, kiért lenn százezernyi ember
Majd tüvé tesz zeget-zugot:
A boldogság, közelbe meghuzódva,
A hű szivek közt tölte egy huzomba
Nem sok hiján egy századot.

S csak végül röppent el, csak — akkor!
Az esolnakon jött, ködben, alkonyatkor,
S némán megállt a küszöbön.
A két öreg megilletődve nézte,
Aztán beszálltak szótlan, kéz a kézbe,
S tova sikloítak a ködön.

Az meg csak vitte, . . . röpitette,
S azóta már a szép smaragd-szigetbe
Sütkéreznek a hű felek,
Hol visszafoly az idők árja, sodra,
És azt, ki hű volt, fiatalra mossza,
Hogy lenne virágzó gyerek.

Nem tartós az ő távozásuk.
Az esti szélben rezdülnek a hársak,
Felém bólintnak biztatón.
Egy kis boldogság kell e durva rögnek,
S azért időnkint vissza-vissza jönnek
Hű Katicis és Palimon.

BÁRD MIKLÓS.

S Z E M L E.

Az Ember Tragédiája.

Ünnepi felköszöntő a Kisfaludy-Társaság ezidei közülési lakomáján.

Egy mű jubileumát ünnepelhetjük, mely az idő nagy próbáját kiállotta, melyet ma jobban értünk és inkább méltánylunk, mint azok, kik először fogadták. Az *ember tragédiáját* a költő már 1860-ban fejezte be, de most van ötven éve, hogy eljuttatta Arany Jánoshoz, a kinek ítéletétől tette függővé a mű további sorsát. Arany János fedezte föl a mű nagy értékét. ő mutatta be 1861-ben a mi Társaságunkban, a mely a költőt, mihelyt lehetett, tagjai közé választotta és művét, mint a maga kiadványát, közzé tette. Itt született meg tehát az a mű, melyhez így szeretetünk sokféle szála fűződik. Multunknak egyik legnagyobb emléke az, melyben Arany János és Madách Imre alakjainak emlékei összeforrnak. Ily emlékeket ébren tartani annyi, mint társaságunk eleven erejét gyarapítani és nagy céljai felé igazítani.

Ünnepi felköszöntőmben mégis nem emlékeket akarok felujítani, mert ki feledkezett meg Aranyról vagy Madáchról vagy *Az ember tragédiájáról*, a mely ma is legelőbb műveink közül való, ellenkezőleg a jelenben akarok körültekinteni és azt a kérdést fölvetni: Mi nekünk ma *Az ember tragédiája*? Miféle jelentősége van e műnek a jelenben? Ily ünnepi alkalommal meg szabad állani a munka útján és betérni kincses házunkba, nem hogy tétlenül gyönyörködjünk vagyunkban, hanem hogy megerősödjünk munkaerőnkben és munkakedvünkben. Talán különben is jó időről-időre szemügyre venni kincseinket, melyektől ma némelyek idétlenül el akarják idegeníteni a nemzetet.

Az *ember tragédiája* nagy értékét, melyet az idő nem érintett, első sorban abban látom, hogy azt a kérdést, mely ma is mindnyájunk lelkét égeti: mi értelme van az emberi történetnek, műve tengelyévé teszi. Mert *Az ember tragédiája* mindenek előtt és fölött történetphilosophiai költemény. Történeti

jelenetek sorozata, de nem a festőiség vagy közönséges drámaiság szerint összeválogatva, hanem az emberi sorsra vonatkozó jelentőségük szerint megszerkesztve. A kérdés ez: Mit ér az emberi élet? «Hadd lássam, mért küzdök, mit szenvedek» – erre kéri Ádám Lucifert. Azt mondták újabban, Az *ember tragédiája* főképp theodicea; ha a szót rendes értelmében vesszük, ezt nem tartom igaznak; meglehet, hogy a történet feltárja és igazolja előttünk Isten szándékát, ámbár Madách költeményében ezt sem találjuk, de nem Isten a költemény középpontja, hanem az ember, a maga történeti életében, itt a földön. Ez a kérdés a költemény kérdése.

A történet problémáját pedig a költő nagy intuitióval, melyben a gondolkodónak és költőnek egyaránt része van, látja és éli át. A problema abban a formában ölt testet költeményében, hogy a költő a mű nagyobbik felében szembe állítja a nagy egyéniséget a nagy tömeggel. A történeti életnek valóban ez az útja. Midőn a tömegnek vezére akad, kapja a történeti élet azt a lökést, mely tova mozditja helyéről. Ezt a dolog mivolta is átláttatja velünk. Emberi dolgok szándék szüleményei, szándéknak pedig egységes gondolkodásból kell szülemlenie és egységes vezérlete alatt végrehajtódnia. A régi idők homályából majd minden népnél óriási méretű alakok emelkednek ki, melyeket a phantasia idealizál, színez, nagyobbít, de biztosak lehetünk benne, hogy csak a nagyot nagyobbítja. Madáchcsal egyidejűleg foglalkozott ezzel a kérdéssel Emerson, kinek művét (*Representative men*) sokkal később Szász Károly fordította magyarra. Madách a kérdésnek mindkét vonatkozó pontját vizsgálja. Milyen a kiváló egyéniség? Milyen a viszonya a tömeghez, hatása a tömegre? Ezzel kapcsolatban azután előbukkan a harmadik, a nagy, a félelmetes kérdés: Részt vesz-e a tömeg a történeti haladásban? A nagy egyéniségek típusai költeményében: Fáraó, Miltiades, Tankred, Keppler, Danton, de hozzájuk kell érteni a hozzájuk hasonlókat, a nagy művészeket, hazafiakat, hadvezéreket, stb. Jellemzőjük, hogy mind eszméért élnek, a hatalom és dicsőség, a nép-souverainitás, a vallás, a tudomány, a szabadság eszméjéért. Mondjuk: a nagy objectivitás az emberi nagyság lényeges vonása és az ezzel járó odaadás, mely az egyéniség föláldozásáig megy. Így érti Madách az emberi nagyságot, így kell értenünk nekünk is, senki sem azelőtt, sem azóta jobban nem értette. A tömeghez való viszonya a nagy egyéniségnek az, hogy a tömeg a nagy egyéniséget félreérti, üldözi, gyűlöli,

eszméjét pedig eltorzítja. Minthogy a nagy férfiú a tömegért dolgozik, érette tesz mindent, mindig ki kell ábrándulnia törekvéseiből. Faraó ábrándul ki először eszméjéből, de ez nem a népért él. Miltiades kiábrándulása a legkeserűbb, de valamennyié szörnyűséges. Mindjárt az első történeti színben fölhangzik az a kínzó gondolat, hogy a népet, a tömeget talán nem is lehet előre vinni.

Pedig mély tenger a nép: bármi napfény
Sem hatja át tömét; sötét leend az,
Csak a hullám ragyog, mit színe fölvet,
És mely hullám esetleg ép te vagy.

Itt van a történeti élet nagy problémája. A nagyok előre viszik a culturát, elvérzenek, de ez nem volna baj, ha vértanúságuk megváltaná az emberiséget. De megváltja-e? A XIII. színben a költő igennel felel. Mikor Luczifer azt mondja Ádámnak, hogy azok az eszmék, melyekért a történeti életben küzdött, nem állandó értékek, Ádám azt feleli:

Igaz, igaz, de mindegy, bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt és így nagy és szent eszme volt.
Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az embernemét.

A fölébredés után is Ádám második kérdése (az első az, hogy halhatatlan-e a lélek?):

Megy-é előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
Vagy mint malomnak barma, holtra fárad,
S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?

Erre a kérdésre egyáltalán nem felel, nem is reflectál az Ur. Madáchoz a kérdés zaklatta, csak az előbb idézett helyen felel biztatóan, de nem tudjuk, hogy ez a költőnek a felelete-e, vagy csak Ádámnak a drámai helyzetből fakadó szava. Azonnal megvizsgáljuk, hogy általában mi a felelete az emberi élet értelmét illetőleg. De előbb legalább egy pontot említék, hogy a részletekben is történeti belátása mily megfelelő, mily éles.

A jelen kornak történeti előzményeiből való megértéséről van szó. A költő a XI. színben rajzolja a jelenkort, illetőleg a maga korát, és leszármaztatja a VIII., IX., X. színben a tudományok újjáéledése és a francia forradalom korszakából.

Keppler a modern tudomány képviselője. A modern tudomány valóban a csillagászati kutatásokkal veszi kezdetét, de a nagy tömegnek sejtelve sincsen róla, mily világfölforgató esemény Keppler és Galilei új tudománya. Körülöttük a sötétség terpeszkedik el, a babona, az előítélet, a középkori élet rendje. A mit itt Keppler átél és kimond, azt világos szavakkal megírta Descartes a *Discours de la Méthode*-ben. Én, mondja Descartes, nem bántom az állam és egyház nagy testületeit, én csak a magam fejében akarok rendet csinálni, mert ebben nem háborgathat senki. Ő is fölsóhajthatott, mint Keppler: Oh jó-e kor, mely nem fél a rejtett szót kimondani! Descartes csak sóhajthatott, de Keppler-Madách már hallja a jövő dalát, a Marseillaisét és legalább álomban átéli a francia forradalom rettentő jeleneteit, mely óriási földrengés gyanánt ledöntötte a haladásnak ama nagy gátait, melyeket Descartes talán ledönthetlenségnek gondolt. A modern világnak a tudományból való eredetét a francia forradalom vértengerén keresztül, senki nagyobb világossággal nem látta, mint Madách. Madách ebben még ma is a mi vezetőnk, a ki a főgondolatokat erővel és határozottsággal gondolta.

De a történeti képsorozat egysége: conclusiójában van, abban a végeredményben, melyhez eljut a mű befejezésében. Mond-e ott olyat nekünk a költő, a mit meg kell hallgatnunk, a mi lelkünkben való? A költemény tudvalevőleg azokkal a sokszor idézett szavakkal végződik: Mondottam, ember, küzdj és bízva bízzál! De hogyan érti ezt a költő? Az végre is olcsó befejezés volna, ha a költő, miután az egész költeményen át mindent megtett, hogy kétségbe ejtsen bennünket, a végén fölszólít, hogy mégis küzdjünk és bízzunk. Küzdjünk? Miért? Bízzunk? Miben? Nem mutatta-e az emberiség történeti fejlődése, hogy minden hiába-
 való? Igen, ha kívülről nézi az ember, mint Luczifer is. Akkor látjuk a nagy csalódásokat. Ha én a völgyből nézem azt, ki a hegycsúcsra törekszik, akkor sajnálni fogom ezt az embert. Milyen kicsiny ő, és milyen nagy a hegy! Alig mozdúl, alig jut előre. Mennyit fáradozik, soha a csúcsot el nem éri. Micsoda szakadékok fenyegetik! Milyen más a hegymászó igazi lelki állapota! Először nem tud nyugodni. És ha ő megpihen is, vagy kidől, jönnek mellette és utána megszámlálhatlan tömegek. Csak a forma miatt mondja a költő, küzdj és bízva bízzál; *kell* küzdenie, nem tehet másképp és ezért bízik is. Nem azért küzd, mert bízik, hanem bízik, mert küzd. A hegymászás nem kín, az kő, a fő kő. Így mondja Ádám:

A czélt, tudom, még százszor el nem érem.
 Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
 A cél megszűnte a dicső csatának,
 A cél halál, az élet küzdelem
 S az ember célja a küzdés maga.

Ha tehát a hegymászó belsejét nézem, a helyzet korán sem oly kétségbeejtő. Természete hajtja, hogy küzdjön, törjön előre és ez egyszersmind gyönyörűsége. Luczifer hiába mondja neki: Te izzadsz, neked fáj mindened, micsoda céltalan mozgások ezek? Luczifer mindig csak kívülről nézi az embert. De még kettő van. Mégis előre jutunk! Hisszük, hogy előre jutunk. Kőd üli a legmagasabb csúcsokat, de előre jutunk. És van kísérőnk, bent a lélekben valami égi szózat, künn oldalunkon az égi szózat letéteményese, a nő, a testet öltött művészet, valaminthogy a művészeti érzés lelkünkben férfias cselekvő valónk női kiegészítése. A művészet, mint nagy kulturai érték, mint égi jövevény, mint idealismusunk forrása és menedéke! Vajon a ki ezt a helyet adja a művészetnek a kulturai javak során, a ki így fogja föl a művészetet, távol áll-e tőlünk? Madách benn van a mi lelkünkben, nem a multban, nem mögöttünk van, hanem előttünk jár; vigyázunk, hogy el ne maradjunk tőle. Ámbár a darab az égben kezdődik és a Paradicsomi-kert előtt ér véget, a költemény egészen emberi, világfölfogása egészen immanens. Istenről csak annyit tudhatunk, a mennyit saját lelkünk mivolta árul el nekünk. Az emberen, mint Isten művén, rajta van a mester bélyege. Az égi szózat lelkünkben biztosítja égi származásunkat, de a küzdelmet az életben a lélek belső ereje irányozza és kormányozza. A végső dolgok *nem-tudása* integrans része emberi mivoltunknak. Mennél fölebb emelkedünk, annál jobban meg fogjuk érteni Madáchot, annál közelebb jutunk hozzá.

De szűkebb irodalmi, æsthetikai szempontból sem avult el Madách műve, csak egy tekintetben vált úgy látszik korszerűtlenné, de nem a mi nagy dicsőségünkre. Nagy, következetes, átgondolt, szigorú compositio példáját adta költeményével. A mit Goethe *Faustj*áról mondott a színi előjátékban: Und wandelt mit bedächtiger Schnelle vom Himmel durch die Welt zur Hölle, ráillik *Az ember tragédiájára* is, azzal a különbséggel, hogy az egész történeten is végig vándorlunk a pyramisok korától kezdve a mythikus jövő sötétségén át a sejtett végig. Értem, hogy ezt ma nem szeretik, a hol az alkotás mértékei térben a hirlapi tárcza terjedelme s időben egy kávéházi éjszakának írásra hasz-

nálható közei. Ma a szigorú körvonalak tilosak, csak a határozatlan hatású színfoltok járnak, ködös világításban, nyugtalanító sejtelmességben. Fogékony vagyok a színfoltok iránt is és ha valaki tud megrázkódní a sejtelmességben, én tudok. Csak egyet ne kívánjanak tőlem: az intellectus sacrificiumát. Az eszemet nem adom semmiért. Nem mindenbe van az úgynevezett hideg észnek beleszólása, de a mibe van, ott meg kell hallgatni. Itt eltávoztunk ugyan Madáchtól, de jó lesz utána sietni, nem hogy őt utánozzuk, hanem hogy tőle tanuljunk világosságot a gondolkodásban, kapcsolatosságot a compositióban és férfias bátorságot a küzdéshez. Az egész *Ember Tragédiájában* nincs egyetlen egy direct nemzeti vonatkozás. Az *ember tragédiájának* nincsenek előzményei irodalmunkban. Nyilvánvaló, hogy Goethe hatása alatt keletkezett. De azért a költemény minden ízében magyar, magától értetődőleg magyar, magyar világos, határozott, szókimondó gondolkodásában, magyar a szabadság szeretetében, mely a legtöbb színben föllobog, magyar gondolkodásának józanságában és elfogulatlanságában, magyar fiatalos tettevaló készségében, mely a mű örege resignált hangulatát is legyőzi. Így áll a mérleg a mű első ötven éves jubileumának évében. Sehol semmi veszteség. Sőt új virágzás, új gyümölcs nem egy ágon. Nagy kincsünk ez, nagy dicsőségünk, gondosan meg kell őrizni.

Alexander Bernát.

Az Opera-ház kérdése.

A zenei közvélemény ismét az Opera problémáját vetette föl. Elégge sajnálni való, hogy ezt a színházat még mindig problémának tekintik. Meg nem honosodott, exotikus intézménynek, melylyel kísérletezni kell. Enquête-ek tanácskoznak arról, miképpen lehetne segíteni a baján és lámpással keresik az új embert, a kire rábízhatják az Operaház várvavárt reformját.

Az értekezleten, melyet a cultus-minister hívott össze s a mely két hosszú ülésen tanácskozott az Opera dolgairól, néhány találó megjegyzés hangzott el, magát a problémát az enquête persze nem oldhatta meg, mert az adott szűk keretben nem foglalkozhatott a kérdés történetével. A szervetlenség, a kapkodás, a rendszertelenség, melylyel ma az Operát vádolják, nem egyes emberek, rossz igazgatók, karmesterek, énekesek hibája, hanem szerves betegség, mely egyidejű magával az intézettel. Az Operát huszonöt évvel ezelőtt nagyobbak alkották meg, mint a milyen

a mi művészetünk, képességünk, készültségünk, művészanyagunk és anyagi erőnk volt. Hazudni kellett és drapirozni. Mesterségesen egészítették ki fönt a színpadon idegenekkel a személyzetet és mesterségesen egészítették ki lent a nézőtéren a közönséget. Valami összehordott, kölcsönként pompa volt az Opera-ház, melynek a stylustalansága szinte átment a köztudatba. A közönség egy része (a régebbi nemzedék) szinte el se tudja másképp képzelni az Opera-házat, mint soknyelvűnek, bábszerűnek, vásári fényűnek, kissé léhának. Olyan színháznak, hol egy-egy szép hangnak, trillának, pompás bevonulásnak, ragyogó balletnek tapsol az ember, néhány órán jól-rosszul elszórakozik és hazamegy, felszínes benyomásokkal és üres lélekkel. Ilyenné tették valamikor nálunk az Operát, kényszerűségből, szegénységből. Folytonos foltozás, máról holnapra tengődés volt az élete. Természetes, hogy ez a rendszer a vezetésben is megalkotta a maga etikáját. Az Opera mai etikáját, mely nem nagyon válogatós az eszközökben s a művészi lelkiismeretet igen kevésbé ismeri. Mely készen importált idegen művészettel hízeleg a közönségnek s darabok és énekesek protegálásával hízeleg a kormánynak és egyéb hatalmaknak. Untig részletezték már ezt az operai gazdálkodást. Sőt, mint mondtuk, az öregek meg is szokták és szinte magától értetődő, természetes dolognak tartják. Nem úgy a fiatalok; s innen származik az Opera mostani váltsága. Ezt, mint látni fogjuk, csak egyetlen egy módon lehet orvosolni: az intézet vezető szellemének teljes megújításával.

Felnőtt ugyanis egy új nemzedék. Művésznemzedék is, közönség is. Énekesek, a kik magyarok, modernek, kiknek becsvágya, törekvése itt helyet, érvényesülést kíván. És közönség, mely nem szórakozni, üres trillákat hallgatni, balletet nézni megy az Operába, hanem a modern operát, az idealisált, stylisált életet keresi. Semmilyen műfaj nem tud a mi szomjas, túlérzékeny, kifinomult lelkünknek oly gazdagságot, sokféleséget, oly mély benyomást nyújtani, mint az Opera. Drámát, képet, zenét. Egy drámai cselekménynek az izgalmasságát adja, megszerezve az ének és a zenekar hangulatával. Romantikát a realismusban is. Bonyolult érzéseket és nagy, elemi hatásokat összetett eszközökkel. Ez a modern opera. Jól jegyezzük meg: nem az avult, üres habitué-művészet, frakkos urak és kivágott ruhás hölgyek szóraztatója, hanem egy művelt tömegnek a culturszükségletét alkotó komoly műfaj, melynek mély, lelki gyökérszállai vannak.

Két oldalról döngetik tehát most az Opera régi, idejét-

multa szellemét. Fönn a színpadon egy énekescsapat, mely tudásában, stylusában, gondolkozásában túlnőtt a szűk látkörű vezetőségen, s a nézőtérrel a modern közönség, mely modern művészetet kíván. Mind a ketten tudják, hogy hol tart Európa, látták Bayreuthot. Párist, Münchent, Bécsset, vagy legalább olvastak minderről. Minden esetre más valami él képzeletükben, mint az, a mit a budapesti Opera-ház falain belül hallanak és látnak.

Ez az ütközőpont. Ez a válság és az enquête anyaga. Igaza van a ministernek, mikor azt mondja: az Operaház színvonala nem változott a közelmulthoz képest. Csakugyan nem változott. De épp ez a baj. Addig nem lesz rend, nyugalom és szerves fejlődés az Operában, míg gyökeresen meg nem változik benne nemcsak a színvonal, hanem a szellem, a vezetés, a munka rendje is. Ma nem lehet úgy dolgozni színházban, a hogyan két évtizeddel ezelőtt dolgoztak. A drámai színházak, melyek közt verseny volt, haladtak, fejlődtek. Az Opera subventiójával, egyedülállóságával elszigetelten magára maradt, sajátságos állapotokkal, melyeket most egyszerre az összeroppanás veszedelme fenyeget. Nemcsak új igazgatóra, egész új vezérkarra van szüksége, ha a siker reményével akarja fölvenni a harczot. Győzni csak új iránynyal, új taktikával, új jelszókkal lehet.

Kern Aurél.

ÉRTESÍTŐ.

A görög felvilágosodás története.

Hornyánszky Gyula: *Hippokrates*. Budapest. M. T. Akadémia. 1910.
IV—LV. 1—503. l.

Koronis a földi és égi szerelem közt habozott. Apollo hatalmába ejté. Gyermeke lesz Asklepios, az orvosi mesterség herosa, majd istene. Az orvosi tudomány is a vallás és bölcsészet közt habozott, úttörője lesz a természettudományi gondolkodásnak, a pozitív bölcsészetnek. Nem hiába adta ki Littré Emil, Auguste Comte híve és követője, Hippokrates neve alatt ismert corpust alkotó összes munkákat tíz kötetben (Paris, 1839—1861), mert a sokféle tartalmú és kifürkészhetlen eredetű, sok ellenmondást, sok eltérést mutató, rendkívül különböző értékű gyűjteményben mégis a természettudományi gondolkodás képviselőjének. a józan tapasztalatra támaszkodó, az emberi test és élet csodás rejtélyeit kutató nagy gondolkodónak: Hippokratesnek szelleme él és hat, küzd a babona és a vallás korlátai közt a szabad vizsgálódás érdekében, de küzd a sophista és decadens természetbölcsészet szédelgéseivel szemben is a természetbuvár igazi őszinteségével, minden csillogó dialektikát megvető józan felfogásával, egy mély, egy benső, egy egyetemes, egy igaz érzés: az igazságszeretet nevében, hogy az ægri mortales életét védje, óvja és megmentse, mint Asklepios menté meg az embereket, támasztá föl a halottakat, míglen Zeus villámával le nem sújtá. Tehát két véglet: a vallás abszolút hatalma és a metaphysika kényuralma ellen dolgozott legdrágább kincsünk, a legnagyobb földi érték: az egészség érdekében. Átment az Auguste Comte által megjelölt két nagy korszakon a gondolkodásnak: a theologiai és metaphysikai korszakán, hogy a földi élet pozitív talaján a relativ igazságot keresse és megtalálja. Eme pár szóban megjelöltem azt a conceptiót, mely létre hozta Hornyánszky becses és mara-dandó értékű munkáját. Maga a cím megjelöli az álláspontot:

a görög szellemi fejlődésnek a Kr. előtti V. században legjellegzetesebb irányát. Ki e munkát felszínesen lapozza át, szinte csodálkozik, hogy az orvosi mesterség küzdelmes fejlődését, tehát egy tudományszak történetét mint lehet azonosítani egy egész korszak szellemével. Ép az teszi szerző fölfogásának eredetiségét, hogy új szempontot visz bele annak a halhatatlan századnak megvilágításába, mely talán az emberiség legtöbb oldalról feldolgozott korszaka s ennek igaz megértéséhez új világot gyújtott. Végig forgattam Litré, Daremberg, Chauvet műveit, megtaláltam szerzőnek minden szempontját, melyek az orvostudomány, vagy mondhatjuk a természettudomány bölcselmébe engednek bepillantást, de a műszerkesztés ügyes fölépítése, a rengeteg tanulmányon alapuló adatgyűjtés gazdagsága mégis az eredetiség kétségbevonhatlan bizonyítékait szolgáltatják. Bölcselmi elmélyedés nélkül a hippokratesi gyűjteményben száz meg száz érdekes apróságot, hihetetlen tömegű adatot egybeállíthatott volna, melyek az orvosi életet, az orvosi tudomány fejlődését, a közegészségügyi intézményeket, a babonák halmazát, a társadalmi és közgazdasági viszonyokat eleven rajzban tárták volna elénk, mint munkájának *A görög orvos az V. században* című fejezetéből is láthatjuk, de szerzőnek magasabb volt a célja, merészebb volt nagyravágása; és mondhatom, hogy e cél eléréséhez volt ereje és e nagyravágás nem pattant szét színes buborék gyanánt.

A mint mélyebben behatoltam szerző forrásaiba, meggyőződtem arról, hogy Chauvet szép munkája, *La philosophie des médecins grecs* (Paris, 1886.), adta meg a lökést munkája megírásához. Megérté Chauvet következő gondolatát: «A mindenre kiterjedő kíváncsiság és synthesis e csodás földjén egyfelől van a bölcsészet orvostudománya, másfelől az orvosok bölcsészete, mindkettő egyformán érdekes.» És hozzá az V. században, mely magában két egymástól világosan megkülönböztethető korszakot alkot (a határvonalon körülbelül Perikles hatalmas alakja áll), egyfelől a szellemi fellendülés, a perzsa hatalom fenyegető elnyomásától megszabadult szellem merész szabadsága, mely a racionalismus legszélsőbb régióiba csapott át és másfelől a tudás relativitásának megérzése, bizonyos józan visszahatás, majdnem vallásos palinodiája a szellemnek. Ez egy századot a XVIII. és XIX. század két nagy áramlata önté el: a vallás és bölcsélet egyfelől s a természettudományi kutatás szüksége másfelől. Ezért fontos. ezért egészíti ki e korszakot igaz megértéssel Hippokrates alakja.

Természetes, hogy szerző bölcselmi felfogásának meg-

alapozásaképen külön fejezetet szentel, mintegy bevezetésül (ezért külön római számokkal jelöli meg a lapokat) a felvilágosodás lényegének megmagyarázására s a felvilágosodás cultur-áramlatának ismertető jellemvonásait tünteti föl a görög talajon a Kr. e. V. század szellemi életében. Tömör összefoglalása e fejezet a bölcsészet történetében oly sokféleképp megrajzolt korszak prægnaans jelenségeinek. Felvilágosodás mutatkozik: a vallási küzdelmekben, a bölcselmi gondolkodásban, a politikai válságokban egyaránt. Sokrates a gondolkodás harcmezéjén esik el; Euripides a költészetben a modern dráma alapját veti meg, tehát a Dionysos-cultus köréből kosmopolita légkörbe emelkedik. Gorgias, Protagoras, Alkidamas már a törvényt, Pindaros szerint még minden istenek és emberek királyát is ledöntik királyi székéből és az egyéni értékelés alá vonják, a szellemi gondolkodás autonom szabadságát alkotják meg, a legszélsőbb demokratia jut uralomra, Athén a világpolgárság metropolisa lesz, a törzsek vallási kötelékei meglazulnak, az idegen elem beözönlik Athénbe és a fény, a gazdagság csábítja messzi körből is a jövevényeket, hatalmas nagy szellemi élet fejlődik ki; Lamartine találó észrevétele szerint: az utcán beszél a bölcsesség; e nagy szellemi tolongásban megjelenik az orvos is, kinek tekintélyét a pestis által okozott rémület hihetetlen mértékben megnövelte. A sophista bölcsészek vetélkednek az orvosi szak hivatott művelőjével, a nyegleség nagy lármát csap... íme a milieu, a melybe szerző Hippokratest helyezi, e rejtélyes alakot, kit a festők akként ábrázoltak, hogy köpenyét, a himationt, feje fölé húzta és így arczára árnyékot borított. Szerző fölveti magának a kérdést: lehet-e, sikerül-e Hippokrates fejről a himationt akár csak egy kevésé is fölemelni?

Az a félszáz lap, melyet a szerző a fölvilágosodás görög alakjának rajzolására szentel, hangulatkeltő, érdekes. Sok tekintetben elnagyolt, kivált a mi Sokratesre, Euripidesre vonatkozik. A felvilágosodás politikai hatását is behatóbban meprajzolhatta volna, kivált Nestle szép czikke után, mely a *Neue Jahrbücher* 1909. évi első füzetében jelent meg. De megjegyzései szellemesek és találók, bár néha majdnem a paradoxon körébe csapnak. Így igazán mélységes távlatot nyit Sokratesről tett észrevétele, hogy korának szellemi anarchiájával szemben az erkölcsstan absolut értékeire utalt, de tévedése volt, hogy ez absolut értékeket a logikai gondolkozás által hitte igazolhatónak. Ime, a rationalismus elvakult önbizalma. Úgy de ki a következő gon-

dolatot tüzetesebben megvizsgálja: «Nem kegyetlen tréfája-e a történetnek, hogy Sokratest, a nagy rationalistát, ez a kis irrationalis «maradék»: a daimonion juttatta a hóhér kezére?» — — ez állítás igen egyoldalú szempontból láttatja azt az egész korszakot lezáró nagy per igazi indítékait, melynek Sokrates áldozatul esik

Viszont szellemes megjegyzést tesz Thukydidesről, hogy a felvilágosodás jellegénél fogva anhistorikus: a jelent írja meg a jövő számára. Nagyobb ellentétet közte és Herodotos közt alig lehet képzelni. De azért az ily észrevételek mégis csak a paradoxon hatását teszik. E bevezető fejezet egyik jegyzetét szó nélkül nem hagyhatom. Hartpole Lecky hatalmas művének: *A fölvilágosodás keletkezésének és befolyásának történelme Európában* (ford. Zsilinszky Mihály, 1872.) álláspontját, melyet a következő gondolatban lát kifejezve: «Ez (t. i. a szabad gondolkodás) vezérli az embereket minden alkalommal arra, hogy a dogmatikai theológiát alárendeljék az ész és lelkiismeret szavának», a rationalismus igen szűkkörű felfogásának tartja és nem is alkalmazhatónak a görögségre, hol a vallás sohasem nehezedett theologiai rendszerként a kedélyekre. De hiszen ugyane bevezetésben a Sokrates életének «irrationalis» elemében: a daimonion-hitben keresi az ő halálának okát.

Legértékesebb megjegyzése és helyes történeti álláspontját világítja meg az, a mit Themistoklesről mond: Idézem e gondolatát: «Ha Themistokles politikájára vagy tettére gondolunk, mintha az a legbámulatosabb és legmeggyőzőbb példával igazolná, hogy még a gazdasági feltételek előteremtését is az emberi szellemnek köszöni a történet». A történelmi materialismus selejtes felfogásának frappánsabb czáfolatát aligha lehetne találni. És annyival örömelebb fogadom ez észrevételt, mert a mellett a görög felvilágosodás anyagi és nemzetgazdasági háttérét szakavatott tollal rajzolja meg.

Bővebben szoltam e bevezetésről, mely nélkül a könyv czímének jelentését sem értenők meg. E bevezetés csak a homlokzatot alkotja magához a nagyszabású épülethez, mely szemünk előtt tűnteti föl az őseredetttől kezdve az orvosi tudomány fejlődését. Sajátságos tünemény a görög irodalom fejlődésében, hogy a Renan által a biblia keletkezésében is annyira bámult személytelenség fordul elő a legnagyobb alkotásokban. Homeros, Hippokrates, Sokrates majdnem a Hegel-féle objectivitische Mächte csodálatos erejével és varázsával hatnak. Ki tudja: ki volt Homeros? Ki lebbenti fel Hippokrates arczáról a himationt? Ki adja vissza híven Sokratest?

Tehát a költészet, a természettudomány és a bölcsészet autochton herosai a történelmi létezés realitásából a jelképes létezés halhatatlan mezébe öltözködnek.

Lássuk Hornyánszky művének tartalmát egy pár jellemző vonással megrajzolva.

A mű tizenkét fejezetre oszlik. Az orvosi tudomány keletkezésének, fejlődésének három fejezetet szentel az író. Az első fejezet utolsó mondata — a szerző nagyon ért a gondolatok drámájában a coup de théâtre-hoz — mintegy rámutat a fejlődés első mozzanatára. «Sokratest azzal a figyelmeztetéssel halljuk barátjainak köréből távozni, hogy meg ne feledkezzenek az áldozati kakasról, az Asklepiosnak kijáró tartozásról» (Platon, *Phaidon*, 118.) E bölcselmi szempontból mélységes nyilatkozat művelődéstörténeti megvilágítása az első fejezet. Az Asklepios mythos keletkezése, az Asklepios Peiraieus cultusa, az első Asklepieion (modern szóval élve: sanatorium) föllállítása, Asklepiosnak Hygieiával: az egészség személyesített istenasszonyával való kapcsolata rámutat az orvosi tudomány vallási korszakára, midőn a vallás sugalma alatt fejlődött ki a beteg emberiség iránti szeretet: a philanthropia, mely a Hippokrates-gyűjteménybe foglalt aphorismák egyike szerint az orvos kötelessége. Az Asklepios-cultus mibenlétét mondhatni megjeleníti a második fejezet, melynek címe: *Vallás és orvostudomány*. Kiválóan érdekes e fejezet második szakasza, melynek címe: *Epidauros*. Az epidaurosi ásatások juttatták a tudós világot egy eléggé nem értékelhető fölirathoz, mely az olajfák árnyas mélyén talált romok közül előkerült fogadalmi tárgyak és emlékek között világot vet a babonás hitre, melynek közvetlen nyilatkozatait tudományos pontossággal tárgyalja e fejezet. Az ember a tersatoi templom votiv táblaira és Lourdes csodás tiszteletére gondol. A vallás kijelentésen alapul: az orvoslás az incubatio sugalmazó hatásától elválaszthatlan. De jól jegyzi meg a szerző, hogy a görög átfogó elme csodálatos gazdagságban hozta létre azokat a concret észleleteket, egyetemesítő megjegyzéseket, melyek később a Hippokrates-gyűjtemény egyik külön darabjának, az aphorismáknak forrása lehetett.

Az orvosok collegiuma: Asklepiadai; tehát úgyszólván magától az istentől leszármazott család lép annak az emberi egészségre és életre vonatkozó százados tapasztalatnak örökébe, mely magán hordja a személytelenség bélyegét és e bélyeget nyomta később a Hippokrates-gyűjteményre is. Mint a dráma a Dionysos

cultus bölcsőjében ringott, az Asklepieion bölcsőjében ápolták a megszületett orvostudományt.

Erről szól a harmadik fejezet, mely az orvosi tudomány kezdetéről beszél. Három név három irányt jelent, mely irányokkal szemben fog föllépni maga Hippokrates. E három név: Alkmaion, a krotóni iskola feje, Empedokles, a később állandó uralomra emelkedett temperamentum-elmélet első bölcselmi alapvetője és Euryphon, az orvosi gyakorlat, főként az étrend orvosi nagy fontosságának, valamint az orvosi kezelésnek első megalapítója, kinek iskolája, a knidosi iskola, idézi elő az ellentétes felfogást és megkezdődik a tudományos buvárlat, mely a pusztá tapasztalatot megjavítja, el-eltévelyeg a bölcselmi felfogásban, egészséges fölfedezést visszafejleszt, de alkalmul szolgál kivált a a belgyógyászat rengeteg receptgyűjteményének megrostálására. Ki a Hippokrates-gyűjtemény négyszáztíz aphorismáját végigolvasta, meglepetve látja az orvosi belátás fokozatos fejlődését, mindig öntudatosabb föllépését. Azt mondtam, hogy egy-egy egészséges fölfedezést visszafejleszt a bölcséleti dogmák ellenállhatatlan circulus vitiosusa körébe tévedt orvosi tudomány. Így Alkmaion elévülhetlen érdeme, hogy fölfedezze a szellemi élet központjául az agyvelőt. Később a sok bölcselmi entitás (hideg, meleg, nedves, száraz, savanyú, édes) elhomályosítja az empiria éleslátását és teljes erővel újra uralomra törekszik a decadens ion bölcsélet monistikus iránya, mely az egész életet egy elem életébe olvasztja bele. Így természetesen ismét a Homeros korabeli psyche a rekeszizomból tör fel az ajkra és lehellekép röppen el vele az élet.

Szerző pontos és kimerítő jegyzeteiben közli, szövegkritikai szempontból megrostálja mindazt a polemiát, mely az orvosok közt foly. Mert éppen az teszi fő jellemvonásává a Hippokrates-gyűjteménynek a polemiát, hogy a vallás-bölcsészlet és empiria körében szerzett, ezektől sugalmazott ismeretek harcza mintegy szemlélhetővé válik. Így az *étrendről* szóló munka szerzője az orvosi kezelés kérdésében harcol a knidosi iskola ellen, a *régi mesterség* szerzője pedig küzd a sophista dogmák, a physiologusok könnyelmű általánosításon alapuló hypothesisaival szemben.

Hozzá kell szokni Hornyánszky módszeréhez. Minthogy a kétségtelenül hiteles Hippokrates-maradványok még ma is a tudományos viták palæstrája: ő az egyes művek szerzőinek polemikus észrevételeit szedi össze és így világítja meg az orvosi

tudomány kibontakozását. Mert kibontakozott: először a vallás fatalismusa alól. És épp itt nyilatkozik Hippokrates bámulatosan mély belátása, okossága, melylyel tudományát úgy birta kiszabadítani a vallás pólyáiból, hogy azzal szembe sohasem került.

A közelismerés szerint Hippokratesnek tulajdonított műben, a melynek címe: *A levegőről, vízről, hegyekről*, így nyilatkozik az orvosok atyamestere: «Úgy látom, hogy ezek a szenvedések isteni eredetűek. valamint mind a többi, egyik sem inkább isteni, mint a másik, hanem mindmegannyi egyforma és isteni, mert mindenik természetes és a természet nélkül semmi sem létesül.» A diétáról szóló munka negyedik könyvében pedig ez a hely fordul elő: «Szép dolog az imádság — a mire azok a hivatások jósok szorítják clienseiket — de az ember első sorban segítsen magán és csak a mellett imádkozzék». Tehát az ú. n. «szent betegség»-elméletet merészen felforgatja a nélkül, hogy a vallás lényegét egy ujjal is illethné. És jellemző, hogy *A szent betegségről* című munka kezdetén találjuk ugyane gondolatot. De — a mi nehezebb volt — kibontakozott az orvosi tudomány a bölcsészet (Auguste Comte azt mondaná: a methaphysikai világnézet) ölelő és fojtogató karjai közül is. E folyamatot beható részletességgel rajzolja meg szerző művének egyik legterjedelmesebb és legjobban megírt fejezetében, melynek címe: *A hippokratési gyűjtemény és a philosophia*. E fejezet lelkét, lényegét foglalja egybe az a jelszó, melylyel a következő fejezet kezdődik: *El a philosophiától!* E gondolatot szerzőnek Celsus sugalhatta, ki szóról-szóra így nyilatkozik: Hippokrates, *Cous primus quidem ex omnibus memoria dignis ex studio sapientiae disciplinam hanc separavit.* (A così Hippokrates mindazok között, kik említésreméltók, először választá külön ezt a tudományágat a bölcsészettől.) De hogyan? Minő eszközökkel? Hiszen maga mondja abban az aphorismában, mely az aphorismák élén állva, mintegy egy egész irány programját foglalja magában: «Az élet rövid, a mesterség hosszú, az alkalom röpke, a tapasztalat csalékony, az ítélet nehéz.»

A röpke alkalmat megrögzíti a hagyomány százados munkája, a csalékony tapasztalatot megjavítja a felfedezések előre nem látott sora; az ítélet könnyebbé válik, de sohasem lesz könnyű. Ki volt hát ez a Hippokrates? Egyén, kinek élete homályba vész és collectiv fogalom, melyről a nevéből ismert gyűjtemény ad képet. Hippokratessal magával két fejezet foglal-

kozik: a negyedik és az ötödik; amaz szól Hippokrates életéről, emez a neve alatt ránk maradt gyűjteményről. Hippokrates Kosban 460 körül született, élete virágzása ép az atheni pestis korára esik. A hagyomány az ő működési területét messze kiterjeszté, összehozta őt Görögország legjelesebb férfiaiival, köztük Demokritossal is. Szerzőnek a Hippokrates életének kutatásában a legfontosabb adatokat az a munka adta, mely szól a levegőről, vízről, hegyekről. E nevezetes munka egy világlátott emberé és szerző törekszik ennek nyomán azt a keveset egybeállítani, mi Hippokratesről tudományos megbízhatósággal egybeállítható. Egy megjegyzést teszek. Távol esik tőlem csodálkozni azon, hogy oly kevés positiv eredményhez jutott; de Hippokratesnek atheni tartózkodását az az eleven polemia, mely a régi orvosi tudományról szóló munkában oly beszédes formát ölt, mégis csak valószínűvé teszi. Ellenben Demokritos, kivel az abderai hagyomány összehozta, (a Hippokrates-gyűjteményhez csatolt apokryph levelek egész regényt szőnek a két nagy ember között), csodálatosképen nem hatott Hippokratesre, mert a demokritosi atomistikának nyomát sem találjuk a Hippokrates-gyűjteményben, holott a monistikus elméleteknél sokkal közelebb jár a négy nedvről alkotott elmélethez. Mi ennek magyarázata? Ezzel szerző adós maradt, holott ebben egy életrajzi negativum van.

A mi a következő fejezet tartalmát illeti, arról elég megemlítenem, hogy azt az 54 művet, melyek a gyűjteményt alkotják, tíz fejezet alatt szakszerű felosztással osztályozza. E fejezet végén egyes összefoglalását adja a kórtörténettől az aphorisma gyűjteményig, a tanár előadási vázlatától a nagy közönségnek szánt epideiktikus beszédekig, a tankönyv egyszerű kereteitől a jól kidolgozott kézikönyvekig és tudós monographiáig fejlődő orvosi irodalomnak. Ezzel megjelölte a gyűjtemény darabjainak műfaji jellemét.

Ezután jön egy fejezet (a hatodik), mely eleven korképet nyújt a görög orvosi életről a Kr. e. V. században. Ez értekezés már korábban megjelent és forrásául a Daremberg és Saglio-féle *Dictionnaire des antiquités Grecs et Romaines* III. k. 1669—1700 lapjain olvasható cikk szolgált, melyet kitünő világossággal, pompásan illusztráló képekkel ellátva írt meg Salomon Reinach. A következő négy fejezet teszi a könyv igazi egyetemes érdeklődésre minden tekintetben érdemes részét. E fejezetek világítják meg a Hippokrates-gyűjtemény bölcselmi tartalmát, gondo-

lat-gazdagságát. Tárgyalják e fejezetek a hippokratesi gyűjtemény etikáját, ismerettanát és logikáját, a philosophiához való viszonyát és Hippokrates milieu-elméletét.

Az etikát ama szent hagyományként őrzött és orvosi nemzedékek végtelen során tett eskü tárgyalásával kezdi, melyet hű és pontos fordításban ad, mint Salomon Reinach is a fennebb említett, cikkben, midőn a deontológiát tárgyalja. Ez eskü megadja lényegét a mi doctori fölavatásunk esküjének. Az orvosi kötelesség két szóban összpontosul: igazságban és ember-szeretetben.

Érdekes és korunkban ugyancsak megszívlelendő a *tisztességről* szóló darabja a hippokratesi gyűjteménynek. Óvja az orvost, hogy babonába ne essék, tisztelje az isteneket, mert «legkivált az ő fejében támad fel az istenek gondolata». Hogy' is ne! Az emberi test az isten remek alkotása: ebbe tekint bele az orvos, mikor Asklepios szent nevében annak megbomlott összhangját helyre akarja állítani. Fenyegeti ugyan a vallási elfogultság, midőn a véletlen, a váratlan eset előtt tanácstalanul áll az orvos. De az a meggyőződés szólal meg ez értekezésből, mint más és pedig leghitelesebben Hippokratesre visszavihető értekezésekből is, hogy minden a világon emberi és isteni egy időben: az emberi pedig az orvos kutatása körébe vonható.

Érdekes mozzanat ez orvosi kötelességtanban: a bizalom-ébresztés kérdése. És itt kellett ám küzdeni az orvosi tisztességnek a nyegléssel szemben. A csoda-hirdetőkkel szemben a lélekben gyökerező bizalomról mondják az *Utasítások* (mely mű érdekes polemikus részleteket tartalmaz a knidosi iskolával szemben): «Sok súlyos beteg egészséghez jut, ha teljes bizalommal engedi át magát az orvos hivatottságának».

Az ismerettant és logikát tárgyaló fejezet az orvosi tudás irányául jelöli meg az igazság kutatását. A «tisztesség» könyvében olvassuk: «Végcélként az igazságra tekinteni». Igaz, de ép itt leselkedik az orvosi buvárlatra egy a vallásnál nem kevésbé veszélyes ellenség: a bölcselmi elmélet a maga dialektikai szemfényvesztésével. Az *Utasítások* és *Az orvosi mesterségről* szóló könyvekből olvassuk: «Az orvos első sorban ne valószínű következtetésekre ügyelve gyógyítson, hanem észszerű gyakorlatra». Ime megjelölve a veszély: azok a bölcselmi entitások, melyek az embert mikrokosmosnak tételezik föl, mintha minden elmélet, melyet a világ magyarázatáról föllállítottak, alkalmazható volna az emberre. Ha tűzből lesz minden, akkor az egészség a tűz-

anyag mértékéhez van kötve, ha a vízből: akkor a nedvességhez, ha az elemek keveréke, akkor e keverék arányát kell kutatni. És e ponton tűnik ki Hippokrates igazi természettudományi fölfogása: a négy nedvről (vér, nyálka, sárga és fekete epe) föllállított elmélettel legalább a biologia körébe helyezte át a kutatás területét. Hogy csak az új kor fölfegyverkezett szeme láthatott bele a sejtek rejtélyébe: az Hippokratesnek nem válhatik kisebbsítésére, sőt érdemül róható föl neki, hogy a józan relativitást hangoztatta a sophista dogmákkal szemben. Itt megjegyzem, hogy szerző kiemelhetne volna a dialektikus gondolkodás messzire kiható uralmát a görög bölcsészet fejlődésében. Elég Platon dialogjaira rámutatnom, melyekben azok a dialektikai ellentétek majdnem az entitások képében jelennek meg. Ha például a samosí Melissos azt állítja, hogy «a létező dolgokat sem látni, sem megismerni nem lehetséges» és ezzel az utolsó eleata a valóban létezőre (Ding an sich) gondol, a *mesterség* könyve föllállítja a tételt: «Az, a mi létezik, azt mindenkor látjuk és megismerjük, a míg a nem létezőt sem látni, sem megismerni nem lehet». Ebben a positivizmus álláspontja szólal meg. A *heveny betegségek* szerzője (érdekes, hogy ez a műszó a Hippokrates gyűjteményben már általánosan ismert) a szervezetben föllépő bajok vizsgálásánál a sokféleségre törekszik és nem törekszik az egységes forrás kutatására, mi a logika kérlelhetetlen következetessége révén a metaphysikai elméletbe sodorja az orvost. E fejezetben legfontosabb észrevétel a *mesterség* szerzőjének következő gondolata: «A véletlen széjjelfoszlik, ha közelebb vizsgáljuk; mert azt fogjuk találni, hogy minden, a mi lesz, valami miatt lesz és így a véletlennek semmi lényege, csak neve van». A természettudományi buvárlat igazi álláspontját alig lehetne szabatosabban és erélyesebben kifejezni. Igaz, hogy a hippokratesi gyűjteményben szereplő kosi prognózisok és a prorrhetika, álmofejtések az elhamarkodott általánosításoknak kaput nyitottak, de Hippokrates becsületes buzgalommal védte az orvosi tudomány saját külön területét a bölcsészet áramlataitól.

A hippokratesi gyűjtemény és a philosophia című fejezet ép ez áramlatokat jellemzi beható részletességgel. Jelszóul hangzik: El a philosophiától! A mondottak után elég lesz e fejezetről egy pár szót szólnom. A *régi mesterség* szerzője, vagy maga Hippokrates, vagy közvetlen tolmácsa, határozottan ki mondja: «Azt gondolom, hogy az orvosi tudomány nem szorul

üres feltevésre, miként a láthatatlan és bizonytalan dolgok. melyeknél szükségkép feltevással él az, ki róluk beszélni akar». Helyes megjegyzést fűz e mondhatni korlátolt felfogáshoz a szerző. «Józanul nem követelhetjük, — mondja — hogy egy későbbi kor reflectáltabb gondolkodásával, Poincaré modorában elmélkedjék a feltevések megengedett, sőt szükséges voltáról.»

A rationalismus korának jelleme a bölcsélet felé való hajlandóság. Szerző az *étrendről* szóló könyvből érdekesen illusztrálja, hogy a bölcsészeti világnézet mennyire el-eltévelyíti az orvost a maga természetes területétől. Az orvosnak az ezer meg ezer alakban differentiálódott természettel van dolga. Ezt kell ismerni: az individualis kezelésre kell törekedni; tehát az egyént a maga elszigeteltségében tenni vizsgálódás tárgyává.

Ép ezt jelenti a jelszó: El a philosophiától! Ugyanis a rationalismus korában fölényt gyakorol a bölcsелем. De azon felette csodálkozom, mint mondhatja egy történetbűvár, hogy «minden felvilágosodási kor átmeneti» (244. l.), hiszen ép a rationalismus korában dobnak új eszméket a világba és a visszahatás korában szívódnak föl ez eszmék. A történelem szakadatlan folyamában minden mozzanat átmeneti de a rationalismus épen az új eszmék korszaka. Csak a XVIII. századra gondoljunk.

Az orvostudomány védekezett a bölcsészlet általánosításra való törekvése ellen, kereste a concret valót.

És ép itt találjuk meg az átmenetet Hornyánszky műve legértékesebb fejezetére, mely a milieu elméletéről szól. E fejezet már megjelent, ép a *Budapesti Szemle* hasábjain. Fölmentve érezhetem magam attól, hogy e fejezetet ismertessem, de helyén valónak találom megjegyezni, hogy már Chauvet megjelölte az utat, kivált Montesquieu érdemét s az ő milieu-elméletének messzi hatását szépen méltatja. Hornyánszky érdeme, hogy Montesquieu előtt Bodinusnak (1580—1596.): *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* című úttörő munkáját méltókép tárgyalja és másik érdeme, hogy a milieu-elmélet ó-kori képviselőit, köztük kivált Poseidoniust, eddig még nem tapasztalt részletességgel és világossággal ismerteti. A felfedezés érdeme *A levegőről, vízről, helyekről* című mű szerzőjének, tehát magának Hippokratesnek tulajdonítható. Kiválóan érdekes a törvények és intézmények hatása az egyénre. mely a differentiálódást oly mértékben idézi elő, hogy a Herbert Spencer evolúciójának gondolatával akaratlanul egybekapcsoljuk. Ha Taine a költő és mű-

vész teremő műhelyébe próbálja meg bepillantani ez elmélet alapján, Hippokrates orvosai, így *Az étrend* és az *Utasítások* szerzői, a klimatologia hatásáról szóló remek értekezés szerzőjével egyetértve, az individualis szervezet titkába törekeshnek behatolni.

Még két fejezetről nem szóltam. A XI. czíme: *Az orvostudomány a hippokratesi gyűjteményben*. Terjedelmes fejezet (320—388. l.) négy szakaszban az egész gyűjtemény illető munkáiból egybeállított képét nyújtja annak az ismeretnek, hogy úgy mondjam örökségnek, melyet e fényes korszak ránk hagyott. Előbb az általános nézeteket és elveket tárgyalja, melyek megvilágítják az orvos álláspontját a beteg szervezettel szemben, azután sorra veszi az orvosi tudományágakat és kimutatja, mit tudtak az anatomia, physiologia, pathologia és therapia terén. Itt már csak mint művelődéstörténeti bűvár pusztán referál az orvostudomány történetíróinak alapján. Maga megnevezi forrásul Robert Fuchs és Daremberg műveit. De e fejezetben is, mint minden fejezetnél, megvan az az érdeme, hogy jegyzetei az eredeti helyeket közlik. Egyáltalán az a 311 jegyzet, mely Hornyánszky művének bizonylatait tartalmazza, egymagában egy pontos philologus lelkiismeretes munkája, mely élénk bizonyosságot tesz arról, hogy a képzett philologus mily önzetlen szolgálatot teljesít minden tudomány történetének. Az emberi szellem történetének hasznosabb szolgálatot senki sem tehet, mint a philologus. És elképzelhető-e tudomány a maga története nélkül?

Ép azért szentel szerző még egy fejezetet annak megvilágítására, hogy a hippokratesi gyűjteménynek mi lett a sorsa. Dioklestől, a gyűjtemény első rendezőjétől kezdve átmegy sorra a commentatorokra, elkíséri a hagyományt Galenusig. Galenus érdemét abban találja, hogy az alexandriai korról szemben visszatért az egészséges Hippokrates-hagyományhoz. A középkor újra eltévelyedett. A latin és még inkább az arab írók hamisították a szöveget, sőt kiszorították Hippokratest magát. A renaissance tér vissza az eredeti görög szövegre. A több mint kétezer éves fejlődésen átment hippokratesi hagyománynak három kimagasló pontját jelöli meg szerző. Midőn a Kr. u. II. században az eklekticismus fenyegeti, Galenus Hippokratest fogadja el vezérül. Midőn Róma örökén barbárok osztakoznak, a hippokratesi tudomány a latin fordításokhoz menekszik. A középkor verbalismusával szemben a humanismus vezet vissza az eredeti forráshoz.

Megragadó gondolattal végződik e munka. Hadd álljon itt e gondolat: «Azután, ugyancsak a természet nevében, magának Hippokratesnek is el kellett buknia. Ennél a bukásnál nem tudok magasztosabbat elképzelni.»

Ily szép gondolatot rég olvastam. Különben szerző gondolatokban, ötletekben, szellemes észrevételekben gazdag. Kár, hogy az egyes fejezetek nyelvében nem épen ritka a homály, a merész paradoxon, fárasztó utalások előre vagy vissza, idegen szók hajhászása és a mi fő: nagyon ingatag a mondat hangsúlyának megfelelő szórend, mi a magyarság rovására van.

Példák idézését ezúttal mellőzöm. Most csak szerző művének érdekes tartalmát kívántam ismertetni. Aprólékos észrevételekkel csak gyöngíteném azt az összbenyomást, melyet a mű érdeme szerint e sorokkal a szíves olvasóra tenni óhajtok. Hornyánszky műve elsősorban szakszerű. De mivel az Akadémia könyvkiadó-vállalatában jelent meg és a művelt közönség széles köréhez szól: a lehetően hibátlan magyarságot méltó joggal megkövetelhetjük tőle. Az egész műből kiviláglik, hogy szerző érti a gondolatvilágot, ezért biztosan remélni lehet, hogy meg fogja találni a kifejezés eszményi tisztaságát is. Műve a valóban értékes tudományos művek közé sorozható.

H. I.

Újabb elbeszélések.

1. Tömörkény István: *Homokos világ*. Elbeszélések. Budapest, 1910. Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 218. l.
2. Bíró Lajos új novellái: *Marie és más asszonyok*. Budapest, 1910. Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 269. l.
3. Lengyel Géza: *Véletlenek*. Novellák. Budapest, 1910. A Nyugat kiadása. 8-r. 153. l.

Az Alföld végtelen pusztasága az a világ, melybe Tömörkény elbeszélései vezetnek bennünket. A, táj fölé mérhetetlen égbolt borul; rajta a színes felhők, mint valamely festő-lángelme frescoi, foglalnak helyet. Lent, a rónán, tekintetünket néhány tanya köti le, melyeknek társai itt is, ott is előbukkannak az akáczlombok közül. A távolban a végtelen mezők és rétek keskeny szalagoknak, az épületek képzelet játékaiknak tűnnek fel. S mennyivel egyhangubb e táj télen, mikor a vihar kénye-kedve szerint sodorja a havat s egyforma fehérséggel borít el útat, mezőt, mindent!

Ily vidék lehetett eszményképe a nagy romantikus költőnek, ki megúnva a társadalmi élet korlátait, a szem szabad tekintetében lelkének szabadságát üdvözölte. De mit keressen itt az a költő, kit nem annyira a nagy távlat, mint inkább a finom részletrajz érdekel?

Tömörkény figyelmét mégis minden pillanatban új meg új érdekes tünemény és jelenet ragadja meg. Neki a némaság is beszél, az egyformaság is változatos. Majd a beborult ég nyujt néznivalót, a mint szürkén és ólomszínűen függ a néma házak felett, mintha rájuk akarna szakadni. Majd a homokutakon akad meg az író tekintete, melyek a töretlen róna s homoki erdőség közt kanyarognak. Szemében nem megvetendő a buczkás dülőút sem; hisz imitt-amott egy-egy líciumos kerítés, vagy a nyárfák mögé bújt kis tanyaház az alföldi magyar ember közellétét hirdeti. Mindezt szívesen vázolja élénk Tömörkény, tájképe azonban hamar alakul át életképpé. Az utakon vásárosok, vagy ünnepelő kocsik haladnak; néha a tiszta, hűs reggeli levegőben terjengő gyümölcsillat azt árulja el, hogy gyümölcsös gazdák igyekeznek a piacra.

Tömörkény elbeszéléseinek fő tárgya az alföldi magyar ember élete. Komoly tanulmányoknak, hosszas megfigyeléseknek eredményeit foglalta össze az író az apró történetekben. A ki szeretné tudni, hogyan mulat és dolgozik, hogyan öltözik és temetkezik a tanyai házak lakója, az Tömörkénynél bőséges felvilágosítást találhat. Gyakran bőbeszédűvé lesz az író s megfélekedve igazi művészi feladatáról, hosszadalmas néprajzi magyarázatokba bocsátkozik; részletesen elemzi a borfejtés s házépítés művészetét, kedvvel írja le a szegénylegények s kubikusok életmódját, nem sajnálja az időt a malaczlópás módjaitól s a különféle kocsimesterségektől sem. Egyik-másik eszökről vagy öltözetdarabról néha egész értekezéseket olvasunk; megismerjük a bunda és suba közt levő különbséget, a jó béklyó titkait, a rovásírás történetének részleteit. Azt gondolom, a magyar néprajz művelői egykor még gyakran fogják emlegetni Tömörkény kitéréseit. A néprajzi elem ujdonságánál fogva felkelti az olvasó kíváncsiságát is, de csakhamar érezteti kellemetlen hatását az, hogy az író idegen területre csapott át. Tagadhatlan azonban, az aprólékos megfigyelések művészi cél is szolgálnak, a mennyiben erősítik az ábrázolás reális voltába vetett hitet s az olvasó lelkébe észrevétlenül csempészik át azt a szeretetet, melyet az író érez legértékesebb tárgya, a magyar nép lelki világa iránt.

Tömörkény a néprajzi érdekességeken túl meglátja az embert is s a mint a külső, a belső világ rajzában is távol tartja magát mind a szépítgetéstől, mind a torzítástól. A tanyai nép, mely a *Homokos világ*-ban mozog előttünk, minden együgyűsége mellett is ravasz, néha oly sivár kedélyű, mintha egyhangú környezete, a fekete föld, minden gyöngédebb érzést kiölt volna belőle. A sötétebb rajzon itt-ott fényesebb pontok is ötlenek fel, mikor látjuk, hogy Tömörkény alakjai a végtelenség s a haza fogalmáig is fel tudnak emelkedni. A bibliai nazarenusokat magasabb erkölcsi eszmék vezetik mind tetteikben, mind beszédükben; az öreg Nyári János fia meg azonnal elbucúzik a szülei háztól, mikor a szabadságharcz idején a pusztaságokba is kihaladt a hír, hogy minden magyar hadba menjen. S mennyi boldogságot vásárolnak maguknak a szögénypiacz latogatói, mikor pár hatoson Damjanics és Szent József képét veszik meg! A reális lélekrajznak valóságos mintaképe a *Városi megbízások* című elbeszélés hőse, János, kinek jellemében a könnyelműség furfanggal, az indulatosság szeretetreméltó jószívűséggel, a falusi ember gyanakvása derült kedéllyel egyesül.

A *Homokos világ* szerzője minden hibái mellett is nagyra becsüli a magyar fajt. Az alföldi magyar világ átalakító hatása érzik meg az író egyéniségén is. Egyik értékes jellemvonása ennek az egyéniségnek a világos látás, mely gyakran rideg józanságnak látszik. A látszat mellett szól az az aprólékos, logikus gondolkodás is, melylyel Tömörkény szinte lépésről-lépésre halad elő okoskodásaiban. A látszat azonban csak látszat; Tömörkénynek van szíve, van életbölcselete. A mint azonban világos látása megveti a hazugságot, épúgy mélyen érző szíve is irtózik minden érzélgéstől. Világnézete pedig, mely érinti az emberi élet legrejtetemesebb problémáit, ép oly igénytelen, mint az alföldi magyar emberé, legtöbbször egyszerű okoskodás gondolatsoraiba rejtőzik.

Ennek az eredeti írói egyéniségnek minden erényével s hibájával újra találkozunk előadó művészetében. Ez a művészet szinte stilszerűen illik a homokos világhoz; mindkettőből rendszeren hiányzik az a kiemelkedő pont, mely természetes egységbe gyűjtené a szanaszét fekvő részleteket. Vannak Tömörkénynek elbeszélései, melyeknek elemeit egységes hangulat tartja össze; ilyenek a malaczlopásról s a városi megbízásokról szóló történetek. Gyakran azonban az író annyi gondot fordít a háttérre s a mellékes mozzanatokra, hogy az anekdóta szerű történet szinte

elvész a hosszadalmas okoskodások között. Még terjengőbbé teszi Tömörkény az elbeszélést stylusával. Gyakran annyira részletezi mondanivalóját, annyira szétbontja a gondolatot elemeire, hogy szinte úgy tetszik, mintha maga is elsajátította volna az alföldi tanyák népének körülményes beszédmódját. Hozzájárul ehhez az, hogy sokszor minden ok nélkül alkalmazza az alföldi tájnyelvnek egy-egy különös és nem épen szerencsés alkotását. Igazságtalan volna azonban, ki el nem ismerné, hogy Tömörkény a tájnyelvet kitünően használja fel a jellemzésre a párbeszédekben s hogy modorosságával semmiképen sem veszélyezteti a magyar irodalmi nyelv egységét. Méltányos bíráló még azt is el fogja ismerni, hogy sokszor a tájnyelvi elemek s a körülményes elbeszélés a művészi hatás tényezőivé is válnak.

Míg Tömörkény elbeszéléseiben a művész kutatásának s elmélyedésének becses eredményeit látjuk, addig Bíró Lajos új novelláiban nyugtalan, izgatott szellemmel találkozunk. Csodálatos, mennyi gondolatot pazarolt az író a durva ösztönök s vad szenvedélyek magyarázatára. Hősei elfajult férfiak, züllött leányok és asszonyok, a törvénszéki tárgyalások állandó alakjai. Valamennyi sülyedt egyén, különbség csak helyzetek között van: mámoros vágyak töltik be mindegyiknek szűk lelki világát. A sülyedésben legtöbb eredményt a nők mutatnak fel, kegyetlenségükkel s alacsony számításaikkal feltétlenül uralkodnak környezetükön. Diadalaikra azonban nem nagyon lehetnek büszkéek, mert a férfiak — a cynikus kávéházi pinczértől kezdve a jó modoru vezérkari tisztig — mind akarat nélkül való lények, kik megremegnek, sóhajtoznak, nyögnek, őrvöngenek, ha közelükben női ruha suhogását hallják. Ugy látszik, az író maga sem veszi komolyan hőseit, különben nem rajzolta volna képüket annyira egyszerűnek s torznak. Lélektana egyoldalúságánál fogva meszterkelt. Alakjait mindig ugyanaz az ösztön mozgatja, mint a játékabát a felhuzott rugó. Sorsukban nagy szerepe jut a szagnak; a leányszoba s az asszony illata gyakran megdöbbsztő tettekre ragadja őket.

Mélyen lehangoló annyi züllött teremtetést együtt látni, mint a mennyit Bíró gyűjtött össze novelláiban, de még inkább lehangolók azok a kérdések, melyeket az író céljai támasztanak bennünk. Vajon az író azt akarja-e, hogy olvasói gyönyörködjenek a züllött egyének életörténetében? Vajon oly végtelen mocsárt talált a női lélekben, hogy nietzschei magaslatáról jogos göggel tekinthet le rája? Avagy talán igazat ad azoknak a nők-

nek, kik sutba dobva egy régi műveltség ósdi erkölcsi fogalmait, oly könnyedén cserélik el a kötelességeket fényért, kényelemért s mámoros izgalmakért? Annyi bizonyos, hogy az író legalább is zavarban hagy bennünket céljaival szemben, pedig az a sok rút dolog, mit novelláiban összehalmozott, magasabb társadalmi, erkölcsi, művészi eszme nélkül mégis csak rút marad. Bíró olvasóit legfeljebb csak az nyugtathatja meg, hogy a sülyedt lelkű novellahősök jelleméből teljesen hiányoznak a magyar faj jellemző vonásai.

Vannak Bírónak olyan tulajdonságai is, melyek minden gáncs felett állanak. Senki sem fogja tagadni, hogy nagy gyakorlati van az elbeszélésben. Jól ismeri az érdekkeltetés fogásait, ügyesen készíti elő a meglepő helyzeteket s mindig eltalálja az alkalmas helyet a kiemelkedő mozzanatok számára. Nyelve hajlékony, elég kifejező, bár itt-ott a budapesti nyelvromlás tünetei mutatkoznak rajta. Ennyi készséggel Bíró valóban sokkal határozottabb s magasabb feladatokat oldhatna meg, mint a minőket új elbeszéléskötete árult el.

A család és társadalom kérdéseivel foglalkozik Lengyel Géza is, s úgy látszik, ő is robbantani szeretné a hagyományos erkölcsök szikláit, a titkos robbantó szerek azonban sehogyan sem akarnak elsülni. Az elbeszélés technikájában oly ingadozónak mutatkozik Lengyel, hogy novelláiból semmiféle határozott írói egyéniség képe sem alakul ki. Gyakran oly tárgyakkal bibelődik, melyek iránt kiváló író is csak bűvészkedéssel tudna érdeklődést keltetni, gyakran meg értékes tárgy is elkallódik kezében a jellemzés kezdetleges volta s a rendezés hiánya miatt.

★ ★ ★

A három elbeszélés-kötet közül Tömörkényé mutat elbeszélő irodalmunkban némi érdemet. Az író egyénisége emlékeztet bennünket azokra a németalföldi művészekre, kik gyönyörűséggel merültek el a természet és nép szemléletébe, majd a világosság játékait, majd a légtávlat és jellemzés titkait kutatták. Mint a németalföldi művészetben, épúgy elbeszélő irodalmunkban is csak az odaadó elmélyedés, a komoly kutatás érhet el maradandó becsű eredményeket.

Papp Ferencz.

Új magyar könyvek.

Ambrus Zoltán: Kultura füzértánczczal. Elbeszélés. Budapest, 1911. Nyugat. (8-r. 193 l.) 3 K.

Bársony István: A boszorkány és más elbeszélések. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 158 l.) 2 K 80 f.

Barthos Andor: Magyar vasuti jog. Budapest, 1910. Toldi L. (8-r. VI, 295 l.) 12 K.

Esső Erzsébet: A plasztikus fabeégetés. A domborított mélyégetés ismertetése. Budapest, 1911. Budap. Hirl. (8-r. 59 l.) 2 K 50 f.

Fáy Elek dr.: A magyarok őskora. Legrégibb nyomok. Budapest, 1910. Ranschburg Gusztáv. (8-r. IX, 306 l.) 8 K.

Gellért Oszkár: Ofélia térdein. Versek. Budapest, 1911. Nyugat. (8-r. 71 l.) 2 K.

Gerő János dr.: A cseh husziták Magyarországon. Besztercebánya, 1910. Machold F. (8-r. 204 l.) 5 K.

Homonnai Albert: Oberammergau. Budapest, 1911. Lampel R. (8-r. 98 l.) 2 K.

Illés Károly dr. (Edvi): A rendőri büntetőbíróság zsebkönyve. Budapest, 1911. Révai Testv. (8-r. XVIII, 554 l.) 6 K.

Juhász Jenő: Az én kertemből. Versek. Budapest, 1911. Budap. Hirl. (8-r. 86 l.) 3 K.

Kálnoki Izidor: Veronkáék szerencséje. Regény. Budapest, 1911. Singer és Wolfner. (8-r. 206 l.) 3 K 50 f.

Laurie A.: A délafrikai aranykeresők. Regény. Francziából fordította Hegedűs Pál. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. 325 l.) 3 K 60 f.

Móricz Zsigmond: Sárarany. Regény. Budapest, 1911. Nyugat. (8-r. 239 l.) 5 K.

Nádai Pál: Könyv a gyermekről. Munka. Játék. Művészet. Ignórus előszavával. 2 kötet. Budapest, 1911. Franklin-T. (8-r. XVI, 185; 235 l.) 8 K.

Olasó Könyvtár. Alapította Gyulai Pál. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Budapest, 1911. Franklin-T. (16-r.) Egy szám 20 f.

1591—92. *Hugo Victor*: A kard. Költemény. Fordította és bevezette Vértessy Jenő. (60 l.)

1593—94. *Apuleius*: Amor és Psyche. Mese. Latinból fordította és bevezetéssel ellátta Csengery Antal. (68 l.)

1595—97. *Hedberg Tor*. Apa és fiú. Szindarab 5 felv. Svédből fordította Szász Zsomborné. (96 l.)

Tóth Wanda: A csodálatos köntös. Novellák. Budapest, 1911. Nyugat. (8-r. 153 l.) 3 K.

Vad Imre (Otyvedi): Nemességi könyv. 2. bővített kiadás. Szeged, 1910. Kubissy J. (8-r. 456 l.) 5 K.